કૈલાસસંહિતા

ઋષિઓનો સૂતજીને અને વામદેવજીનો સ્કંદને પ્રશ્ન–પ્રણવાર્થ–નિરૂપણ માટે અનુરોધ

નમઃ શિવાય સામ્બાય સગણાય સસૂનવે ॥
પ્રધાનપુરુષેશાય સર્ગસ્થિત્યન્તહેતવે ॥

જે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષના નિયન્તા તથા સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારનું કારણ છે, એ પાર્વતીસહિત શિવને અનેક પાર્ષદો અને પુત્રો સાથે પ્રણામ છે.

ઋષિ બોલ્યા—હે સૂતજી! અમે અનેક આખ્યાનોથી યુક્ત પરમ મનોહર ઉમાસંહિતા સાંભળી. હવે આપ શિવતત્ત્વનું જ્ઞાન વધારનાર કૈલાસસંહિતાનું વર્ણન કરો.

વ્યાસજીએ કહ્યું—હે પુત્રો! શિવતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી દિવ્ય કૈલાસ-સંહિતાનું વર્ણન કરું છું. તમે પ્રેમપૂર્વક સાંભળો. તમારા પ્રત્યે સ્નેહ હોવાને કારણે જ હું તમને આ પ્રસંગ સંભળાવી રહ્યો છું.

આટલું કહીને વ્યાસજીએ કાશીમાં મુનિઓ તથા સૂતજીનો સંવાદ, વ્યાસ-મુનિ સંવાદ, શિવ-પાર્વતી સંવાદ, શિવજી દ્વારા કહેવાયેલી પાર્વતી પ્રતિ સંન્યાસ-પદ્ધતિ, સંન્યાસાચાર, સંન્યાસ-મંડળ, સંન્યાસ પદ્ધતિન્યાસ, વર્ણપૂજન, પ્રણવાર્થપદ્ધતિ વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન કરીને પુનઃ ઋષિગણ તથા સૂતજીના મિલન અને સંવાદની અવતારણા કરતાં સૂતજી પ્રતિ ઋષિઓના પ્રશ્નનું આમ વર્ણન કર્યું.

ઋષિ બોલ્યા—હે મહાભાગ સૂતજી! આપ અમારા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છો. તેથી જો આપનો અમારા પર અનુગ્રહ હોય તો અમે આપને એક પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ. શ્રદ્ધાળુ શિષ્યો પર આપ-જેવા ગુરુજન સદા સ્નેહ રાખે છે એ વાતને આપે આ સમયે અમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે. હે મુને! વિરજા હોમ સમય પહેલાં આપે જે વામદેવનો મત સૂચિત કર્યો હતો, એને અમે વિસ્તારપૂર્વક નથી સાંભળ્યો. હવે અમે બહુ આદર અને શ્રદ્ધા સાથે એ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. હે કૃપાસિંધો! આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક એનું વર્ણન કરો.

ઋષિઓની આ વાત સાંભળીને સૂતના શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવ્યો. એમણે ગુરુના પણ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગુરુ મહાદેવજીને, ત્રિભુવન-જનની મહાદેવી ઉમાને તથા ગુરુ વ્યાસને પણ ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને મુનિઓને આહ્લાદિત કરતાં કરતાં ગંભીર વાણીમાં આ પ્રકારે કહ્યું.

સૂતજી બોલ્યા—હે મુનિઓ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, તમે લોકો સદા સુખી રહો, હે મહાભાગ મહાત્માઓ! તમે ભગવાન શિવના ભક્ત તથા દૃઢતાપૂર્વક વ્રતનું પાલન કરનારા છો, એ નિશ્ચિતરૂપે જાણીને જ હું તમારા લોકો સમક્ષ આ વિષયનું પ્રસન્નતાપૂર્વક વર્ણન કરું છું. ધ્યાન દઈને સાંભળો. પૂર્વકાળના રથન્તર કલ્પમાં મહામુનિ વામદેવ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળતાં જ શિવતત્ત્વના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાવા લાગ્યા. તે વેદો, આગમો, પુરાણો અને અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોના પણ તાત્ત્વિક અર્થને જાણતા હતા. દેવતા, અસુર તથા મનુષ્ય વગેરે જીવોનાં જન્મ-કર્મનું એમને સારી પેઠે જ્ઞાન હતું. એમનું સંપૂર્ણ અંગ ભસ્મ લગાડવાથી ઉજ્જ્વળ દેખાતું હતું. એમના મસ્તક પર જટાઓનો સમૂહ શોભી રહ્યો હતો. એ કોઈનાયે આશ્રિત ન હતા. એમના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા જ ન હતી. તે શીત-ઉષ્ણ વગેરે દ્વન્દ્વોથી પર અને અહંકારશૂન્ય હતા. તે દિગંબર મહાજ્ઞાની મહાત્મા બીજા મહેશ્વર સમાન જણાતા હતા. એમના જેવા જ સ્વભાવવાળા મોટા મોટા મુનિ શિષ્ય થઈને એમને ઘેરી લેતા હતા. તે પોતાનાં ચરણોના સ્પર્શજનિત પુણ્યથી આ પૃથ્વીને પવિત્ર કરતાં કરતાં બધે વિચક્ષણ કરતા હતા અને પોતાના ચિત્તને નિરંતર પરમધામ-સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પરોવી રાખતા હતા. આ રીતે ફરતાં ફરતાં વામદેવજીએ મેરુના દક્ષિણ શિખર-કુમારશૃંગમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં મયૂરવાહન શિવકુમાર, જ્ઞાનમય શક્તિ ધારણ કરનારા, સમસ્ત અસુરોના નાશક અને સર્વદેવ-વંદિત ભગવાન સ્કંદ રહેતા હતા. એમની સાથે એમની શક્તિભૂતા 'ગજાવલ્લી' પણ હતાં. ત્યાં સ્કંદસર નામનું પ્રસિદ્ધ સરોવર હતું, જે સમુદ્ર સમાન અગાધ અને વિશાળ જણાતું હતું. એનું જળ શીતળ અને બહુ જ સ્વાદિષ્ટ હતું. તે સરોવર સ્વચ્છ, અગાધ અને બહુ જ જલરાશિથી પૂર્ણ હતું. એમાં સંપૂર્ણ આશ્ચર્યજનક ગુણ વિદ્યમાન હતા. તે જળાશય સ્કંધસ્વામી નજીક જ હતું. મહામુનિ વામદેવે શિષ્યોની સાથે એમાં સ્નાન કરીને શિખર પર બેઠેલા મુનિવૃંદ-સેવિત કુમારનાં દર્શન કર્યાં. તે ઊગતા સૂર્યની જેમ તેજસ્વી હતા. મોર એમનું શ્રેષ્ઠ વાહન હતું. એમને ચાર ભુજાઓ હતી. બધાં જ અંગોથી ઉદારતા સૂચિત થતી હતી. મુગટ વગેરેથી એમની શોભા વધી રહી હતી. રત્નભૂત બે શક્તિઓ એમની ઉપાસના કરતી હતી. એમણે પોતાના ચાર હાથમાં ક્રમશઃ શક્તિ, કુક્કુટ, વર અને અભય ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં. સ્કંદનાં દર્શન અને પૂજન કરીને એ મુનીશ્વરે બહુ ભક્તિથી એમના સ્તવનનો આરંભ કર્યો.

વામદેવ બોલ્યા—જે પ્રણવનો વાચ્યાર્થ, પ્રણવાર્થના પ્રતિપાદક, પ્રણવાક્ષર બીજથી યુક્ત તથા પ્રણવરૂપ છે એવા આપ સ્વામી કાર્તિકેયને વારંવાર નમસ્કાર છે. વેદાંતનો અર્થભૂત બ્રહ્મ જ જેમનું સ્વરૂપ છે, જે વેદાંતનો અર્થ કરે છે, વેદાંતના અર્થને જાણે છે અને નિત્ય-વિદિત છે એવા સ્કંદ સ્વામીને વારંવાર નમસ્કાર છે. સમસ્ત પ્રાણીઓની હૃદયગુફામાં પ્રતિષ્ઠિત ગુહને નમસ્કાર છે. જે સ્વયં ગુહ્ય છે, જેમનું રૂપ ગુહ્ય છે તથા જે ગુહ્ય-શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે એ સ્વામી કાર્તિકેયને નમસ્કાર હો. હે પ્રભો! આપ અણુથી પણ અત્યંત અણુ અને મહાનથી પણ પરમ મહાન છો, કારણ અને કાર્ય અથવા ભૂત અને

ભવિષ્યના પણ જ્ઞાતા છો. આપ પરમાત્મસ્વરૂપને નમસ્કાર હો. આપ સ્કંદ (માતાના ગર્ભથી ચ્યુત) છો. સ્કંદન (ગર્ભથી સ્ખલન) જ આપનું રૂપ છે. આપ સૂર્ય અને અરુણ સમાન તેજસ્વી છો. પારિજાતની માળાથી સુશોભિત, મુગટ વગેરે ધારણ કરનારા આપ સ્કંદસ્વામીને સદા નમસ્કાર છે. આપ શિવના શિષ્ય અને પુત્ર છો, શિવ (કલ્યાણ) આપનારા છે, શિવને પ્રિય છો તથા શિવા અને શિવ માટે આનંદના નિધિ (ખજાનો) છે. આપને નમસ્કાર છે. આપ ગંગાજીના બાળક, કૃત્તિકાઓના કુમાર, ભગવતી ઉમાના પુત્ર તથા (સરુ) સરપટ-સરકંડાના વનમાં શયન કરનારા છો. આપ મહાબુદ્ધિમાન દેવતાને નમસ્કાર છે. છ અક્ષર-મંત્ર આપનું શરીર છે. આપ છ પ્રકારના અર્થનું વિધાન કરનારા છો. આપનું રૂપ છ માર્ગોથી પર છે. આપ ષડાનનને વારંવાર નમસ્કાર છે. હે દ્વાદશાત્મન્! આપનાં બાર વિશાળ નેત્ર અને બાર ઊંચી કરેલી ભુજાઓ છે, એ ભુજાઓમાં આપ બાર આયુધ ધારણ કરો છો. આપને નમસ્કાર છે. આપ ચતુર્ભુજધારી, શાંત તથા ચારે ભુજાઓમાં ક્રમશઃ શક્તિ, કુકુટ, વર અને અભય ધારણ કરો છો. આપ અસુરવિદારણ દેવને નમસ્કાર છે. આપનું વક્ષઃસ્થળ ગજાવલ્લીના કુચોમાં લાગેલા કંકુથી અંકિત છે. પોતાના નાના ભાઈ ગણેશજીનો આનંદમય મહિમા સાંભળીને મનમાં ને મનમાં આનંદિત થાવ છો. આપને નમસ્કાર છે. બ્રહ્મા વગેરે દેવતા, મુનિ અને કિનરગણ દ્વારા ગવાતી ગાથા વિશેષ દ્વારા જેના પવિત્ર કીર્તિધામનું ચિંતન કરવામાં આવે છે, એવા આપ સ્કંદને નમસ્કાર છે. દેવતાઓના નિર્મલ કિરીટને (મુગટને) વિભૂષિત કરનારી પુષ્પમાળાઓથી આપનાં મનોહર ચરણારવિંદોની પૂજા કરવામાં આવે છે. આપને નમસ્કાર હો. જે વામદેવ દ્વારા વર્ણિત આ દિવ્ય સ્કંદસ્તોત્રનો પાઠ કરશે અથવા સાંભળશે તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થશે. આ સ્તોત્ર બુદ્ધિને વધારનાર, શિવભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરનાર, અભુ, આરોગ્ય તથા ધનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે અને સદા સંપૂર્ણ અભીષ્ટ-મનોવાંછિતને આપનાર છે.*

વામદેવે આ પ્રકારે દેવ-સેનાપતિ ભગવાન સ્કંદની સ્તુતિ કરીને ત્રણ વાર એમની પરિક્રમા

---

* વામદેવ ઉવાચ—

ॐ નમઃ પ્રણવાર્થાય પ્રણવાર્થવિધાયિને । પ્રણવાક્ષરબીજાય પ્રણવાય નમો નમઃ ॥
વેદાન્તાર્થસ્વરૂપાય વેદાન્તાર્થવિધાયિને । વેદાન્તાર્થવિદે નિત્યં વિદિતાય નમો નમઃ ॥
નમો ગુહાય ભૂતાનાં ગુહાસુ નિહિતાય ચ । ગુહ્યાય ગુહ્યરૂપાય ગુહ્યાગમવિદે નમઃ ॥
અણોરણીયસે તુભ્યં મહતોઽપિ મહીયસે । નમઃ પરાવરજ્ઞાય પરમાત્મસ્વરૂપિણે ॥
સ્કન્દાય સ્કન્દરૂપાય નિહિતારુણતેજસે । નમો મંદારમાલોલ્લસન્મુકુટાદિવિભૂતે સદા ॥
શિવશિષ્યાય પુત્રાય શિવસ્ય શિવદાયિને । શિવપ્રિયાય શિવયોરાનંદનિધયે નમઃ ॥
ગાંગેયાય નમસ્તુભ્યં કાર્તિકેયાય શ્રીમતે । ઉમાપુત્રાય મહતે શરકાનનશાયિને ॥
ષડક્ષરશરીરાય ષડ્વિધાર્થવિધાયિને । ષડ્ગાતીતરૂપાય ષણ્મુખાય નમો નમઃ ॥
દ્વાદશાયતનેત્રાય દ્વાદશોદ્યતબાહવે । દ્વાદશાયુધધારાય દ્વાદશાત્મન્ નમોઽસ્તુતે ॥
ચતુર્ભુજાય શાન્તાય શક્તિકુક્કુટધારિણે । વરદાભયહસ્તાય નમોઽસુરવિદારિણે ॥
ગજાવલ્લીકુચાલિપ્તકુંકુમાંકિતવક્ષસે । નમો ગજાનનાનન્દમહિમા નન્દિતાત્મને ॥

કરી અને પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને નતમસ્તક થઈને વારંવાર સાષ્ટાંગ પ્રણામ અને પરિક્રમા કર્યા પછી તે વિનીત ભાવથી એમની પાસે ઊભા રહી ગયા. વામદેવજી દ્વારા કરેલા આ પરમાર્થપૂર્ણ સ્તોત્રને સાંભળીને મહેશ્વર પુત્ર ભગવાન સ્કંદ બહુ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે તે મહાસેન વામદેવજીને કહેવા લાગ્યા–'હે મુને! હું તમારી કરેલી પૂજાથી, સ્તુતિ અને ભક્તિથી તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. આજે હું તમારું કયું પ્રિય કાર્ય સિદ્ધ કરું? તમે યોગીઓમાં પ્રધાન, સર્વથા પરિપૂર્ણ અને નિઃસ્પૃહ છો. આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જેને માટે તમારા જેવા વીતરાગ મહર્ષિ યાચના કરે, છતાં પણ ધર્મની રક્ષા અને સંપૂર્ણ જગત પર અનુગ્રહ કરવા માટે તમારા જેવા સાધુ-સંત ભૂતલ પર વિચરતા રહે છે. હે બ્રહ્મન્! જો આ વખતે મારી પાસેથી કશું સાંભળવું હોય તો કહો; હું લોક પર અનુગ્રહ કરવા માટે એ વિષયનું વર્ણન કરીશ.'

સ્કંદની આ વાત સાંભળીને મહામુનિ વામદેવે વિનયાવનત થઈને મેઘ-ગંભીર વાણીમાં કહ્યું.

વામદેવ બોલ્યા—હે ભગવન્! આપ પરમેશ્વર છો. અલૌકિક અને લૌકિક–બધા પ્રકારની વિભૂતિઓના દાતા છો. સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, સંપૂર્ણ શક્તિઓને ધારણ કરનારા અને સૌના સ્વામી છો. અમે તો સાધારણ જીવ છીએ. આપ પરમેશ્વરની સમીપ બોલવાની શક્તિ અથવા વાત કરવાની યોગ્યતા અમારામાં નથી, તેમ છતાં એ આપનો અનુગ્રહ છે કે આપ મારી સાથે વાત કરો છો. હે મહાપ્રાજ્ઞ! હું કૃતાર્થ છું. કણ માત્ર વિજ્ઞાનથી પ્રેરિત થઈને આપની સમક્ષ પોતાનો પ્રશ્ન કરી રહ્યો છું. મારા આ અપરાધની ક્ષમા ચાહું છું. પ્રણવ સૌથી ઉત્તમ મંત્ર છે. તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનો વાચક છે. પશુઓ (જીવો)ના પાશ (બંધન)ને છોડાવનાર ભગવાન પશુપતિ જ એનો વાચ્યાર્થ છે. 'ઓમિતીદં સર્વમ્ (તૈ. ૩૦ ૧/૮/૧) - ઓંકાર જ આ પ્રત્યક્ષ દેખાનારું સમસ્ત જગત છે. તે સનાતન શ્રુતિનું કથન છે. 'ઓમિતિ બ્રહ્મ' (તૈ. ૩૦ ૧/૮/૧) અર્થાત્ ૐ એ બ્રહ્મ છે' તથા 'સર્વં હ્યેતદ્ બ્રહ્મ' (માંડૂ. ૨) 'આ સર્વ કાંઈ બ્રહ્મ છે' વગેરે વાતો પણ શ્રુતિઓ દ્વારા કહેવામાં આવી છે. આ પ્રકારે મેં સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિભાવથી પ્રણવાર્થનું શ્રવણ કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ–બધા પદાર્થ પ્રણવના જ અર્થ છે, પ્રણવ દ્વારા સર્વનું પ્રતિપાદન થાય છે–આ વાત મેં સાંભળી રાખી છે. હે મહાસેન! મને ક્યારેય આપ જેવા ગુરુ નથી મળ્યા, માટે કૃપા કરીને આપ પ્રણવના અર્થનું પ્રતિપાદન કરો. ઉપદેશની વિધિથી તથા સદાચાર-પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને અમને પ્રણવાર્થનો ઉપદેશ આપો.

મુનિના આ પ્રકારે પૂછવા પર સ્કંદે પ્રણવસ્વરૂપ, આડત્રીસ શ્રેષ્ઠ કલાઓ દ્વારા લક્ષિત તથા સદા પાર્શ્વભાગમાં ઉમાને સાથે

બ્રહ્માદિદેવમુનિકિંનરગીયમાનગાથા વિશેષ શુચિચિંતિત કીર્તિધામ્ને । વૃન્દારકામલકિરીટવિભૂષણસ્રક્પૂજ્યાભિરામપદપંકજ તે નમોઽસ્તુ ॥

ઇતિ સ્કન્દસ્તવં દિવ્યં વામદેવેન ભાષિતમ્ । યઃ પઠેચ્છૃણુયાદ્વાપિ સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥
મહાપ્રજ્ઞાકરં હ્યેતચ્છિવભક્તિવિર્ધનમ્ । આયુરારોગ્યધનકૃત્સર્વકામપ્રદં સદા ॥

(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૧/૨૨-૩૫)

રાખનારા અને મુનિવરોથી ઘેરાયેલા ભગવાન સદાશિવને પ્રણામ કરીને એ શ્રેયનું વર્ણન કરવાનું આરંભ કર્યું, જેને શ્રુતિઓએ પણ છુપાવી રાખ્યું છે. (અધ્યાય ૧થી ૧૧)

*

પ્રણવના વાચ્યાર્થરૂપ સદાશિવના સ્વરૂપનું ધ્યાન, વર્ણાશ્રમ-ધર્મના પાલનનું મહત્ત્વ, જ્ઞાનમયી પૂજા, સંન્યાસના પૂર્વાંગભૂત નાન્દીશ્રાદ્ધ અને બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરેનું વર્ણન

શ્રીસ્કંદે કહ્યું—હે મહાભાગ મુનીશ્વર વામદેવ! તમને સાધુવાદ છે; કેમકે તમે ભગવાન શિવના અત્યંત ભક્ત છો અને શિવતત્ત્વના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. ત્રણે લોકમાં ક્યાંય કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે તમને જ્ઞાત ન હોય. તથાપિ તમે લોકો પર અનુગ્રહ કરનારા છો, એટલે તમારી સમક્ષ આ વિષયનું વર્ણન કરીશ. આ લોકમાં જેટલા જીવ છે, તે બધા વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોથી મોહિત છે. પરમેશ્વરની અતિ વિચિત્ર માયાએ એમને પરમાર્થથી વંચિત કરી દીધા છે. તેથી પ્રણવના વાચ્યાર્થભૂત સાક્ષાત્ મહેશ્વરને તેઓ નથી જાણતા. તે મહેશ્વર જ સગુણ-નિર્ગુણ તથા ત્રિદેવોના જનક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. હું મારો જમણો હાથ ઉઠાવીને તમને શપથપૂર્વક કહું છું કે આ સત્ય છે, સત્ય છે, સત્ય છે. હું વારંવાર સત્યને બેવડાવું છું કે પ્રણવનો અર્થ સાક્ષાત્ શિવ જ છે. શ્રુતિઓ, સ્મૃતિ-શાસ્ત્રો, પુરાણો તથા આગમોમાં પ્રધાનતયા એમને જ પ્રણવના વાચ્યાર્થ કહ્યા છે. જ્યાંથી મનસહિત વાણી એ પરમેશ્વરને મેળવ્યા વગર પાછી ફરે છે, જેના આનંદનો અનુભવ કરનારો પુરુષ કોઈથી પણ ડરતો નથી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા ઇન્દ્રસહિત આ સંપૂર્ણ જગત ભૂતો અને ઇન્દ્રિય-સમુદાયની સાથે સર્વપ્રથમ જેનાથી પ્રગટ થાય છે, જે પરમાત્મા સ્વયં કોઈનાથી અને ક્યારેય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, જેની નિકટ વિદ્યુત્, સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો પ્રકાશ કામ આપતો નથી તથા જેના પ્રકાશથી જ આ સંપૂર્ણ જગત બધી બાજુથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હોવાને કારણે સ્વયં જ સર્વેશ્વર 'શિવ' નામ ધારણ કરે છે.* હૃદયાકાશની અંદર બિરાજમાન જે ભગવાન શંભુ મુમુક્ષુ પુરુષોના ધ્યેય છે, જે સર્વવ્યાપી પ્રકાશાત્મા, ભાસસ્વરૂપ અને ચિન્મય છે, જે પરમ પુરુષની પરાશક્તિ શિવા ભક્તિભાવથી સુલભ, મનોહરા, નિર્ગુણ અને પોતાના ગુણોથી જ નિગૂઢ અને નિષ્કલ છે, એ પરમેશ્વરનાં ત્રણ રૂપ છે—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને એ બંનેથી પર. હે

---

* યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ। આનંદં યસ્ય વૈ વિદ્વાન્ન બિભેતિ કુતશ્ચન॥
યસ્માજ્જડાદિદં સર્વં વિષ્ણ્વિન્દ્રાદિપૂર્વકમ્। સહ ભૂતેન્દ્રિયગ્રામૈઃ પ્રથમં સમ્પ્રસૂયતે॥
ન સમ્પ્રસૂયતે યો વૈ કુતશ્ચન કદાચન। યસ્મિન્ ભાસતે વિદ્યુન્ન ચ સૂર્યો ન ચંદ્રમાઃ॥
યસ્ય ભાસો વિભાત્યેતદ્ જગત સર્વં સમન્તતઃ। સર્વૈશ્વર્યેણ સંપન્નો નામ્ના સર્વેશ્વરઃ સ્વયમ્॥
(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૨/૭-૧૦)

મુને! મુમુક્ષુ યોગીઓને નિત્ય ક્રમશઃ એમનાં આ સ્વરૂપોનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે શંભુ નિષ્કલ, સંપૂર્ણ દેવતાઓના સનાતન આદિદેવ, જ્ઞાન-ક્રિયા-સ્વભાવ અને પરમાત્મા કહેવાય છે, એ દેવાધિદેવની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સદાશિવ છે. ઈશાનાદિ પાંચમંત્ર એમનું શરીર છે. તે મહાદેવજી પંચકલા રૂપ છે. એમની અંગકાન્તિ શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન ઉજ્જ્વળ છે. તે સદા પ્રસન્ન રહેનારા તથા શીતળ આભાથી યુક્ત છે. એ પ્રભુનાં પાંચ મુખ, દશ ભુજાઓ અને પંદર નેત્ર છે. 'ઈશાન' મંત્ર એમનું મુગટ-મંડિત મસ્તક છે! 'તત્પુરુષ' મંત્ર એ પુરાતન પ્રભુનું મુખ છે. 'અઘોર' મંત્ર હૃદય છે. 'વામદેવ' મંત્ર ગુહ્ય પ્રદેશ છે તથા 'સદ્યોજાત' મંત્ર એમના પગ છે. આ પ્રકારે તે પંચમંત્ર રૂપ છે. તે જ સાક્ષાત્ સાકાર અને નિરાકાર પરમાત્મા છે. સર્વજ્ઞતા વગેરે છ શક્તિઓ એમના શરીરનાં છ અંગ છે. તે શબ્દ વગેરે શક્તિઓથી સ્ફુરિત હૃદય-કમળ દ્વારા સુશોભિત છે. વામભાગમાં મનોન્મની નામક પોતાની શક્તિથી વિભૂષિત છે.

હવે હું મંત્ર વગેરે છ પ્રકારના અર્થોને પ્રગટ કરવા માટે જે અર્થોપન્યાસની પદ્ધતિ છે, તે દ્વારા પ્રણવના સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ-સંબંધી ભાવાર્થનું વર્ણન કરીશ, પરંતુ પહેલાં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવવો ઉચિત છે, એટલે એને જ સાંભળો. હે મુને! આ માનવલોકમાં ચાર વર્ણ પ્રસિદ્ધ છે. એમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય—એ ત્રણ વર્ણ છે; એમનો જ વૈદિક આચારથી સંબંધ છે. ત્રૈવર્ણિકોની સેવા જ જેમને માટે સારભૂત ધર્મ છે, એ શૂદ્રોને વેદ-અધ્યયનમાં અધિકાર નથી. જો બધા ત્રૈવર્ણિક પોતપોતાના આશ્રમ ધર્મના પાલનમાં હાર્દિક અનુરાગ સાથે લાગ્યા રહેલા હોય તો એમનો જ શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદિત ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં અધિકાર છે, બીજાનો કદાપિ નહીં. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારો પુરુષ અવશ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વાત વેદોક્ત માર્ગને દેખાડનારા પરમેશ્વરે સ્વયં કહી છે. વર્ણધર્મ અને આશ્રમ ધર્મના પાલનજનિત પુણ્યથી પરમેશ્વરનું પૂજન કરીને ઘણાબધા મુનિ એમનું સાયુજ્ય મેળવી ચૂક્યા છે. બ્રહ્મચર્યના પાલનથી ઋષિઓની, યજ્ઞકર્મોના અનુષ્ઠાનથી દેવતાઓની તથા સંતાન-ઉત્પાદનથી પિતરોની તૃપ્તિ થાય છે—એવું શ્રુતિએ કહ્યું છે. આ રીતે ઋષિ-ઋણ, દેવ-ઋણ તથા પિતૃ-ઋણ—એ ત્રણેથી મુક્ત થઈને વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં પ્રવિષ્ટ થઈને મનુષ્ય શીત, ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોને સહન કરતાં જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી અને મિતાહારી થઈ યમ-નિયમ વગેરે યોગનો અભ્યાસ કરે, જેનાથી બુદ્ધિ નિશ્ચલ તથા અત્યંત દૃઢ થઈ જાય. આ પ્રકારે ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને શુદ્ધ-ચિત્ત થયેલો પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મોનો સંન્યાસ કરી દે. સમસ્ત કર્મોનો સંન્યાસ કર્યા પછી જ્ઞાનના સમાદરમાં તત્પર રહે. જ્ઞાનના સમાદરને જ જ્ઞાનમયી પૂજા કહે છે. તે પૂજા જીવની સાક્ષાત્ શિવની સાથે એકતાનો બોધ કરાવીને જીવન્મુક્તિ રૂપ ફળ આપનારી છે. યતિઓને માટે આ પૂજાને સર્વોત્તમ તથા નિર્દોષ સમજવી જોઈએ. હે મહાપ્રાજ્ઞ! તમારા પર સ્નેહ હોવાને કારણે લોકાનુગ્રહની કામનાથી હું એ પૂજાની વિધિ બનાવી રહ્યો છું, સાવધાન થઈને સાંભળો.

સાધકને માટે જરૂરી છે કે તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના તત્ત્વાર્થના જ્ઞાતા, વેદાન્તજ્ઞાનના પારંગત તથા બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્યને શરણે જાય.

ઉત્તમ બુદ્ધિથી યુક્ત અને ચતુર સાધક આચાર્યની પાસે જઈને વિધિપૂર્વક દંડ-પ્રણામ વગેરે દ્વારા એમને યત્નપૂર્વક સંતુષ્ટ કરે. પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ તે બાર દિવસ સુધી માત્ર દૂધ પીને રહે. તદનંતર શુકલ પક્ષની ચતુર્થી અથવા દશમને દિવસે પ્રાતઃકાલ વિધિવત્ સ્નાન કરીને શુદ્ધચિત્ત થયેલો વિદ્વાન સાધક નિત્ય-કર્મ કરીને ગુરુને બોલાવીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી નાન્દીશ્રાદ્ધ કરે. નાંદીશ્રાદ્ધમાં વિશ્વેદેવોની સંખ્યા સત્ય અને વસુ બતાવી છે. પ્રથમ દેવશ્રાદ્ધમાં નાન્દીમુખ દેવતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ કહેવાયા છે. બીજા ઋષિ શ્રાદ્ધમાં એમને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ અને રાજર્ષિ કહ્યા છે. ત્રીજા દિવ્ય શ્રાદ્ધમાં એમની વસુ, રુદ્ર અને આદિત્ય સંજ્ઞા બતાવાઈ છે. ચોથા મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં સનક[1] વગેરે ચાર મુનીશ્વર જ નાન્દીમુખ-દેવતા છે. પાંચમા ભૂતશ્રાદ્ધમાં પાંચભૂત, નેત્ર વગેરે અગિયાર ઇન્દ્રિય-સમૂહ તથા જરાયુજ આદિ ચતુર્વિધ પ્રાણીસમુદાય નાન્દી-મુખ મનાય છે. છઠ્ઠા પિતૃશ્રાદ્ધમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ—એ ત્રણ નાન્દીમુખ-દેવતા કહેવાયા છે તથા આઠમા આત્મ-શ્રાદ્ધમાં આત્મા, પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ચાર નાન્દીમુખ-દેવતા કહેવાયા છે.[2] માતામહાત્મક શ્રાદ્ધમાં માતામહ, પ્રમાતામહ અને વૃદ્ધ-પ્રમાતામહ—એ ત્રણ નાન્દીમુખ દેવતા સપત્નીક બતાવાયા છે. પ્રત્યેક શ્રાદ્ધમાં બે બે બ્રાહ્મણ કરીને જેટલા બ્રાહ્મણ આવશ્યક હોય એમને આમંત્રિત કરવા અને સ્વયં યત્નપૂર્વક આચમન કરીને પવિત્ર થઈને એ બ્રાહ્મણોના પગ ધોવા. એ સમયે આ પ્રકારે કહેવું—'જે સમસ્ત સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં કારણ, આવેલી આપત્તિના સમૂહને નષ્ટ કરવા માટે ધૂમકેતુ (અગ્નિ) રૂપ તથા અપાર સંસારસાગરથી પાર લગાડનાર સેતુ સમાન છે, એ બ્રાહ્મણોની ચરણરજ મને પવિત્ર કરે. જે આપત્તિરૂપ ગહન અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્ય, મનોવાંછિત અર્થને આપનાર કામધેનુ અને સમસ્ત તીર્થોનાં જલથી પવિત્ર મૂર્તિઓ છે, તે બ્રાહ્મણોની ચરણ-ધૂલિ મારી રક્ષા કરે.'[3]

આવું કહી પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. તત્પશ્ચાત્ પૂર્વાભિમુખ બેસીને ભગવાન શંકરનાં યુગલ ચરણારવિન્દનું ચિંતન કરીને દૃઢતાપૂર્વક આસન ગ્રહણ કરે, હાથમાં પવિત્રી લઈ શુદ્ધ થઈને નૂતન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને ત્રણ વાર પ્રાણાયામ કરે. તદનંતર તિથિ આદિનું સ્મરણ કરીને આ રીતે સંકલ્પ કરે—'મારા સંન્યાસના અંગભૂત જે પહેલાં વિશ્વદેવનું પૂજન, પછી દેવાદિ અષ્ટશ્રાદ્ધ તથા અંતે માતામહશ્રાદ્ધ છે, એને આપ લોકોની આજ્ઞા લઈને હું પાર્વણ-વિધિથી સંપન્ન કરીશ.' (પાર્વણ=પર્વશ્રાદ્ધ—પર્વસંબંધી) આવો સંકલ્પ કરીને આસન માટે દક્ષિણ દિશાથી આરંભ કરીને ઉત્તરોત્તર કુશનો ત્યાગ કરે. તત્પશ્ચાત્ આચમન કરીને ઊભા થઈને વર્ણક્રમનો આરંભ

---

૧. સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર.

૨. ધર્મસિન્ધુકાર વગેરેએ આત્મશ્રાદ્ધમાં પણ ત્રણ જ નાન્દીમુખ કહે છે—આત્મા, પિતા અને પિતામહ.

૩. સમસ્ત સંપત્સમવાપ્તિ હેતવઃ સમુત્થિતાપત્કુલધૂમકેતવઃ। અપારસંસારસમુદ્રસેતવઃ પુનન્તુ માં બ્રાહ્મણપાદરેણવઃ॥
આપદ્ઘનધ્વાન્તસહસ્રભાનવઃ સમીહિતાર્થાર્પણકામધેનવઃ। સમસ્તતીર્થાંબુપવિત્રમૂર્તયો રક્ષન્તુ માં બ્રાહ્મણપાદપાંસવઃ॥
(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૨;૪૪-૪૫)

કરે. પોતાના હાથમાં પવિત્રી ધારણ કરીને બે બ્રાહ્મણોના હાથનો સ્પર્શ કરતાં આ પ્રકારે કહે–

'વિશ્વેદેવાર્થં ભવન્તૌ વૃણે।
ભવદ્ભ્યાં નાન્દીશ્રાદ્ધે ક્ષણઃ પ્રસાદનીયઃ॥

અર્થાત્ 'અમે વિશ્વેદેવ શ્રાદ્ધને માટે આપ બંનેનું વરણ કરીએ છીએ. આપ બંને નાન્દીશ્રાદ્ધમાં પોતાનો સમય આપવાની કૃપા કરો.' આટલું બધા શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણો માટે કરે. સર્વત્ર બ્રાહ્મણવરણની વિધિનો આ જ ક્રમ છે.

આ પ્રમાણે વરણનું કાર્ય પૂરું કરીને દશ મંડળોનું નિર્માણ કરે. ઉત્તરથી આરંભ કરીને દશે મંડળોનું અક્ષતથી પૂજન કરીને એમાં ક્રમશઃ બ્રાહ્મણોને સ્થાપિત કરે. પછી એમનાં ચરણો પર પણ ચોખા વગેરે ચઢાવે. તદનંતર સંબોધનપૂર્વક વિશ્વેદેવ વગેરે નામોનું ઉચ્ચારણ કરે અને કુશ, પુષ્પ, અક્ષત અને જલથી 'ઇદં વઃ પાદ્યમ્' કહીને પાદ્ય નિવેદન કરે.*

આ પ્રકારે પાદ્ય આપીને સ્વયં પોતાના પગ ધોઈ લે અને ઉત્તરાભિમુખ થઈ આચમન કરીને એક-એક શ્રાદ્ધ માટે જે બે બે બ્રાહ્મણો કલ્પિત થયા છે, એ સૌને આસન પર બેસાડે અને કહે– 'વિશ્વેદેવસ્વરૂપાય બ્રાહ્મણસ્ય ઇદમાસનમ્'– વિશ્વેદેવ-સ્વરૂપ બ્રાહ્મણને માટે આ આસન સમર્પિત છે, આવું કરીને કુશ-આસન આપે, સ્વયં પણ હાથમાં કુશ લઈને આસન પર બેસે– અને સ્થિત થઈ જાય. એ પછી કહે– અસ્મિન્નાન્દીમુખશ્રાદ્ધે વિશ્વેદેવાર્થે ભવદ્ભ્યાં ક્ષણઃ ક્રિયતામ્–આ નાન્દીમુખ શ્રાદ્ધમાં વિશ્વેદેવ માટે આપ બંને ક્ષણ (સમય પ્રદાન) કરો.' તદનંતર 'પ્રાપ્નુતાં ભવન્તૌ' આપ બંને ગ્રહણ કરો- એવું કહે. પછી એ બંને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રકારે ઉત્તર આપે–'પ્રાપ્નુવાવ'–અમે બંને ગ્રહણ કરીશું' તે પછી યજમાન એ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને પ્રાર્થના કરે–'મારા મનોરથોની પૂર્તિ હો, સંકલ્પની સિદ્ધિ હો–એટલા માટે આપ અનુગ્રહ કરો.'

તત્પશ્ચાત્ (પદ્ધતિ પ્રમાણે અર્ઘ્ય આપે, પૂજન કરે) શુદ્ધ કેળાનાં પાન વગેરે ધોયેલાં પાત્રોમાં પરિપક્વ અન્ન આદિ ભોજ્ય પદાર્થોને પીરસીને પૃથક્-પૃથક્ કુશ પાથરીને અને સ્વયં ત્યાં જળ છાંટીને પ્રત્યેક પાત્ર પર આદરપૂર્વક બંને હાથ અડકાડીને 'પૃથ્વી તે પાત્રમ્'[1] વગેરે મંત્રોનો પાઠ કરે. ત્યાં સ્થિત થયેલા દેવતા વગેરેનું ચતુર્થ્યન્ત ઉચ્ચારણ કરીને જલ લઈને 'સ્વાહા' બોલીને અન્ન અર્પિત કરે અને અંતે 'ન મમ' એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરે.[2] સર્વત્ર માતા વગેરે માટે પણ અન્ન અર્પણની આજ વિધિ છે. અંતમાં આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે–

---

* પ્રથમ મંડળમાં બે વિશ્વેદેવો માટે, પછી આઠ મંડળોમાં ક્રમશઃ દેવાદિ આઠ શ્રાદ્ધોના અધિકારીઓ માટે તથા દશમા મંડળમાં સપત્નીક માતામહ વગેરે માટે પાદ્ય અર્પણ કરવું જોઈએ. અર્પણ વાક્યનો પ્રયોગ આ પ્રકારે છે —
ૐ સત્યવસુસંજ્ઞકાઃ વિશ્વેદેવાઃ નાન્દીમુખાઃ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ઇદં વઃ પાદ્યં પાદાવનેજનં પાદપ્રક્ષાલનં વૃદ્ધિઃ॥ ૧॥
ૐ બ્રહ્મવિષ્ણુ મહેશ્વરાઃ નાન્દીમુખાઃ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ઇદં વઃ પાદ્યં પાદાવનેજનં પાદપ્રક્ષાલનં વૃદ્ધિઃ॥ ૨॥
ૐ દેવર્ષિબ્રહ્મર્ષિક્ષત્રર્ષયો નાન્દીમુખાઃ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ ઇદં વઃ પાદ્યં પાદાવનેજનં પાદપ્રક્ષાલનં વૃદ્ધિઃ॥ ૩॥
આ પ્રકારે અન્ય શ્રાદ્ધો માટે વાક્યની ઊહા (અનુમાન, કલ્પના) કરી લેવી જોઈએ.

૧. 'પૃથિવી તે પાત્રં દ્યૌરપિધાનં બ્રાહ્મણસ્ય મુખેઽમૃતેઽમૃતં જુહોમિ સ્વાહા' આ પૂરો મંત્ર છે.

૨. વાક્યનો પ્રયોગ આ પ્રકારે છે—ૐ સત્યવસુસંજ્ઞકેભ્યો વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નાન્દીમુખેભ્યઃ સ્વાહા ન મમ' ઇત્યાદિ.

યત્પાદપદ્મસ્મરણાદ્ યસ્ય નામજપાદપિ।
ન્યૂનં કર્મ ભવેત્ પૂર્ણં તં વંદે સામ્બમીશ્વરમ્॥

'જેનાં ચરણારવિન્દોનું ચિંતન અને નામ-જપથી ન્યૂનતાપૂર્ણ અથવા અપૂરું કર્મ પણ પૂરું થઈ જાય છે, એ સામ્બ સદાશિવ (ઉમામહેશ્વર)ની હું વંદના કરું છું.'

આનો પાઠ કરીને કહે—'હે બ્રાહ્મણો! મારા દ્વારા કરેલું આ નાન્દીમુખ શ્રાદ્ધ યથોક્તરૂપે પરિપૂર્ણ હો, એ આપ કહો.' એવી પ્રાર્થનાની સાથે એ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કરીને એમના આશીર્વાદ લે અને પોતાના હાથમાં લીધેલું જલ મૂકી દે. પછી પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને પ્રણામ કરે અને ઊઠીને બ્રાહ્મણોને કહે—'આ અન્ન અમૃતરૂપ હો' પછી ઉદારચેતા સાધક હાથ જોડીને અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરે. શ્રીરુદ્ર સૂક્તનો ચમક-અધ્યાયસહિત પાઠ કરે. પુરુષસૂક્તની પણ વિધિવત્ આવૃત્તિ કરે. મનમાં ભગવાન સદાશિવનું ધ્યાન કરતાં 'ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનમ્' ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રોનો જપ કરે. જ્યારે બ્રાહ્મણો જમી લે, ત્યારે રુદ્રસૂક્તનો પાઠ સમાપ્ત કરીને ક્ષમા-પ્રાર્થનાપૂર્વક એ બ્રાહ્મણોને પુનઃ 'અમૃતાપિધાનમસિ સ્વાહા' આ મંત્ર ભણીને ઉત્તરાપોશન માટે જળ આપે.

તદનંતર હાથ-પગ ધોઈને આચમન કરીને પિંડદાનના સ્થાન પર જાય. ત્યાં પૂર્વાભિમુખ બેસીને મૌનભાવથી ત્રણ વાર પ્રાણાયામ કરે. એ પછી 'હું 'નાન્દીમુખ' શ્રાદ્ધના અંગભૂત પિંડદાન કરીશ' એવો સંકલ્પ કરીને દક્ષિણથી લઈને ઉત્તર તરફ નવ રેખાઓ ખેંચે અને એ રેખાઓ પર ક્રમશઃ બાર બાર પૂર્વાગ્ર કુશળ પાથરે. પછી દક્ષિણ તરફથી દેવતા આદિના પાંચ[1] સ્થાનો પર ચૂપચાપ ચોખા મૂકે અને જલ ચઢાવે. પિતૃવર્ગના ત્રણે[2] સ્થાનો પર ક્રમશઃ અક્ષત્ જલ છોડીને નવે માતામહાદિના સ્થાન પર પણ માર્જન કરે.[3] તત્પશ્ચાત્ 'અત્ર પિતરો માદયધ્વમ્' કહીને દેવાદિ પાંચેય સ્થાનો પર ક્રમશઃ અક્ષત, જલ વગેરે ચઢાવે. આ પ્રકારે અવનેજન (પ્રક્ષાલન, પરિમાર્જન) આપે, પાંચેય સ્થાનો પર પ્રત્યેકને માટે ત્રણ ત્રણ પિંડ આપે.[4] (આવી જ રીતે બાકી સ્થાનો પર પણ કરો). પોતાના ગુહ્યસૂત્રમાં બતાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર બધા પિંડ પૃથક્-પૃથક્ આપવા જોઈએ. પછી પિતરોના સાદ્‌ગુણ્યને માટે જલ-અક્ષત અર્પિત કરે. ત્યાર પછી પોતાના હૃદય-કમળમાં સદાશિવદેવનું ધ્યાન કરે અને પૂર્વોક્ત 'યત્પાદપદ્મસ્મરણાત્....' વગેરે શ્લોકનું પુનઃ પઠન કરીને બ્રાહ્મણોને નમસ્કારપૂર્વક યથાશક્તિ દક્ષિણા આપવી. પછી ત્રુટિઓ માટે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરીને દેવતા-પિતરોનું વિસર્જન કરે. પિંડોનો ઉત્સર્ગ (ત્યાગ) કરીને ગાયોને ખાવા

---

૧. દેવ, ઋષિ, દિવ્ય મનુષ્ય અને ભૂત—એનાં પાંચ સ્થાન સમજવાં.

૨. પિતા આદિ, માતા આદિ તથા આત્મા આદિ—એ ત્રણ સ્થાન છે.

૩. એ સમયે આ રીતે કહે—'શુન્ધન્તાં બ્રહ્મણો નાન્દીમુખાઃ શુન્ધન્તાં પિતરો નાન્દીમુખાઃ શુન્ધન્તાં મહેશ્વરા નાન્દીમુખાઃ' આ પ્રથમ રેખા પર માર્જન કરતી વખતે કહે. આ રીતે અન્ય રેખાઓ પર પણ કહેતો જાય.

૪. પિંડદાન વાક્ય આ પ્રકારે છે —
'બ્રહ્મણે નાન્દીમુખાય સ્વાહા', 'વિષ્ણવે નાન્દીમુખાય સ્વાહા' વગેરે. ધર્મસિન્ધુકારે પ્રત્યેક દેવતા માટે બે બે પિંડનું વિધાન કર્યું છે. તેથી નવ સ્થાનોના દસ દેવતાઓ માટે ૫૪ પિંડ મળે.

આપી દેવા, અથવા જળમાં પધરાવી દેવા. ત્યાર બાદ પુણ્યાહવાચન કરીને સ્વજનો સાથે ભોજન કરે.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને શુદ્ધબુદ્ધિવાળો સાધક ઉપવાસપૂર્વક વ્રત રાખે. બગલના તથા ઉપસ્થના વાળને છોડીને બાકીના બધા વાળ મૂંડાવી દે, પરંતુ શિખાના સાત-આઠ વાળ અવશ્ય બચાવી રાખવા. પછી સ્નાન કરીને ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરીને શુદ્ધ થઈને બે વાર આચમન કરીને મૌન થઈને વિધિવત્ ભસ્મ ધારણ કરે, પુણ્યાહવાચન કરીને પોતે પોતાનું પ્રોક્ષણ કરે બહાર-અંદરથી શુદ્ધ થઈને હોમ, દ્રવ્ય અને આચાર્યની દક્ષિણા જેટલું દ્રવ્ય રહેવા દઈને બાકીનું બધું દ્રવ્ય મહેશ્વરાર્પણ-બુદ્ધિથી બ્રાહ્મણોને અને વિશેષતઃ શિવભક્તોને વહેંચી દે. તદનંતર ગુરુરૂપધારી શિવને માટે વસ્ત્ર વગેરેની દક્ષિણા આપે, પૃથ્વી પર દંડવત્ પ્રણામ કરીને દોરો, કૌપીન, વસ્ત્ર તથા દંડ વગેરે જે ધોઈને પવિત્ર કરેલ હોય, તે ધારણ કરે. તદનંતર હોમ દ્રવ્ય અને સમિધા વગેરે લઈને સમુદ્ર કે નદીના તટ પર, પર્વત પર, શિવાલયમાં, વનમાં અથવા ગોશાળામાં કોઈ ઉત્તમ સ્થાનનો વિચાર કરીને ત્યાં બેસી જાય અને આચમન કરીને પહેલાં માનસિક જપ કરે. પછી 'ૐ નમો બ્રહ્મણે' આ મંત્રનો ત્રણ વાર જપ કરીને 'અગ્નિમીળે પુરોહિતમ્' એ મંત્રનો પાઠ કરે. એ પછી 'અથ મહાવ્રતમ્', 'અગ્નિર્વૈ દેવાનામ્', 'એતસ્ય સમામ્નાયમ્', 'ૐ ઈષે ત્વોર્જે ત્વા વાયવસ્થ', 'અગ્ન આયાહિ વીતયે' તથા 'શં નો દેવી રભીષ્ટયે' ઇત્યાદિનો પાઠ કરે. ત્યારપછી 'મ ય ર સ ત જ ભ ન લ ગ', 'પંચસંવત્સરમયમ્', 'સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ', 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા', 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' આ બધાનો પાઠ કરે. તદનંતર યથાસંભવ વેદ, પુરાણ વગેરેનો સ્વાધ્યાય કરે. એ પછી 'ૐ બ્રહ્મણે નમઃ', 'ૐ ઇન્દ્રાય નમઃ', 'ૐ સૂર્યાય નમઃ', 'ૐ સોમાય નમઃ', 'ૐ પ્રજાપતયે નમઃ', 'ૐ આત્મને નમઃ', 'ૐ અંતરાત્મને નમઃ', 'ૐ જ્ઞાનાત્મને નમઃ', 'ૐ પરમાત્મને નમઃ' ઇત્યાદિ રૂપે બ્રહ્મા આદિ શબ્દોના આદિમાં 'ૐ' અને અંતમાં 'નમઃ' લગાવીને ચતુર્થ્યન્ત રૂપનો જપ કરે. એ પછી ત્રણ મુઠ્ઠી સત્તુ (સાથવો) લઈને પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક ત્રણ વાર ખાય અને પ્રણવથી જ બે વાર આચમન કરીને નાભિનો સ્પર્શ કરે. એ સમયે આગળ બતાવીશું તેવા શબ્દો આદિમાં પ્રણવ અને અંતમાં 'નમઃ સ્વાહા' જોડીને એમનું ઉચ્ચારણ કરે—જેમ કે, 'ૐ આત્મને નમઃ સ્વાહા', 'ૐ અંતરાત્મને નમઃ સ્વાહા', 'ૐ જ્ઞાનાત્મને નમઃ સ્વાહા', 'ૐ પરમાત્મને નમઃ સ્વાહા', 'ૐ પ્રજાપતયે નમઃ સ્વાહા' ઇતિ. ત્યાર પછી પૃથક્ પૃથક્ પ્રણવ મંત્રથી[1] જ દૂધ-દહીં મેળવેલ ઘી (અથવા કેવળ જલ) ત્રણ વાર ચાટીને પુનઃ બે વાર આચમન કરે. એ પછી મનને સ્થિર કરીને સુસ્થિર આસન પર પૂર્વાભિમુખ બેસીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ત્રણ વાર પ્રાણાયામ કરે. (અધ્યાય ૧૨)

*

૧. ધર્મસિંધુકારે આને માટે ત્રણ મંત્રો લખ્યા છે. પ્રથમ વાર ચાટીને કહે 'ત્રિવૃદસિ', બીજી વાર 'પ્રવૃદસિ' અને ત્રીજી વાર 'વિવૃદસિ'

સંન્યાસગ્રહણની શાસ્ત્રીય વિધિ—ગણપતિ-પૂજન, હોમ, તત્ત્વશુદ્ધિ, સાવિત્રી-પ્રવેશ, સર્વસંન્યાસ અને દંડ-ધારણ આદિના પ્રકાર

સ્કંદ કહે છે—હે વામદેવ! ત્યાર પછી મધ્યાહ્નકાળમાં સ્નાન કરીને સાધકે પોતાના મનને વશમાં રાખીને ગંધ, પુષ્પ અને અક્ષત વગેરે પૂજા-દ્રવ્યો લઈ આવે અને નૈર્ઋત્યકોણમાં દેવપૂજિત વિઘ્નરાજ ગણેશની પૂજા કરે. 'ગણાનાં ત્વાં' ઇત્યાદિ મંત્રથી વિધિપૂર્વક ગણેશજીનું આવાહન કરે. આવાહન પછી એમના સ્વરૂપનું આ રીતે ધ્યાન કરવું જોઈએ. એમની અંગકાંતિ લાલ છે, શરીર વિશાળ છે, સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણ એમની શોભા વધારી રહ્યાં છે. એમણે પોતાના કરકમળમાં ક્રમશઃ પાશ, અંકુશ, અક્ષમાલા તથા વર નામક મુદ્રાઓ ધારણ કરી રાખી છે. આ પ્રકારે આવાહન અને ધ્યાન કર્યા પશ્ચાત્ શંભુપુત્ર ગજાનનની પૂજા કરીને ખીર, પૂઆ, નાળિયેર અને ગોળ વગેરેનું ઉત્તમ નૈવેદ્ય નિવેદિત કરવું, ત્યાર પછી તાંબૂલ વગેરે આપીને એમને સંતુષ્ટ કરીને નમસ્કાર કરે અને અભીષ્ટ કાર્યની નિર્વિઘ્ને પૂર્તિ થાય એ માટે પ્રાર્થના કરે.

તદનંતર પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવેલી વિધિ અનુસાર ઔપાસનાગ્નિમાં આજ્યભાગાન્ત* હવન કરીને અગ્નિદેવતા સંબંધી યજ્ઞવિષયક સ્થાલીપાક હોમ કરવો જોઈએ એ પછી 'ભૂઃ સ્વાહા' એ મંત્રથી પૂર્ણાહુતિ હોમ કરીને હવનનું કાર્ય સમાપ્ત કરે. ત્યાર પછી આલસ્યરહિત થઈને અપહરણકાલ સુધી ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરતો રહે. તદનંતર સ્નાન કરીને સાયંકાળની સંધ્યોપાસના તથા સાયંકાલિક ઉપાસના સંબંધી નિત્ય હોમ વગેરે કરીને મૌન થઈને ગુરુની આજ્ઞા લઈને ચરુ પકાવે. પછી અગ્નિમાં સમિધા, ચરુ અને ઘીની રુદ્રસૂક્તથી અને સદ્યોજાતાદિ પાંચ મંત્રોથી પૃથક્-પૃથક્ આહુતિ આપે. અગ્નિમાં ઉમાસહિત મહેશ્વરની ભાવના અને ગૌરી દેવીનું ચિંતન કરતાં 'ગૌરીર્મિમાય*' આ મંત્રથી એક સો આઠ વાર હોમ કરીને 'અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા' એ મંત્રથી એક વાર આહુતિ આપે.

આ પ્રકારે તંત્રથી હવન કર્યા પછી વિદ્વાન પુરુષ અગ્નિથી ઉત્તરમાં એક આસન પર બેસે, જેમાં નીચે કુશા, એની ઉપર મૃગચર્મ અને એની ઉપર વસ્ત્ર પાથરેલું હોય. આવા સુખદ આસન પર બેસીને મૌનભાવથી સુસ્થિરચિત્ત થઈ જાગરણપૂર્વક બ્રાહ્મમુહૂર્ત આવ્યા સુધી ગાયત્રીનો જપ કર્યા કરે. એ પછી સ્નાન કરે. જે જલથી સ્નાન કરવામાં અસમર્થ હોય, તે ભસ્મથી જ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરે પછી એ અગ્નિ પર જ ચરુ પકાવીને (ચરુ=યજ્ઞ માટે અન્ન) એને ઘીથી

---

* કુશકંડિકા પછી અગ્નિમાં જે, ચાર આહુતિઓ અપાય છે, એમાં પહેલી બેને 'આપાર' અને અંતિમ બેને 'આજ્યભાગ' કહે છે. પ્રજાપતિ અને ઇન્દ્રના ઉદ્દેશથી 'આપાર' તથા અગ્નિ અને સોમના ઉદ્દેશથી 'આજ્યભાગ' અપાય છે.

* પૂરો મંત્ર આ પ્રકારે છે—

ગૌરીર્મિમાય સલિલાનિ તક્ષત્યેકપદી દ્વિપદી સા. ચતુષ્પદી । અષ્ટાપદી નવપદી બભૂવુષી સહસ્રાક્ષરા પરમે વ્યોમન્ સ્વાહા ॥

(ઋગ્વેદ. મંત્ર ૧, સૂ. ૧૬૪।૪૧)

તરબોળ કરી દે. એને ઉતારીને અગ્નિથી ઉત્તર દિશામાં કુશ પર રાખે. પુનઃ ઘીથી ચરુને મિશ્રિત કરે. એ પછી વ્યાહૃતિ-મંત્ર, રુદ્રસૂક્ત તથા સદ્યોજાતાદિ પાંચ મંત્રોનો જપ કરે અને એ દ્વારા એક એક આહુતિ પણ આપે. ચિત્તને ભગવાન શિવના ચરણારવિંદોમાં પરોવીને પ્રજાપતિ, ઇન્દ્ર, વિશ્વેદેવ અને બ્રહ્મા માટે પણ એક એક આહુતિ આપે. એ સૌ નામના આદિમાં ૐ અને અંતમાં 'નમઃ સ્વાહા' જોડીને ચતુર્થ્યન્તનું ઉચ્ચારણ કરે (યથા—ૐ પ્રજાપતયે નમઃ સ્વાહા—વગેરે) તત્પશ્ચાત્ પુણ્યાહવાચન કરાવીને 'અગ્નેય સ્વાહા' એ મંત્રથી અગ્નિના મુખમાં આહુતિ આપવા સુધીનું કાર્ય સંપન્ન કરે પછી 'પ્રાણાય સ્વાહા' ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રો દ્વારા ઘી સહિત ચરુની આહુતિ આપે. એ પછી 'અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા' બોલીને એક વધારાની આહુતિ આપે. ત્યાર પછી ફરી રુદ્રસૂક્ત તથા ઈશાનાદિ પાંચ મંત્રોનો જપ કરે. મહેશ આદિ ચતુર્વ્યૂહ મંત્રોનો પણ પાઠ કરે. આ પ્રકારે તંત્ર-હોમ કરીને પોતાની ગૃહ્યશાખામાં બતાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર તે તે દેવતાઓના ઉદ્દેશ્યથી બુદ્ધિમાન પુરુષ સાંગ હોમ કરે. આ રીતે જે અગ્નિમુખ વગેરે કર્મતંત્રને પ્રવર્તિત કરવામાં આવ્યો છે, એનો નિર્વાહ કરીને વિરજા હોમ કરે. છવ્વીસ તત્ત્વરૂપ આ શરીરમાં છુપાયેલા તત્ત્વસમુદાયની શુદ્ધિ માટે વિરજા હોમ કરવો જોઈએ.

એ સમયે તે કહે કે, 'મારા શરીરમાં જે આ તત્ત્વ છે, એ સૌની શુદ્ધિ થાઓ. એ પ્રસંગમાં આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિ માટે આરુણકેતુક મંત્રોનો પાઠ કરતાં પૃથ્વી આદિ તત્ત્વથી લઈને પુરુષતત્ત્વપર્યંત ક્રમશઃ બધાં તત્ત્વોની શુદ્ધિને નિમિત્તે ઘૃતયુક્ત ચરુનો હોમ કરે તથા શિવનાં ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં મૌન રહે.* પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પૃથિવ્યાદિપંચક કહેવાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ શબ્દાદિપંચક છે. વાક્, પાણિ, પાદ, વાયુ અને ઉપસ્થ એ વાગાદિપંચક છે. શ્રોત્ર, નેત્ર, નાસિકા, રસના અને ત્વક્—એ શ્રોત્રાદિપંચક છે. શિર, પાર્શ્વ, પૃષ્ઠ અને ઉદર—એ ચાર છે. એમાં જ જંઘાને પણ જોડી લો. પછી ત્વક્ વગેરે સાત ધાતુઓ છે. પ્રાણ, અપાન આદિ પાંચ વાયુઓએ પ્રાણાદિપંચક કહે છે. અન્નમયાદિ પાંચે કોશોને કોશપંચક કહે છે (એમનાં નામ આ પ્રકારે છે—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. એ સિવાય મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહંકાર, ખ્યાતિ, સંકલ્પ, ગુણ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. ભોક્તાપણાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષ માટે ભોગકાળમાં જે પાંચ અંતરંગ સાધન છે, એમને તત્ત્વપંચક કહે છે. એમનાં નામ છે : નિયતિ, કાળ, રાગ, વિદ્યા અને કલા. આ પાંચે માયાથી ઉત્પન્ન છે. 'માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્' એ શ્રુતિમાં પ્રકૃતિ જ માયા કહેવાઈ છે. એનાથી જ આ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં છે, એમાં સંશય નથી. કાળનો સ્વભાવ 'નિયતિ' છે, એવું શ્રુતિનું કથન

---

* તત્ત્વશુદ્ધિને માટે પૃથક્ પૃથક્ વાક્ય-યોજના કરવી જોઈએ. જેમકે, પૃથ્વી વગેરે માટે—
પૃથ્વીવ્યાપસ્તેજો વાયુરાકાશો મે શુધ્યતાં જ્યોતિરહં વિરજા વિપાપ્મા ભૂયાસꣳ સ્વાહા' આટલું બોલીને સમિધા, ચરુ અને આજ્યની ચાલીસ ચાલીસ આહુતિઓ આપે. આ જ રીતે બધાં તત્ત્વોનાં નામ લઈને વાક્ય-યોજના કરે.

છે. એ નિયતિ વગેરે જે પાંચ તત્ત્વ છે, એને જ પંચકંચુક કહે છે. આ પાંચે તત્ત્વોને ન જાણનારા વિદ્વાન પણ મૂઢ જ કહેવાયા છે.

નિયતિ પ્રકૃતિથી નીચે છે અને આ પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉપર છે. જેવી રીતે કાગડાની એક જ આંખ એનાં બંને ગોલકોમાં ફરતી રહે છે એ જ રીતે પુરુષ પ્રકૃતિ અને નિયતિ બંનેની પાસે રહે છે. આને વિદ્યાતત્ત્વ કહેવાય છે. શુદ્ધ વિદ્યા, મહેશ્વર, સદાશિવ, શક્તિ અને શિવ– એ પાંચેયને શિવતત્ત્વ કહે છે. હે બ્રહ્મન્! 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' એ શ્રુતિવાક્યથી આ શિવતત્ત્વનું જ પ્રતિપાદન થયું છે. હે મુનીશ્વર! પૃથ્વીથી લઈને શિવપર્યંત જે તત્ત્વસમૂહ છે, એમાંથી પ્રત્યેકને ક્રમશઃ પોતપોતાના કારણમાં લીન કરતાં એની શુદ્ધિ કરો. ૧. પૃથિવ્યાદિપંચક, ૨. શબ્દાદિપંચક, ૩. વાગાદિપંચક, ૪. શ્રોત્રાદિપંચક, ૫. શિરાદિપંચક, ૬. ત્વગાદિધાતુ સપ્તક, ૭. પ્રાણાદિપંચક, ૮. અન્નમયાદિકોશપંચક, ૯. મન આદિ પુરુષાની તત્ત્વ, ૧૦. નિયત્યાદિ તત્ત્વપંચક (અથવા પંચકંચુક) અને ૧૧. શિવતત્ત્વપંચક– એ અગિયાર વર્ગ છે : આ એકાદશ વર્ગ સંબંધી મંત્રોના અંતમાં 'પરસ્મૈ' શિવજ્યોતિષે ઇદં ન મમ' એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરે* એ દ્વારા પોતાના ઉદ્દેશ્યનો ત્યાગ બતાવાયો છે.

એ પછી 'વિવિધા' તથા 'કર્યોત્ક' સંબંધી મંત્રોના અંતમાં અર્થાત્ 'વિવિધાયૈ સ્વાહા', 'કર્યોત્કાય સ્વાહા' એના અંતમાં સ્વત્વત્યાગ માટે 'વ્યાપકાય પરમાત્મને શિવજ્યોતિષે વિશ્વભૂતદાસનોત્સુકાય પરસ્મૈ દેવાય ઇદં ન મમ' એનું ઉચ્ચારણ કરે. તત્પશ્ચાત્ 'ઉચ્ચા બ્રહ્મણસ્પતે દેવયન્તસ્ત્વેમહે । ઉપ પ્র યન્તુ મરુતઃ સુદાનવ ઇન્દ્ર પ્રાશુર્ભવાઃ સ ચા' એ મંત્રના અંતમાં 'વિશ્વરૂપાય પુરુષાય ૐ સ્વાહા' બોલીને સ્વત્વત્યાગને માટે 'લોકત્રયવ્યાપિને પરમાત્મને શિવાયેદં ન મમ'નું ઉચ્ચારણ કરે. તદનંતર પોતાની શાખામાં બતાવેલી વિધિ અનુસાર તંત્રકર્મનું સંપાદન કરીને ઘૃતમિશ્રિત ચરુનું પ્રાશન અને આચમન કર્યા પછી પુરોધા આચાર્યને સુવર્ણ વગેરેથી સંપન્ન સમુચિત દક્ષિણા આપે.

પછી બ્રહ્માનું વિસર્જન કરીને પ્રાતઃકાલિક ઉપાસનાસંબંધી નિત્ય હોમ કરે. એ પછી મનુષ્ય 'સં મા સિંચન્તુ મરુતઃ' એ મંત્રનો જપ કરે.[1] તત્પશ્ચાત્ 'યા તે અગ્ને યજ્ઞિયા

---

* 'યથા—પૃથિવ્યાદિપંચકં મે શુધ્યતાં જ્યોતિરહં વિરજા વિપાપ્મા ભૂયાસં, સ્વાહા—પૃથિવ્યાદિપંચકાય પરસ્મૈ શિવજ્યોતિષે ઇદં ન મમ ।'

૧. મર્મજ્ઞ-ઋષિકારે કહ્યું છે કે 'સં મા સિંચન્તુ મરુતઃ' આ મંત્રથી અગ્નિનું ઉપસ્થાન કરીને એમાં કાષ્ઠમય યજ્ઞપાત્રોને સળગાવી દેવાં, જો પાત્રો તૈજસ ધાતુનાં હોય તો એ આચાર્યને આપી છે. પૂરો મંત્ર આ પ્રમાણે છે—

સં મા સિંચન્તુ મરુતઃ સમિન્દ્રઃ સં બૃહસ્પતિઃ ।
સં માયમગ્નિઃ સિંચત્વાયુષા ચ ધનેન ચ અન્નેન વાયુમન્તં કરોતુ મા ॥

અર્થાત્ મરુદ્ગણ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ તથા અગ્નિ—આ બધા દેવતા મારા પર કલ્યાણની વર્ષા કરે. એ અગ્નિદેવ મને આયુ, જ્ઞાનરૂપી ધન તથા સાધનની શક્તિથી સંપન્ન કરે, સાથે જ મને દીર્ઘજીવી પણ બનાવે છે.

તનૂસ્તયેદ્યારોહાત્માત્માનમ્'[૨] ઇત્યાદિ મંત્રોથી હાથને અગ્નિમાં તપાવીને એ અગ્નિને અદ્વૈતધામસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં આરોપિત કરે. તદનંતર પ્રાતઃકાલની સંધ્યોપાસના કરીને સૂર્યોપસ્થાન પશ્ચાત્ જળાશયમાં જઈને નાભિ સુધી જલની અંદર પ્રવેશ કરે. ત્યાં પ્રસન્નતાપૂર્વક મનને સ્થિર કરીને ઉત્સુકતાપૂર્વક વેદ-મંત્રોનો જપ કરે[૩] જે અગ્નિહોત્રી હોય, તે સ્થાપિત અગ્નિમાં પ્રાજાપત્યેષ્ટિ[૪] કરે તથા વેદોક્ત વૈશ્વાનર સ્થાલીપાક હોમ કરીને એમાં પોતાનું બધું જ દાન કરી દે. પૂર્વોક્તરૂપે અગ્નિનો આત્મામાં આરોપ કરીને બ્રાહ્મણ ઘરમાંથી નીકળી જાય. હે મુનીશ્વર! પછી તે સાધક નિમ્ન-અંકિતરૂપે 'સાવિત્રી પ્રવેશ' કરે –

ૐ ભૂઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ, ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ૐ ભુવઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ[૫] ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ૐ સ્વઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્, ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ, તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

– આ વાક્યોનું પ્રેમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરે અને ચિત્તને ચંચળ ન થવા દે.

એ સમયે ગાયત્રીનું આ પ્રકારે ધ્યાન કરે– આ ભગવતી ગાયત્રી સાક્ષાત્ ભગવાન શંકરના અર્ધા શરીરમાં વાસ કરનારાં છે. એમને પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. એ પંદર નેત્રોથી પ્રકાશિત થાય છે. નૂતન રત્નમય કિરીટથી ઝગમગતી ચંદ્રલેખા એમના મસ્તકને વિભૂષિત કરે છે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિક મણિની જેમ ઉજ્જ્વળ છે. એ શુભલક્ષણા દેવી પોતાના

---

૨. પૂરો મંત્ર અને અર્થ આમ છે—

યા તે અગ્ને યજ્ઞિયા તનૂસ્તયેદ્યારોહાત્માત્માનમ્ ।
અચ્છા વસૂનિ કૃણ્વન્નસ્યે નર્યા પુરૂણિ ॥
યજ્ઞો ભૂત્વા યજ્ઞમાસીદ સ્વાં યોનિમ્ ।
જાતવેદો ભુવ આજાયમાનઃ સક્ષય એહિ ॥

હે અગ્નિદેવ! જે તમારું યજ્ઞિય (યજ્ઞોમાં પ્રગટ થનારું) સ્વરૂપ છે, એ જ સ્વરૂપથી તમે અહીં પધારો અને મારે માટે ઘણું બધું મનુષ્ય-ઉપયોગી વિશુદ્ધ ધન (સાધન-સામગ્રી)ની વૃષ્ટિ કરતાં કરતાં આત્મા રૂપે મારા આત્મામાં વિરાજમાન થઈ જાઓ. તમે યજ્ઞરૂપ થઈને પોતાના કારણરૂપ યજ્ઞમાં પહોંચી જાઓ. હે જાતવેદા! તમે પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થઈને પોતાના ધામ સાથે અહીં પધારો.'

૩. ત્યાં જલ લઈને એને 'આપુઃ શિવાઃ' એ સૂક્તથી અભિમંત્રિત કરીને 'સર્વાભ્યો દેવતાભ્યઃ સ્વાહા' એવું કહીને પાત્રી મૂકી દેવું. પછી સંન્યાસનો સંકલ્પ લઈ ત્રણ વાર જલ અંજલિ આપે. એના મંત્ર આ પ્રમાણે છે —

ૐ એષ હ વા અગ્નિઃ સૂર્યઃ પ્રાણં ગચ્છ સ્વાહા ॥ ૧॥ ૐ સ્વામ યોનિં ગચ્છ સ્વાહા ॥ ૨॥ ૐ આપો વૈ ગચ્છ સ્વાહા ॥ ૩॥ (ધર્મસિન્ધુ)

૪. 'યદિષ્ટં યજ્ઞ પૂર્તં યજ્ઞાપદ્ધનાપહિ પ્રજાપતૌ તન્મનસિ જુહોમિ । વિમુક્તોઽહં દેવકિલ્બિષાત્સ્વાહા' એવું કહીને ઘીની આહુતિ આપો. 'ઇદં પ્રજાપતયે ન મમ' કહીને ત્યાગ કરે. આ જ પ્રાજાપત્યેષ્ટિ છે.

૫. ધર્મસિન્ધુમાં 'પ્રવિશામિ' પાઠ છે.

દશે હાથમાં દશ પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરે છે. હાર, કેયૂર (બાજૂબંધ), કડાં, કરધની (કંદોરો) અને નૂપુર વગેરે આભૂષણોથી એમનાં અંગ વિભૂષિત છે. એમણે દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે. એમનાં બધાં જ આભૂષણ રત્નનિર્મિત છે. વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, દેવતા, ઋષિ તથા ગંધર્વરાજ અને મનુષ્ય પણ સદા એમનું સેવન કરે છે. એ સર્વવ્યાપિની શિવા સદાશિવદેવની મનોહારિણી ધર્મપત્ની છે. સંપૂર્ણ જગતની માતા, ત્રણે લોકોની જનની, ત્રિગુણમયી, નિર્ગુણા તથા અજન્મા છે. આ પ્રકારે ગાયત્રીદેવીના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં શુદ્ધબુદ્ધિવાળા પુરુષ બ્રાહ્મણત્વ વગેરે પ્રદાન કરનારાં અજન્મા આદિ દેવી ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરે. ગાયત્રી વ્યાહૃતિઓથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને એમાં જ લીન થાય છે. વ્યાહૃતિઓ પ્રણવથી પ્રગટ થઈ છે અને પ્રણવમાં જ લય પામે છે. પ્રણવ સંપૂર્ણ વેદોનો આદિ છે. તે શિવનો વાચક, મંત્રોનો રાજાધિરાજ, મહાબીજ સ્વરૂપ અને શ્રેષ્ઠ મંત્ર છે. શિવ પ્રણવ છે અને પ્રણવ શિવ કહેવાય છે, કેમકે વાચ્ય અને વાચકમાં વધારે ભેદ હોતો નથી. આ જ મહામંત્રને કાશીમાં શરીર-ત્યાગ કરનારા જીવોને મરણકાલમાં એમને સંભળાવી ભગવાન શિવ પરમ મોક્ષ પ્રદાન કરે છે. એટલા માટે શ્રેષ્ઠ પતિ પોતાના હૃદયકમળની મધ્યમાં બિરાજમાન એકાક્ષર પ્રણવરૂપ પરમ કારણ શિવદેવની ઉપાસના કરે છે. બીજા મુમુક્ષુ, ધીર અને વિરક્ત લૌકિક પુરુષ પણ મનથી વિષયોનો ત્યાગ કરીને પ્રણવરૂપ પરમ શિવની ઉપાસના કરે છે.

આ પ્રકારે ગાયત્રી શિવવાચક પ્રણવમાં લય કરીને 'અહં વૃક્ષસ્ય રેરિવા'[1] એ અનુવાકનો જપ કરે તત્પશ્ચાત્ 'યશ્છન્દસામૃષભઃ' (તૈત્તરીય ૧/૪/૧ એ અનુવાકને આરંભથી લઈને... શ્રુતં મે ગોપાય'[2] સુધી ભણીને કહે—'દારૈષણાયાશ્ચ વિત્તૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થિતોઽહમ્' અર્થાત્ હું સ્ત્રીની કામના, ધનની કામના અને લોકોમાં ખ્યાતિની કામનાથી ઉપર ઊઠી ગયો છું.' હે મુને! આ વાક્યનું મંદ, મધ્યમ અને ઉચ્ચસ્વરથી ક્રમશઃ ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કરે. તત્પશ્ચાત્ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયના ક્રમથી પહેલાં પ્રણવમંત્રનો ઉદ્ધાર કરીને પછી ક્રમશઃ આ વાક્યોનું ઉચ્ચારણ કરે. 'ૐ ભૂઃ સંન્યસ્તં

---

૧. અહં વૃક્ષસ્ય રે રિવા। કીર્તિઃ પૃષ્ઠં ગિરેરિવ। ઊર્ધ્વપવિત્રો વાજિનીવ સ્વમૃતમસ્મિ। દ્રવિણં સવર્ચસમ્। સુમેધા અમૃતોક્ષિતઃ। ઇતિ ત્રિશંકોર્વેદાનુવચનમ્ (તૈત્તિરીય ૧/૧૦/૧)

હું સંસારવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરનારો છું, મારી કીર્તિ પર્વતના શિખરની જેમ ઉન્નત છે, અન્નોત્પાદક શક્તિથી યુક્ત સૂર્યમાં જેમ ઉત્તમ અમૃત છે, એ જ રીતે હું પણ અતિશય પવિત્ર અમૃતરૂપ છું તથા હું પ્રકાશયુક્ત ધનનો ભંડાર છું, પરમાનંદમય અમૃતથી અભિષિક્ત તથા શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો છું—આ પ્રકારે આ ત્રિશંકુ ઋષિનું અનુભવ કરેલું વૈદિક પ્રવચન છે.

૨. યશ્છન્દસામૃષભો વિશ્વરૂપઃ। છન્દોભ્યોઽધ્યમૃતાત્સંબભૂવ। સ મેન્દ્રો મેધયા સ્પૃણોતુ। અમૃતસ્ય દેવ ધારણો ભૂયાસમ। શરીરં મે વિચર્ષણમ્। જિહ્વા મે મધુમત્તમા। કર્ણાભ્યાં ભૂરિ વિશ્રુવમ્। બ્રહ્મણઃ કોશોઽસિ મેધયા પિહિતઃ શ્રુતં મે ગોપાય।

મયા', 'ૐ ભુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ ભૂર્ભુવઃ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા'* આ વાક્યોનો મન્દ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ સ્વરથી હૃદયમાં સદાશિવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સાવધાન ચિત્તથી ઉચ્ચારણ કરે. તદનંતર 'અભયં સર્વભૂતેભ્યો મત્તઃ સ્વાહા' (મારી તરફથી સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન દેવાયું છે) એવું કહીને પૂર્વ દિશામાં એક અંજલિ જળ લઈને મૂકી દે. એ પછી શિખાના શેષ વાળને હાથથી ઊખેડી દે અને યજ્ઞોપવીતને (જનોઈને) કાઢીને જલની સાથે હાથમાં લઈને આ પ્રકારે કહ્યું–'ૐ ભૂઃ સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહા' એમ કહીને એનો જલમાં જ હોમ કરી દે. પછી 'ૐ ભૂઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ ભુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા' આ પ્રકારે ત્રણ વાર કહીને ત્રણ વાર જલને અભિમંત્રિત કરીને એનું આચમન કરે. પછી જલાશયને કિનારે આવીને વસ્ત્ર અને કટિવસ્ત્ર ભૂમિ પર છોડી દે, વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે અને ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને સાત ડગલાંથી વધારે ચાલે. થોડે દૂર ગયા પછી આચાર્ય એને કહે, 'ઊભા રહો, ઊભા રહો, ભગવન્! લોકવ્યવહારને માટે કૌપીન અને દંડ સ્વીકારો.' આમ કહીને આચાર્ય પોતાના હાથે જ એને કટિસૂત્ર અને કૌપીન આપેને ભગવો (ગેરુઆ) વસ્ત્ર પણ અર્પિત કરે. તત્પશ્ચાત્ સંન્યાસી જ્યારે વસ્ત્રોથી પોતાના શરીરને ઢાંકીને બે વાર આચમન કરી લે ત્યારે આચાર્ય શિષ્યને કહે–'ઇન્દ્રસ્ય વજ્રોઽસિ' આ મંત્ર બોલીને દંડ ગ્રહણ કરો. ત્યારે તે આ મંત્ર ભણે અને 'સખા મા ગોપાયૌજઃ સખા યોઽસીન્દ્રસ્ય વજ્રોઽસિ વાર્ત્રઘ્નઃ શર્મ મે ભવ યત્પાપં તન્નિવારય'* આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં દંડની પ્રાર્થના કરીને એને હાથમાં લે. (તત્પશ્ચાત્ પ્રણવ અથવા ગાયત્રીનું ઉચ્ચારણ કરીને કમંડલુ ગ્રહણ કરે.)

તદનંતર ભગવાન શિવનાં ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં કરતાં ગુરુની પાસે જઈને ત્રણ વાર પૃથ્વીમાં આળોટીને દંડવત્ પ્રણામ કરે. એ સમયે તે પોતાના મનને પૂર્ણતયા સંયમમાં રાખે. પછી ધીરે ધીરે ઊઠીને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ગુરુ તરફ જોઈને હાથ જોડીને એમનાં ચરણો પાસે ઊભો રહે. સંન્યાસ-દીક્ષા વિષયક કર્મ આરંભ થતાં પહેલાં જ શુદ્ધ છાણ લઈને આમળા-બરાબર એનો ગોળો બનાવી લે અને સૂર્ય-કિરણોથી એને સૂકવી નાખે. પછી હોમ આરંભ થાય ત્યારે આવા બનાવેલા ગોળા હોમાગ્નિની વચ્ચે નાખી દે. હોમ સમાપ્ત થઈ જાય પછી

+ મેં ભૂલોકનો સંન્યાસ (પૂર્ણતઃ ત્યાગ) કરી દીધો. મેં ભુવઃ (અંતરિક્ષ) લોકનો પરિત્યાગ કરી દીધો તથા મેં સ્વર્ગલોકનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો છે. મેં ભૂર્લોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્ગલોક—એ ત્રણેને સારી પેઠે છોડી દીધાં છે. ત્યાગ કરી દીધાં છે.

* હે દંડ! તમે મારા સખા (સહાયક) છો, મારી રક્ષા કરો. મારા ઓજ (પ્રાણશક્તિ)ની રક્ષા કરો. તમે મારા એ જ સખા છો, જે ઇન્દ્રના હાથમાં વજ્રરૂપે રહો છો. તમે જ વજ્રરૂપે આઘાત કરીને વૃત્રાસુરનો સંહાર કર્યો છે. તમે મારે માટે કલ્યાણમય બનો. મુજમાં જે પાપ હોય, એનું નિવારણ કરો. (સં.શિ.પુ. ૨૧)

એ સૌનો સંગ્રહ કરીને સુરક્ષિત રાખે. તદનંતર દંડધારણ પશ્ચાત્ ગુરુ વિરજાગ્નિજનિત એ શ્વેત ભસ્મને લઈને એને જ શિષ્યનાં અંગોમાં લગાવે અથવા એને લગાવવાની આજ્ઞા આપે. એનો ક્રમ આ પ્રકારે છે. 'ૐ અગ્નિરિતિ ભસ્મ વાયુરિતિ ભસ્મ જલમિતિ ભસ્મ સ્થલમિતિ ભસ્મ વ્યોમેતિ ભસ્મ સર્વં હ વા ઈદં ભસ્મ મન એતાનિ ચક્ષું ષિ' આ મંત્રથી ભસ્મને અભિમંત્રિત કરે. તદનંતર ઈશાનાદિ પાંચ મંત્રો દ્વારા એ ભસ્મનો શિષ્યનાં અંગો સાથે સ્પર્શ કરાવીને એને માથાથી લઈને પગ સુધી સર્વાંગમાં લગાવવામાં આપી દે. શિષ્ય એ ભસ્મને વિધિપૂર્વક હાથમાં લઈને 'ત્र्यायुषम्'[1] તથા 'त्र्यम्बकम्'[2] એ બંને મંત્રોને ત્રણ ત્રણ વાર ભણે અને લલાટે ઇત્યાદિ અંગોમાં ક્રમશઃ ત્રિપુણ્ડ્ર ધારણ કરે.

તત્પશ્ચાત્ શ્રેષ્ઠ શિષ્ય પોતાના હૃદય-કમળમાં બિરાજમાન ઉમાસહિત ભગવાન શંકરનું ભક્તિયુક્ત ચિત્તે ધ્યાન કરે. પછી ગુરુ શિષ્યના માતા પર હાથ રાખીને એના જમણા કાનમાં ઋષિ, છંદ અને દેવતા સહિત પ્રણવનો ઉપદેશ કરે. એ પછી કૃપા કરીને પ્રણવના અર્થનો પણ બોધ કરાવે. શ્રેષ્ઠ ગુરુએ તો પ્રણવના છ પ્રકારના અર્થનું જ્ઞાન કરાવતાં એના બાર ભેદોનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. ત્યાર પછી શિષ્ય દંડની જેમ પૃથ્વી પર પડીને ગુરુને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે અને સદા એમને અધીન રહે, એમની આજ્ઞા વિના બીજું કોઈ કાર્ય ન કરે. ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્ટ શિષ્ય વેદાન્તના તાત્પર્ય અનુસાર સગુણ-નિર્ગુણ ભેદથી શિવના જ્ઞાનમાં તત્પર રહે. ગુરુ પોતાના એ જ શિષ્ય દ્વારા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક જપના અંતમાં પ્રાતઃકાલિક આદિ નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરાવે. કૈલાસ પ્રસ્તર નામક મંડળમાં શિવ દ્વારા પ્રતિપાદિત માર્ગ અનુસાર શિષ્ય ત્યાં જ રહીને શિવપૂજન કરે. જો ગુરુના આદેશ અનુસાર તે પ્રતિદિન ત્યાં રહીને મંગલમય દેવતા શિવના પૂજનમાં અસમર્થ હોય તો એમની પાસેથી અર્ઘાસહિત સ્ફટિકમય શિવલિંગ ગ્રહણ કરી લે અને ગમે ત્યાં પણ રહીને નિત્ય એનું પૂજન કર્યા કરે. તે ગુરુ પાસે શપથપૂર્વક આ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરે-'મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય, એ સારું છે. મારું મસ્તક કપાઈ જાય એ પણ સારું છે, પરંતુ હું ભગવાન ત્રિલોચનની પૂજા કર્યા વિના કદાપિ ભોજન નહીં કરી શકું.' આવું કહીને સુદૃઢ ચિત્તવાળો શિષ્ય મનમાં શિવભક્તિ લઈને ગુરુની પાસે ત્રણ વાર શપથ લે અને ત્યારથી જ મનમાં ઉત્સાહ રાખીને ઉત્તમ ભક્તિભાવથી પંચાવરણ પૂજનની પદ્ધતિ અનુસાર પ્રતિદિન મહાદેવજી પૂજા કરે. (અધ્યાય ૧૩)

*

---

૧. ત્र्यायुषं જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ત્र्यायુષમ્ । યદ્દેવેષુ ત્र्यायુષં તન્નોઽસ્તુ ત્र्यायુષમ્ ॥ (યજુર્વેદ ૩।૬૨)

૨. ત્र्यम्બકં યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્ । ઉર્વારુકમિવ બન્ધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય માઽમૃતાત્ ॥ (યજુર્વેદ ૩।૬૦)

પ્રણવના અર્થોનું વિવેચન

વામદેવજી બોલ્યા—હે ભગવાન ષડાનન! હે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનમય અમૃતના સાગર! હે સમસ્ત દેવતાઓના સ્વામી મહેશ્વરના પુત્ર! હે પ્રણતાર્તિના ભંજન કાર્તિકેય! આપે કહ્યું છે કે પ્રણવના છ પ્રકારના અર્થોનું પરિજ્ઞાન અભીષ્ટ વસ્તુને આપનારું છે. આ છ પ્રકારના અર્થોનું જ્ઞાન શું છે? હે પ્રભો! તે છ પ્રકારના અર્થ કયા કયા છે અને એનું પરિજ્ઞાન શી વસ્તુ છે? એમના દ્વારા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ શું છે? અને એ અર્થોનું પરિજ્ઞાન થવાથી કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે? હે પાર્વતીનંદન! મેં જે જે વાતો પૂછી છે, એ સર્વનું સમ્યક્ રૂપે વર્ણન કરો.

સુબ્રહ્મણ્ય સ્કંદ બોલ્યા—હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે જે કાંઈ પૂછ્યું છે, એને આદરપૂર્વક સાંભળો. સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ ભાવથી મહેશ્વરનું પરિજ્ઞાન જ પ્રણવાર્થનું પરિજ્ઞાન છે. હું આ વિષયને વિસ્તારની સાથે કહું છું. હે ઉત્તમવ્રતનું પાલન કરનારા મુનીશ્વર! મારા આ પ્રવચનથી એ છ પ્રકારના અર્થોની એકતાનો પણ બોધ થશે. પહેલો મંત્રરૂપ અર્થ છે, બીજો યંત્રભાવિત અર્થ છે, ત્રીજો દેવતાબોધક અર્થ છે, ચોથો પ્રપંચરૂપ અર્થ છે, પાંચમો અર્થ ગુરુના રૂપને બતાડનારો છે અને છઠ્ઠો અર્થ, શિષ્યના સ્વરૂપનો પરિચય આપનાર છે. આ પ્રકારે આ છ અર્થ બતાવાયા છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ છયે અર્થોમાં જે મંત્રરૂપ અર્થ છે, એ તમને બતાવું છું. એનું જ્ઞાન થવા માત્રથી મનુષ્ય મહાજ્ઞાની થઈ જાય છે. પ્રણવમાં વેદોએ પંચ અક્ષર બતાવ્યા છે, પહેલો આદિસ્વર—'અ', બીજો પાંચમો સ્વર 'ઉ', ત્રીજો પંચમ વર્ગ 'ય' વર્ગનો અંતિમ અક્ષર 'મ', એ પછી ચોથો અક્ષર બિંદુ અને પાંચમો અક્ષર નાદ. એ સિવાય બીજા કોઈ વર્ણ નથી. આ સમષ્ટિરૂપ વેદાદિ (પ્રણવ) કહેવાય છે. નાદ બધા અક્ષરોનું સમષ્ટિરૂપ છે; બિંદુયુક્ત જે ચાર અક્ષર છે, તે વ્યષ્ટિરૂપે શિવવાચક પ્રણવમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

હે વિદ્વન્! હવે યંત્રરૂપ અથવા યંત્રભાવિત અર્થ સાંભળો. તે યંત્ર જ શિવલિંગરૂપમાં સ્થિત છે. સૌથી નીચે પીઠ (અર્ઘા) લખે. એની ઉપર પહેલો સ્વર અકાર લખે. એની ઉપર ઉકાર અંકિત કરે અને એની પણ ઉપર પવર્ગનો અંતિમ અક્ષર મકાર લખે. મકારની ઉપર અનુસ્વાર અને એની પણ ઉપર અર્ધચન્દ્રાકાર નાદ અંકિત કરે. આ રીતે યંત્ર પૂરું થઈ જવાથી સાધકના સંપૂર્ણ મનોરથ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે યંત્ર લખીને એને પ્રણવથી જ વેષ્ટિત કરે. એ પ્રણવથી જ પ્રગટ થનાર નાદના દ્વારા નાદનું અવસાન સમજો.

હે મુને! હવે હું દેવતારૂપ ત્રીજા અર્થને બતાવીશ, જે સર્વત્ર ગૂઢ છે. હે વામદેવ! તમારા સ્નેહવશ ભગવાન શંકર દ્વારા પ્રતિપાદિત એ અર્થનું હું તમને વર્ણન કરું છું. 'સદ્યોજાતં પ્રપદ્યામિ' અહીંથી લઈને—શરૂ કરીને—'સદાશિવોમ્' સુધી જે પાંચ* મંત્ર છે, શ્રુતિએ પ્રણવને આ સર્વનો વાચક કહ્યો છે. એમને બ્રહ્મરૂપી પાંચ સૂક્ષ્મ દેવતા સમજવા જોઈએ. એમનું જ શિવની મૂર્તિરૂપે પણ વિસ્તારપૂર્વક

* આ પાંચે મંત્રોનો ઉલ્લેખ પહેલાં થઈ ગયો છે.

વર્ણન છે. શિવના વાચક મંત્ર શિવમૂર્તિના પણ વાચક છે; કેમકે મૂર્તિ અને મૂર્તિમાનમાં અધિક ભેદ નથી. 'ઈશાનઃ મુકુટોપેતઃ' એ શ્લોકથી આરંભ કરીને પહેલાં એ મંત્રો દ્વારા શિવના વિગ્રહનું પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. હવે એમનાં પાંચ મુખોનું વર્ણન સાંભળો. પ્રથમ મંત્ર 'ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્'ને આદિ માનીને ત્યાંથી લઈને ઉપરના 'સદ્યોજાત' મંત્ર સુધી ક્રમશઃ એક ચક્રમાં અંકિત કરે. પછી 'સદ્યોજાત'થી લઈને 'ઈશાન' મંત્ર સુધી ક્રમશઃ એ જ ચક્રમાં અંકિત કરે. આ જ પાંચ ભગવાન શિવનાં પાંચ મુખ બતાવ્યાં છે. પુરુષથી લઈને સદ્યોજાત સુધી જે બ્રહ્મરૂપ ચાર મંત્ર છે, તે જ મહેશ્વરદેવના ચતુર્વ્યૂહ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત છે. 'ઈશાન' મંત્ર સદ્યોજાત આદિ પાંચે મંત્રોના સમષ્ટિ રૂપ છે. હે મુને! પુરુષથી લઈને સદ્યોજાત સુધી જે ચાર મંત્ર છે, તે ઈશાનદેવના વ્યષ્ટિરૂપ છે.

આને અનુગ્રહમય ચક્ર કહે છે. આજ પંચાર્થનું કારણ છે. એ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર, અનામય પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. અનુગ્રહ પણ બે પ્રકારનો છે. એક તો તિરોભાવ વગેરે પાંચ[1] કૃત્યો અંતર્ગત છે, બીજો જીવોને કાર્યકારણ વગેરે બંધનોથી મુક્તિ આપવામાં સમર્થ છે. આ બંને પ્રકારના અનુગ્રહ સદાશિવના જ દ્વિવિધ કૃત્ય કહેવામાં આવે છે. હે મુને! અનુગ્રહમાં પણ સૃષ્ટિ વગેરે કૃત્યોનો યોગ હોવાથી ભગવાન શિવના પાંચ કૃત્યો માનવામાં આવ્યાં છે. આ પાંચેય કૃત્યોમાં પણ સદ્યોજાત આદિ દેવતા પ્રતિષ્ઠિત બતાવાયા છે. એ પાંચે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ તથા સદાયે કલ્યાણદાયક છે. અનુગ્રહમય ચક્ર શાન્ત્યતીત[2] કલારૂપ છે. સદાશિવથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે એને પરમપદ કહે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓને મળનારું યોગ્ય પદ આ જ છે. **જે સદાશિવના ઉપાસક છે અને જેમનાં ચિત્ત પ્રણવોપાસનામાં સંલગ્ન છે, એમને પણ આ જ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.** આ પદને મેળવીને મુનીશ્વરગણ એ બ્રહ્મરૂપી મહાદેવજી સાથે પ્રચુર દિવ્ય ભોગોનો ઉપભોગ કરીને મહાપ્રલય કાળમાં શિવની સમતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે મુક્ત જીવ પછી ક્યારેય સંસારસાગરમાં પડતા નથી 'તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ।' (મુંડક ૩/૨/૬)

આ સનાતન શ્રુતિએ આ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શિવનું ઐશ્વર્ય પણ આ સમષ્ટિરૂપ જ છે. અથર્વવેદની શ્રુતિ પણ કહે છે કે તે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન છે. સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરવાની શક્તિ સદાશિવમાં જ બતાવવામાં આવી છે. ચમક-અધ્યાયના પદથી એ સૂચિત થાય છે કે શિવથી વધીને બીજું કોઈ પદ નથી. બ્રહ્મપંચકના વિસ્તારને જે પ્રપંચ કહે છે. આ પાંચ બ્રહ્મમૂર્તિઓમાંથી જ નિવૃત્તિ આદિ પાંચ કલાઓ થઈ છે. એ બધી જ સૂક્ષ્મભૂત સ્વરૂપિણી હોવાથી કારણરૂપ વિખ્યાત છે. હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા વામદેવ! સ્થૂળરૂપે પ્રગટ જે આ જગત-પ્રપંચ છે, એને જેણે પાંચરૂપો દ્વારા વ્યાપ્ત કરી રાખ્યો છે. તે બ્રહ્મ પોતાના એ પાંચે રૂપો સાથે બ્રહ્મપંચક નામ

---

૧. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહ—એ પાંચ પરમેશ્વરનાં કૃત્ય છે.

૨. કલાઓ પાંચ છે—નિવૃત્તિકલા, પ્રતિષ્ઠાકલા, વિદ્યાકલા, શાંતિકલા અને શાન્ત્યતીતાકલા.

ધારણ કરે છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! પુરુષ, શ્રોત્ર, વાણી શબ્દ અને આકાશ એ પાંચેને બ્રહ્મે ઈશાનરૂપ વ્યાપ્ત કરી રાખ્યાં છે. હે મુનીશ્વર! પ્રકૃતિ, ત્વચા, પાણિ, સ્પર્શ અને વાયુ–એ પાંચેને બ્રહ્મે પુરુષરૂપ વ્યાપ્ત કરી રાખ્યાં છે. અહંકાર, નેત્ર, પગ, રૂપ અને અગ્નિ–એ પાંચ અઘોરરૂપી બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત છે, બુદ્ધિ રસના, પાયુ, રસ અને જલને–એ વામદેવ-રૂપી બ્રહ્મથી નિત્ય વ્યાપ્ત રહે છે. મન, નાસિકા, ઉપસ્થ, ગંધ અને પૃથ્વી એ પાંચ સદ્યોજાતરૂપી બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત છે. આ પ્રકારે આ જગત પંચબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. યંત્રરૂપે બતાવેલ જે શિવ-વાચક પ્રણવ છે. તે નાદ-પર્યંત પાંચે વર્ણોના સમષ્ટિરૂપ છે તથા બિંદુયુક્ત જે ચાર વર્ણ છે, તે પ્રણવનું વ્યષ્ટિરૂપ છે. શિવના ઉપદેશ કરેલા માર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ મંત્રાધિરાજ શિવરૂપી પ્રણવનું પૂર્વોક્ત યંત્રરૂપે ચિંતન કરવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૧૪)

*

શૈવદર્શન અનુસાર શિવતત્ત્વ, જગત-પ્રપંચ અને જીવતત્ત્વ વિષયક વિશદ વિવેચન તથા શિવથી જીવ અને જગતની અભિન્નતાનું પ્રતિપાદન

તદનંતર ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિનું વર્ણન કરીને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર–સર્વને શક્તિમાન શિવની લીલા બતલાવતાં વામદેવજીના પૂછવા પર સ્કંદે કહ્યું–હે મુને! કર્માસ્તિતત્ત્વથી લઈને જે વિસ્તૃત શાસ્ત્રવાદ છે અર્થાત્ કર્મસત્તાના પ્રતિપાદક કર્મફલવાદથી આરંભ કરીને શાસ્ત્રમાં જે વિવિધ વિષયોનું વિશદ વિવેચન છે, તે જ્ઞાન પ્રદાન કરનારું છે, તેથી જ્ઞાનવાન પુરુષે વિવેકપૂર્વક એનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. તમે જે શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાંથી કોણ તમારા સમાન છે. તે અધમ શિષ્ય આજે પણ અન્યાન્ય શાસ્ત્રોમાં ભટકી રહ્યા છે. અનીશ્વરવાદી દર્શનોના ચક્કરમાં પડીને મોહિત થઈ રહ્યા છે. છ મુનિઓએ એમને શાપ આપી રાખ્યો છે; કેમકે પહેલાં એ શિવની નિંદા કરતા હતા. તેથી તેમની વાતો ન સાંભળવી જોઈએ, કેમકે તે અન્યથાવાદી (શિવ-શાસ્ત્રથી વિપરીત વાત કરનારા) છે. અહીં પાંચ* અવયવોથી યુક્ત અનુમાનના પ્રયોગ માટે પણ અવકાશ છે જ. ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર હે વામદેવ! જેવી

---

* પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન—એ અનુમાનના પાંચ અવયવ છે. 'પર્વતો વહ્નિમાન્' (પર્વત પર આગ છે)—આ **પ્રતિજ્ઞા** છે. 'ધૂમવત્ત્વાત્' (કેમકે ત્યાં ધૂમ દેખાય છે). એ **હેતુ** છે. 'જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય રહે છે, જેવી રીતે રસોઈઘર—આ **ઉદાહરણ** છે. 'તથાઽયં ધૂમવાન્' (કેમકે આ પર્વત ધૂમવાન છે)—એ **ઉપનય** છે. 'અતઃ અગ્નિમાન્' (અતઃ અગ્નિથી યુક્ત છે—એ **નિગમન** છે. આ જ રીતે ઈશ્વરને માટે પણ અનુમાન થાય છે. જેમકે, 'ક્ષિત્યંકુરાદિકં કર્તૃજન્યમ્' (પૃથ્વી તથા અંકુર આદિ કોઈ કર્તા દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે)—એ પ્રતિજ્ઞા છે. 'કાર્યત્વાત્' (કેમકે એ કાર્ય છે)—એ હેતુ છે. 'યત્ યત્ કાર્યં તત્તત્ કર્તૃજન્યં યથા ઘટઃ કુંભકારજન્યઃ' (જે જે કાર્ય છે, તે કોઈને કોઈ કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ઘડો કુંભારથી ઉત્પન્ન થયો છે—આ ઉદાહરણ થયું. 'યત ઈદં કાર્યમ્ (કેમકે એ પૃથ્વી આદિ કાર્ય છે)—એ ઉપનય થયો. 'અતઃ કર્તૃજન્યમ્' (એટલે કર્તાથી ઉત્પન્ન થયા છે)—એ નિગમન થયું. પૃથ્વી આદિ કાર્ય આપણા જેવા લોકોથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એ કહેવું સંભવ નથી, તેથી એનો કોઈ વિલક્ષણ કર્તા છે. તે જ સર્વશક્તિમાન્ ઈશ્વર છે.

રીતે ધુમાડાનું દર્શન થવાથી લોકો અનુમાન દ્વારા પર્વત પર અગ્નિની સત્તાનું પ્રતિપાદન કરે છે, એ જ પ્રકારે આ પ્રત્યક્ષ પ્રપંચના દર્શનરૂપ હેતુનું અવલંબન કરીને પરમેશ્વર પરમાત્માને માની શકાય છે, એમાં સંશય નથી.

આ વિશ્વ સ્ત્રી-પુરુષરૂપ છે, એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. છ કોશરૂપ જે શરીર છે, એમાં આદિના ત્રણ માતાના અંશથી ઉત્પન્ન થયા છે અને અંતિમ ત્રણ પિતાના અંશથી—આ શ્રુતિનું કથન છે. આ પ્રકારે બધાં શરીરોમાં સ્ત્રીપુરુષભાવને જાણનારા લોકો છે, હે મુને! વિદ્વાનોએ પરમાત્મામાં પણ સ્ત્રીપુરુષભાવને જાણ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. અસત્ પ્રપંચને નિવૃત્ત કરનારો શબ્દ જ સદ્રૂપ કહેવાય છે. ચિત્-શબ્દથી જડ જગતની નિવૃત્તિ કરી શકાય છે. જોકે સત્ શબ્દ ત્રણે લિંગોમાં વિદ્યમાન છે, તેમ છતાં અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં પુલ્લિંગ સત્-શબ્દને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તે સત્-શબ્દ પ્રકાશનો વાચક છે. 'સન્-પ્રકાશઃ' સન્ શબ્દ સ્પષ્ટરૂપે પ્રકાશનો વાચક છે. પરમાત્મામાં જે સત્તા અથવા પ્રકાશરૂપતા છે, તે એના પુરુષભાવને સૂચિત કરે છે. જ્ઞાન શબ્દનો પર્યાયવાચી જે ચિત્-શબ્દ છે, તે સ્ત્રીલિંગ છે અર્થાત્ પરમાત્મામાં ચિદ્રૂપતા એના સ્ત્રીભાવને સૂચિત કરે છે. પ્રકાશ અને ચિત્—એ બંને જગતના કારણ-ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. આ રીતે સચ્ચિદાત્મા પરમેશ્વર પણ જ્યારે જગતના કારણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ એકમાત્ર પરમાત્મામાં જ 'શિવ' ભાવ અને 'શક્તિ' ભાવનો ભેદ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેલ અને બત્તીમાં મલિનતા હોય છે ત્યારે એના પ્રકાશમાં પણ મલિનતા આવી જાય છે. ચિતાની આગ આદિમાં અશિવતા અને મલિનતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી મલિનતા આદિ આરોપિત વસ્તુ છે, એના નિર્વતક હોવાને કારણે પરમાત્માના શિવતત્ત્વનું શ્રુતિ દ્વારા પ્રતિપાદિત થયું છે.

જીવ આશ્રિત જે ચિચ્છક્તિ છે, તે સદા દુર્બળ હોય છે. એની નિવૃત્તિને માટે જ પરમાત્મામાં સાર્વકાલિક સર્વશક્તિમત્તા વિદ્યમાન છે. ઈશ્વર બળવાન છે, શક્તિમાન છે—એ વ્યવહાર દેખાય છે. હે મહામુને વામદેવ! લોક અને વેદમાં પણ સદાયે પરમાત્માની શિવરૂપતા અને શક્તિરૂપતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં આવ્યો છે. શિવ અને શક્તિના સંયોગથી નિરંતર આનંદ પ્રગટ થતો રહે છે, અતઃ હે મુને! તમે એ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી જ પાપરહિત મુનિ શિવમાં મન પરોવીને નિરામય (પરમ કલ્યાણ અને પરમાનંદ) શિવને પ્રાપ્ત થયા છો. ઉપનિષદોમાં શિવ અને શક્તિને જ સર્વાત્મા અને બ્રહ્મ કહ્યા છે. બ્રહ્મ-શબ્દથી બૃંહિત્વર્થગત વ્યાપકતા અને સર્વાત્મતાનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. શંભુ નામક વિગ્રહમાં બૃંહકત્વ અને બૃહત્ત્વ (વ્યાપકતા અને વિશાળતા) નિત્ય વિદ્યમાન છે. સદ્યોજાતાદિ પંચબ્રહ્મમય શિવવિગ્રહમાં વિશ્વની પ્રતીતિ બ્રહ્મ-શબ્દથી જ કહેવામાં આવી છે.

હે વામદેવ! 'હંસઃ' પદને ઊંધું કરી દેવાથી—પલટી નાખવાથી 'સોઽહમ્' પદ બને છે. એમાં પ્રણવનું પ્રાગટ્ય કેવી રીતે થાય છે એ તમારા સ્નેહવશ હું બતાવી રહ્યો છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. 'સોઽહમ્' પદમાંથી

સકાર અને હકાર નામક વ્યંજનોનો ત્યાગ કરી દેવાથી સ્થૂળ 'ઓમ્' શબ્દ બાકી રહે છે, જે પરમાત્માનો વાચક છે! તત્ત્વદર્શી મુનિ કહે છે કે એને મહામંત્રરૂપ જાણવો જોઈએ. એમાં જે સૂક્ષ્મ મહામંત્ર છે એનો ઉદ્ધાર હું તમને બતાવી રહ્યો છું. 'હંસઃ' પદમાં ત્રણ અક્ષર છે–'હ, અ, સ, આ ત્રણેમાં જે 'અ' છે તે પંદરમો (અનુસાર) અને સોળમો (વિસર્ગ)ની સાથે છે. સકારની સાથે જે 'અ' છે, તે વિસર્ગસહિત છે; તે જો સકારની સાથે જ ઊઠીને 'હં'ના આદિમાં ચાલ્યો જાય તો 'હંસઃ'નું વિપરીત 'સોઽહમ્' એ મહામંત્ર થઈ જશે. એમાં જે સકાર છે, તે શિવનો વાચક છે. અર્થાત્ શિવ જ સકારનો અર્થ માનવામાં આવ્યા છે. શક્ત્યાત્મક શિવ જ આ મહામંત્રના વાચ્યાર્થ છે, એ વિદ્વાનોનો નિર્ણય છે. ગુરુ જ્યારે શિષ્યને આ મહામંત્રનો ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે 'સોઽહમ્' પદથી એને શક્ત્યાત્મક શિવનો જ બોધ કરાવવાનું અભીષ્ટ હોય છે. અર્થાત્ તે એ અનુભવ કરે કે 'હું શક્ત્યાત્મક શિવરૂપ છું.' આ રીતે જ્યારે આ મહામંત્ર જીવપરક થાય છે અર્થાત્ જીવની શિવરૂપતાનો બોધ કરાવે છે, ત્યારે પશુ (જીવ) પોતાને શક્ત્યાત્મક અને શિવનો અંશ જાણીને શિવની સાથે પોતાની એકતા સિદ્ધ થઈ જવાથી શિવની સમતાનો ભાગી થઈ જાય છે.

હવે શ્રુતિના 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' આ વાક્યમાં જે 'પ્રજ્ઞાનમ્' પદ આવ્યું છે, એનો અર્થ બતાવાઈ રહ્યો છે. 'પ્રજ્ઞાન' શબ્દ 'ચૈતન્ય'નો પર્યાય છે, એમાં સંશય નથી. હે મુને! શિવસૂત્રમાં એ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ચૈતન્યમ્ આત્મા' અર્થાત્ આત્મા (બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા) ચૈતન્યરૂપ છે. ચૈતન્ય-શબ્દથી એ સૂચિત થાય છે કે જેમાં વિશ્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા સ્વતંત્રતાપૂર્વક જગતના નિર્માણની ક્રિયા સ્વભાવતઃ વિદ્યમાન છે. એને જ આત્મા અથવા પરમાત્મા કહ્યો છે. આ પ્રકારે મેં અહીં શિવસૂત્રોની વાખ્યા જ કરી છે.

'જ્ઞાનં બન્ધઃ' આ બીજું શિવસૂત્ર છે. આમાં પશુવર્ગ (જીવસમુદાય)નું લક્ષણ બતાવાયું છે. આ સૂત્રમાં આદિ પદ 'જ્ઞાનમ્' દ્વારા કિંચિન્માત્ર જ્ઞાન અને ક્રિયાનું હોવું જ જીવનું લક્ષણ કહેવાયું છે. આ જ્ઞાન અને ક્રિયા પરાશક્તિનું પ્રથમ સ્પંદન છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની શ્વેતાશ્વતર શાખાનું અધ્યયન કરનારા વિદ્વાનોએ 'સ્વાભાવિકી જ્ઞાન બલક્રિયા ચ'* એ શ્રુતિ દ્વારા આ જ પરાશક્તિનું પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉલ્લેખન કર્યું છે. ભગવાન શંકરની ત્રણ દૃષ્ટિ મનાય છે–જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છારૂપ એ ત્રણે દૃષ્ટિ જીવોના મનમાં સ્થિત થઈ ઇન્દ્રિયગોચર દેહમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપ થઈ સદા 'જાણતી' અને 'કરતી' (જ્ઞાન-ક્રિયા) છે. તેથી આ દૃષ્ટિત્રયરૂપ જીવ આત્મા (મહેશ્વર)નું સ્વરૂપ જ છે, એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે.

હવે હું જગતપ્રપંચની સાથે પ્રણવની એકતાનો બોધ કરનારા પ્રપંચાર્થનું વર્ણન કરીશ.

---

* આ શ્રુતિ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ (૬।૮)ની છે. એનો પૂરો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે । પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥

દેહ ઔર ઇન્દ્રિય સે ઉનકા હૈ સંબંધ નહીં કોઈ । અધિક કહાં, ઉનકે સમ ભી તો દીખ રહા ન કહીં કોઈ ॥

જ્ઞાનરૂપ, બલરૂપ, ક્રિયામય ઉનકી પરાશક્તિ ભારી । વિવિધ રૂપ મેં સુની ગઈ હૈ, સ્વાભાવિક ઉનમેં સારી ॥

'ओमितीदं सर्वम्' (તૈત્તિરીય. ૧-૮-૧) અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ જણાતું સમસ્ત જગત ઓંકાર છે. આ સનાતન શ્રુતિનું કથન છે. આનાથી પ્રણવ અને જગતની એકતાનું સૂચન થાય છે. 'तस्माद्वा' (તૈત્તિરીય. ૨-૧) આ વાક્યથી આરંભ કરીને તૈત્તિરીય શ્રુતિએ સંસારની સૃષ્ટિના ક્રમનું વર્ણન કર્યું છે. હે વામદેવ! એને હું તમારા સ્નેહવશ કહી રહ્યો છું, સાંભળો. શિવ-શક્તિનો સંયોગ જ પરમાત્મા છે, એ જ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચિત મત છે. શિવની જે પરાશક્તિ છે, એનાથી જ ચિચ્છક્તિ પ્રગટ થાય છે. આનંદશક્તિથી ઇચ્છા-શક્તિનો ઉદ્ભવ થયો છે, ઇચ્છા-શક્તિથી જ્ઞાનશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિથી પાંચમી ક્રિયાશક્તિ પ્રગટ થઈ છે. હે મુને! એમનાથી જ નિવૃત્તિ આદિ કલાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. ચિચ્છક્તિથી નાદ અને આનંદશક્તિથી બિંદુનું પ્રાગટ્ય બતાવ્યું છે. ઇચ્છાશક્તિથી મકાર પ્રગટ થયો છે. જ્ઞાન-શક્તિથી પાંચમો સ્વર ઉકાર ઉત્પન્ન થયો છે અને ક્રિયાશક્તિથી અકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હે મુનીશ્વર! આ પ્રકારે મેં તમને પ્રણવની ઉત્પત્તિ બતલાવી છે.

હવે ઈશાનાદિ પંચબ્રહ્મની ઉત્પત્તિનું વર્ણન સાંભળો. શિવથી ઈશાન ઉત્પન્ન થયા છે, ઈશાનથી તત્પુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તત્પુરુષથી અઘોરનો અને અઘોરથી વામદેવનો અને વામદેવથી સદ્યોજાતનું પ્રાગટ્ય થયું છે. આ આદિ અક્ષર પ્રણવથી જ મૂળભૂત પાંચ સ્વર અને તેત્રીશ વ્યંજનરૂપે આડત્રીશ અક્ષરોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. હવે કલાઓની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સાંભળો. ઈશાનથી શાન્ત્યાતીતા કલા ઉત્પન્ન થઈ છે. તત્પુરુષથી શાન્તિકલા, અઘોરથી વિદ્યાકલા, વામદેવથી પ્રતિષ્ઠાકલા અને સદ્યોજાતથી નિવૃત્તિકલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ઈશાનથી ચિચ્છક્તિ-દ્વારા મિથુનપંચકની ઉત્પત્તિ થાય છે. અનુગ્રહ, તિરોભાવ, સંહાર, સ્થિતિ અને સૃષ્ટિ—એ પાંચેય કૃત્યોનો હેતુ હોવાને કારણે એને પંચક કહે છે. આ વાત તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની મુનિઓએ કહી છે. વાચ્ય-વાચકના સંબંધથી એમનામાં મિથુનત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કલાવર્ણરૂપ આ પંચકમાં ભૂતપંચકની ગણના છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આકાશ આદિના ક્રમથી આ પાંચેય મિથુનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમાં પહેલું મિથુન છે આકાશ, બીજું વાયુ, ત્રીજું અગ્નિ, ચોથું જળ અને પાંચમું પૃથ્વી છે. એમાં આકાશથી લઈને પૃથ્વી સુધી ભૂતોનું જેવું સ્વરૂપ બતાવાયું છે, તે સાંભળો. આકાશમાં એકમાત્ર શબ્દ જ ગુણ છે; વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ બે ગુણ છે; અગ્નિમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે એટલે કે આ ત્રણ ગુણોની પ્રધાનતા છે; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ મનાયા છે તથા પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચ ગુણોથી સંપન્ન છે. આ જ ભૂતોનું વ્યાપકત્વ કહેવાયું છે, અર્થાત્ શબ્દ-આદિ ગુણો દ્વારા આકાશ. આદિ ભૂત વાયુ-આદિ પરવર્તી ભૂતોમાં કેવી રીતે વ્યાપક છે, એ બતલાવ્યું છે. આથી વિપરીત ગંધ-આદિ ગુણોના ક્રમથી તે ભૂત પૂર્વવર્તી ભૂતોથી વ્યાપ્ય છે અર્થાત્ ગંધ ગુણવાળી પૃથ્વી જળનો અને રસગુણવાળું જલ અગ્નિનું વ્યાપ્ય છે, ઇત્યાદિ રૂપે એમની વ્યાપ્યતાને સમજવી જોઈએ. પાંચ ભૂતોનો આ વિસ્તાર જ 'પ્રપંચ' કહેવાય છે. સર્વસમષ્ટિનો જે આત્મા છે, એનું જ નામ 'વિરાટ્' છે અને પૃથ્વી તત્ત્વથી લઈને ક્રમશઃ શિવતત્ત્વ સુધી જે તત્ત્વોનો સમુદાય છે, તે જ 'બ્રહ્માંડ' છે. તે ક્રમશઃ તત્ત્વસમૂહમાં લીન થતાં છેવટે સૌના જીવનભૂત પરમેશ્વરમાં જ લયને

પ્રાપ્ત થાય છે અને સૃષ્ટિકાલમાં ફરી શક્તિ દ્વારા નીકળીને સ્થૂળ પ્રપંચરૂપે પ્રલયકાળપર્યંત સુખપૂર્વક સ્થિત રહે છે.

પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ માટે તૈયાર થયેલો મહેશ્વરનો જે પ્રથમ પરિસ્પંદ છે, એને 'શિવતત્ત્વ' કહે છે. આ જ ઇચ્છાશક્તિ તત્ત્વ છે; કેમકે સંપૂર્ણ કૃત્યોમાં એનું જ અનુવર્તન થાય છે. હે મુનીશ્વર! જ્ઞાન અને ક્રિયા—એ બે શક્તિઓમાં જ્યારે જ્ઞાનની અધિકતા હોય ત્યારે એને સદાશિવતત્ત્વ સમજવું જોઈએ; જ્યારે ક્રિયાશક્તિનો ઉદ્રેક હોય ત્યારે એને મહેશ્વરતત્ત્વ જાણવું જોઈએ તથા જ્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને શક્તિઓ, સમાન હોય ત્યારે ત્યાં શુદ્ધ વિદ્યાત્મક તત્ત્વ સમજવું જોઈએ. સમસ્ત ભાવપદાર્થ પરમેશ્વરના અંગભૂત જ છે; તથાપિ એમાં જે ભેદબુદ્ધિ થાય છે, એનું નામ માયા-તત્ત્વ છે. જ્યારે શિવ પરમ પરમ ઐશ્વર્યશાળી રૂપને માયાથી નિગૃહીત કરીને સંપૂર્ણ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવા લાગે છે, ત્યારે એનું નામ 'પુરુષ' થાય છે. 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' (એ શરીરને રચીને સ્વયં એમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો) એ શ્રુતિએ એના એ જ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અથવા એ જ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઉક્ત શ્રુતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. આ જ પુરુષ માયાથી મોહિત થઈને સંસારી (સંસારબંધનમાં બંધાયેલો) પશુ કહેવાય છે. શિવતત્ત્વના જ્ઞાનથી શૂન્ય હોવાને કારણે એની બુદ્ધિ વિવિધ કર્મોમાં આસક્ત થઈને મૂઢતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જગત શિવથી અભિન્ન નથી જાણતો તથા પોતાને પણ શિવથી ભિન્ન જ જાણે છે. હે પ્રભો! જો શિવથી પોતાની તથા જગતની અભિન્નતાનો બોધ થઈ જાય તો આ પશુ(જીવ)ને મોહનું બંધન ન પ્રાપ્ત થાય. જેવી ઇન્દ્રજાળ-વિદ્યાનો જામકાર (બાજીગર)ને એની રચેલી અદ્‌ભુત વસ્તુઓના વિષયમાં મોહ અથવા ભ્રમ થતો નથી, એ જ રીતે જ્ઞાનયોગીને પણ મોહ-ભ્રમ થતા નથી. ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા પોતાના ઐશ્વર્યનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તે ચિદાનંદઘન શિવરૂપ જ થઈ જાય છે.

શિવની પાંચ શક્તિઓ છે : ૧—સર્વકર્તૃત્વરૂપા, ૨—સર્વતત્ત્વરૂપા, ૩—પૂર્ણત્વરૂપા, ૪—નિત્યત્વરૂપા અને ૫—વ્યાપકત્વરૂપા. જીવની પાંચ કલાઓ છે. ૧—કલા, ૨—વિદ્યા, ૩—રાગ, ૪—કાલ અને ૫—નિયતિ. આને કલાપંચક કહે છે. જે અહીં પાંચ તત્ત્વોરૂપે પ્રગટ થાય છે, એનું નામ 'કલા' છે. જે થોડું થોડું કર્તૃત્વમાં હેતુ બને છે અને કોઈ તત્ત્વનું સાધન હોય છે અને કલાનું નામ છે 'વિદ્યા.' જે વિષયોમાં આસક્તિ પેદા કરનારી છે, એ કલાનું નામ 'રાગ' છે. જે ભાવપદાર્થો અને પ્રકાશોનો ભાસનાત્મકરૂપે ક્રમશઃ અવચ્છેદક થઈને સંપૂર્ણ ભૂતોનો આદિ કહેવાય છે, તે જ 'કાલ' છે. આ મારું કર્તવ્ય છે અને આ નથી—એ પ્રકારે નિયંત્રણ કરનારીને વિભુની શક્તિ છે, એનું નામ 'નિયતિ' છે. એના આક્ષેપથી જીવનું પતન થાય છે. આ પાંચેય જીવના સ્વરૂપને આચ્છાદિત કરનારાં આવરણ છે. એટલા માટે 'પંચકંચુક' કહેવાય છે. એના નિવારણ માટે અંતરંગ સાધનની આવશ્યકતા છે.

(અધ્યાય ૧૫-૧૬)

*

મહાવાક્યોના અર્થ પર વિચાર તથા સંન્યાસીઓના યોગપટ્ટના પ્રકાર

સ્કંદજી કહે છે–હે મુને! હવે મહાવાક્ય પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.*

૧. પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (ઐતરેય. ૩/૩ તથા આત્મ પ્ર. ૧)
૨. અહં બ્રહ્માસ્મિ (બૃહદારણ્યક. ૧-૪-૧૦)
૩. તત્ત્વમસિ (છા. ઉ. ૫. ૮થી ૧૬ સુધી)
૪. અયમાત્મા બ્રહ્મ (માંડુક્ય ૨; બૃહ. ૨-૫-૧૯)
૫. ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્ (ઈશા. ૧)
૬. પ્રાણોઽસ્મિ (કૌષી. ૩)
૭. પ્રજ્ઞાનાત્મા (કૌષી. ૩)
૮. યદેહ તદમુત્ર તદન્વિહ (કઠ. ૨-૧-૧૦)
૯. અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ (કેન. ૧-૩)
૧૦. એષ તં આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ (બૃહ. ૩-૭-૩-૨૩)
૧૧. સ યશ્ચાયં પુરુષો યશ્ચાસાવાદિત્યે સ એકઃ (તૈતિ. ૨-૮)
૧૨. અહમસ્મિ પરં બ્રહ્મ પરાત્પરમ્
૧૩. વેદશાસ્ત્રગુરુણાં તું સ્વયમાનંદલક્ષણમ્
૧૪. સર્વભૂતસ્થિતં બ્રહ્મ તદેવાહં ન સંશયઃ
૧૫. તત્ત્વસ્ય પ્રાણોઽહમસ્મિ પૃથિવ્યાઃ પ્રાણોઽહમસ્મિ
૧૬. અપાં ચ પ્રાણોઽહમસ્મિ તેજસશ્ચ પ્રાણોઽહમસ્મિ
૧૭. વાયોશ્ચ પ્રાણોઽહમસ્મિ આકાશસ્ય પ્રાણોઽહમસ્મિ
૧૮. ત્રિગુણસ્ય પ્રાણોઽહસ્મિ
૧૯. સર્વોઽહં સર્વાત્મકો સંસારી યદ્ભૂતં યચ્ચ ભવ્યં યદ્વર્તમાનં સર્વાત્મકત્વાક્ અદ્વિતીયોઽહમ્
૨૦. સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ (છાં. ૩-૧૪-૧)
૨૧. સર્વોઽહં વિમુક્તોઽહમ્
૨૨. યોઽસૌ સોઽહં હંસઃ સોઽહમસ્તિ.

આ પ્રકારે સર્વત્ર ચિંતન કરે. હવે આ મહાવાક્યોના ભાવાર્થ કહે છે. 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ'નો વાક્યાર્થ પહેલેથી જ સમજાવી દીધો છે. (હવે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'નો અર્થ બતાવાઈ રહ્યો છે) શક્તિસ્વરૂપ અથવા શક્તિયુક્ત પરમેશ્વર જ 'અહમ્' પદના અર્થભૂત છે. 'અકાર' સર્વ

---

* આ વાક્યોના સાપેક્ષ અર્થ આમ સમજવા જોઈએ. ૧. બ્રહ્મ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ છે. ૨. તે બ્રહ્મ હું છું. ૩. તે બ્રહ્મ તું છે. ૪. આ આત્મા બ્રહ્મ છે. ૫. આ બધું ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે. ૬. હું પ્રાણ છું. ૭. પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપ છું. ૮. જે પરબ્રહ્મ અહીં છે તે જ ત્યાં (પરલોકમાં) પણ છે; જે ત્યાં છે, એ જ અહીં (આ લોકમાં) પણ છે. ૯. તે બ્રહ્મવિદિત (જ્ઞાત વસ્તુઓ)થી ભિન્ન છે અને અવિદિત (અજ્ઞાત)થી પણ ઉપર છે. ૧૦. એ તમારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. ૧૧. તે જે આ પુરુષમાં છે અને તે જે આ આદિત્યમાં છે, એક જ છે. ૧૨. હું પરાપરસ્વરૂપ પરાત્પર પરબ્રહ્મ છું. ૧૩. વેદ, શાસ્ત્ર અને ગુરુજનોનાં વચનોથી સ્વયં જ હૃદયનાં આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અનુભવ થવા લાગે છે. ૧૪. જે સંપૂર્ણ ભૂતોમાં સ્થિત છે, એ જ બ્રહ્મ હું છું—એમાં સંશય નથી. ૧૫. હું તત્ત્વનો પ્રાણ છું, પૃથ્વીનો પ્રાણ છું. ૧૬. હું જળનો પ્રાણ છું, તેજનો પ્રાણ છું. ૧૭. વાયુનો પ્રાણ છું, આકાશનો પ્રાણ છું. ૧૮. હું ત્રિગુણનો પ્રાણ છું. ૧૯. હું સર્વ છું, સર્વરૂપ છું, સંસારી જીવાત્મા છું, જે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય છે, એ બધું મારું જ સ્વરૂપ હોવાને કારણે હું અદ્વિતીય પરમાત્મા છું. ૨૦. આ બધું નિશ્ચય જ બ્રહ્મ છે. ૨૧. હું સર્વરૂપ છું, મુક્ત છું. ૨૨. જે તે છે એ જ હું છું. હું તે જ છું અને તે જ હું છું.

વર્ણોનો અગ્રગણ્ય, પરમ પ્રકાશ શિવરૂપ છે. 'હકાર' વ્યોમસ્વરૂપ હોવાને કારણે એનું શક્તિરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિવ અને શક્તિના સંયોગથી સદા આનંદ ઉદિત થાય છે. 'મકાર' એ જ આનંદનો બોધક છે. 'બ્રહ્મ' શબ્દથી શિવશક્તિની સર્વરૂપતા સ્પષ્ટ જ સૂચિત થાય છે. પહેલાં જ આ વાતનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે તે શક્તિમાન પરમેશ્વર હું છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. (હવે તત્ત્વમસિનો અર્થ કહે છે) 'તત્ત્વમસિ' આ વાક્યમાં તત્પદનો એ જ અર્થ છે, જે 'સોઽહમસ્મિ'માં 'સઃ' પદનો અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ તત્પદ શકત્યાત્મક પરમેશ્વરનો જ વાચક છે, નહિતર 'સોઽહમ્' એ વાક્યમાં વિપરીત અર્થની ભાવના થઈ શકે છે. કેમકે 'અહમ્' પદ પુલ્લિંગ છે, તેથી 'સઃ'ની સાથે એનો અન્વય થઈ જશે, પરંતુ 'તત્' પદ નપુંસક છે અને 'ત્વમ્' પુલ્લિંગ, તેથી પરસ્પરવિરોધી લિંગ હોવાને કારણે એ બંનેમાં અન્વય ન થઈ શકે. જ્યારે બંનેનો અર્થ 'શક્તિમાન પરમેશ્વર' થશે. ત્યારે અર્થમાં સમાનલિંગતા હોવાથી અન્વયમાં અનુપપત્તિ નહીં થાય. જો આવું ન માનવામાં આવે તો સ્ત્રીપુરુષરૂપ જગતનું કારણ પણ કોઈ બીજા પ્રકારનું હશે. એટલા માટે 'સોઽહમસ્મિ'નો 'સઃ' અને 'તત્ત્વમસિ'ન 'તત્' એ બંને સમાનાર્થક છે. આ મહાવાક્યોના ઉપદેશથી એક જ અર્થની ભાવનાનું વિધાન છે.

(હવે 'અયમાત્મા બ્રહ્મ'નો અર્થ બતાવવામાં આવે છે) 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' એ વાક્યમાં 'અયમ્' અને 'આત્મા' એ બંને પદ પુલ્લિંગરૂપ છે. તેથી અહીં અન્વયમાં વાંધો નથી. 'અયમ્' શક્તિમાન પરમેશ્વરરૂપ આત્મા બ્રહ્મ છે—આ એ વાક્યનું તાત્પર્ય છે. (હવે 'ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્'નો ભાવાર્થ બતાવી રહ્યા છે) પરમેશ્વરથી રક્ષણીય હોવાને કારણે આ સંપૂર્ણ જગત એમનાથી વ્યાપ્ત છે. (હવે 'પ્રાણોઽસ્મિ', 'પ્રજ્ઞાનાત્મા' અને 'યદેવેહ તદમુત્ર. એ વાક્યોના અર્થ પર વિચાર કરવામાં આવે છે). હું પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રાણ છું. અહીં પ્રાણ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક છે. જે અહીં છે તે જ ત્યાં છે—એવું ચિંતન કરે. અહીં 'યત્, તત્'નો અર્થ ક્રમશઃ યઃ અને સઃ છે અર્થાત્ જે પરમાત્મા અહીં છે, તે જ પરમાત્મા ત્યાં છે—આવું સિદ્ધાંતપક્ષનું અવલંબન કરનારા વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં 'યદમુત્ર તદન્વિહ' એ વાક્યાંશનો ભાવ એ છે કે 'યોઽમુત્ર સ ઇદ સ્થિતઃ' અર્થાત્ જે પરમાત્મા ત્યાં પરલોકમાં સ્થિત છે, તે જ અહીં (આ લોકમાં) પણ સ્થિત છે. આ રીતે વિદ્વાનોને પહેલાંની જેમ જ પરમપુરુષ પરમાત્મારૂપ અર્થ અહીં અભીષ્ટ છે.

(હવે 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદધો અવિદિતતાદધિ' એ વાક્ય પર વિચાર કરે છે). હે મુને! 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાક્ષો અવિદિતાદધો' આ વાક્યમાં જે પ્રકારે ફળની પણ વિપરીતતાની ભાવના થાય છે, એ અહીં બતાવું છું. સાંભળો. 'વિદિતાત્' આ પદ 'અયથાવિદિતાત્'ના એમના જ એ સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ગુણો સાથે નિત્ય સંબંધ છે. આપણા અને પારકાના 'ભેદસતાત્'ના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. તે વિદિતથી ભિન્ન છે અર્થાત્ અસમ્યગ્રૂપે જ્ઞાત છે, તેનાથી ભિન્ન છે. આ જ પ્રકારે જે યથાવતરૂપે વિદિત નથી, એનાથી પણ પૃથક્ છે. આ કથનથી એ નિશ્ચિત

થાય છે કે મુક્તિરૂપ ફળની સિદ્ધિ માટે કોઈ બીજું જ તત્ત્વ છે, જે વિદિતાવિદિતથી પર છે. પરંતુ જે આત્મા છે, તે સર્વરૂપ છે, તે કશાયથી પણ અન્ય ન હોઈ શકે. તેથી આત્મા અથવા બ્રહ્મ આદિ પદ પૂર્વવત્ શક્તિમાન પરમેશ્વર શિવનું જ બોધક છે, એમ માનવું જોઈએ.

(હવે 'એષ ત આત્મા' તથા 'યશ્ચાયં પુરુષે' એ બે વાક્યોના અર્થ પર વિચાર કરવામાં આવે છે). આ તમારો અંતર્યામી આત્મા છે, જે સ્વયં જ અમૃત સ્વરૂપ શિવ છે. આ જે પુરુષમાં શંભુ છે એ જ સૂર્યમાં પણ સ્થિત છે. એ બંનેમાં કોઈ ભેદ નથી. જે પુરુષમાં છે તે જ આદિત્યમાં છે. એ બંનેમાં પૃથકતા નથી. તે એક જ તત્ત્વ છે. એને જ સર્વરૂપ કહે છે. પુરુષ અને આદિત્ય—આ બંને ઉપાધિઓથી યુક્ત જે અર્થ કરવામાં આવે છે, તે ઔપચારિક છે. એ શંભુનાથને બધી શ્રુતિઓ હિરણ્યમય બતાવે છે. 'હિરણ્યવાહને નમઃ' એમાં જે બાહુ શબ્દ છે, તે બધાં જ અંગોનું ઉપલક્ષણ છે. અન્યથા એને હિરણ્યપતિ કહેવું કોઈ પણ રીતે-કોઈ પણ યત્નથી સંભવ નથી થતું. છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં જે આ શ્રુતિ છે—'ય એષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દૃશ્યતે હિરણ્યશ્મશ્રુર્હિરણ્યકેશ આ પ્રણખાત્ સર્વ એવ સુવર્ણઃ' (છાંદોગ્ય. ૧-૬-૬) એ દ્વારા આદિત્ય-મંડલાન્તર્ગત પુરુષને સુવર્ણમય દાઢી-મૂછોવાળો, સુવર્ણ-સદૃશ કેશવાળો તથા નખથી લઈને કેશાગ્રભાગ-પર્યંત આખોય સુવર્ણમય પ્રકાશમય જ બતાવાયો છે. તેથી તે હિરણ્યમય પુરુષ સાક્ષાત્ શંભુ જ છે.

હવે 'અહમસ્મિ પરં બ્રહ્મ પરાપરપરાત્પરમ્' એ વાક્યનું તાત્પર્ય બતાવું છું, સાંભળો. 'અહમ્' પદના અર્થભૂત સત્યાત્મા શિવ જ બતાવ્યા છે, એ જ શિવ હું છું, એવી વાક્યાર્થયોજના અવશ્ય થાય છે. એમને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ કહ્યા છે. એના ત્રણ ભેદ છે : પર, અપર અને પરાત્પર. રુદ્ર, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ—એ ત્રણ દેવતા શ્રુતિએ જ બતાવ્યા છે. એ જ ક્રમશઃ પર, અપર અને પરાત્પરરૂપ છે. એ ત્રણેથી પણ જે શ્રેષ્ઠ દેવતા છે, તે શંભુ 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી કહ્યા ગયા છે.

વેદ, શાસ્ત્ર અને ગુરુનાં વચનોનો અભ્યાસથી શિષ્યના હૃદયમાં સ્વયં જ પૂર્ણાનંદમય શંભુનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. સંપૂર્ણ ભૂતોના હૃદયમાં બિરાજમાન શંભુ બ્રહ્મરૂપ જ છે. એ જ હું છું, એમાં સંશય નથી હું શિવ જ સંપૂર્ણ તત્ત્વસમુદાયનો પ્રાણ છું.

આવું કહીને સ્કંદજી ફરી કહે છે—હે મુને! મેં શિવ આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વ-આ ત્રણેનો પ્રાણ છું. પૃથ્વી આદિનો પણ પ્રાણ છું. પૃથ્વી આદિના ગુણો સુધીનું ગ્રહણ થવાથી એ સમજી લો કે ત્યાં બધાં જ આત્મતત્ત્વ ગૃહીત થઈ ગયાં. પછી બધાનું ગ્રહણ વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનું પણ ગ્રહણ કરાય છે. આ સર્વ તત્ત્વોનો પ્રાણ હું છું. હું સર્વ છું, સર્વાત્મક છું, જીવનો પણ અંતર્યામી હોવાથી એનો પણ જીવ (આત્મા) છું. જે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ છે, તે બધું મારું સ્વરૂપ હોવાને કારણે હું જ છું. 'સર્વો વૈ રુદ્રઃ' (બધું જ રુદ્ર જ છે) એ શ્રુતિ સાક્ષાત્ શિવના મુખથી પ્રગટ થઈ છે. અતઃ શિવ જ સર્વરૂપ છે, કેમકે એમનો જ આ સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ગુણો સાથે નિત્ય સંબંધ છે. આપણું અને પારકું એવો ભેદથી રહિત હોવાને

કારણે હું જ અદ્વિતીય આત્મા છું. 'સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ' એ વાક્યનો અર્થ પહેલાં બતાવી ગયા છીએ. હું ભાવરૂપ કારણે પૂર્ણ છું. નિત્યમુક્ત પણ હું જ છું. પશુ (જીવ) મારી કૃપાથી મુક્ત થઈને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વાત્મક શંભુ છે, એ જ હું છું. હું શિવરૂપ છું. હે વામદેવ! આ પ્રકારે સંપૂર્ણ વાક્યોનો અર્થ ભગવાન શિવ જ બતાવ્યા છે.* ઈશાવાસ્યોપનિષદની શ્રુતિનાં બે વાક્યો દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થ સાક્ષાત્ શિવની એકતાનું જ્ઞાન પ્રદાન કરનારા થાય છે. ગુરુ માટે જરૂરી છે કે શિષ્યોને એનો આદરપૂર્વક ઉપદેશ કરે.

ગુરુ માટે એ ઉચિત છે કે આધારસહિત શંખને લઈને અસ્ત્ર-મંત્ર (ફટ્)થી તથા ભસ્મ દ્વારા એની શુદ્ધિ કરીને એને પોતાની સામે ચોખંડું કે ચતુષ્કોણ મંડપમાં સ્થાપિત કરે, પછી ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને ગંધ વગેરે દ્વારા એ શંખની પૂજા કરે. એને વસ્ત્ર લપેટી દે અને સુગંધિત જળ ભરીને પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરતાં એનું પૂજન કરે. તત્પશ્ચાત્ સાત વાર પ્રણવ દ્વારા શંખને અભિમંત્રિત કરીને શિષ્યને કહે–'હે શિષ્ય! જે થોડું ઘણુંય અંતર કરે છે–ભેદભાવ રાખે છે, તે ભયનો ભાગી થાય છે. આ શ્રુતિનો સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, એટલે તમે તમારા ચિત્તને સ્થિર કરીને નિર્ભય થઈ જાઓ.* આવું કહીને ગુરુ સ્વયં મહાદેવજીનું ધ્યાન કરતાં એમના જ રૂપે શિષ્યનું અર્ચન કરે. શિષ્યના આસનની પૂજા કરીને એમાં શિવનું આસન અને શિવની મૂર્તિની ભાવના કરે. પછી માથાથી પગ સુધી 'સદ્યોજાતાદિ' પાંચ મંત્રનો ન્યાસ કરીને મસ્તક, મુખ અને કલાઓના ભેદથી પ્રણવની કલાઓનો પણ ન્યાસ કરે. શિષ્યના શરીરમાં આડત્રીશ પ્રણવની કલાઓનો ન્યાસ કરીને એના માથા પર શિવનું આવાહન કરે. ત્યાર પછી સ્થાપની આદિ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરે. પછી અંગન્યાસ કરીને આસનપૂર્વક ષોડશ ઉપચારોની કલ્પના કરે. ખીરનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરીને 'ૐ સ્વાહા'નું ઉચ્ચારણ કરે. કોગળા અને આચમન કરાવે. અર્ઘ્ય વગેરે આપીને ક્રમશઃ ધૂપ-દીપ વગેરે સમર્પિત કરે. શિવનાં આઠ નામથી પૂજન કરીને વેદોના પારંગત બ્રાહ્મણોની સાથે 'બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્' ઇત્યાદિ બ્રહ્માનંદવલ્લીના મંત્રોને તથા 'ભૃગુર્વૈ વારુણિઃ' ઇત્યાદિ ભૃગુવલ્લીના મંત્રો ભણે. તત્પશ્ચાત્ 'યો દેવાનાં પ્રથમં પુરસ્તાત્'–(૧૦/૩)થી લઈને 'તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય યઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ' (૧૦/૮) સુધી

---

* તત્ત્વયોશ્ચાસ્મ્યહં પ્રાજ્ઞઃ સર્વઃ સર્વાત્મકોઽહમ્ । જીવસ્ય ચાન્તર્યામિત્વાજ્જીવોઽહં તસ્ય સર્વદા ॥
યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભવ્યં યદ્ ભવિષ્યત્ સર્વમેવ ચ । મન્મયત્વાદહં સર્વઃ સર્વો વૈ રુદ્ર ઇત્યપિ ॥
શ્રુતિરાહ મુને સા હિ સાક્ષાચ્છિવમુખોદ્ગતા । સર્વાત્મા પરમૈશ્વર્યૈર્નિત્યસમન્વયાત્ ॥
સ્વસ્માત્ પરાત્મવિચ્છાદ્વિતીયોઽહમેવ હિ । સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થઃ પૂર્વમીરિતઃ ॥
પૂર્ણોઽહં ભાવરૂપત્વાન્નિત્યમુક્તોઽહમેવ હિ । પશવો મત્પ્રસાદેન મુક્તા મદ્ભાવમાસ્થિતાઃ ॥
યોઽસૌ સર્વાત્મકઃ શંભુસ્સોઽહં હંત શિવોઽસ્મ્યહમ્ । ઇતિ વૈ સર્વવાક્યાર્થો વામદેવ શિવોદિતઃ ॥
(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૯/૨૬-૩૧)

* યસ્ત્વન્તરં કિંચિદપિ કુરુતેઽન્યસ્ય ભીતિભાક્ । ઇત્યાહ શ્રુતિસત્તત્ત્વં દુષ્ટાત્મા ગતભીર્ભવ ॥
(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૯/૩૫-૩૬)

મહાનારાયણોપનિષદના મંત્રોનો પાઠ કરે. એ પછી શિષ્યની સામે કલ્હાર (પુષ્પવિશેષ) વગેરેની બનેલી માળા લઈને ઊભા રહેલા ગુરુ શિવનિર્મિત પાંચાક્ષિક (શિવસંબંધી) સિદ્ધ સ્કંદનો ધીરે-ધીરે જપ કરે. અનુકૂળ ચિત્તથી 'પૂર્ણોઽહમ્' એ મંત્ર સુધીનો જપ કરીને ગુરુ એ માળાને શિષ્યના ગળામાં પહેરાવી દે. ત્યાર પછી લલાટમાં. તિલક લગાવીને સંપ્રદાય અનુસાર એના સર્વાંગમાં વિધિવત્ ચંદનનો લેપ કરાવે. ત્યાર પછી ગુરુ પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રીપાદયુક્ત નામ પાડીને શિષ્યને છત્ર અને ચરણપાદુકા અર્પિત કરે. એને વ્યાખ્યાન કરવાનો અને આવશ્યક કર્મ માટે ગુર્વાસન (ગુરુનું આસન) ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર આપે. પછી ગુરુ પોતાને એ શિવરૂપી શિષ્ય પર અનુગ્રહ કરીને કહે—'તું સદા સમાધિસ્થ રહીને 'હું શિવ છું' એ પ્રકારની ભાવના કરતો રહે. આમ કહીને તે સ્વયં શિવને નમસ્કાર કરે. એ સમયે શિષ્ય ઊઠીને ગુરુને નમસ્કાર કરે. પછી સંપ્રદાયની મર્યાદા અનુસાર બીજા લોકો પણ એને નમસ્કાર કરે. પોતાના ગુરુના ગુરુને અને એમના શિષ્યોને પણ મસ્તક નમાવીને નમસ્કાર કરે.

આ રીતે નમસ્કાર કરીને સુશીલ શિષ્ય જ્યારે મૌન અને વિનીતભાવથી ગુરુ સામે ખડો થઈ જાય ત્યારે ગુરુ સ્વયં એને આ પ્રકારે ઉપદેશ આપે—'હે બેટા! આજથી તું સમસ્ત લોકો પર અનુગ્રહ કરતો રહે. જો કોઈ શિષ્ય થવા માટે આવે તો પહેલાં એની પરીક્ષા કરી લેવી, પછી શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર એને શિષ્ય બનાવજે. રાગ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરીને નિરંતર શિવનું ચિંતન કર્યા કરવું. શ્રેષ્ઠ સંપ્રદાયના સિદ્ધ પુરુષોનો સંગ કરવો, બીજાનો નહીં. પ્રાણ પર સંકટ આવી જાય તોયે શિવનું પૂજન કર્યા વિના ક્યારેય ભોજન ન કરવું. ગુરુભક્તિનો આશ્રય લઈ સુખી રહો.*

હે મુનીશ્વર વામદેવ! તમારા સ્નેહવશ અત્યંત ગોપનીય હોવા છતાં પણ મેં તમને આ યોગપટ્ટનો પ્રકાર તમને બનાવ્યો છે. આવું કહીને સ્કંદે યતિઓ પર કૃપા કરીને એમને સંન્યાસીઓના ક્ષૌર અને સ્નાનવિધિનું વર્ણન કર્યું.

(અધ્યાય ૧૭-૧૯)

*

યતિના અન્ત્યેષ્ટિકર્મની દશાહપર્યંત વિધિનું વર્ણન

વામદેવજી બોલ્યા—જે મુક્ત યતિ છે, એના શરીરનું દાહકર્મ થતું નથી. મરવા પર શરીરને દાટી દેવાય છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. હે મારા ગુરુ કાર્તિકેય! આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક યતિઓના એ અન્ત્યેષ્ટિ કર્મનું મને વર્ણન કરી બતાવો, કેમકે ત્રણે લોકમાં આપના સિવાય બીજું કોઈ આ વિષયનું વર્ણન કરનારું છે નહીં. હે ભગવન્! હે શંકરનંદન! જે પૂર્ણબ્રહ્મમાં

---

* રાગાદિદોષાન્ સંત્યજ્ય શિવધ્યાન પરો ભવ। સન્તંપ્રદાયસં સિદ્ધં સંગં કુરુ ન ચેતરૈઃ॥
અનન્યચર્યં શિવં જાતુ મા ભુંક્ષ્વાત્મપ્રાણસંક્ષયમ્। ગુરુભક્તિ સમાસ્થાય સુખી ભવ સુખી ભવ॥
(શિ.પુ.કૈ.સં. ૧૯/૫૨/૪૫)

અહંભાવનો આશ્રય લઈને દેહના પાંજરામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે તથા જે ઉપાસનાને માર્ગે શરીરબંધનથી મુક્ત થઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયા છે, એમની ગતિમાં શું અંતર છે—એ બતાવો. હે પ્રભો! હું આપનો શિષ્ય છું, એટલા માટે સારી રીતે વિચાર કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક મારી સામે આ વિષયનું વર્ણન કરો.

સ્કંદે કહ્યું—જો કોઈ યતિ સમાધિસ્થ થઈને શિવના ચિંતનપૂર્વક પોતાના શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે; તે જો મહાન ધીર હોય તો પરિપૂર્ણ શિવરૂપ થઈ જાય છે; પરંતુ યદિ કોઈ અધીરચિત્ત હોવાને કારણે સમાધિલાભ ન પામી શકે તો એને માટે ઉપાય બતાવું છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. વેદાંત-શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય—એ ત્રણ પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન થાય છે, એને ગુરુમુખે સાંભળીને યતિ યમ-નિયમ આદિરૂપ યોગનો અભ્યાસ કરે. એ કરતાં કરતાં તે સારી રીતે શિવના ધ્યાનમાં તત્પર રહે. હે મુને! એણે નિત્ય નિયમપૂર્વક પ્રણવ જપ અને અર્થચિંતનમાં મનને પરોવી રાખવું જોઈએ. હે મુને! જો દેહની દુર્બળતાને કારણે ધીરતા ધારણ કરવામાં અસમર્થ યતિ નિષ્કામભાવથી શિવનું સ્મરણ કરીને પોતાના જીર્ણ શરીરને છોડી દે તો ભગવાન સદાશિવના અનુગ્રહથી નંદીના મોકલેલા વિખ્યાત પાંચ આતિવાહિક દેવતા આવે છે. એમાંથી કોઈ તો અગ્નિનો અભિમાની, કોઈ જ્યોતિ; પુંજસ્વરૂપ, કોઈ દિનાભિમાની, કોઈ શુકલ પક્ષાભિમાની અને કોઈ ઉત્તરાયણના અભિમાની હોય છે. એ પાંચેય બધાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર રહે છે. આ જ રીતે ધૂમાભિમાની, તેમનો અભિમાની, રાત્રિનો અભિમાની, કૃષ્ણ પક્ષનો અભિમાની અને દક્ષિણાયનનો અભિમાની—એ બધાં મળીને પાંચ થાય છે. એ પાંચેય વિખ્યાત દેવતા દક્ષિણ માર્ગમાં પ્રખ્યાત છે. હે મહામુને વામદેવ! હવે તમે એ બધા દેવતાઓની વૃત્તિનું વર્ણન સાંભળો. કર્મના અનુષ્ઠાનમાં લાગેલા જીવોને સાથે લઈને પાંચ દેવતા એમના પુણ્યવશ સ્વર્ગલોકે જાય છે અને ત્યાં યથોક્ત ભોગોનો ઉપભોગ કરીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પુનઃ મનુષ્યલોકમાં આવે તથા પૂર્વવત્ જન્મ ગ્રહણ કરે છે.

આ સિવાય જે ઉત્તર માર્ગના પાંચ દેવતા છે, તે ભૂતલથી લઈને ઊર્ધ્વલોક સુધીના માર્ગને પાંચ ભાગોમાં વહેંચીને યતિને સાથે લઈને ક્રમશઃ અગ્નિ આદિના માર્ગમાં થઈને સદાશિવના ધામમાં પહોંચે છે, ત્યાં દેવાધિદેવ મહાદેવના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને લોકાનુગ્રહ કર્મમાં જ લગાડેલાં એ અનુગ્રહકાર દેવતા એ સદાશિવની પાછળ ખડા થઈ જાય છે. યતિને આવેલો જોઈને સદાશિવ જો તે વિરક્ત હોય તો એને મહામંત્રના તાત્પર્યનો ઉપદેશ આપે છે અને ગણપતિના પદ પર અભિષિક્ત કરીને પોતાના જેવું જ શરીર આપે છે. આ પ્રકારે સર્વેશ્વર સર્વનિયંતા ભગવાન શંકર એના પર અનુગ્રહ કરે છે. એને અનુગૃહીત કરીને નિશ્ચલ સમાધિ આપે છે. પોતાના પ્રત્યે દાસ્યભાવની ફલસ્વરૂપા તથા સૂર્ય આદિનાં કાર્ય કરવાની શક્તિરૂપા એવી સિદ્ધિઓ આપે છે, જે ક્યાંય પણ અવરુદ્ધ થતી નથી. સાથે જ તે જગદ્‌ગુરુ શંકર એ યતિને એ પરમ મુક્તિ આપે છે, જે બ્રહ્માજીનું આયુ સમાપ્ત થાય છતાં પણ પુનરાવૃત્તિના ચક્કરથી દૂર રહે છે. માટે આ જ સમષ્ટિમાન સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યથી યુક્ત પદ છે અને આ જ મોક્ષનો

રાજમાર્ગ છે, એવો વેદાંતશાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

જે સમયે યતિ મરણાસન્ન (મરણપથારીએ) હોય શરીરથી શિથિલ થઈ જાય, એ સમયે એ શ્રેષ્ઠ સંપ્રદાયવાળા બીજા યતિની અનુકૂળતાની ભાવના લઈને એની ચારે બાજુએ ખડા થઈ જાય. એ બધા ત્યાં ક્રમશઃ પ્રણવ આદિ વાક્યોનો ઉપદેશ દે અને એના તાત્પર્યની સાવધાની તથા પ્રસન્નતા સાથે સુસ્પષ્ટ વર્ણન કરે તથા જ્યાં સુધી એના પ્રાણોનો લય ન થાય ત્યાં સુધી નિર્ગુણ પરમજ્યોતિઃ સ્વરૂપ સદાશિવનું એને નિરંતર સ્મરણ કરાવતા રહે. બધા યતિઓનું અહીં સમાનરૂપે સંસ્કારક્રમ બતાવાઈ રહ્યો છે, સંન્યાસી બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરીને ભગવાન શિવનો આશ્રય ગ્રહણ કરી લે છે. એટલા માટે એમના શરીરનો દાહ-સંસ્કાર થતો નથી અને એ ન થવાથી એમની દુર્ગતિ થતી નથી. સંન્યાસીના શરીરને દૂષિત કરનાર રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, એ ગામમાં રહેનારા લોકો અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે. એટલા માટે એ દોષનો પરિહાર કરવા માટે શાંતિનું વિધાન બતાવવામાં આવ્યું છે, એ સમયે 'નમ ઈરિણ્યાય'થી લઈને 'નમ અમીવકેભ્યઃ' સુધીના મંત્રનો વિનીતચિત્ત થઈને જપ કરવો. પછી અંતે ઓંકારનો જપ કરતાં કરતાં માટીથી દેવયજનની* પૂર્તિ કરે. હે મુનીશ્વર! આવું કરવાથી દોષની શાંતિ થઈ જાય છે.

(હવે સંન્યાસીના શબની સંસ્કાર-વિધિ બતાવે છે) પુત્ર અથવા શિષ્ય વગેરે માટે જરૂરી છે કે યતિના શરીરનો યથોચિત રીતિથી ઉત્તમ સંસ્કાર કરે. હે બ્રહ્મન્! હું કૃપાપૂર્વક સંસ્કાર-વિધિ બતાવી રહ્યો છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. પહેલાં યતિના શરીરને શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરાવીને પુષ્ટ આદિથી એની પૂજા કરો. પૂજનને સમયે શ્રીરુદ્રસંબંધ ચમકાધ્યાય અને નમકાધ્યાયનો પાઠ કરીને રુદ્રસૂલીનું ઉચ્ચારણ કરો. એમની આગળ શંખની સ્થાપના કરીને શંખસ્થ જળથી યતિના શરીરનો અભિષેક કરો. મસ્તક પર પુષ્પ રાખીને પ્રણવ દ્વારા એનું માર્જન કરો. પહેલાનું કૌપીન ઇત્યાદિ દૂર કરીને નવીન કૌપીન આદિ ધારણ કરાવો. પછી વિધિપૂર્વક એનાં બધાં અંગોમાં ભસ્મ લગાવો. વિધિવત્ ત્રિપુંડ્ર લગાવીને તિલક કરો. પછી ફૂલો અને માળાઓથી એ શરીરને અલંકૃત કરો. છાતી, કંઠ, મસ્તક, બાંહ, કાંડું અને કાનોમાં ક્રમશઃ રુદ્રાક્ષની માળાનાં આભૂષણ મંત્રોચ્ચારપૂર્વક ધારણ કરાવીને એ બધાં અંગોને સુશોભિત કરો. પછી ધૂપ આપીને એ શરીરને ઉઠાવો અને વિમાન (પાલખી) ઉપર રાખીને ઈશાનાદિ પંચબ્રહ્મમય રમણીય રથ પર સ્થાપિત કરે. આદિમાં ઓંકારથી યુક્ત પાંચ સદ્યોજ્જતાદિ બ્રહ્મમંત્રોનો ઉચ્ચાર કરીને સુગંધિત પુષ્પો અને માળાઓથી એ રથને સુસજ્જિત કરો. પછી નૃત્ય, વાદ્ય તથા બ્રાહ્મણોના વેદમંત્રોચ્ચારણના ધ્વનિ સાથે ગામની પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં એ પ્રેમને બહાર લઈ જાય.

તદનંતર સાથે ગયેલા એ બધા યતિ ગામની પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં પવિત્ર સ્થાનમાં કોઈ પવિત્ર વૃક્ષની પાસે દેવયજન (ખાડો) ખોદે. એની લંબાઈ સંન્યાસીના દંડ જેટલી જ હોવી જોઈએ. પછી પ્રણવ તથા વ્યાહૃતિ-મંત્રોથી એ સ્થાનનું પ્રોક્ષણ કરીને ત્યાં

* સંન્યાસીના શરીરને દાટવા માટે જે ખાડો ખોદવામાં આવે છે, એને 'દેવયજન' કહે છે.

ક્રમશઃ શમીનાં પાન અને ફૂલ પાથરો. એની ઉપર ઉત્તરાગ્ર કુશ પાથરો અને એના પર યોગપીઠ રાખે. એના ઉપર પહેલાં કુશ પાથરે, કુશ ઉપર મૃગચર્મ તથા એની પણ ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને પ્રણવસહિત સદ્યોજાતાદિ પંચબ્રહ્મમંત્રોનો પાઠ કરો અને પંચગવ્ય દ્વારા એ શબનું પ્રોક્ષણ કરે. તત્પશ્ચાત્ રુદ્રસૂક્ત અને પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં શંખના જળથી એનો અભિષેક કરે અને એમના મસ્તક પર ફૂલ પધરાવે. શિષ્ય વગેરે સંસ્કારકર્તા પુરુષ ત્યાં ગયેલા મૃત યતિને અનુકૂળ ભાવ રાખતાં શિવનું ચિંતન કરતો રહે. તદનંતર ૐકારનું ઉચ્ચારણ અને સ્વસ્તિવાચન કરીને એ શબને ઉઠાવીને ખાડાની અંદર યોગાસન પર એ રીતે બેસાડે કે જેથી એમનું મુખ પૂર્વ દિશા તરફ રહે. પછી ચંદન-પુષ્પથી અલંકૃત કરીને એ ધૂપ અને ગુગળની સુગંધ આપે. એ પછી 'વિષ્ણો! હવ્યમિદં રક્ષસ્વ' એવું કહીને એના જમણા હાથમાં દંડ આપે અને 'પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો.' (શુ. યજુ. ૨૩/૬૫) એ મંત્ર ભણીને ડાબા હાથમાં જળસહિત કમંડળ અર્પિત કરે. પછી 'બ્રહ્મ યજ્ઞાનં પ્રથમં. (શુ. યજુ. ૧૩/૩) એ મંત્રથી એમના મસ્તકનો સ્પર્શ કરીને બંને ભ્રમરોના સ્પર્શપૂર્વક રુદ્રસૂક્તનો જપ કરે. તત્પશ્ચાત્ 'મા નો મહાન્તમુત' (શુ. યજુ. ૧૬/૧૫) વગેરે ચાર મંત્રો ભણીને નાળિયેર દ્વારા યતિના શબના મસ્તકનું ભેદન કરે. એ પછી ખાડાને સમતલ-સપાટી કરી દેવી. પછી એ સ્થાનનો સ્પર્શ કરીને અનન્યચિત્તથી પાંચ બ્રહ્મમંત્રનો જપ કરે. તદનંતર 'યો દેવાનાં પ્રથમં પુરસ્તાત્' (૧૦-૩)થી લઈને 'તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય યઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ (૧૦-૮) સુધી મહાનારાયણોપનિષદના મંત્રોનો જપ કરીને સંસારરૂપી રોગના ભેષજ, સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર, તથા સૌ પર અનુગ્રહ કરનારા ઉમાસહિત મહાદેવજીનું ચિંતન અને પૂજન કરે. (પૂજનની વિધિ આ પ્રમાણે છે).

એક હાથ ઊંચો બે હાથ લાંબો પહોળો એક પીઠનું માટી દ્વારા નિર્માણ કરો. પછી એને છાણથી લેપન કરો. તે પીઠ ચોખંડી હોવી જોઈએ—એના મધ્યભાગમાં ઉમા-મહેશ્વરનું સ્થાપન કરીને ગંધ, અક્ષત, સુગંધિત પુષ્પ, બિલ્વપત્ર અને તુલસીદલથી એની પૂજા કરો. તત્પશ્ચાત્ પ્રણવથી ધૂપ અને દીપ નિવેદિત કરે. પછી દૂધ અને હવિષ્યનું નૈવેદ્ય લગાવીને પાંચ વાર પરિક્રમા કરીને નમસ્કાર કરે. પછી બાર વાર પ્રણવનો જપ કરીને પ્રણામ કરે. તદનંતર (બ્રહ્મીભૂત યતિની તૃપ્તિ માટે નારાયણપૂજન, બલિદાન, ધૂનદીપ-દાનનો સંકલ્પ કરીને ખાડા ઉપર મૃણ્મય લિંગ બનાવીને પુરુષસૂક્તથી પૂજા કરીને ઘૃતમિશ્રિત પાયસની બલિ આપે. ઘીનો દીપ પ્રગટાવીને પાયસ બલિને પાણીમાં છોડી દે.) તત્પશ્ચાત્ દિશાવિદિશાઓના ક્રમથી પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક 'ૐ બ્રહ્મણે નમઃ' એ મંત્રથી બ્રહ્મીભૂત યતિને માટે શંખથી આઠ વાર અર્ઘ્યજલ આપે. આ રીતે દશ દિવસ સુધી કરતા રહેવું જોઈએ. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ દશાહ સુધીની વિધિ તમને બતાવી. હવે યતિઓની એકાદશાહની વિધિ સાંભળો. (અધ્યાય ૨૦-૨૧)

*

યતિને માટે એકાદશાહ-કૃત્યનું વર્ણન

સ્કંદજી કહે છે—હે વામદેવ! યતિના એકાદશાહ પ્રાપ્ત થવા પર જે વિધિ બતાવી ગઈ છે, એનું હું તમારા સ્નેહવશ વર્ણન કરું છું. માટીની વેદિ બનાવીને સમ્માર્જન અને ઉપલેપન કરે. તત્પશ્ચાત્ પુણ્યાહવાચનપૂર્વક પ્રોક્ષણ કરીને પશ્ચિમથી લઈને પૂર્વ તરફ પાંચ મંડળ બનાવે અને સ્વયં શ્રાદ્ધકર્તા ઉત્તરાભિમુખ બેસીને કાર્ય કરે. પ્રાદેશમાત્ર (અંગૂઠાના ટેરવાથી આગળની આંગળી સુધી) લાંબું-પહોળું ચોખ્ખું મંડળ બનાવીને એના મધ્યભાગમાં બિન્દુ, એની ઉપર ત્રિકોણ મંડળ, અને એની ઉપર ષટ્કોણ મંડળ અને એની પણ ઉપર ગોળ મંડળ બનાવે. પછી પોતાની સામે શંખની સ્થાપના કરીને પૂજાને માટે બતાવેલી પદ્ધતિના ક્રમથી આચમન, પ્રાણાયામ અને સંકલ્પ કરીને પૂર્વોક્ત પાંચ આતિવાહિક દેવતાઓના દેવેશ્વરી દેવીઓના રૂપમાં પૂજન કરે. ઉત્તર બાજુ આસનને માટે કુશ પાથરીને જલનો સ્પર્શ કરે. પશ્ચિમથી શરૂ કરીને પૂર્વપર્યંત જે મંડળ બતાવ્યાં છે, એની અંદર પીઠના રૂપમાં પુષ્પ રાખે અને એ પુષ્પો પર ક્રમશઃ ઉક્ત પાંચ દેવીઓનું આવાહન કરે. પહેલાં અગ્નિ પુંજસ્વરૂપિણી આતિવાહિક દેવીનું આવાહન કરતાં આ પ્રકારે કહે—'ૐ હ્રીં અગ્નિરૂપામાતિવાહિકદેવતામ્ આવાહયામિ નમઃ' આ રીતે સર્વત્ર વાક્યયોજના અને ભાવના કરે. આ રીતે પાંચેય દેવીઓનું આવાહન કરીને પ્રત્યેકને માટે આદરપૂર્વક સ્થાપના આદિ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરે. તત્પશ્ચાત્ હ્રાં હ્રીં હ્રૂં હ્રૈં હ્રઃ એ બીજમંત્રો દ્વારા ષડંગન્યાસ અને કરન્યાસ કરે. એ પછી એ દેવીઓનું આ પ્રકારે ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ બધાંને ચાર-ચાર હાથ છે. એમાંથી બે હાથમાં તે પાશ અને અંકુશ ધારણ કરે છે તથા બાકીના બે હાથમાં અભય અને વરદ મુદ્રાઓ છે. એમની અંગકાંતિ ચંદ્રકાન્તમણિ જેવી છે. લાલ વીંટી-વેઢની પ્રભાથી એમણે સંપૂર્ણ દિશાઓનાં મુખ-મંડળને રંગી દીધાં છે. તે લાલ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. એમના હાથ અને પગ કમળ સમાન શોભે છે. ત્રણ નેત્રોથી સુશોભિત મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રમાની છટાથી તે મનને મોહી લે છે. માણેક-નિર્મિત મુગટોથી ઉદ્ભાસિત ચંદ્રલેખા એમના સીમન્તને (સેંથાને) વિભૂષિત કરી રહી છે. ગાલ પર રત્નમય કુંડળ ઝળહળી રહ્યાં છે. એમનાં ઉરોજ (સ્તન) પિન અને ઉન્નત છે. હાર, કેયૂર, કડાં અને કંદોરાની લડીઓથી વિભૂષિત હોવાને કારણે તે બહુ જ મનોહારિણી જણાય છે. એમનો કટિભાગ કૃશ અને નિતંબ સ્થૂળ છે. એમનાં અંગ લાલ રંગનાં દિવ્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત છે. ચરણારવિંદમાં માણેક નિર્મિત નૂપુર-ઝાંઝરનો ઝણકાર થયા કરે છે. પગની આંગળિયાઓમાં વરેણ્યાંની પંક્તિ અત્યંત સુંદર અને મનોહર છે.

જો અનુગ્રહ મડદાની જેમ મૂર્તિમાન હોય તો એનાથી શી સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એટલા માટે તે દેવીઓ મહેશ્વરની જેમ શક્ત્યાત્મક મૂર્તિવાળા અનુગ્રહથી સંપન્ન છે. તેથી તેમના અનુગ્રહથી બધું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બધા જ ઉપર અનુગ્રહ કરનારા ભગવાન શિવે જ એ પાંચેય મૂર્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો છે. એટલા માટે તે દિવ્ય, સંપૂર્ણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ તથા પરમ અનુગ્રહમાં તત્પર છે. આ રીતે એ બધાં અનુગ્રહપરાયણ

કલ્યાણમયી દેવીઓનું ધ્યાન કરીને એમને માટે શંખસ્થ જળનાં બિંદુઓ દ્વારા પગમાં પાદ્ય, હાથમાં આચમન તથા મસ્તક પર અર્ઘ્ય આપવો જોઈએ. ત્યાર પછી શંખના જલબિંદુઓથી સ્નાન કર્મ સંપન્ન કરાવવું જોઈએ. સ્નાન પછી દિવ્ય લાલ રંગનાં વસ્ત્ર અને ઉત્તરીય અર્પિત કરે. બહુમૂલ્ય મુગટ અને આભૂષણ આપે (એ વસ્તુઓના અભાવમાં મન દ્વારા ભાવના કરીને એ અર્પિત કરવાં જોઈએ). ત્યાર બાદ સુગંધિત ચંદન, અત્યંત સુંદર અક્ષત તથા ઉત્તમ ગંધથી યુક્ત મનોહર ફૂલ ચઢાવવાં. અત્યંત સુગંધિત ધૂપ અને ઘીનો દીપક પણ નિવેદિત કરે. આ વસ્તુઓનું અર્પણ કરતી વખતે આરંભમાં 'ઓં હ્રીં'નો પ્રયોગ કરવો અને પછી 'સમર્પયામિ નમઃ' બોલવું જોઈએ. જેમકે, ૐ હ્રીં અગ્ન્યાદિરૂપાભ્યઃ પંચદેવીભ્યઃ દીપં સમર્પયામિ નમઃ' આ રીતે અન્ય ઉપચારો અર્પિત કરતી વખતે વાક્યયોજના કરી લેવી જોઈએ.

દીપસમર્પણ પછી હાથ જોડીને પ્રત્યેક દેવી માટે પૃથક્ પૃથક્ કેળનાં પાન પર પૂરેપૂરાં સુવાસિત નૈવેદ્ય રાખે. તે નૈવેદ્ય ઘી, સાકર અને મધમિશ્રિત ખીર, પૂઆ, કેળાં અને ગોળ વગેરેના રૂપમાં હોવાં જોઈએ. 'ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ' બોલીને એનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ અને સંસ્કાર કરવા જોઈએ. પછી 'ૐ હ્રીં સ્વાહા નૈવેદ્યં નિવેદયામિ નમઃ' બોલીને નૈવેદ્ય-સમર્પણ કર્યા પછી 'ૐ હ્રીં નૈવેદ્યાન્તે આચમનાર્થં પાનીયં સમર્પયામિ નમઃ' કહીને બહુ પ્રેમથી જળ અર્પિત કરો. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ત્યાર પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક નૈવેદ્યને પૂર્વ દિશામાં મૂકી દે અને એ સ્થાનને શુદ્ધ કરીને કોગળા, આચમન તથા અર્ઘ્ય માટે જળ આપો. પછી તાંબૂલ, ધૂપ અને દીપ આપીને પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરીને મસ્તક પર હાથ જોડીને બધી દેવીઓને આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી–'હે શ્રીમાતાઓ! આપ અત્યંત પ્રસન્ન હો, શિવપદની અભિલાષા રાખનારા આ યતિને પરમેશ્વરના ચરણારવિંદોમાં મૂકી દો અને એટલા માટે આપની સ્વીકૃતિ આપો.' આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરીને એ બધાં એ જેવી રીતે આવ્યાં હતાં, એવી જ રીતે વિદાય આપીને વિસર્જન કરી દો. એમનો પ્રસાદ લઈને કુમારિકાઓને વહેંચી દો અથવા ગાયોને ખવરાવી દો અથવા જલમાં પધરાવી દો. આ સિવાય બીજે ક્યાંય કોઈ પણ પ્રકારે ન નાખો.

અહીં પાર્વણ કરે. પર્વસંબંધ કાર્ય કરો. યતિને માટે ક્યાંય પણ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું વિધાન નથી. અહીં પાર્વણ-શ્રાદ્ધને માટે જે નિયમ છે, એ હું બતાવી રહ્યો છું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે એ સાંભળો. એથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થશે. શ્રાદ્ધકર્તા પુરુષ સ્નાન કરીને પ્રાણાયામ કરે. યજ્ઞોપવીત પહેરીને સાવધાન થઈને હાથમાં પવિત્રી ધારણ કરીને દેશ-કાળનું કીર્તન કર્યા પછી 'હું આ પુણ્યતિથિએ પાર્વણ-શ્રાદ્ધ કરીશ.' આ રીતે સંકલ્પ કરે. સંકલ્પ પછી ઉત્તર દિશામાં આસન માટે ઉત્તમ કુશ પાથરે. પછી જળનો સ્પર્શ કરે. એ આસન પર દૃઢતાપૂર્વક ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર ચાર શિવભક્ત બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ભક્તિભાવથી બેસાડે. એ બ્રાહ્મણ ઉબટન લગાવીને સ્નાન કરેલા હોવા જોઈએ. એમાંથી એક બ્રાહ્મણને કહે–'આપ વિશ્વદેવને માટે અહીં શ્રાદ્ધ ગ્રહણ કરવાની કૃપા કરો' એવી જ રીતે બીજાને આત્મા માટે, ત્રીજાને અંતરાત્મા માટે અને ચોથાને પરમાત્માને માટે શ્રાદ્ધ ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરીને શ્રાદ્ધકર્તા યતિ શ્રદ્ધા અને

આદરપૂર્વક એ બધાંનું યથોચિતરૂપે વરણ કરે. પછી એ બધાંના પગ ધોઈને એમને પૂર્વાભિમુખ બેસાડવા અને ગંધ વગેરેથી અલંકૃત કરીને શિવસંમુખ ભોજન કરાવે. ત્યારપછી છાણથી ભૂમિને લીપીને પૂર્વાગ્ર કુશ પાથરે અને પ્રાણાયામપૂર્વક પિંડદાન માટે સંકલ્પ કરે અને ત્રણ મંડળોની પૂજા કરે. તે પછી પહેલા પિંડને હાથમાં લઈને 'આત્મને ઇમં પિંડં દદામિ' એવું કહીને એ પિંડને પ્રથમ મંડળમાં આપી દે. ત્યાર પછી બીજા પિંડને 'અંતરાત્માને ઇમં પિંડં દદામિ' કહીને બીજા મંડળમાં આપી દે. પછી ત્રીજા પિંડને 'પરમાત્મને ઇદં પિંડં દદામિ' કહીને ત્રીજા મંડળમાં અર્પિત કરે. આ રીતે ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક પિંડ અને કુશોદક આપે. ત્યાર પછી ઊઠીને પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરે. તદનંતર બ્રાહ્મણોને વિધિવત્ દક્ષિણા આપે. એ જ સ્થળે અને એ જ દિવસે નારાયણબલિ કરે. રક્ષાને માટે જ સર્વત્ર શ્રીવિષ્ણુની પૂજાનું વિધાન છે. તેથી વિષ્ણુની મહાપૂજા કરે અને ખીરનું નૈવેદ્ય કરે. એ પછી વેદોના પારંગત બાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવીને કેશવ વગેરે નામ-મંત્રો દ્વારા ગંધ, પુષ્પ અને અક્ષત વગેરેથી એમની પૂજા કરે. એમને માટે વિધિપૂર્વક જોડા, છત્રી અને વસ્ત્ર વગેરે આપે. અત્યંત ભક્તિથી જાતજાતનાં શુભવચન કહીને એમને સંતુષ્ટ કરે. પછી પૂર્વાગ્ર કુશ પાથરીને 'ૐ ભૂઃ સ્વાહા, ૐ ભુવઃ સ્વાહા, ૐ સુવઃ સ્વાહા' આવું ઉચ્ચારણ કરીને પૃથ્વી પર ખીરની બલિ આપે. હે મુનીશ્વર! આ મેં એકાદશાની વિધિ બતાવી છે. હવે દ્વાદશાહની વિધિ બતાવું છું. આદરપૂર્વક સાંભળો.

(અધ્યાય ૨૨)

*

યતિના દ્વાદશાહ-કૃત્યનું વર્ણન, સ્કંદ અને વામદેવનું કૈલાસ પર્વત પર જવું તથા સૂતજી દ્વારા આ સંહિતાનો ઉપસંહાર

સ્કંદજી કહે છે—હે વામદેવ! બારમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઊઠીને શ્રાદ્ધકર્તા પુરુષ સ્નાન અને નિત્યકર્મ કરીને શિવભક્તો, યતિઓ અથવા શિવ પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારા બ્રાહ્મણોને* નિમંત્રિત કરે. મધ્યાહ્ન કાળમાં સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા એ બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક જાતજાતનાં સ્વાદિષ્ટ અન્ન ભોજન કરાવે. પછી પરમેશ્વર પાસે બેસાડીને પંચાવરણ-પદ્ધતિથી એમનું પૂજન કરે. ત્યારબાદ મૌન ભાવથી પ્રાણાયામ કરીને દેશ-કાળ વગેરેનું કીર્તનપૂર્વક મહાન સંકલ્પની પ્રણાલી અનુસાર સંકલ્પ કરતાં કરતાં 'અસ્મદ્‌ગુરોરિહ પૂજાં કરિષ્યે' (હું મારા ગુરુની અહીં પૂજા કરીશ') આવું કહીને કુશનો સ્પર્શ કરે. પછી બ્રાહ્મણોના પગ ધોઈને આચમન કરીને શ્રાદ્ધ કર્તા મૌન રહે અને ભસ્મથી

* ધર્મસિન્ધુ અનુસાર સોળ બ્રાહ્મણોને નિમંત્રિત કરવા જોઈએ. એમાંથી ચાર તો ગુરુ, પરમગુરુ, પરમેષ્ઠિ ગુરુ અને પરાત્પરગુરુ માટે હોય છે અને બાર બ્રાહ્મણોની કેશવાદિ નામોથી પૂજા થાય છે, પરંતુ આ પુરાણમાં આપેલા વર્ણન અનુસાર બાર બ્રાહ્મણોને નિમંત્રિત કરવા આવશ્યક છે.

વિભૂષિત એ બ્રાહ્મણોને પૂર્વાભિમુખ આસનો પર બેસાડે. ત્યાં સદાશિવ આદિના ક્રમથી આઠ બ્રાહ્મણોનું બહુ આદરપૂર્વક ચિંતન કરે અર્થાત્ એમને સદાશિવ આદિનું સ્વરૂપ માને. હે મુને! અન્ય ચાર બ્રાહ્મણોનું પણ ચાર ગુરુઓ રૂપે ચિંતન કરે. ચારે ગુરુ આ છે : ગુરુ, પરમ ગુરુ, પરાત્પર ગુરુ અને પરમેષ્ઠિ ગુરુ. પરમેષ્ઠિ ગુરુનું એમાં ઉમાસહિત મહેશ્વરની ભાવના કરતાં ચિંતન કરે. પોતાના ગુરુનું નામ લઈને ધ્યાન કરે. એ બધા માટે 'ઇદં આસનમ્' આવું કહીને પૃથક્ પૃથક્ આસન રાખે. આદિમાં પ્રણવ, વચમાં દ્વિતીયાન્ત ગુરુ તથા અંતે 'આવાહયામિ નમઃ' બોલીને આવાહન કરે. યથા– 'ૐ અમુકનામાનં ગુરું આવાહયામિ નમઃ। ૐ પરમગુરુમ્ આવાહયામિ નમઃ। ૐ પરાત્પરગુરુમ્ આવાહયામિ નમઃ। ૐ પરમેષ્ઠિ ગુરુમ્ આવાહયામિ નમઃ। ૐ પરમેષ્ઠી ગુરુમ્ આવાહયામિ નમઃ। આ પ્રકારે આવાહન કરીને અર્ઘોદક (અર્ઘમાં રાખેલા જળથી) પાદ્ય, આચમન અને અર્ઘ્ય નિવેદિત કરે. પછી વસ્ત્ર, ગંધ અને અક્ષત આપીને 'ૐ ગુરવે નમઃ' ઇત્યાદિ રૂપે ગુરુઓને તથા 'ૐ સદાશિવાય નમઃ' ઇત્યાદિ રૂપે આઠ નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક આઠ અન્ય બ્રાહ્મણોને સુગંધિત ફૂલોથી અલંકૃત કરે. ત્યારપછી ધૂપ, દીપ આપીને 'કૃતમિદં સકલમારાધનં સંપૂર્ણમસ્તુ (કરેલી આ આરાધના પૂર્ણરૂપે સફળ થાઓ)' એવું કહીને ઊભા થઈને નમસ્કાર કરે. ત્યાર પછી કેળાનાં પત્તામાં, પાત્રરૂપમાં પાથરીને જળથી શુદ્ધ કરીને એના પર શુદ્ધ અન્ન, ખીર, પૂઆ, દાળ અને શાક વગેરે વાનગીઓ પીરસીને કેળાં, નાળિયેર અને ગોળ પાત્ર રાખે. પાત્રોને રાખવા માટે આસન પણ અલગ અલગ આપે. એ આસનોનું ક્રમશઃ પ્રોક્ષણ કરીને એમને યથાસ્થાને રાખે. પછી ભોજનપાત્રનું પણ પ્રોક્ષણ અને અભિષેક કરીને હાથથી એનો સ્પર્શ કરતાં કહે–'વિષ્ણો! હવ્યમિદં રક્ષસ્વ (હે વિષ્ણો! આ હવિષ્યને આપ સુરક્ષિત રાખો.)' પછી ઊઠીને એ બ્રાહ્મણોને પીવા માટે જલ આપીને એમને આ પ્રકારે પ્રાર્થે– 'સદાશિવાદયો મે પ્રીતા વરદા ભવન્તુ (સદાશિવ વગેરે મુજ પર પ્રસન્ન થઈ અભીષ્ટ વરદાન દેનારા થાય.)'

એ પછી 'યે દેવ' (શુ. યજુ. ૧૭/૧૩-૧૪) વગેરે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને અક્ષતસહિત આ અન્નનો ત્યાગ કરે. પછી નમસ્કાર કરીને ઊઠે અને 'સર્વત્રાકૃતમસ્તુ।' એવું કહીને બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરીને 'ગણાનાં ત્વા' (શુ. યજુ. ૨૩/૧૯) એ મંત્રનો પહેલો પાઠ કરીને ચારે વેદોમાં આદિમંત્રોનો, રુદ્રાધ્યાયનો, ચમકાધ્યાયનો, રુદ્રસૂક્તનો તથા સદ્યોજાતાદિ પાંચ બ્રહ્મમંત્રોનો પાઠ કરે. બ્રાહ્મણ-ભોજનના અંતમાં પાત્ર યથાસંભવ મંત્ર બોલે અને અક્ષત છોડે, પછી આચમન આદિ જલ આપે. હાથ, પગ અને મુખ ધોવા માટે પાત્ર જલ અર્પિત કરે. આચમન પછી બધા બ્રાહ્મણોને સુખપૂર્વક આસનો પર બેસાડીને શુદ્ધ જળ આપ્યા પછી મુખશુદ્ધિ માટે યથોચિત કપૂર વગેરેથી યુક્ત તાંબૂલ અર્પિત કરે. પછી દક્ષિણા, ચરણપાદુકા, આસન, છત્રી, પંખા, બાજોઠ અને વાંસની છડી આપીને પરિક્રમા અને નમસ્કાર દ્વારા એ બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરે તથા એમની પાસેથી આશીર્વાદ લે. પુનઃ પ્રણામ કરીને ગુરુ પ્રત્યે અવિચલ ભક્તિ માટે પ્રાર્થના કરે. ત્યારપછી વિસર્જનની ભાવનાથી કહે–'સદાશિવાદયઃ પ્રીતા યથાસુખં ગચ્છન્તુ' (સદાશિવ આદિ સંતુષ્ટ થઈને સુખપૂવક અહીંથી પધારો) આ પ્રકારે વિદાય કરીને દરવાજા સુધી પાછળ પાછળ જાય. પછી એ રોકે ત્યારે આગળ

ન જતાં પાછા આવી જવું. પાછા આવીને દ્વાર પર બેઠેલા બ્રાહ્મણો, બન્ધુજનો, દીનો અને અનાથોની સાથે સ્વયં પણ ભોજન કરીને સુખપૂર્વક રહે. આવું કરવાથી એમાં ક્યાંય પણ વિકૃતિ નથી થઈ શકતી. આ બધું સત્ય છે, સત્ય છે અને વારંવાર સત્ય છે. આ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ ગુરુની ઉત્તમ આરાધના કરનારો શિષ્ય આ લોકમા મહાન ભોગોનો ઉપભોગ કરીને અંતે શિવલોકની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

હે મુને! આ સાક્ષાત્ ભગવાન શિવનું કહેલું ઉત્તમ રહસ્ય છે, જે વેદાન્તના સિદ્ધાંતથી નિશ્ચિત કરેલું છે. તમે મારી પાસેથી જે કાંઈ સાંભળ્યું છે, એને વિદ્વાન પુરુષ તમારો જ મત કહેશે. તેથી યતિ આ માર્ગે ચાલીને 'શિવોઽહમસ્મિ' (હું શિવ છું) એ રીતે આત્મસ્વરૂપ શિવની ભાવના કરતાં કરતાં શિવરૂપ થઈ જાય છે.

સૂતજી કહે છે—આ પ્રકારે મુનીશ્વર વામદેવને ઉપદેશ આપી દિવ્ય જ્ઞાનદાતા ગુરુ દેવેશ્વર કાર્તિકેય પિતા-માતાના સર્વદેવવંદિત ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં કરતાં અનેક શિખરોથી આવૃત્ત શોભાશાળી અને પરમ આશ્ચર્યમય કૈલાસશિખરે ચાલ્યા ગયા. શ્રેષ્ઠ શિષ્યોસહિત વામદેવ પણ મયૂરવાહન કાર્તિકેયને પ્રણામ કરીને શીઘ્ર જ પરમ અદ્‌ભુત કૈલાસશિખર પર જઈ પહોંચ્યા અને મહાદેવજીની નિકટ જઈને એમણે ઉમાસહિત મહેશ્વરને માયાનાશક મોક્ષદાયક ચરણોનાં દર્શન કર્યાં. પછી ભક્તિભાવથી પોતાનાં બધાં અંગ ભગવાન શિવને સમર્પિત કરીને, તે શરીરનું ભાન વિસરી ગયા અને એમની નિકટમાં દંડની જેમ પડી ગયા અને વારંવાર ઊઠી ઊઠીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો દ્વારા, જે વેદો અને આગમોમાં રસથી પૂર્ણ હતાં, જગદંબા અને પુત્રસહિત પરમેશ્વર શિવનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. એ પછી દેવી પાર્વતી અને મહાદેવજીનાં ચરણારવિંદોને પોતાના મસ્તક પર રાખીને એમનો પૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને તે ત્યાં જ સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. તમે બધા ઋષિ પણ આ પ્રકારે પ્રણવના અર્થભૂત મહેશ્વરનું તથા વેદોનું ગોપનીય રહસ્ય, વેદસર્વસ્વ અને મોક્ષદાયક તારક મંત્ર ૐકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અહીં સુખેથી રહો તથા વિશ્વનાથજીનાં ચરણોમાં સાયુજ્યરૂપ અનુપમ અને ઉત્તમ મુક્તિનું ચિંતન કર્યા કરો. હવે હું ગુરુદેવની સેવા માટે બદરિકાશ્રમ તીર્થમાં જઈશ. તમને પુનઃ મારી સાથે સંભાષણનો અને સત્સંગનો અવસર પ્રાપ્ત થાઓ.

(અધ્યાય-૨૩)

*

॥ કૈલાસસંહિતા સંપૂર્ણ ॥

*

વાયવીયસંહિતા (પૂર્વખંડ)

પ્રયાગમાં ઋષિઓ દ્વારા સમ્માનિત સૂતજી દ્વારા કથાનો આરંભ, વિદ્યાસ્થાનો અને પુરાણોનો પરિચય તથા વાયુસંહિતાનો પ્રારંભ

વ્યાસ ઉવાચ —

નમઃ શિવાય સોમાય સગણાય સસૂનવે ।
પ્રધાનપુરુષેશાય સર્ગસ્થિત્યન્તહેતવે ॥
શક્તિરપ્રતિમા યસ્ય ઐશ્વર્યં ચાપિ સર્વગમ્ ।
સ્વામિત્વં ચ વિભુત્વં ચ સ્વભાવં સમ્પ્રચક્ષતે ॥
તમજં વિશ્વકર્માણં શાશ્વતં શિવમવ્યયમ્ ।
મહાદેવં મહાત્માનં વ્રજામિ શરણં શિવમ્ ॥

વ્યાસજી કહે છે—જે જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના હેતુ તથા પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર છે, એ પ્રમથગણ, પુત્રદ્વય તથા ઉમાસહિત ભગવાન શિવને નમસ્કાર છે. જેમની શક્તિની ક્યાંય તુલના નથી, જેનું ઐશ્વર્ય સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સ્વામિત્વ અને વિભુત્વ જેનો સ્વભાવ કહેવાય છે, એ વિશ્વસ્રષ્ટા, સનાતન, અજન્મા, અવિનાશી, મહાન દેવ, મંગલમય પરમાત્મા શિવનું હું શરણું લઉં છું.

જે ધર્મનું ક્ષેત્ર અને મહાન તીર્થ છે, જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થયો છે તથા જે બ્રહ્મલોકનો માર્ગ છે, એ પ્રયાગમાં શુદ્ધ હૃદયવાળા સત્યવ્રતપરાયણ મહાતેજસ્વી અને મહાભાગ મુનિઓએ એક મહાન યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. ત્યાં ક્લેશરહિત કર્મ કરનારા એ મહાત્માઓના યજ્ઞના સમાચાર સાંભળીને નિપુણ કથાવાચક, ત્રિકાલવેત્તા, ઉત્તમ નીતિના જ્ઞાતા તથા કાન્તદર્શી વિદ્વાન પૌરાણિક શિરોમણિ સૂતજી એ સ્થાન પર આવ્યા. સૂતજીને આવતા જોઈ મુનિઓનું મન પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું. એમણે એમની પાસે સાંત્વનાપૂર્ણ મધુર વાતો કહીને એમની યથાયોગ્ય પૂજા કરી. મુનિઓ દ્વારા થયેલી એ પૂજાને ગ્રહણ કરીને સૂતજીએ એમની પ્રેરણાથી પોતાને માટે બતાવેલું ઉપયુક્ત આસન સ્વીકાર્યું. એ સમયે મહર્ષિઓએ અનુકૂળ વચનો દ્વારા એમનો સત્કાર કરતાં એમને અત્યંત અભિમુખ કરીને આ વાત કહી.

ઋષિ બોલ્યા—હે શિવભક્તશિરોમણિ મહાબુદ્ધિમાન મહાભાગ રોમહર્ષણજી! આપ સર્વજ્ઞ છો. અમારા મહાન સૌભાગ્યથી અહીં પધાર્યા છો. ત્રણે લોકમાં એવી કોઈ વાત નથી, જે આપને વિદિત ન હોય. આપ તો ભાગ્યવશ અહીં આવી પહોંચ્યા છો, અમને દર્શન આપવા સ્વયં પધાર્યા છો. તેથી હવે અમારું કોઈ કલ્યાણ કર્યા વિના આપને અહીંથી વ્યર્થ ન જવું જોઈએ. એટલા માટે આપ અમને શીઘ્ર જ એ પવિત્ર પુરાણ સંભળાવો, જે અત્યંત શ્રવણીય, ઉત્તમ કથા અને જ્ઞાનથી યુક્ત હોય અને વેદાન્તના સાર સર્વસ્વથી સંપન્ન હોય. વેદવાદી મુનિઓએ જ્યારે આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સૂતજીએ મધુર, ન્યાયયુક્ત અને શુભ-વચનોમાં એમને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

સૂતજીએ કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! તમે મારો સત્કાર કર્યો અને મુજ પર કૃપા કરી છે, એવી દશામાં આપથી પ્રેરિત થઈને મેં આપની સમક્ષ મહર્ષિઓ દ્વારા સમ્માનિત પુરાણનું સારી પેઠે પ્રવચન કેમ નહીં કરું. હવે હું મહાદેવજી, દેવી પાર્વતી! કુમારસ્કંદ ગણેશજી, નંદી તથા

સત્યવતીકુમાર સાક્ષાત્ ભગવાન વ્યાસને પ્રણામ કરીને પરમ પવિત્ર વેદતુલ્ય પુરાણની કથા કહીશ, જે શિવતત્ત્વના જ્ઞાનના સાગર છે અને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળ આપનાર સાક્ષાત્ સાધન છે. વિદ્યાનાં સંપૂર્ણ સ્થાનોનો, પુરાણોની સંખ્યાનો અને એમની ઉત્પત્તિનું વિવરણ આપી રહ્યો છું. આપ સૌ લોકો મારી પાસેથી આ વિષયને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. છ વેદાંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, વિસ્તૃત ન્યાયશાસ્ત્ર, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર—એ ચૌદ વિદ્યાઓ છે. એની સાથે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગંધર્વવેદ અને ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર પણ ગણી લેવામાં આવે તો આ વિદ્યાઓ અઢાર થઈ જાય છે. આ અઢાર વિદ્યાઓના માર્ગ એકબીજાથી ભિન્ન છે. એ સર્વના નિર્માતા ત્રિકાલદર્શી વિદ્વાન સાક્ષાત્ ભગવાન શૂલપાણિ શિવ છે, એવું શ્રુતિનું કથન છે. સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી એ ભગવાન શિવને જ્યારે સમસ્ત સંસારની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે એમણે સૌથી પહેલાં પોતાના સનાતન પુત્ર સાક્ષાત્ બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કર્યા અને પોતાના એ પ્રથમ પુત્ર, વિશ્વયોનિ બ્રહ્માને પરમેશ્વર શિવે જગતની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં આ બધી વિદ્યાઓ આપી. એ પછી એમણે પાલન કરવા માટે ભગવાન શ્રીહરિને નિયુક્ત કર્યા અને જગતની રક્ષા માટે શક્તિ પ્રદાન કરી. એ ભગવાન વિષ્ણુ બ્રહ્માજીના પણ પાલક છે. બ્રહ્માજી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે પ્રજાની સૃષ્ટિના વિસ્તાર કાર્યમાં લાગી ગયા ત્યારે એમણે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોમાં પહેલાં પુરાણનું જ સ્મરણ કર્યું અને એમને પ્રકાશમાં પણ તે જ લાવ્યા. પુરાણોના પ્રગટ થયા પછી એમનાં ચાર મુખોથી ચારે વેદોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પછી એમના જ મુખથી સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ થઈ.

દ્વાપરમાં ભગવાન શ્રીહરિ સત્યવતીના ગર્ભથી એવી જ રીતે પ્રગટ થયા, જેવી રીતે અરણિથી આગ પ્રગટ થાય છે. એ સમયે એમનું નામ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન થયું. હે મુનીશ્વર! શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને વેદોનો સંક્ષેપ કરીને એમને ચાર ભાગોમાં વિભક્ત કર્યો. આ ચાર ભાગોમાં વેદોનો વ્યાસ (વિસ્તાર) કરવાથી તે લોકોમાં વેદવ્યાસ નામે વિખ્યાત થયા. આ જ રીતે એમણે પુરાણોનો સંક્ષેપ કરીને ચાર લાખ શ્લોકોમાં સીમિત કર્યો. આજે પણ દેવલોકમાં પુરાણોનો વિસ્તાર સો કોટિ શ્લોકોમાં છે. જે દ્વિજ છએ છ અંગો અને ઉપનિષદસહિત ચારેય વેદોને જાણે છે, પરંતુ પુરાણો જાણતો નથી, તે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન નથી થઈ શકતો. ઇતિહાસ અને પુરાણોથી વેદની વ્યાખ્યા કરે. જેનું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું છે અર્થાત્ જે પૌરાણિક જ્ઞાનથી શૂન્ય છે, એવા પુરુષથી વેદ એમ વિચારીને ડરે છે કે આ મારા પર પ્રહાર કરશે. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત એ પુરાણનાં પાંચ લક્ષણો છે. નાનાં અને મોટાં એવા ભેદથી અઢાર પુરાણો કહેવાયાં છે :

૧. બ્રહ્મપુરાણ, ૨. પદ્મપુરાણ, ૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૪. શિવપુરાણ, ૫. ભાગવતપુરાણ, ૬. ભવિષ્યપુરાણ, ૭. નારદપુરાણ, ૮. માર્કંડેયપુરાણ, ૯. અગ્નિપુરાણ, ૧૦. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ૧૧. લિંગપુરાણ, ૧૨. વારાહપુરાણ, ૧૩. સ્કંદપુરાણ, ૧૪. વામનપુરાણ ૧૫. કૂર્મપુરાણ ૧૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૭. ગરુડપુરાણ અને ૧૮. બ્રહ્માંડપુરાણ.

આ પુરાણોનો પવિત્ર ક્રમ છે. એમાં શિવપુરાણ ચોથું છે, જે ભગવાન શિવસંબંધી છે

અને સર્વ મનોરથોનું સાધક છે. આ ગ્રંથની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ છે અને એ બાર સંહિતાઓમાં વિભક્ત છે. એનું નિર્માણ સાક્ષાત્ ભગવાન શિવે જ કર્યું છે. એમાં ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત છે. વેદ વ્યાસે આ એક લાખ શ્લોકવાળા શિવપુરાણનો સંક્ષેપ કરીને ચોવીશ હજાર શ્લોકોનો કરી દીધો છે. એમાં સાત સંહિતાઓ છે—પહેલી વિદ્યેશ્વરસંહિતા, બીજી રુદ્રસંહિતા, ત્રીજી શતરુદ્રસંહિતા, ચોથી કોટિરુદ્રસંહિતા, પાંચમી ઉમાસંહિતા, છઠ્ઠી કૈલાસસંહિતા અને સાતમી વાયવીયસંહિતા. આ પ્રકારે એમાં સાત સંહિતાઓ છે. વિદ્યેશ્વરસંહિતામાં બે હજાર, રુદ્રસંહિતામાં દશ હજાર પાંચ સો, શતરુદ્રસંહિતામાં બે હજાર એક સો અંશી, કોટિરુદ્રસંહિતામાં બે હજાર બસો ચાલીશ, ઉમાસંહિતામાં એક હજાર આઠસો ચાલીશ, કૈલાસસંહિતામાં એક હજાર બસો ચાલીસ અને વાયવીયસંહિતામાં ચાર હજાર શ્લોક છે. આ પરમ પવિત્ર શિવપુરાણને આપ લોકોએ સાંભળ્યું છે. કેવળ ચાર હજાર શ્લોકોની વાયવીય સંહિતા રહી ગઈ છે, જે બે ભાગોથી યુક્ત છે. એનું વર્ણન હું કરીશ. જે વેદોના વિદ્વાન ન હોય, એણે આ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું વર્ણન ન કરવું જોઈએ. જે પુરાણોને ન જાણતો હોય અને જેને પુરાણો પર શ્રદ્ધા ન હોય એણે પણ આની કથા ન કરવી જોઈએ. જે ભગવાન શિવનો ભક્ત હોય, શિવોક્ત ધર્મનું પાલન કરતો હોય અને દોષદૃષ્ટિરહિત હોય એણે તપાસેલા-સમજેલા શિષ્યને જ આનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. જેમની કૃપાથી મને પુરાણસંહિતાનું જ્ઞાન છે, એ અમિતતેજસ્વી ભગવાન વ્યાસને નમસ્કાર છે. (અધ્યાય ૧)

*

ઋષિઓનું બ્રહ્માજી પાસે જઈને એમની સ્તુતિ કરીને એમની પાસેથી પરમપુરુષના વિષયમાં પ્રશ્ન કરવો અને બ્રહ્માજીનું આનંદમગ્ન થઈને 'રુદ્ર' કહીને ઉત્તર આપવો

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! પહેલાં અનેક કલ્પો વારંવાર વીતી ગયા પછી સુદીર્ઘકાલ પછી જ્યારે આ વર્તમાનકલ્પ ઉપસ્થિત થયો અને સૃષ્ટિનું કાર્ય શરૂ થયું, જ્યારે જીવિકા-સાધક કર્મ—કૃષિ, ગોરક્ષા અને વાણિજ્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ તથા પ્રજાવર્ગના લોકો સજાગ અને સચેત થઈ ગયા, ત્યારે છ કુળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા છેડાઈ ગઈ. 'આ પરબ્રહ્મ છે અથવા નથી.' આ પ્રકારે એમનામાં મહાન વિવાદ થવા લાગ્યો—પરંતુ પરમ તત્ત્વનું નિરૂપણ અત્યંત કઠણ હોવાને કારણે એ સમયે ત્યાં કશો નિશ્ચય ન થઈ શક્યો. ત્યારે તે બધા લોકો જગત-સ્રષ્ટા અવિનાશી બ્રહ્માજીનાં દર્શન કરવા માટે એ સ્થાન પર ગયા, જ્યાં દેવતાઓ અને અસુરોનાં મુખે પોતાની સ્તુતિ સાંભળતા બ્રહ્માજી બિરાજમાન હતા. દેવતાઓ અને દાનવોથી ભરેલા સુંદર રમણીય મેરુ શિખર ઉપર, જ્યાં સિદ્ધ અને ચારણ પરસ્પર વાતો કરી રહ્યા હતા, યક્ષ અને ગંધર્વ સદા રહે છે, વિહંગોનો કલરવ સંભળાયા કરે છે, મણિ અને મૂંગા (પરવાળાં) જેની શોભા વધારે છે તથા નિકુંજ, કંદરાઓ અને નાની ગુફાઓ અને અનેકાનેક નિર્ઝર જેને સુશોભિત કરે છે. એક

બ્રહ્મવન નામે પ્રસિદ્ધ વન છે. એમાં વિવિધ પ્રકારનાં વન્ય પશુઓ મોટી સંખ્યામાં રહે છે. એની લંબાઈ સો યોજન છે અને પહોળાઈ દશ જોજનની છે. એની અંદર એક રમણીય સરોવર છે, જે સુસ્વાદુ નિર્મળ જળથી ભરેલું રહે છે. ત્યાંના રમણીય પુષ્પયિત વૃક્ષો પર મતવાલા ભમરાઓ ભમ્યા કરે છે. એ વનમાં એક મનોહર અને વિશાળ નગર છે, જે પ્રાતઃકાળે સૂર્યની જેમ પ્રકાશિત થતું રહે છે. ત્યાં દુર્ધર્ષ શક્તિથી યુક્ત બલાભિમાની દૈત્ય, દાનવ તથા રાક્ષસોનો નિવાસ છે. આ નગર તપાવેલા સુવર્ણનું બનેલું હોય એવું જણાતું હતું. એની ચાર દીવાલો અને ખાસ દરવાજો બહુ ઊંચો હતો. નાના બુરજો, ઢાળવાળી છત અને આવાસસ્થાનો તથા સેંકડો ગલીઓ એ નગરની મોટી શોભા છે. એ બહુ વિચિત્ર બહુમૂલ્ય મણિઓથી ગગનચુંબી હતું અને કેટલાય કરોડ વિશાળ ભવનોથી અલંકૃત છે.

એ નગરમાં પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પોતાના સભાસદો સાથે નિવાસ કરે છે. ત્યાં જઈને મુનિઓએ સાક્ષાત્ લોકપિતામહ બ્રહ્માજીને જોયા. દેવર્ષિઓનો સમુદાય એમની સેવામાં બેઠો હતો. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન હતી. તે સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત હતા. એમનું મુખ પ્રસન્ન હતું, તેમાંથી સૌમ્ય ભાવ પ્રગટ થઈ રહ્યો હતો. એમનાં નેત્ર કમલદલની જેમ વિશાળ હતાં. દિવ્ય કાંતિથી સંપન્ન, દિવ્ય ગંધ અને અનુલેપનથી અર્ચિત-ચર્ચિત, દિવ્ય શ્વેત વસ્ત્રોથી સુશોભિત તથા દિવ્ય માળાઓથી વિભૂષિત બ્રહ્માજીનાં ચરણારવિન્દોની વંદના સુરેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર અને યોગીન્દ્ર પણ કરતા હતા. જેવી રીતે પ્રભા દિવાકરની સેવા કરે છે, એ જ રીતે સમસ્ત શુભ લક્ષણોથી યુક્ત સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી હાથમાં ચામર લઈને એમની સેવા કરી રહ્યાં હતાં, એથી એમની બહુ મોટી શોભા થઈ રહી હતી.

બ્રહ્માજીનાં દર્શન કરીને એ બધા જ મહર્ષિઓનાં મુખ અને નેત્રો ખિલી ઊઠ્યાં. એમણે મસ્તક પર અંજલિ બાંધીને એ સુરશ્રેષ્ઠની સ્તુતિ કરી.

ઋષિ બોલ્યા—હે સંસારની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના હેતુ ત્રણ રૂપ ધારણ કરનારા આપ પુરાણપુરુષ પરમાત્મા બ્રહ્માને નમસ્કાર હો. પ્રકૃતિ જેમનું શરીર છે, જે પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારા છો, તથા પ્રકૃતિરૂપમાં ત્રેવીશ વિકારોથી યુક્ત હોવા છતાં પણ જે વાસ્તવમાં નિર્વિકાર છે, એ બ્રહ્મદેવને નમસ્કાર છે. બ્રહ્માંડ જેનો દેહ છે તો પણ જે બ્રહ્માંડના ઉદરમાં નિવાસ કરે છે તથા ત્યાં રહીને જેનાં કાર્ય અને કરણ સમ્યક્ રૂપે સિદ્ધ થાય છે, એ બ્રહ્માજીને નમસ્કાર છે. જે સર્વલોક સ્વરૂપ તથા સમસ્ત લોકોના સ્રષ્ટા છો, જે સંપૂર્ણ જીવોના શરીર સાથે સંયોગ અને વિયોગ

કરાવવામાં હેતુ-કારણ છે, એ બ્રહ્માજીને નમસ્કાર છે. હે નાથ! હે પિતામહ! આપથી જ સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર થાય છે, તથાપિ માયાથી આવૃત્ત હોવાને કારણે અમે આપને જાણી શકતા નથી.

સૂતજી કહે છે—એ મહાભાગ મહર્ષિઓ દ્વારા આ પ્રમાણે સ્તુતિ થવાથી બ્રહ્માજી એ મુનિઓને આહ્લાદ પ્રદાન કરતાં ગંભીર વાણીમાં આ પ્રમાણે બોલ્યા.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મહાન સત્ત્વગુણથી સંપન્ન મહાભાગ મહાતેજસ્વી મહર્ષિઓ! તમે બધા લોકો એકસાથે અહીં શા માટે આવ્યા છો?

બ્રહ્માજીના આ પ્રકારે પૂછવા પર બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એ બધા મુનિઓએ હાથ જોડીને વિનયભરી વાણીમાં કહ્યું.

મુનિ બોલ્યા—હે ભગવન્! અમે બધા અજ્ઞાનના મહાન અંધકારથી આવૃત્ત થઈને શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને એ હાથ જોડી ખિન્ન થઈ રહ્યા છીએ. પરસ્પર વિવાદ કરતાં બોલ્યા. પણ અમને પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નથી થઈ રહ્યો. આપ સંપૂર્ણ જગતનું ધારણ-પોષણ કરનારા તથા સમસ્ત કારણોના કારણ છો. હે નાથ! અહીં કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે આપને વિદિત ન હોય, કોણ એવો પુરુષ છે, જે સંપૂર્ણ જીવોથી પુરાતન, અંતર્યામી, ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ પરિપૂર્ણ અને સનાતન પરમેશ્વર છે? કોણ પોતાના અદ્‌ભુત ક્રિયાકલાપો દ્વારા સૌપ્રથમ સંસારની સૃષ્ટિ કરે છે? હે મહાપ્રાજ્ઞ! અમારા આ સંદેહનું નિવારણ કરવા માટે આપ અમને પરમાર્થતત્ત્વનો ઉપદેશ આપો. (અધ્યાય ૨)

મુનિઓના આ પ્રકારે પૂછવા પર બ્રહ્માજીનાં નેત્ર આશ્ચર્યથી ખિલી ઊઠ્યાં. તે દેવતાઓ, દાનવો અને મુનિઓની નિકટ ખડા થઈ ગયા અને ચિરકાલ સુધી ધ્યાનમગ્ન થઈને 'રુદ્ર' એવું કહીને આનંદવિભોર થઈ ગયા. એમનું આખું

*

બ્રહ્માજી દ્વારા પરમતત્ત્વના રૂપમાં ભગવાન શિવની જ મહત્તાનું પ્રતિપાદન, એમની કૃપાને જ સર્વ સાધનોનું ફળ બતાવ્યું તથા એમની આજ્ઞાથી બધા મુનિઓનું નૈમિષારણ્યમાં આવવું

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુનિઓ! જેને મેળવ્યા વગર મનસહિત વાણી પરત આવે છે, જેના આનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ કરનારો પુરુષ ક્યારેય ક્યારેય કોઈનાથી ડરતો નથી, જેનાથી સંપૂર્ણ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયો સાથે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઇન્દ્રપૂર્વક આ સમસ્ત જગત પહેલાં પ્રગટ થાય છે, જે કારણોના પણ સ્રષ્ટા અને વિચારક પરમ કારણ છે, જેના વગર કોઈનાથી પણ ક્યારેય જગતની ઉત્પત્તિ નથી થતી,* સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોથી સંપન્ન હોવાને કારણે જે સ્વયં જ સર્વેશ્વર નામ

* યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ। આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન બિભેતિ કુતશ્ચન॥
યસ્માત્ સર્વમિદં બ્રહ્મવિષ્ણ્વાદ્રેન્દ્રપૂર્વકમ્। સહ ભૂતેન્દ્રિયૈઃ સર્વૈઃ પ્રથમં સમ્પ્રસૂયતે॥
કારણાનાં ચ યો ધાતા ધાતા પરમકારણમ્। ન સમ્પ્રસૂયતેઽન્યસ્માત્ કુતશ્ચન કદાચન॥
(શિ.પુ.વા.સં.પ્ર.ખં. ૩/૧-૩)

ધારણ કરે છે, સર્વ મુમુક્ષુ જે શંભુનું પોતાના હૃદય-આકાશની અંદર ધ્યાન કરે છે, જેમણે સૌથી પહેલાં મને જ પોતાના પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન કર્યા અને મને જ સંપૂર્ણ વેદોનું જ્ઞાન આપ્યું, જેમના કૃપા-પ્રસાદથી મેં આ પ્રજાપતિનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે ઈશ્વર એકલા જ વૃક્ષની જેમ નિશ્ચલ ભાવથી પ્રકાશમાન આકાશમાં બિરાજમાન છે, જે પરમપુરુષ પરમાત્માથી આ સંપૂર્ણ જગત પરિપૂર્ણ છે, જે એકલા જ ઘણાબધા નિષ્ક્રિય જીવોના શાસક અને એમને સક્રિયતા પ્રદાન કરનારા છે, જે મહેશ્વર એકબીજાને અનેક રૂપોમાં પરિણત કરી દે છે, જે સૌનું શાસન કરનારા ઈશ્વર આ જીવોસહિત આ સમસ્ત લોકોને વશમાં રાખે છે, સર્વરૂપોમાં એક માત્ર ભગવાન રુદ્ર જ તો છે, બીજું કોઈ નથી, જે સદાયે મનુષ્યોના હૃદયમાં સારી રીતે પ્રવિષ્ટ થઈને સ્થિત છે, જે સ્વયં વિશ્વને જોતા હોવા છતાં પણ બીજાઓને કદાપિ લક્ષિત થતા નથી અને સદા સમસ્ત જગતના અધિષ્ઠાતા છે, જે અનંત શક્તિશાળી એક માત્ર ભગવાન રુદ્ર કાલથી મુક્ત સમસ્ત કારણો પર પણ શાસન કરે છે, જેમને માટે ન દિવસ છે ન રાત્રિ છે, જેમના સમાન કોઈ નથી, પછી અધિક તો હોઈ જ શી રીતે શકે, જેમની જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા રૂપ પરાશક્તિ સ્વાભાવિક અને નિત્ય છે.* જે આ ક્ષર (વિનાશશીલ), અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પર તથા અમૃતસ્વરૂપ અક્ષર (અવિનાશી) જીવાત્મા પર શાસન કરે છે, એનું નિરંતર ધ્યાન કરવાથી, મનને એમાં પરોવી રાખવાથી તથા એમના જ તત્ત્વની ભાવના કરતાં એમાં જ તન્મય રહેવાથી જીવ અંતે એમને જ પામે છે. પછી તો બધી જ માયા આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. એમની પાસે ન તો વીજળી પ્રકાશ કરે છે અને ન સૂર્ય તથા ચંદ્ર પણ પોતાની પ્રભા ફેલાવે છે, અપિતુ એમના જ પ્રકાશથી આ સંપૂર્ણ જગત પ્રકાશિત થાય છે. એવું સનાતન શ્રુતિનું કથન છે+ એક માત્ર મહાદેવ મહેશ્વરને જ પોતાના આરાધ્ય માનવા જોઈએ. એમનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ પદ ઉપલબ્ધ થતું નથી. એ સ્વયં જ સર્વના આદિ છે, કિન્તુ એમનો નથી તો આદિ અને નથી તો અંત. એ સ્વભાવથી જ નિર્મલ, સ્વતંત્ર, પરિપૂર્ણ, સ્વેચ્છાધીન તથા ચરાચરરૂપ છે. એમનું શરીર અપ્રાકૃતિક (દિવ્ય) છે. આ શ્રીમાન્ મહેશ્વર લક્ષ્ય અને લક્ષણથી રહિત છે. એ નિત્યમુક્ત થઈને સૌને બંધનથી મુક્ત કરનારા છે. કાળની સીમાથી પર રહીને કાળને પ્રેરિત કરનારા છે.+ એ સૌની ઉપર નિવાસ કરે છે. પોતે જ સર્વના આવાસસ્થાન છે, સર્વજ્ઞ છે તથા છ પ્રકારના અધ્વા (માર્ગ)થી યુક્ત આ સંપૂર્ણ જગતના પાલક છે. ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ ભૂતોથી એ પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. એનાથી વધીને બીજો કોઈ છે જ નહીં. અનંત આનંદરાશિરૂપી મકરંદનું

---

* ન યસ્ય દિવસો રાત્રિર્ન ક્ષમાનો ન ચાધિકઃ। સ્વાભાવિકી પરાશક્તિર્નિત્યા જ્ઞાનક્રિયે અપિ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પુ.ખં. ૩-૧૧)

+ યસ્મિન્ન ભાસતે વિદ્યુન્ન સૂર્યો ન ચ ચંદ્રમા। યસ્ય ભાસા વિભાત્યેતન્નિત્યેષા તાવતી શ્રુતિઃ॥
(શિ.પુ.વા.સ.પુ.ખં. ૩-૧૪)

+ અપ્રાકૃતવપુઃ શ્રીમાન્ લક્ષ્યલક્ષણવર્જિતઃ। અયં મુક્તો મોચકશ્ચ સકલઃ કાલચોદકઃ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પુ.ખં. ૩-૧૭)

પાન કરનારા મધુવ્રત (ભ્રમર) છે. અખંડ બ્રહ્માંડોને મસળીને મૃત્પિંડ જેવો કરી દેવાની કલામાં પંડિત છે. ઉદારતા, વીરતા, ગંભીરતા અને મધુરતાના મહાસાગર છે. એમના સમાન પણ કોઈ જ વસ્તુ નથી, પછી એમનાથી વધીને તો થઈ જ શી રીતે શકે. એ ઉપમારહિત છે. સમસ્ત પ્રાણીઓના રાજાધિરાજના રૂપે બિરાજમાન છે. એ જ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પોતાના અદ્‌ભુત ક્રિયાકલાપ દ્વારા સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ કરે છે અને અંતકાળે આ ફરી એમાં જ લીન થઈ જશે. બધાં જ પ્રાણી એમના જ વશમાં છે. એ જ સૌને વિભિન્ન કાર્યોમાં નિયુક્ત કરનારા છે. પરાભક્તિથી એમનાં દર્શન થાય છે, અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે, ક્યારેય દર્શન થતાં નથી.

વ્રત, સંપૂર્ણ દાન, તપસ્યા અને નિયમ— આ બધાં સાધનોને પૂર્વકાળમાં સત્પુરુષોએ ભાવશુદ્ધિ તથા અનુરાગની ઉત્પત્તિ માટે જ બતાવ્યાં હતાં, એમાં સંશય નથી. હું, ભગવાન વિષ્ણુ, રુદ્રદેવ અને બીજા બીજા દેવતાઓ અને અસુર આજે પણ ઉગ્ર તપસ્યા દ્વારા એમનાં જ દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. ધર્મભ્રષ્ટ, મૂઢ, દુષ્ટ અને ધૃણિત આચાર-વિચારવાળા લોકોને એમનાં દર્શન થવાં અસંભવ છે. ભક્તજન અંદર અને બહાર પણ એમનું જ પૂજન અને ધ્યાન કરે છે. આ રૂપ ત્રણ પ્રકારનું છે : સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને આ બંનેથી પરે. અમે બધા દેવતા આદિ જે રૂપને પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, તે સ્થૂળ છે. સૂક્ષ્મરૂપનું દર્શન કેવળ યોગીઓને જ થાય છે અને એનાથી પણ પરે જે નિત્ય, જ્ઞાન સ્વરૂપ અને આનંદમય તથા અવિનાશી ભગવત્સ્વરૂપ છે, તે એમાં નિષ્ઠા રાખનારા ભજનપરાયણ ભક્તોની જ દૃષ્ટિમાં આવે છે. ભગવદ્‌વ્રતનો આશ્રય લેનારા ભક્ત જ એને જોઈ શકે છે. આ વિષયમાં અધિક કહેવાથી શો લાભ, ગુહ્યથી પણ ગુહ્યતર અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. ભગવાન શિવ પ્રત્યે ભક્તિ. જે આ ભક્તિથી યુક્ત છે, તે સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે—એમાં સંદેહ નથી. એ ભક્તિ ભગવાન શિવની કૃપાથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે અને એમની કૃપા પણ ભક્તિથી જ સંભવ થાય છે—આ રીતે એ બંને એકબીજાને આશ્રિત છે—બરાબર એવી જ રીતે જાણે અંકુરથી બીજ, બીજથી અંકુર થાય છે. જીવને ભગવત્કૃપાથી જ સર્વત્ર સિદ્ધિઓ મળે છે. સંપૂર્ણ સાધનોથી અંતે ભગવાનની કૃપા જ સાધ્ય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ અથવા પ્રસાદનું સાધન છે ધર્મ અને એ ધર્મનું સ્વરૂપ વેદ દ્વારા પ્રતિપાદિત થયું છે. વેદોના અભ્યાસથી પહેલાં પુણ્ય અને પાપમાં સમતા આવે છે, એ સમતાથી પ્રસાદ (પ્રસન્નતા અથવા અંતઃશુદ્ધિ)નો સંપર્ક પ્રાપ્ત થાય છે અને એનાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. ધર્મની વૃદ્ધિથી પશુના (જીવને) પાપોનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે પાપ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એ જીવને અનેક જન્મોના અભ્યાસથી ક્રમશઃ ઉમા-મહેશ્વરના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એના હૃદયમાં એમના પ્રત્યે ભક્તિનો ઉદય થાય છે. એ ભક્તિભાવને અનુરૂપ જ મહેશ્વરના કૃપાપ્રસાદનો ઉદ્રેક થાય છે. એ પ્રસાદથી કર્મોનો ત્યાગ થાય છે. કર્મોના ત્યાગનો અભિપ્રાય એમનાં ફળના ત્યાગમાં છે. કર્મોનો સ્વરૂપતઃ ત્યાગ સાથે સંબંધ નથી. અતઃ એ સિદ્ધ થયું કે કર્મફળના ત્યાગથી શિવધર્મમાં મંગલમયી પ્રવૃત્તિ થાય છે.

એટલા માટે શિવનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત

કરવાના ઉદ્દેશ્યથી તમે બધા લોકો પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકો અને અગ્નિઓની સાથે વાણી અને મનના દોષોથી રહિત થઈને એક માત્ર ભગવાન શિવનું જ ધ્યાન ધરતા રહો. એમનામાં જ નિષ્ઠા રાખીને એમના ભજનમાં તત્પર થઈ જાઓ. એમનામાં જ મન પરોવીને એમને જ આશ્રયે રહો. બધાં જ કાર્યો કરતી વેળાએ મનથી એમનું જ ચિંતન કર્યા કરો. એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી દીર્ઘકાલિક યજ્ઞનો આરંભ કરીને એને પૂર્ણ કરો. યજ્ઞના અંતમાં મંત્ર દ્વારા આવાહન કરવાથી સાક્ષાત્ વાયુદેવતા ત્યાં પધારશે. પછી તે જ તમારા સૌનાં કલ્યાણનું સાધન બતાવશે. ઉપાય બતાવશે. ત્યારપછી તમે બધા લોકો પરમ સુંદર પુણ્યમયી વારાણસીપુરીમાં જજો, જ્યાં પિનાકપાણિ શ્રીમાન ભગવાન વિશ્વનાથ ભક્તજનો પર અનુગ્રહ કરવા માટે દેવી પાર્વતી સાથે સદા વિહાર કરે છે. હે દ્વિજોત્તમો! ત્યાં તમને બહુ મોટું આશ્ચર્ય જોવા મળશે. એ આશ્ચર્યને જોઈને તમે પછી મારી પાસે આવજો, ત્યારે હું તમને મોક્ષનો ઉપાય બતાવીશ. એ ઉપાયથી એક જ જન્મમાં મુક્તિ તમારા હાથમાં આવી જશે, જે અનેક જન્મોનાં સંસારબંધનથી છુટકારો અપાવનારી હશે. આ મેં મનોમય ચક્રનું નિર્માણ કર્યું છે. એ ચક્રને હું અહીંથી છોડું છું. જ્યાં જઈને એની નેમિ (પૈંડાનો ઘેરાવ, ધરી પરિધ) વિશીર્ણ થઈ જાય. તૂટ-ફૂટ થઈ જાય, એ જ તપસ્યા માટે શુભ દેશ છે.

આવું કહીને પિતામહ બ્રહ્માએ એ સૂર્યતુલ્ય તેજસ્વી મનોમય ચક્ર તરફ જોયું અને મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને એને છોડી દીધું. એ બધા બ્રાહ્મણ એ લોકનાથ બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરીને એ સ્થાન માટે ચાલ્યા ગયા. જ્યાં એ ચક્રની નેમિ જીર્ણશીર્ણ થઈ જવાની હતી. બ્રહ્માજીનું ફેંકેલું તે સુંદર ચક્ર મનોહર શિલાખંડોથી યુક્ત અને નિર્મલ તથા સ્વાદિષ્ટ જળથી પૂર્ણ કોઈ વનમાં પડ્યું. એ ચક્રની નેમિ શીર્ણ હોવાથી તે મુનિપૂજિત વન નૈમિષ નામે વિખ્યાત થયું. અનેક યક્ષ, ગંધર્વ અને વિદ્યાધર ત્યાં આવીને રહેવા લાગ્યા—પૂર્વકાળમાં જગતની સૃષ્ટિની ઇચ્છા રાખનારા વિશ્વસ્રષ્ટા અને ગાર્હપત્ય અગ્નિના ઉપાસક બ્રહ્મજ્ઞ પ્રજાપતિઓએ ત્યાં જ દિવ્ય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. ત્યાં જ શબ્દશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા ન્યાયશાસ્ત્રના જ્ઞાતા

વિદ્વાન મહર્ષિઓએ શક્તિ, જ્ઞાન અને ક્રિયાયોગ દ્વારા શાસ્ત્રીય વિધિનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એ જ સ્થાન પર વેદવેત્તા સદા વાદ અને જલ્પના બાળથી યુક્ત વચનો દ્વારા અતિવાદ કરનારા વેદબહિષ્કૃત નાસ્તિકોને પરાહત તથા પરાજિત કરતા હતા. ત્યારથી નૈમિષારણ્ય ઋષિઓને માટે તપસ્યાનું સ્થાન બની ગયું હતું. સ્ફટિકમણિમય

પર્વતની શિલાઓમાં ઝરતાં અમૃત સમાન મધુર અને સ્વચ્છ જળને કારણે તે ખૂબ જ રમણીય પ્રતીત થતું હતું. ત્યાં ઘણું કરીને અત્યંત રસીલાં ફળ આપનારાં વૃક્ષો છે તથા એ વનમાં હિંસક જીવ-જંતુઓનો અભાવ છે.

(અધ્યાય ૩)

*

નૈમિષારણ્યમાં દીર્ઘસત્રને અંતે મુનિઓની પાસે વાયુદેવતાઓનું આગમન, એમનો સત્કાર તથા ઋષિઓના પૂછવા પર વાયુ દ્વારા પશુ, પાશ અને પશુપતિનું તાત્ત્વિક વિવેચન

સૂતજી કહે છે—હે મુનીશ્વરો! એ સમયે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા એ મહાભાગ મહર્ષિઓએ એ દેશમાં મહાદેવજીની આરાધના કરતાં એક મહાન યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. એ યજ્ઞનો જ્યારે આરંભ થયો, ત્યારે મહર્ષિઓને સર્વથા આશ્ચર્યજનક જણાયો. તદનંતર સમય વીતતાં જ્યારે પ્રચુર દક્ષિણાઓથી યુક્ત તે યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી વાયુદેવ સ્વયં ત્યાં પધાર્યા. એમને પધારેલા જોઈને દીર્ઘકાલિક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરનારા એ મુનિ બ્રહ્માજીની વાત યાદ કરીને અનુપમ હર્ષનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એ બધાએ ઊઠીને આકાશજન્મા વાયુદેવતાને પ્રણામ કર્યા અને એમને બેસવા માટે એક સોનાનું બનાવેલું આસન આપ્યું. વાયુદેવતા એ આસન પર બેઠા. મુનિઓએ એમની વિધિવત્ પૂજા કરી. તદનંતર એ સૌનું અભિનંદન કરીને તે કુશળ-મંગળ પૂછવા લાગ્યા.

વાયુદેવતા બોલ્યા—હે બ્રાહ્મણો! આ મહાન યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન પૂર્ણ થતાં સુધીમાં તમે બધા કુશળ તો છો ને? યજ્ઞહન્તા દેવદ્રોહી દૈત્યોએ કોઈ વિઘ્ન-બાધા તો નથી પહોંચાડ્યાં ને? તમારે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવું પડ્યું નથી ને? તમારા યજ્ઞમાં કોઈ દોષ તો નથી આવ્યો ને? શું તમે લોકોએ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રસમૂહો દ્વારા દેવતાઓના તથા પિતૃકર્મો દ્વારા પિતરોનું સારી રીતે પૂજન કરીને યજ્ઞવિધિનું અનુષ્ઠાન તો સારી પેઠે સંપન્ન કર્યું છે ને? આ મહાયજ્ઞની સમાપ્તિ થઈ જવા પર હવે આપ લોકો શું કરવા ચાહો છો?

મુનિઓએ કહ્યું—હે પ્રભો! અમારા કલ્યાણની વૃદ્ધિ માટે જ્યારે આપ સ્વયં અહીં

પધાર્યા છો, ત્યારે હવે અમે સર્વ પ્રકારે કુશળ-મંગળમાં જ છીએ. અમારી તપસ્યા પણ ઉત્તમ થશે. હવે પહેલાંનું વૃત્તાંત સાંભળો. અમારાં હૃદય અજ્ઞાન અંધકારથી આક્રાન્ત થઈ ગયાં હતાં, ત્યારે અમે વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પૂર્વકાલમાં પ્રજાપતિની ઉપાસના કરી. શરણાગતવત્સલ પ્રજાપતિએ અમ શરણાગતો પર કૃપા કરીને આ પ્રકારે કહ્યું—'હે બ્રાહ્મણો! રુદ્રદેવ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એ જ પરમ કારણ છે. એમને તર્કથી જાણી શકાતા નથી. ભક્તિમાન પુરુષ જ એમના સ્વરૂપને ઠીક ઠીક જોઈ-સમજી શકે છે. ભક્તિ પણ એમની કૃપાથી જ મળે છે અને એ કૃપાથી જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી એમનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે લોકો નૈમિષારણ્યમાં યજ્ઞનું આયોજન કરો. દીર્ઘકાળ સુધી ચાલનારા આ યજ્ઞ દ્વારા પરમ કારણ રુદ્રદેવની આરાધના કરો. યજ્ઞના અંતમાં એ રુદ્રદેવના કૃપા-પ્રસાદથી વાયુદેવતા ત્યાં પધારશે. એમને મુખે ત્યાં તમને જ્ઞાનલાભ થશે અને એમનાથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થશે.' હે મહાભાગ! એવો આદેશ દઈને પરમેષ્ઠીએ અમને બધાને અહીં મોકલ્યા. અમે આ દેશમાં આપના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતાં એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી દીર્ઘકાલિક યજ્ઞમાં, અનુષ્ઠાનમાં લાગ્યા રહ્યા. તેથી આ સમયે આપના આગમન સિવાય અમારે માટે બીજી કોઈ પ્રાર્થનીય વસ્તુ નથી.

સુદીર્ઘકાળથી યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં લાગેલા એ મહર્ષિઓનો એ પુરાતન વૃત્તાંત સાંભળીને વાયુદેવ મનમાં ને મનમાં પ્રસન્ન થયા અને મુનિઓથી ઘેરાઈને ત્યાં બેસી રહ્યા. પછી એ સૌના પૂછવા પર એમના ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ માટે એમણે ભગવાન શંકરના સૃષ્ટિ વગેરે ઐશ્વર્યને સંક્ષેપમાં બતાવ્યાં.

નૈમિષારણ્યના ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે દેવ! આપે ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? તથા આપ અવ્યક્તજન્મા બ્રહ્માજીના શિષ્ય કયા પ્રકારે થયા?

વાયુદેવતા બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! ઓગણીસમા કલ્પનું નામ શ્વેતલોહિતકલ્પ સમજવું જોઈએ. એ જ કલ્પમાં ચતુર્મુખ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિની કામનાથી તપસ્યા કરી. એમની એ તીવ્ર તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈ સ્વયં એમના પિતા દેવદેવ મહેશ્વરે એમને દર્શન આપ્યાં. તે દિવ્ય કુમાર-અવસ્થાથી યુક્ત રૂપ ધારણ કરીને રૂપવાનોમાં શ્રેષ્ઠ શ્વેત નામના મુનિ થઈને દિવ્ય વાણી બોલતાં એમની સામે ઉપસ્થિત થયા. વેદોના અધિપતિ તથા સૌના પાલક પિતા મહેશ્વરનાં દર્શન કરીને ગાયત્રી સહિત બ્રહ્માજીએ એમને પ્રણામ કર્યા અને એમની પાસેથી ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું. જ્ઞાન મેળવીને વિશ્વકર્મા ચતુર્મુખ સંપૂર્ણ ચરાચર ભૂતોની સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. સાક્ષાત્ પરમેશ્વર શિવ પાસેથી સાંભળીને બ્રહ્માજીએ અમૃતસ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એટલા માટે મેં તપસ્યાના બળથી એમને જ મુખે એ જ્ઞાનને ઉપલબ્ધ કર્યું.

મુનિઓએ પૂછ્યું—આપે એ કયું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સત્યથી પણ પરમ સત્ય અને શુભ છે તથા જેમાં ઉત્તમ નિષ્ઠા રાખીને પુરુષ પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરી લે છે?

વાયુદેવતા બોલ્યા—'હે મહર્ષિઓ! મેં પૂર્વકાળમાં પશુ-પાશ અને પશુપતિનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, સુખ ચાહનારા પુરુષે એમાં જ ઊંચી નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન

દુઃખ જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. વસ્તુના વિવેકનું નામ જ્ઞાન છે. વસ્તુના ત્રણ ભેદ માનવામાં આવે છે : જડ (પ્રકૃતિ), એમના (જીવ) અને એ બંનેના નિયંત (પરમેશ્વર). આ ત્રણેને ક્રમથી પાશ, પશુ અને પશુપતિ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પ્રાયઃ આ ત્રણે તત્ત્વોને ક્ષર, અક્ષર તથા એ બંનેથી અતીત કહે છે. અક્ષર જ પશુ કહેવાય છે. ક્ષર તત્ત્વનું નામ પાશ તથા ક્ષર અને અક્ષર બંનેથી પર જે પરમતત્ત્વ છે, એને જ પતિ અથવા પશુપતિ કહે છે. પ્રકૃતિને જ ક્ષર કહેવામાં આવી છે, પુરુષ(જીવ)ને જ અક્ષર કહે છે અને જે આ બંનેને પ્રેરિત કરે છે, તે ક્ષર અને અક્ષર બંનેથી ભિન્ન તત્ત્વ પરમેશ્વર કહેવાય છે. માયાનું જ નામ પ્રકૃતિ છે. પુરુષ એ માયાથી આવૃત્ત છે. મળ અને કર્મ દ્વારા પ્રકૃતિનો પુરુષ સાથે સંબંધ થાય છે. શિવ જ આ બંનેના પ્રેરક ઈશ્વર છે. માયા મહેશ્વરની શક્તિ છે. ચિત્સ્વરૂપ જીવ એ માયાથી આવૃત્ત છે. ચેતન જીવને આચ્છાદિત કરનાર અજ્ઞાનમય પાશ જ મળ કહેવાય છે. એનાથી શુદ્ધ થઈ જવાથી જીવ સ્વતઃ શિવ થઈ જાય છે. તે વિશુદ્ધ જ શિવતત્ત્વ છે.'

મુનિઓએ પૂછ્યું—સર્વવ્યાપી ચેતનને માયા કયા હેતુથી આવૃત્ત કરે છે? શા માટે પુરુષને આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે? અને કયા ઉપાયથી એનું નિવારણ થાય છે?

વાયુદેવતા બોલ્યા—વ્યાપક તત્ત્વને પણ આંશિક આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે કલા વગેરે પણ વ્યાપક છે. ભોગને માટે કરેલું કર્મ જ એ આવરણમાં કારણ છે. મળનો નાશ થવાથી તે આવરણ દૂર થઈ જાય છે. કલા, વિદ્યા, રાગ, કાળ અને નિયતિ—એમને જ કલા કહે છે. કર્મફળનો જે ઉપભોગ કરે છે એનું જ નામ પુરુષ (જીવ) છે. કર્મ બે પ્રકારનાં છે. પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ. પુણ્યકર્મનું ફળ સુખ અને પાપકર્મનું ફળ દુઃખ છે. કર્મ અનાદિ છે અને ફળનો ઉપભોગ કરી લીધા પછી એનો અંત થઈ જાય છે. જોકે જડ કર્મનો ચેતન આત્મા સાથે કશોયે સંબંધ નથી, તેમ છતાં અજ્ઞાનવશ જીવે એને પોતામાં માની રાખ્યો છે. ભોગ કર્મનો વિનાશ કરનારો છે, પ્રકૃતિને ભોગ્ય કહે છે અને ભોગનું સાધન છે શરીર. બાહ્ય ઇંન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ એનાં દ્વાર છે. અતિશય ભક્તિભાવથી ઉપલબ્ધ થયેલા મહેશ્વરના કૃપાપ્રસાદથી મળનો નાશ થાય છે અને મળનો નાશ થતાં પુરુષ નિર્મલ થઈ જાય છે—શિવ સમાન થઈ જાય છે. વિદ્યા પુરુષની જ્ઞાનશક્તિને અને કલા એની ક્રિયાશક્તિને અભિવ્યક્ત કરનારી છે. રાગ ભોગ્ય વસ્તુને માટે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કરનારો થાય છે. કાલ એમાં અવચ્છેદક થાય છે અને નિમિત્ત એને નિયંત્રણમાં રાખનાર હોય છે. અવ્યક્તરૂપ જે કારણ છે, તે ત્રિગુણમય છે; એનાથી જ જડ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એમાં જ એનો લય થાય છે. તત્ત્વચિંતક પુરુષ એ અવ્યક્તને જ પ્રધાન અને પ્રકૃતિ કહે છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ—એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી પ્રગટ થાય છે; તલમાં તેલની જેમ એ પ્રકૃતિમાં સૂક્ષ્મરૂપે વિદ્યમાન રહે છે. સુખ અને એનો હેતુ સંક્ષેપમાં સાત્ત્વિક કહેવાય છે; દુઃખ અને એનો હેતુ રાજસનાં કાર્ય છે તથા જડતા અને મોહ—એ તમોગુણનાં કાર્ય છે. સાત્ત્વિકી વૃત્તિ ઊર્ધ્વ તરફ લઈ જનારી છે, તામસી વૃત્તિ અધોગતિમાં નાખનારી છે તથા રાજસી વૃત્તિ મધ્યમ સ્થિતિમાં રાખનારી છે. પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ ભૂત, પાંચ

જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પ્રધાન (ચિત્ત), મહત્તત્ત્વ (બુદ્ધિ), અહંકાર અને મન એ ચાર અંતઃકરણ—બધાં મળીને ચોવીશ તત્ત્વો થાય છે. આ પ્રકારે સંક્ષેપથી જ વિકારસહિત અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કારણ-અવસ્થામાં રહેવાને કારણે એને અવ્યક્ત કહે છે અને શરીર વગેરેના રૂપે જ્યારે એ કાર્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એની 'વ્યક્ત' સંજ્ઞા થાય છે—ઠીક એના જેવું જ જેમ કે કારણ અવસ્થામાં સ્થિત હોવાને કારણે 'માટી' કહેવાય છે તે જ કાર્યાવસ્થામાં 'ઘટ' (ઘડો) વગેરે નામ ધારણ કરે છે. જેવી રીતે ઘડો વગેરે કાર્ય માટી વગેરે કારણથી અધિક ભિન્ન નથી, એવી જ રીતે શરીર વ્યક્ત પદાર્થ અવ્યક્તથી અધિક ભિન્ન નથી. એટલા માટે એક માત્ર અવ્યક્ત જ કારણ, કરણ, એના આધારભૂત શરીર તથા ભોગ્ય વસ્તુ છે, બીજું કોઈ નહીં.

મુનિઓએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને શરીરથી અધિક (વ્યતિરિક્ત) કોઈ આત્મા નામની વસ્તુની વાસ્તવિક સ્થિતિ ક્યાં છે?

વાયુદેવતા બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! સર્વવ્યાપી ચેતનનું બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને શરીરથી પાર્થક્ય અવશ્ય છે. આત્મા નામનો પદાર્થ નિશ્ચય જ વિદ્યમાન છે; પરંતુ એની સત્તામાં કોઈ હેતુની ઉપલબ્ધિ બહુ જ કઠણ છે. સત્પુરુષ બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને શરીરને આત્મા નથી માનતા, કેમકે સ્મૃતિ (બુદ્ધિનું જ્ઞાન) અનિયત છે તથા એને સંપૂર્ણ શરીરનો એકસાથે અનુભવ થતો નથી. એટલા માટે વેદોમાં અને વેદાંતમાં આત્માને પૂર્વાનુભૂત વિષયોનો સ્મરણકર્તા, સંપૂર્ણ જ્ઞેય પદાર્થોમાં વ્યાપક તથા અંતર્યામી કહેવાય છે. એ ન તો સ્ત્રી છે, ન પુરુષ છે અને ન તો નપુંસક પણ છે. નથી તો ઉપર, નથી તો આજુબાજુ, નથી તો નીચે અને નથી કોઈ પણ સ્થાન-વિશેષમાં. એ સંપૂર્ણ ચલ શરીરોમાં અવિચલ, નિરાકાર અને અવિનાશીરૂપે સ્થિતિ છે. જ્ઞાની પુરુષ નિરંતર વિચાર કરવાથી એ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.*

પુરુષનું જે તે શરીર કહેવાયું છે, એનાથી વધારે અશુદ્ધ, પરાધીન, દુઃખમય અને અસ્થિર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. શરીર જ બધી વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ છે. એનાથી યુક્ત પુરુષ પોતાનાં કર્મ અનુસાર સુખી, દુઃખી અને મૂઢ થાય છે.+ જેવી રીતે પાણીથી સીંચેલું ખેતર અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, એ જ રીતે અજ્ઞાનથી આપ્લાવિત થયેલું કર્મ નૂતન શરીરને જન્મ આપે છે. આ શરીર અત્યંત દુઃખોનું આલય મનાય છે. એનું મૃત્યુ સુનિશ્ચિત મનાય છે, અનિવાર્ય મૃત્યુ થાય જ છે. ભૂતકાળમાં કેટલાંય શરીર નષ્ટ થઈ ગયાં અને ભવિષ્યકાળમાં હજારો શરીર આવવાનાં છે, એ બધાં આવી આવીને જ્યારે જીર્ણ-શીર્ણ થઈ જાય છે, ત્યારે પુરુષ એમને છોડી દે છે. કોઈ પણ જીવાત્મા કોઈ

---

* ન ચ સ્ત્રી ન પુમાનેષ નૈવ ચાપિ નપુંસકઃ। નૈવોર્ધ્વં નાપિ તિર્યક્ ચ નાપસ્તાન્ન કુતશ્ચન ॥
અશરીરં શરીરેષુ ચલેષુ સ્થાણુમવ્યયમ્। સદા પશ્યતિ તં ધીરો નરઃ પ્રત્યવમર્શનાત્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૫૬૪૮-૪૯)

\+ યચ્છરીરમિદં પ્રોક્તં પુરુષસ્ય તતઃ પરમ્। અશુદ્ધમવશં દુઃખમધ્રુવં ન ચ વિદ્યતે ॥
વિપદાં બીજભૂતેન પુરુષસ્તેન સંયુતઃ। સુખી દુઃખી ચ મૂઢશ્ચ ભવતિ સ્વેન કર્મણા ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૫૬૫૭-૫૨)

પણ શરીરમાં અનંતકાળ સુધી રહેવાનો અવસર પામતો જ નથી. અહીં સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને બંધુ-બાંધવોથી જે મિલન થાય છે, તે વટેમાર્ગુઓને માર્ગમાં મળેલા બીજા મુસાફરોના સમાગમ જેવું જ છે. જેવી રીતે મહાસાગરમાં એક લાકડું ક્યાંકથી અને બીજું લાકડું બીજે ક્યાંકથી વહીને આવે છે, એ બંને લાકડાં ક્યાંક થોડી વાર મળી જાય છે અને મળીને પાછાં અલગ પડી જાય છે. એવી જ રીતે પ્રાણીઓનો આ સમાગમ પણ સંયોગ-વિયોગ યુક્ત છે.* બ્રહ્માજીથી લઈને સ્થાવર પ્રાણીઓ સુધી બધા જીવ પશુ કહેવાયા છે. એ બધાં જ પશુઓને માટે જ આ દૃષ્ટાંત અથવા દર્શન-શાસ્ત્ર કહેવાયું છે. આ જીવ પાશમાં બંધાય છે અને સુખદુઃખ ભોગવે છે, એટલા માટે જ 'પશુ' કહેવાય છે. એ ઈશ્વરની લીલાનાં સાધન-ભૂત છે, એવું જ્ઞાની મહાત્માઓ કહે છે.

(અધ્યાય ૪-૫)

*

મહેશ્વરની મહત્તાનું પ્રતિપાદન

વાયુદેવતા કહે છે—હે મહર્ષિઓ! આ વિશ્વનું નિર્માણ કરનારો કોઈ પતિ છે, જે અનંત રમણીય ગુણોનો આશ્રય કહેવાય છે. તે જ પશુઓને પાશથી મુક્ત કરનારો છે, એના વગર સંસારની સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ શકે છે; કેમકે પશુ અજ્ઞાની અને પાશ અચેતન છે, પ્રધાન પરમાણુ વગેરે જેટલાં જડ તત્ત્વ છે, એ સર્વના કર્તા તે પતિ જ છે. આ વાત સ્વયં સમજમાં આવી જાય છે. કોઈ પણ બુદ્ધિમાન અથવા ચેતન કારણ વગર આ જડ તત્ત્વોનું નિર્માણ કેવી રીતે સંભવે. પશુ, પાશ અને પતિ જો વાસ્તવમાં પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ છે એને જાણીને જ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ યોનિથી મુક્ત થાય છે. ક્ષર અને અક્ષર—એ બંને એકબીજાથી સંયુક્ત હોય છે. પતિ અથવા મહેશ્વર જ વ્યક્તાવ્યક્ત જગતનું ભરણ-પોષણ કરે છે. એ જ જગતને બંધનથી છોડાવનાર છે. ભોક્તા, ભોગ્ય અને પ્રેરક—એ ત્રણ જ તત્ત્વ જાણવાયોગ્ય છે. વિજ્ઞ પુરુષોને માટે આનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ જાણવાયોગ્ય નથી. સૃષ્ટિના આરંભમાં એક જ રુદ્રદેવ વિદ્યમાન રહે છે, બીજું કોઈ હોતું જ નથી. એ જ આ જગતની સૃષ્ટિ કરીને એની રક્ષા કરે છે અને અંતે સર્વનો સંહાર કરી દે છે. એમને બધી બાજુએ નેત્ર છે, બધી બાજુએ મુખ છે, બધી બાજુએ ભુજાઓ છે અને બધી જ બાજુએ ચરણ છે. એ જ સૌથી પહેલાં દેવતાઓમાં બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે 'રુદ્રદેવ સૌથી શ્રેષ્ઠ મહાન ઋષિ છે. હું એ મહાન અમૃતસ્વરૂપ અવિનાશી પુરુષ પરમેશ્વરને જાણું છું. એમની અંગકાન્તિ સૂર્ય

---

* નૈવાસ્ત્ર ભવિતા કશ્ચિન્નાસૌ ભવતિ કસ્યચિત્ । યદિ સંગમ એવાયં તારૈઃ પુત્રૈશ્ચ બન્ધુભિઃ ॥
યથા કાષ્ઠં ચ કાષ્ઠં ચ સમેયાતાં મહાર્ણવે । સમેત્ય ચ વ્યપેયાતાં તદ્વદ્ ભૂતસમાગમઃ ॥
(શિ.પુ.વા.સ.પૂ.ખં. ૫/૫૮-૫૯)

સમાન છે. એ પ્રભુ અજ્ઞાન-અંધકારથી પર બિરાજમાન છે.* એ પરમાત્માથી પર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. એનાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ અને એનાથી અધિક મહાન કશું જ નથી. એમનાથી જ આ આખું જગત પરિપૂર્ણ છે. એમને બધી જ બાજુએ હાથ, પગ, નેત્ર, મસ્તક, મુખ અને કાન છે. એ લોકોમાં સૌને વ્યાપીને સ્થિત છે. તે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનાર છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયો રહિત છે. સૌના સ્વામી, શાસક, શરણદાતા અને સુહૃદ્ છે. એ નેત્ર વિના પણ દેખે છે, કાન વિના સાંભળે છે. એ સૌને જાણે છે, પરંતુ કોઈ એમને પૂર્ણરૂપે જાણનારું નથી. એમને પરમ પુરુષ કહે છે. એ અણુથી પણ અત્યંત અણુ અને મહાનથી પણ પરમ મહાન છે. એ અવિનાશી મહેશ્વર આ જીવની હૃદયગુફામાં નિવાસ કરે છે.+

એકસાથે રહેનારાં બે પક્ષી એક જ વૃક્ષ બંને ગૂઢભાવે સ્થિત છે. વિનાશશીલ જડવર્ગને (શરીર)નો આશ્રય લઈ રહે છે. એમાંનું એક જ અર્થી અવિદ્યા કહી છે અને અવિનાશી જીવને તો એ વૃક્ષના કર્મરૂપ ફળનો સ્વાદ લે છે, વિદ્યા નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે એ બંને ઉપભોગ કરે છે, પરંતુ બીજું એ વૃક્ષના ફળનો ઉપભોગ ન કરતાં માત્ર જોયા કરે છે.+ જીવાત્મા આ વૃક્ષ પ્રત્યે આસક્તિમાં ડૂબેલો છે, તેથી મોહિત થઈને શોક કરતો રહે છે. એ જ્યારે ત્યારે ભગવત્કૃપાથી ભક્તિસેવિત પરમ કારણરૂપ પરમેશ્વરનો અને એના મહિમાનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે, શોકરહિત થઈ સુખી થઈ જાય છે. છંદ, યજ્ઞ, ક્રતુ તથા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સંપૂર્ણ વિશ્વને એ માયાવી રચે છે અને માયાથી જ એમાં પ્રવિષ્ટ થઈને રહે છે. પ્રકૃતિને જ માયા સમજવી જોઈએ અને મહેશ્વર જ તે માયાવી છે.* એ વિશ્વકર્મા મહેશ્વર જ પરમ દેવતા પરમાત્મા છે, જે સૌના હૃદયમાં બિરાજમાન છે. એમને જાણીને જ પુરુષ આનંદમય અમૃતનો અનુભવ કરે છે. બ્રહ્માથી પણ શ્રેષ્ઠ, અસીમ અને અવિનાશી પરમાત્મામાં વિદ્યા અને અવિદ્યા

---

* વિશ્વસ્માદધિકો રુદ્રો મહર્ષિરિતિ હિ શ્રુતિઃ ॥
વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમમૃતં ધ્રુવમ્ । આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્સંસ્થિતં પ્રભુમ્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૧૭-૧૮)

+ સર્વતઃ પાણિપાદોઽયં સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખઃ । સર્વતઃ શ્રુતિમાંલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥
સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસઃ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતઃ । સર્વસ્ય પ્રભુરીશાનઃ સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥
અચક્ષુરપિ યઃ પશ્યત્યકર્ણોઽપિ શૃણોતિ યઃ । સર્વં વેત્તિ ન ચૈવાસ્ય તમાહુઃ પુરુષં પરમ્ ॥
અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનયમવ્યયઃ । ગુહાયાં નિહિતોઽપિ જન્તોરસ્ય મહેશ્વરઃ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૨૧-૨૪)

+ દ્વૌ સુપર્ણૌ સયુજૌ સમાનં વૃક્ષમાસ્થિતૌ । એકોઽત્તિપિપ્પલં સ્વાદ્વનશ્નન્ અપરોઽભિચાકશીતિ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૩૦)

* છંદાંસિ યજ્ઞાઃ ક્રતવો ભૂતં ભવ્યમેવ ચ ।
માયાવિનં સૃજત્યસ્મિન્નિતરો માયયા પરઃ । માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૩૨-૩૩)

વિદ્યા અને અવિદ્યા પર શાસન કરે છે, તે મહેશ્વર એમનાથી સર્વથા ભિન્ન-વિલક્ષણ છે. એ પ્રતાપી મહેશ્વર આ જગતમાં સમષ્ટિભૂત અને ઇન્દ્રિયવર્ગ રૂપ એક-એક જાળને અનેક પ્રકારે રચીને એનો વિસ્તાર કરે છે. પછી અંતે સંહાર કરીને સૌને અનેકથી એકમાં પરિણત કરી દે છે તથા પુનઃ સૃષ્ટિકાળમાં સૌની પૂર્વવત્ રચના કરીને સૌ પર આધિપત્ય કરે છે. જેવી રીતે સૂર્ય એકલો જ ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુની દિશાઓને પ્રકાશિત કરતાં સ્વયં પણ દેદીપ્યમાન થાય છે, એવી જ રીતે એ ભજનીય પરમાત્મા એકલા જ સમસ્ત કારણરૂપ પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વોનું નિયમન કરે છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિના ભાવથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, આશ્રયરહિત કહેવાનારા, જગતની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરનારા, કલ્યાણ સ્વરૂપ અને સોળ કલાઓની રચના કરી એ મહાદેવને જે જાણે છે, તે શરીરનાં બંધનોને સદાને માટે ત્યાગી દે છે અર્થાત્ જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરથી છૂટી જાય છે.

એ જ પરમેશ્વર ત્રણ કાળથી પર, નિષ્કલ, સર્વજ્ઞ, ત્રિગુણાદીશ્વર અને સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ-પરાત્પર બ્રહ્મ છે. સંપૂર્ણ વિશ્વ એમનું રૂપ છે. એ સૌની ઉત્પત્તિના કારણ થઈને પણ સ્વયં અજન્મા છે, સ્તુતિને યોગ્ય છે, પ્રજાઓના પાલક છે, દેવતાઓના પણ દેવતા છે, સંપૂર્ણ જગતને માટે પૂજનીય છે. પોતાના હૃદયમાં વિરાજમાન એ પરમેશ્વરની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે કાળ વગેરેથી પર, જેનાથી આ સંપૂર્ણ પ્રપંચ પ્રગટ થાય છે, જે ધર્મના પાલક, પાપના નાશક, ભોગોના સ્વામી તથા સંપૂર્ણ વિશ્વના ધામ છે, જે ઈશ્વરોના પણ પરમ મહેશ્વર, દેવતાઓના પણ પરમ દેવતા તથા પતિઓના પણ પરમપતિ છે, એ ભુવનેશ્વરોના પણ ઈશ્વર મહાદેવને અમે સૌથી પર જાણીએ છીએ. એમને શરીરરૂપ કાર્ય અને ઇન્દ્રિયો તથા મનરૂપી કારણ નથી, એમના સમાન અને એમનાથી અધિક આ જગતમાં કોઈ પણ દેખાતું નથી. જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયારૂપ એમની સ્વાભાવિક પરાશક્તિ વેદોમાં વિવિધ પ્રકારે સાંભળવામાં આવી છે. એ જ શક્તિઓથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વની રચના થઈ છે. એમનો કોઈ સ્વામી નથી, એમને ન તો કોઈ નિશ્ચિત ચિહ્ન છે, અને ન તો એમના પર કોઈનું શાસન છે. એ સમસ્ત કારણોના પણ કારણ થઈને જ, એમના અધીશ્વર પણ છે. એમનું કોઈ જન્મદાતા નથી, જન્મ નથી, જન્મના હેતુ માયા-મલ આદિ હેતુયે નથી. એ એક જ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં, સમસ્ત ભૂતોમાં ગુહ્યરૂપે વ્યાપ્ત છે. તે જ સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા અને ધર્માધ્યક્ષ કહેવાય છે. તે સર્વભૂતોમાં રહેલા છે, સર્વના દ્રષ્ટા, સાક્ષી, ચેતન અને નિર્ગુણ છે. તે એક છે, વશી છે, અનેકો વિવશાત્મા નિષ્ક્રિય પુરુષોને વશમાં કરનાર છે. તે નિત્યોના નિત્ય, ચેતનોના ચેતન છે. તે એક છે, કામનારહિત છે અને ઘણા બધા લોકોની કામના પૂર્ણ કરનારા ઈશ્વર છે. સાંખ્ય અને યોગ અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સૌના કારણરૂપ એ જગદીશ્વર પરમદેવને જાણીને જીવ સંપૂર્ણ પાશ (બંધન)થી મુક્ત થઈ જાય છે. તે સંપૂર્ણ વિશ્વના સ્રષ્ટા, સર્વજ્ઞ, સ્વયં જ પોતાના પ્રાગટ્યના હેતુ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, કાળના પણ સ્રષ્ટા, સંપૂર્ણ દિવ્ય ગુણોથી સંપન્ન, પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના સ્વામી, સમસ્ત ગુણોના શાસક, સંસારબંધનથી છોડાવનાર

છો. જે પરમ દેવે સૌથી પહેલાં બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કર્યા અને સ્વયં એમને વેદોનું જ્ઞાન આપ્યું, પોતાના સ્વરૂપવિષયક બુદ્ધિને પ્રસન્ન (વિકસિત) કરનારા એ પરમેશ્વર શિવને જાણીને હું સંસાર-બંધનથી છૂટવા માટે એમને શરણે જાઉં છું.*

આ વેદાન્ત-શાસ્ત્રનું પરમ ગોપનીય જ્ઞાન છે; પૂર્વકાળમાં મને એનો ઉપદેશ થયો હતો. મેં બહુ ભારે સૌભાગ્યથી જ બ્રહ્માજીના મુખે આ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. જે શમ-દમથી રહિત હોય, એને આ પરમ ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. જે પોતાનો પુત્ર, સદાચારી અને શિષ્ય ન હોય તો એને પણ જ્ઞાન ન આપવું જોઈએ. જેની પરમ દેવ પરમેશ્વરમાં પરમ ભક્તિ હોય, જેવી રીતે પરમેશ્વરમાં છે તેવી જ ગુરુમાં પણ હોય એ મહાત્મા પુરુષના હૃદયમાં આ બતાવેલ રહસ્યમય અર્થ પ્રકાશિત થાય છે.+ માટે સંક્ષેપમાં આ સિદ્ધાંતની વાત સાંભળો. ભગવાન શિવ પ્રકૃતિ અને પુરુષથી પર છે. એ જ સૃષ્ટિકાળમાં જગતને રચે છે અને સંહારકાળમાં પુનઃ સૌને આત્મસાત્ કરી લે છે.

(અધ્યાય ૬)

*

* પરસ્ત્રિકાલાદકલઃ સ એવ પરમેશ્વરઃ । સર્વવિત્ ત્રિગુણાધીશો બ્રહ્મ સાક્ષાત્ પરાત્પરઃ ॥
તં વિશ્વરૂપમભવં ભવમીડ્યં પ્રજાપતિમ્ । દેવદેવં જગત્પુજ્યં સ્વચિત્તસ્થમુપાસ્મહે ॥
કાલાદિભિઃ પરો યસ્માત્ પ્રપંચઃ પરિવર્તતે । ધર્માવહં પાપનુદં ભોગેશં વિશ્વધામ ચ ॥
તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ । પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્વિદામ દેવં ભુવનેશ્વરેશ્વરમ્ ॥
ન તસ્ય વિદ્યતે કાર્યં કારણં ચ ન વિદ્યતે । ન તત્સમોઽધિકશ્ચાપિ ક્વચિજ્જગતિ દૃશ્યતે ॥
પરાસ્ય વિવિધા શક્તિઃ શ્રુતૌ સ્વાભાવિકી શ્રુતા । જ્ઞાનં બલં ક્રિયા ચૈવ યાભ્યો વિશ્વમિદં કૃતમ્ ॥
ન તસ્યાસ્તિ પતિઃ કશ્ચિન્નૈવ લિંગં ન ચેહિતા । કારણં કારણાનાં ચ સ તેષામધિપાધિપઃ ॥
ન ચાસ્ય જનિતા કશ્ચિન્ન ચ જન્મ કૃતશ્ચન । ન જન્મહેતવસ્તદ્વન્મરણમાપદાદિ સંજ્ઞકાઃ ॥
સ એકઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢો વ્યાપ્તશ્ચ વિશ્વતઃ । સર્વભૂતાન્તરાત્મા ચ ધર્માધ્યક્ષઃ સ કથ્યતે ॥
સર્વભૂતાધિવાસશ્ચ સાક્ષી ચેતા ચ નિર્ગુણઃ । એકો વશી નિષ્ક્રિયાણાં બહૂનાં વિવશાત્મનામ્ ॥
નિત્યાનામપ્યસૌ નિત્યશ્ચેતનાનાં ચ ચેતનઃ । એકો બહૂનાં યઃ કામાન્ કામાનીશઃ પ્રયચ્છતિ ॥
સાંખ્યયોગાધિગમ્યં યત્ કારણં જગતાં પતિમ્ । જ્ઞાત્વા દેવં પશુઃ પાશૈઃ સર્વૈરેવ વિમુચ્યતે ॥
વિશ્વકૃદ્ વિશ્વવિત્ સ્વાત્મયોનિજ્ઞઃ કાલકૃત્ત્રિજ્ઞો । પ્રધાનઃ ક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ પાશમોચકઃ ॥
બ્રહ્માણં વિદધે પૂર્વં વેદાંશ્ચોપાદિશત્સ્વયમ્ । યો દેવસ્તમહં બુદ્ધ્વા સ્વાત્મબુદ્ધિપ્રસાદતઃ ॥
મુમુક્ષુરસ્માત્ સંસારાત્ પ્રપદ્યે શરણં શિવમ્ ॥

(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૫૫-૬૮ ૧/૨)

+ યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૬/૭૫)

બ્રહ્માજીની મૂર્ચ્છા, એમના મુખથી રુદ્રદેવનું પ્રાગટ્ય, સપ્રાણ થયેલા બ્રહ્માજી દ્વારા આઠ નામોથી મહેશ્વરની સ્તુતિ તથા રુદ્રની આજ્ઞાથી બ્રહ્મા દ્વારા સૃષ્ટિ-રચના

તદનંતર કાલમહિમા, પ્રલય, બ્રહ્માંડની સ્થિતિ તથા સર્ગ આદિનું વર્ણન કરીને વાયુદેવતાએ કહ્યું—પહેલાં બ્રહ્માજીએ પાંચ માનસપુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, જે એમના જેવા જ હતા. એમનાં નામ આ પ્રકારે છે : સનક, સનંદન, વિદ્વાન સનાતન, ઋભુ અને સનત્કુમાર. એ બધાયે યોગી, વીતરાગ અને ઈર્ષ્યાદોષથી રહિત હતા. એ સૌનું મન ઈશ્વરના ચિંતનમાં લાગ્યું રહેતું હતું. એટલે એમણે સૃષ્ટિરચનાની ઇચ્છા ન કરી. સૃષ્ટિથી વિરત થઈ સનક આદિ મહાત્મા જ્યારે ચાલ્યા ગયા, ત્યારે બ્રહ્માજીએ પુનઃ સૃષ્ટિની ઇચ્છાથી બહુ ભારે તપસ્યા કરી. આ રીતે દીર્ઘકાળ સુધી તપસ્યા કરવા છતાંય જ્યારે કોઈ કાર્ય ન બન્યું, ત્યારે એમના મનમાં દુઃખ થયું. એ દુઃખથી ક્રોધ પ્રગટ થયો. ક્રોધાવિષ્ટ થવાથી બ્રહ્માજીના બંને નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરવા લાગ્યાં. આ અશ્રુબિંદુઓથી ભૂત-પ્રેત ઉત્પન્ન થયાં. અશ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધાં ભૂતપ્રેતોને જોઈને બ્રહ્માજીએ પોતાની નિંદા કરી. એ સમયે ક્રોધ અને મોહને કારણે એમને મૂર્ચ્છા આવી ગઈ. ક્રોધથી આવિષ્ટ થયેલા પ્રજાપતિએ મૂર્ચ્છિત થવા સાથે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. ત્યારે પ્રાણોના સ્વામી ભગવાન નીલલોહિત રુદ્ર અનુપમ કૃપાપ્રસાદ પ્રગટ કરવા માટે બ્રહ્માજીના મુખથી ત્યાં પ્રગટ થયા. એ જગદીશ્વર પ્રભુએ પોતાને અગિયારરૂપે પ્રગટ કર્યા. મહાદેવજીએ પોતાના તે મહામના અગિયાર સ્વરૂપોને કહ્યું—'હે બચ્ચો! મેં લોક પર અનુગ્રહ કરવા માટે તમારા લોકોની સૃષ્ટિ કરી છે, તેથી તમે આળસરહિત થઈને સંપૂર્ણ લોકની સ્થાપના, હિતસાધન તથા પ્રજા-સંતાની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરો.'

મહેશ્વરના આમ કહેવા પર તે રડવા લાગ્યા અને આમ તેમ દોડવા લાગ્યા. રડવાને કારણે અને દોડવાને કારણે એમનું નામ 'રુદ્ર' થયું. જે રુદ્ર છે તે નિશ્ચય જ પ્રાણ છે અને જે પ્રાણ છે, તે મહાત્મા રુદ્ર છે. ત્યારપછી બ્રહ્મપુત્ર મહેશ્વરે દયા કરીને મરી ગયેલા દેવતા પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીને પુનઃ પ્રાણ દાન કર્યું. બ્રહ્માજીના શરીરમાં પ્રાણસંચાર થતાં રુદ્રદેવનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું. એ વિશ્વનાથે બ્રહ્માજીને આ ઉત્તમ વાત કરી—'હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર જગદ્‌ગુરુ મહાભાગ વિરિંચ! ડરો નહિ. ડરો નહિ. મેં તમારા પ્રાણોને નૂતન જીવન પ્રદાન કર્યું છે, તેથી હવે સુખથી ઊઠો.' સ્વપ્નમાં સાંભળેલા વાક્યની જેમ એ મનોહર વચનને સાંભળીને બ્રહ્માજીએ પ્રફુલ્લ કમળ સમાન સુંદર નેત્રો દ્વારા ધીરેથી ભગવાન હર તરફ જોયું. એમના પ્રાણ પૂર્વવત્ આવી ગયા હતા. હવે બ્રહ્માજીએ બંને હાથ જોડીને સ્નેહયુક્ત ગંભીર વાણીમાં એમને કહ્યું, 'હે પ્રભો! આપ દર્શન માત્રથી મારા મનને આનંદ પ્રદાન કરી રહ્યા છો; તેથી બતાવો, આપ કોણ છો? જે સંપૂર્ણ જગતના રૂપમાં સ્થિત છે, શું એ જ ભગવાન

આપ અગિયારરૂપે પ્રગટ થયા છો?'

એમની આ બધી વાત સાંભળીને દેવતાઓના સ્વામી મહેશ્વર પોતાના પરમ સુખદાયક કરકમળો દ્વારા બ્રહ્માજીનો સ્પર્શ કરતાં બોલ્યાં—'હે દેવ! તમને જ્ઞાત હોવું જોઈએ કે હું પરમાત્મા છું અને આ સમયે તમારો પુત્ર થઈને પ્રગટ થયો છું. આ જે અગિયાર રુદ્ર છે, તે તમારી સુરક્ષા માટે અહીં આવ્યા છે. તેથી તમે મારા અનુગ્રહથી આ તીવ્ર મૂર્ચ્છાને છોડો, જાગો, ઊઠો અને પૂર્વવત્ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરો.'

ભગવાન શિવના આમ કહેવા પર બ્રહ્માજીના મનમાં બહુ પ્રસન્નતા થઈ. એ વિશ્વાત્માએ આઠ નામ દ્વારા પરમેશ્વર શિવનું સ્તવન કર્યું.

બ્રહ્માજી બોલ્યા—હે ભગવન્! હે રુદ્ર! આપનું તેજ અસંખ્ય સૂર્યો સમાન અનંત છે. આપને નમસ્કાર છે. રસસ્વરૂપ અને જલમય વિગ્રહવાળા આપ ભવદેવતાને નમસ્કાર છે. નંદી અને સુરભિ (કામધેનુ) એ બંને આપનાં સ્વરૂપ છે. આપ પૃથ્વીરૂપધારી શર્વને નમસ્કાર છે. સ્પર્શમય વાયુરૂપવાળા આપને નમસ્કાર છે. તમે જ વસુરૂપધારી ઈશ છો. આપને નમસ્કાર છે, અત્યંત તેજસ્વી અગ્નિરૂપ આપ પશુપતિને નમસ્કાર છે. શબ્દતન્માત્રાથી યુક્ત આકાશરૂપધારી આપ ભીમદેવને નમસ્કાર છે. ઉગ્રરૂપવાળા યજમાન મૂર્તિ આપને નમસ્કાર હો. સોમરૂપ આપ અમૃતમૂર્તિ મહાદેવજીને નમસ્કાર છે. આ રીતે આઠ મૂર્તિ અને આઠ નામવાળા આપ ભગવાન શિવને મારા નમસ્કાર છે.*

આ પ્રકારે વિશ્વનાથ મહાદેવજીની સ્તુતિ કરીને લોકપિતામહ બ્રહ્માએ પ્રણામપૂર્વક એમને પ્રાર્થના કરી—'ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સ્વામી મારા પુત્ર ભગવાન મહેશ્વર! હે કામનાશન! આપ સૃષ્ટિને માટે મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છો; એટલે હે જગત્પ્રભો! આ મહાન કાર્યમાં સંલગ્ન થયેલા મને બ્રહ્માને આપ સર્વત્ર સહાયતા કરો અને સ્વયં પણ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરો.'

બ્રહ્માજીએ આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી ત્યારે કલ્યાણકારી, ત્રિપુરનાશક રુદ્રદેવે 'બહુ સારુ' કહીને એમની વાત માની લીધી. તદનંતર પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવજીનાં અભિનંદન કરીને સૃષ્ટિ માટે એમની આજ્ઞા મેળવીને ભગવાન બ્રહ્માએ અન્યાન્ય પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવાનો આરંભ કર્યો. એમણે પોતાના મનથી જ મરીચિ, ભૃગુ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અત્રિ અને વશિષ્ઠની સૃષ્ટિ કરી. આ બધા બ્રહ્માજીના પુત્ર કહેવાય છે. ધર્મ, સંકલ્પ અને રુદ્રની સાથે એમની સંખ્યા બાર થાય છે. એ બધા પુરાણ ગૃહસ્થ છે. દેવગણોસહિત એમના બાર દિવ્ય

---

* બ્રહ્મોવાચ—
નમસ્તે ભગવન્ રુદ્ર ભાસ્કરામિતતેજસે । નમો ભવાય દેવાય રસાયામ્બુમયાત્મને ॥
શર્વાય ક્ષિતિરૂપાય નન્દીસુરભયે નમઃ । ઈશાય વસવે તુભ્યં નમઃ સ્પર્શમયાત્મને ॥
પશૂનાં પતયે ચૈવ પાવકાયાતિતેજસે । ભીમાય વ્યોમરૂપાય શબ્દમાત્રાય તે નમઃ ॥
ઉગ્રાયોગ્રસ્વરૂપાય યજમાનાત્મને નમઃ । મહાશિવાય સોમાય નમસ્ત્વમૃતમૂર્તયે ॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૧૨/૪૧-૪૪)

વંશ કહેવાયા છે. જે પ્રજાવાન, ક્રિયાવાન તથા મહર્ષિઓથી અલંકૃત છે. તત્પશ્ચાત્ જલપર સ્થિત થયેલા રુદ્રસહિત બ્રહ્માજીએ દેવાતાઓ, અસુરો, પિતરો અને મનુષ્યોની સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર કર્યો. બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિ માટે સમાધિસ્થ થઈને પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું. ત્યાર પછી મુખમાંથી દેવતાઓ. કૂખથી પિતરો, કટિના આગલા ભાગથી અસુરો અને પ્રજનનેન્દ્રિય (લિંગ)થી બધા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કર્યો. એમના ગુદાસ્થાનથી રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયા, જે સદા ભૂખથી વ્યાકુળ રહે છે. એમનામાં તમોગુણ અને રજોગુણની પ્રધાનતા હોય છે. તે રાત્રે વિચરે છે અને બળવાન હોય છે. સાપ, યક્ષ, ભૂત અને ગંધર્વ એ પણ બ્રહ્માજીનાં અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયા. એમના પક્ષભાગમાંથી પક્ષી થયાં. વક્ષઃસ્થળથી અજંગમ (સ્થાવર) પ્રાણીઓનો જન્મ થયો. મુખથી બકરાં અને પાર્શ્વભાગથી ભુજંગમોની ઉત્પત્તિ થઈ. બંને પગથી ઘોડાઓ, હાથી, શરભ, નીલગાય, મૃગ, ઊંટ, ખચ્ચર, ન્યંકુ નામનો મૃગ તથા પશુજાતિનાં અન્યાન્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં. રોમાવલિથી ઔષધીઓ અને ફળ-મૂળનું પ્રાગટ્ય થયું. બ્રહ્માજીના પૂર્વવર્તી મુખથી ગાયત્રી છંદ, ત્રિવૃત્ સોમ, રથન્તર સામ અને અગ્નિષ્ટોમ નામના યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ. એમના દક્ષિણ મુખથી યજુર્વેદ, ત્રિષ્ટુપ છંદ, પંચદશ સ્તોમ, બૃહત્સામ અને ઉક્થ નામના યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ. એમણે પોતાના પશ્ચિમ મુખથી સામવેદ, જગતી છંદ, સપ્તદશ સ્તોમ, વૈરૂપ્ય સામ અને અતિરાત્ર નામના યજ્ઞને પ્રગટ કર્યો. એમના ઉત્તરવર્તી મુખથી એકવીશ સ્તોમ, અથર્વવેદ, આપ્તોર્યામ નામનો યમ, અનુષ્ટુપ્ છંદ અને વૈરાજ નામના સામનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એમનાં અંગોથી બીજાં પણ ઘણાંબધાં નાનાં મોટાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં, એમણે યક્ષ, પિશાચ, ગંધર્વ, અપ્સરાઓનો સમુદાય, મનુષ્ય કિન્નર, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી, મૃગ અને સર્પ આદિ સંપૂર્ણ નિત્ય અને અનિત્ય સ્થાવર-જંગમ જગતની રચના કરી. એમાંથી જેમણે જેવાં કર્મ પૂર્વ કલ્પમાં અપનાવ્યાં હતાં. પુનઃ પુનઃ સૃષ્ટિ થવા પર ફરી એ જ કર્મો અપનાવ્યાં. એ સમયે તે પૂર્વ ભાવનાથી ભાવિત થઈને હિંસા-અહિંસા યુક્ત મૃદુ-કઠોર, ધર્મ-અધર્મ તથા સત્ય અને મિથ્યા કર્મોને અપનાવતા હતા; કેમકે પહેલાંની વાસનાને અનુકૂળ કર્મ જ એમને સારાં લાગે છે.

આ પ્રકારે વિધાતાએ જ સ્વયં ઇન્દ્રિયોના વિષય, ભૂત અને શરીર વગેરેમાં વિભિન્નતા અને વ્યવહારની સૃષ્ટિ કરી છે. એ પિતામહે કલ્પના આરંભમાં દેવતા વગેરે પ્રાણીઓનાં નામ, રૂપ તથા કાર્ય-વિસ્તારને વેદોક્ત વર્ણન અનુસાર જ નિશ્ચિત કર્યા છે. ઋષિઓનાં નામ તથા જીવિકા-સાધક કર્મ પણ એમણે વેદો અનુસાર જ નિર્દિષ્ટ કર્યાં. પોતાની રાત વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે અજન્મા બ્રહ્માએ સ્વરચિત પ્રાણીઓને એ જ નામ અને કર્મ આપ્યાં, જે પૂર્વકલ્પમાં એમને પ્રાપ્ત હતાં. જે પ્રકારે ભિન્ન-ભિન્ન ઋતુઓનું પુનઃ પુનઃ આવવું, એમનાં ચિહ્નો અને નામરૂપ આદિ પૂર્વવત્ રહે છે, એ જ પ્રકારે યુગાદિ કાળમાં પણ એમનો પૂર્વભાવ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ પ્રકારે સ્વયંભૂ બ્રહ્માજીની લોકસૃષ્ટિ એમનાં જ વિભિન્ન અંગોથી પ્રગટ થઈ છે. મહત્થી લઈને વિશેષપર્યંત બધું

જ પ્રકૃતિનો વિકાર છે. આ પ્રાકૃત જગત ચંદ્રમા અને સૂર્યની પ્રભાથી ઉદ્ભાસિત, ગ્રહ અને નક્ષત્રોથી મંડિત, નદીઓ, પર્વતો તથા સમુદ્રોથી અલંકૃત જાતજાતનાં રમણીય નગરો અને સમૃદ્ધિશાળી જનપદોથી સુશોભિત થઈ છે. એને જ બ્રહ્માજીનું વન અથવા બ્રહ્મવૃક્ષ કહે છે.

એ બ્રહ્મવનમાં અવ્યક્ત અને સર્વજ્ઞ બ્રહ્મા વિચરે છે. તે સનાતન બ્રહ્મવૃક્ષ અવ્યક્તરૂપી બીજથી પ્રગટ અને ઈશ્વરના અનુગ્રહ પર સ્થિત છે. બુદ્ધિ એનું થડ અને મોટી મોટી ડાળીઓ છે. ઇન્દ્રિયો અંદરનાં પોલાણ છે. મહાભૂત એની સીમા છે. વિશેષ પદાર્થ એનાં નિર્માણ પાન છે. ધર્મ અને અધર્મ એનાં સુંદર ફૂલ છે. એમાં સુખ અને દુઃખરૂપી ફલ લાગે છે, તથા એ સંપૂર્ણ ભૂતોનાં જીવનનો સહારો છે. બ્રાહ્મણલોકો દ્યુલોકને એમનું મસ્તક, આકાશને નાભિ, ચંદ્રમા અને સૂર્યને નેત્ર, દિશાઓને કાન અને પૃથ્વીને પગ બતાવે છે. એ અચિન્ત્યસ્વરૂપ મહેશ્વર જ સર્વ ભૂતોના નિર્માતા છે. એમના મુખથી બ્રાહ્મણ પ્રગટ થયા. વક્ષઃસ્થળ ઉપલા ભાગથી ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. બંને જાંઘોથી વૈશ્ય અને પગથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે. આ રીતે એમનાં અંગોથી જ સંપૂર્ણ વર્ણોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

(અધ્યાય ૭-૧૨)

*

ભગવાન રુદ્રનું બ્રહ્માજીના મુખે પ્રગટ થવાનું રહસ્ય, રુદ્રના મહામહિમ સ્વરૂપનું વર્ણન, એમના દ્વારા રુદ્રગણોની સૃષ્ટિ તથા બ્રહ્માજીના રોકવાથી એમનું સૃષ્ટિથી વિરત થવું

ઋષિ બોલ્યા—હે પ્રભો! આપે ચતુર્મુખ બ્રહ્માના મુખથી પરમાત્મા રુદ્રદેવની સૃષ્ટિ બનાવી છે. એ વિષયમાં અમને સંશય થાય છે. જે પ્રલય કાળમાં કુપિત થઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને અગ્નિસહિત સમસ્ત લોકોનો સંહાર કરી દે છે, જેમને બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ ભયથી પ્રણામ કરે છે, જે લોકકલ્યાણકારી મહેશ્વરના વશમાં એ બંને સદાયે રહે છે, જે મહાદેવજીએ પૂર્વકાળમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને પોતાના શરીરથી પ્રગટ કર્યા હતા, જે પ્રભુ સદાયે એ બંનેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કરનારા છે, તે આદિદેવ પુરાતન પુરુષ ભગવાન રુદ્ર અવ્યક્તજન્મા બ્રહ્માના પુત્ર શી રીતે થઈ ગયા? હે તાત! ભગવાન બ્રહ્માએ મુનિઓને જેવી વાત બતાવી હતી, તે બધી આપ માંડીને સારી રીતે કહો. ભગવાન શિવના ઉત્તમ યશનું શ્રવણ કરવા માટે અમારા હૃદયમાં ભારે શ્રદ્ધા છે.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હે બ્રાહ્મણો! તમે બધા લોકો જિજ્ઞાસામાં કુશળ છો, તેથી તમે આ બહુ જ ઉચિત પ્રશ્ન કર્યો છે. મેં પણ પૂર્વકાળમાં પિતામહ બ્રહ્માજી સમક્ષ આ જ પ્રશ્ન કર્યો હતો. એના ઉત્તરમાં પિતામહે મને જે કાંઈ કહ્યું હતું, એ જ હું તમને બતાવીશ. જેવી રીતે રુદ્રદેવ ઉત્પન્ન થયા અને પછી જે પ્રકારે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની પરસ્પર ઉત્પત્તિ થઈ એ બધા વિષય સંભળાવી રહ્યો છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર -

એ ત્રણેય કારણાત્મા છે. તે ક્રમશઃ જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના હેતુ છે અને સાક્ષાત્ મહેશ્વરથી પ્રગટ થયા છે. એમનામાં પરમ ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન છે. એ પરમેશ્વરથી ભાવિત અને એમની શક્તિથી અધિષ્ઠિત થઈને સદા એમના કાર્યમાં સમર્થ થાય છે. પૂર્વકાળમાં પિતા મહેશ્વરે જ એ ત્રણેને ત્રણ કર્મોમાં નિયુક્ત કર્યા હતા. બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કાર્યમાં, વિષ્ણુ રક્ષણ કાર્યમાં રુદ્રની સંહારકાર્યમાં નિયુક્તિ થઈ હતી. કલ્પાન્તરમાં પરમેશ્વર શિવના પ્રસાદથી રુદ્રદેવે બ્રહ્મા અને નારાયણની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ રીતે બીજા કલ્પમાં જગન્મય બ્રહ્માએ રુદ્ર અને વિષ્ણુને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. પછી કલ્પાન્તરમાં ભગવાન વિષ્ણુએ પણ રુદ્ર તથા બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ રીતે પુનઃ બ્રહ્માએ નારાયણની અને રુદ્રદેવે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરી. આ પ્રકારે વિભિન્ન કલ્પોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર પરસ્પર ઉત્પન્ન થાય છે અને એક-બીજાનું હિત ચાહે છે. તે તે કલ્પોના વૃત્તાંતને લઈને મહર્ષિગણ એમના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યા કરે છે.

પ્રત્યેક કલ્પમાં ભગવાન રુદ્રના આવિર્ભાવનાં જે કારણ છે, એ બતાવી રહ્યો છું. એમના જ પ્રાદુર્ભાવથી બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્નરૂપે ચાલતો રહે છે. બ્રહ્માંડથી ઉત્પન્ન થનારા બ્રહ્મા પ્રત્યેક કલ્પમાં પ્રજાની સૃષ્ટિ કરીને પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ ન થવાથી જ્યારે અત્યંત દુઃખી થઈ મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે, ત્યારે એમનાં દુઃખોની શાંતિ અને પ્રજાવર્ગની વૃદ્ધિ માટે તે તે કલ્પોમાં રુદ્રગણોના સ્વામી કાલસ્વરૂપ નીલ-લોહિત મહેશ્વર રુદ્ર પોતાના કારણભૂત પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી બ્રહ્માજીના પુત્ર થઈને એમના પર અનુગ્રહ કરે છે. તે જ તેજોરાશિ, અનામય, અનાદિ, અનંત, ધાતા, ભૂતસંહારક અને સર્વવ્યાપી ભગવાન ઈશ પરમ ઐશ્વર્યથી સંયુક્ત, પરમેશ્વરથી ભાવિત અને સદાયે એમની જ શક્તિથી અધિષ્ઠિત થઈ એમનાં ચિહ્ન ધારણ કરે છે. એમના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ એમના સમાન રૂપ ધારણ કરીને એમનાં કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે. એમનો આખો વ્યવહાર એ જ પરમેશ્વરની સમાન જ હોય છે. એ એમની આજ્ઞાના પાલક છે. હજારો સૂર્ય સમાન એમનું તેજ છે. તે અર્ધચન્દ્રને આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે. એમના હાર, બાજુબંધ અને કડાં સર્પમય છે. એ મુંજની મેખલા ધારણ કરે છે. જલંધર, વિરિંચ અને ઈન્દ્ર એમની સેવામાં ખડે પગે રહે છે. હાથમાં કપાલ-ખંડ એમની શોભા વધારે છે. ગંગાનાં ઊંચાં મોજાં એમના પિંગળ વર્ણવાળા કેશ અને મુખને ભીંજવે છે. એમનો કૈલાસ પર્વતના વિભિન્ન ટેકરા-પ્રદેશો તૂટી ગયેલી દાઢવાળા સિંહ આદિ વન્ય પશુઓથી આક્રાન્ત છે. એમના ડાબા કાનની પાસે ગોળાકાર કુંડળ ઝગમગી રહ્યાં છે. તે મહાન વૃષભ પર સવારી કરે છે. એમની વાણી મહાન મેઘની ગર્જના સમાન ગંભીર છે. કાંતિ પ્રચંડ અગ્નિ સમાન ઉદ્દીપ્ત છે અને બલ-પરાક્રમ પણ મહાન છે. આ રીતે બ્રહ્મપુત્ર મહેશ્વરનું વિશાળ રૂપ બહુ ભયાનક છે. એ બ્રહ્માજીએ વિજ્ઞાન આપીને સૃષ્ટિકાર્યમાં એમની સહાયતા કરે છે. તેથી રુદ્રના કૃપાપ્રસાદથી પ્રત્યેક કલ્પમાં પ્રજાપતિની પ્રજાસૃષ્ટિ પ્રવાહરૂપે નિત્ય બની રહે છે.

એક સમયે બ્રહ્માજીએ ભગવાન નીલ લોહિત રુદ્ર પાસે સૃષ્ટિ કરવાની પ્રાર્થના કરી.

ત્યારે ભગવાન રુદ્રે માનસિક સંકલ્પ દ્વારા ઘણાબધા પુરુષોની સૃષ્ટિ કરી. એ બધાય એમના જેવા જ હતા. બધાએ જટાજૂટ ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં. બધા નિર્ભય, નીલકંઠ અને ત્રિનેત્ર હતા. જરા અને મૃત્યુ એમની પાસે પહોંચી ન શકે. ચમકતાં શૂળ એમનાં શ્રેષ્ઠ આયુધ હતાં. એ રુદ્રગણોએ સંપૂર્ણ ચૌદે જીવનોને આચ્છાદિત કરી લીધાં હતાં. એ વિવિધ રુદ્રોને જોઈને પિતામહે રુદ્રદેવને કહ્યું—'હે દેવદેવેશ્વર! આપને નમસ્કાર છે. આપ એવી પ્રજાની સૃષ્ટિ ન કરો, આપનું કલ્યાણ હો. હવે બીજી પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરો, જે મરણધર્મવાળી હોય.'

બ્રહ્માજીના આમ કહેવા પર પરમેશ્વર રુદ્ર એમને હસતાં હસતાં કહેવા લાગ્યા - 'મારી સૃષ્ટિ એવી નહીં હોય. અશુભ પ્રજાની સૃષ્ટિ તમે જ કરો.' બ્રહ્માને આવું કહીને ભગવાન રુદ્ર એ રુદ્રગણો સાથે પ્રજાસૃષ્ટિના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયા. (અધ્યાય ૧૩-૧૪)

*

બ્રહ્માજી દ્વારા અર્ધનારીશ્વરરૂપની સ્તુતિ તથા એ સ્તોત્રનો મહિમા

વાયુદેવ કહે છે—જ્યારે ફરી બ્રહ્માજીની રચેલી પ્રજા વધી ન શકી, ત્યારે એમણે પુનઃ મૈથુની સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ પહેલાં ઈશ્વરથી નારીઓનો સમુદાય પ્રગટ થયો ન હતો. એટલા માટે ત્યાં સુધી પિતામહ મૈથુની સૃષ્ટિ કરી શક્યા ન હતા. ત્યારે એમણે મનમાં એવા વિચારને સ્થાન આપ્યું, જે નિશ્ચિતરૂપે એમના મનોરથની સિદ્ધિમાં સહાયક થાય, એમણે વિચાર્યું કે પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે પરમેશ્વરને જ પૂછવું જોઈએ; કેમકે એમની કૃપા વિના આ પ્રજાઓ વધી નહીં શકે. આવું વિચારીને વિશ્વાત્મા બ્રહ્માએ તપસ્યા કરવાની તૈયારી કરી. ત્યારે જે આદ્યા, અનંતા, લોકભાવિની, સૂક્ષ્મતરા, શુદ્ધા, ભાવગમ્યા, મનોહરા, નિર્ગુણા, નિષ્પ્રપંચા, નિષ્કલા, નિત્યા તથા સદા ઈશ્વર પાસે રહેનારાં જે એમની પરમા શક્તિ છે, એમનાથી યુક્ત ભગવાન ત્રિલોચનનું પોતાના હૃદયમાં ચિંતન કરતાં બ્રહ્માજી બહુ ભારે તપસ્યા કરવા લાગ્યા. તીવ્ર તપસ્યામાં લાગેલા પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા પર એમના પિતા મહાદેવજી થોડા જ સમયમાં સંતુષ્ટ થઈ ગયા. તદનંતર અનિર્વચનીય અંશથી કોઈ અદ્‌ભુત મૂર્તિમાં આવિષ્ટ થઈને ભગવાન મહાદેવ અર્ધા શરીરે નારી અને અર્ધા શરીરે ઈશ્વર થઈને સ્વયં બ્રહ્માજી પાસે ગયા. એ

સર્વવ્યાપી, સર્વકાંઈ આપનારા, સત્-અસત્થી રહિત, સમસ્ત ઉપમાઓથી શૂન્ય, શરણાગતવત્સલ અને સનાતન શિવને દંડવત્ પ્રણામ કરીને બ્રહ્માજી ઊઠ્યા અને હાથ જોડીને મહાદેવજી તથા મહાદેવી પાર્વતીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

બ્રહ્મા બોલ્યા—હે દેવ! હે મહાદેવ! આપનો જય હો. હે ઈશ્વર! હે મહેશ્વર! આપનો જય હો. હે સર્વગુણશ્રેષ્ઠ શિવ! આપનો જય હો. હે સંપૂર્ણ દેવતાઓના સ્વામી શંકર! આપનો જય હો. પ્રકૃતિરૂપિણી કલ્યાણમયી ઉમે! આપનો જય હો. હે પ્રકૃતિની નાયિકે! આપનો જય હો. હે પ્રકૃતિથી દૂર રહેનારાં દેવી! આપનો જય હો. હે પ્રકૃતિ સુન્દરિ! આપનો જય હો. હે અમોઘ મહામાયા અને સફળ મનોરથવાળા દેવ! આપનો જય હો. જય હો. અમોઘ મહાલીલા અને ક્યારેય વ્યર્થ ન જવાવાળા મહાબલથી યુક્ત હે પરમેશ્વર! આપનો જય હો. જય હો. સંપૂર્ણ જગતની માતા ઉમે! આપનો જય હો. જય હો. હે વિશ્વજગન્મયે! આપનો જય હો. હે વિશ્વજગદ્ધાત્રિ! આપનો જય હો. હે સમસ્ત-સંસારની સખી-સહાયકે! આપનો જય હો. હે પ્રભો! આપનાં ઐશ્વર્ય તથા ધામ બંને સનાતન છે. આપની જય હો, જય હો. આપનું રૂપ અને અનુચર-વર્ગ પણ આપની જેમ જ સનાતન છે. આપનો જય હો, જય હો. પોતાનાં ત્રણે રૂપો દ્વારા ત્રણે લોકોનું નિર્માણ, પાલન અને સંહાર કરનારાં હે દેવી! આપનો જય હો, જય હો, જય હો. ત્રણે લોકો અથવા આત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા ત્રણે આત્માની હે નાયિકે! આપની જય હો. હે પ્રભો! જગતનાં કારણ તત્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવ અને વિસ્તાર આપની કૃપાદૃષ્ટિને જ અધીન છે, આપનો જય હો. પ્રલયકાળમાં આપની ઉપેક્ષાયુક્ત કટાક્ષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જે ભયાનક આગ પ્રગટ થાય છે, એ દ્વારા આખું જગત, ભૌતિક જગત ભસ્મ થઈ જાય છે. આપનો જય હો.

હે દેવી! આપના સ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન દેવતા વગેરે માટે પણ અસંભવ છે. આપનો જય હો. આપ આત્મતત્ત્વના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થાઓ છો. આપનો જય હો. હે ઈશ્વરિ! આપે સ્થૂળ આત્મશક્તિથી ચરાચર જગતને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે. આપનો જય હો, જય હો. હે પ્રભો! વિશ્વનાં તત્ત્વોનો સમુદાય અનેક અને એકરૂપે આપના જ આધાર પર સ્થિત છે. આપનો જય હો. આપના શ્રેષ્ઠ સેવકોનો સમૂહ મોટા મોટા અસુરોનાં મસ્તક પર પગ રાખે છે. આપનો જય હો. શરણાગતોની રક્ષા કરવામાં અતિશય સમર્થ હે પરમેશ્વરિ! આપનો જય હો. સંસારરૂપી વિષવૃક્ષના ઊગનારા અંકુરોનું ઉન્મૂલન કરનારાં હે ઉમે! આપનો જય હો. પ્રાદેશિક ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને શૌર્યનો વિસ્તાર કરનારા હે દેવ! આપનો જય હો. વિશ્વથી પરે વિદ્યમાન હે દેવ! આપે પોતાના વૈભવથી બીજાઓના વૈભવને તિરસ્કૃત કરી દીધો છે. આપની જય હો. પંચવિધ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થના પ્રયોગ દ્વારા પરમાનંદમય અમૃતની પ્રાપ્તિ કરાવનારા હે પરમેશ્વર! આપનો જય હો. પંચવિધ પુરુષાર્થના વિજ્ઞાનરૂપ અમૃતથી પરિપૂર્ણ સ્તોત્ર સ્વરૂપિણી હે પરમેશ્વરિ! આપનો જય હો. અત્યંત ભયાનક સંસારરૂપી મહારોગને દૂર કરનારા હે વૈદ્યશિરોમણિ! આપનો જય હો. અનાદિ કર્મમલ

અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારરાશિને દૂર કરનારાં ચંદ્રિકા રૂપિણી શિવે! આપનો જય હો. ત્રિપુરનો વિનાશ કરવા માટે કાલાગ્નિ સ્વરૂપ હે મહાદેવ! આપનો જય હો. હે ત્રિપુરભૈરવિ! આપનો જય હો. ત્રણે ગુણોથી મુક્ત હે મહેશ્વર! આપનો જય હો. ત્રણે ગુણોનું મર્દન કરનારાં હે મહેશ્વરિ! આપનો જય હો. હે આદિ સર્વજ્ઞ! આપનો જય હો. સર્વતે જ્ઞાન દેનારાં હે દેવી! આપનો જય હો. પ્રચુર દિવ્ય અંગોથી સુશોભિત હે દેવ! આપનો જય હો. મનોવાંછિત વસ્તુ દેનારાં હે દેવી! આપનો જય હો. હે ભગવન્! હે દેવ! ક્યાં તો આપનું ઉત્કૃષ્ટ ધામ અને ક્યાં મારી તુચ્છ વાણી, તથાપિ ભક્તિભાવથી પ્રલાપ કરતા મને સેવકના અપરાધને આપ ક્ષમા કરી દેજો.*

આ રીતે સુંદર ઉક્તિઓ દ્વારા ભગવાન રુદ્ર અને દેવીનું એકસાથે ગુણગાન કરીને ચતુર્મુખ બ્રહ્માએ રુદ્ર અને રુદ્રાણીને વારંવાર નમસ્કાર કર્યા. બ્રહ્માજી દ્વારા પઠિત આ પવિત્ર અને ઉત્તમ અર્ધ નારીશ્વર-સ્તોત્ર શિવ તથા પાર્વતીના હર્ષને વધારનારું છે. જે ભક્તિપૂર્વક જે કોઈ પણ ગુરુની શિક્ષાથી આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તે શિવ અને પાર્વતીને પ્રસન્ન કરવાને કારણે પોતાના અભીષ્ટ ફળને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે સમસ્ત ભુવનોનાં પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, જેમનો વિગ્રહ જન્મ અને મૃત્યુથી રહિત છે તથા શરીર ધારણ કરીને સ્થિત છે, એ કલ્યાણકારી ભગવાન શિવ અને શિવાને હું પ્રણામ કરું છું.

(અધ્યાય-૧૫)

*

* બ્રહ્મોવાચ—

જય દેવ મહાદેવ જયેશ્વર મહેશ્વર । જય સર્વગુણશ્રેષ્ઠ જય સર્વસુરાધિપ ॥
જય પ્રકૃતિ કલ્યાણિ જય પ્રકૃતિનાયિકે । જય પ્રકૃતિદૂરે ત્વં જય પ્રકૃતિસુન્દરિ ॥
જયામોઘમહામાય જયામોઘમનોરથ । જયામોઘમહાલીલ જયામોઘમહાબલ ॥
જય વિશ્વજગન્માતર્જય વિશ્વજગન્મયિ । જય વિશ્વજગદ્ધાત્રિ જય વિશ્વજગત્સખિ ॥
જય શાશ્વતિ કૈશ્વર્ય જય શાશ્વતિકાલય । જય શાશ્વતિકાકાર જય શાશ્વતિ કાનુગ ॥
જયાત્મત્રયનિર્માત્રિજયાત્મત્રયપાલિનિ । જયાત્મત્રયસંહર્ત્રિ જયાત્મત્રયનાયિકે ॥
જયાવલોકનાયત્ત જગત્કારણબૃંહણ । જયાપેક્ષાકટાક્ષોત્થહુતભુગ્ભુક્તભૌતિક ॥
જય દેવાદ્યવિજ્ઞેયે સ્વાત્મસૂક્ષ્મદશોજ્જ્વલે । જય સ્થૂળતાત્મશક્યત્યેશે જય વ્યાપ્ત ચરાચરે ॥
જય નાનૈકવિન્યસ્તવિશ્વતત્ત્વસમુચ્ચ । જયસુરશિરોનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠાનુગકદમ્બક ॥
જયોપાશ્રિતસંરક્ષાસંવિધાનપટીયસિ । જયોન્મૂલિતસંસાર વિષવૃક્ષાંકુરોદ્ગમે ॥
જય પ્રાદેશિકૈશ્વર્યવીર્યશૌર્યવિજૃંભણ । જય વિશ્વવહિર્ભૂત નિરસ્ત પર વૈભવ ॥
જય પ્રણીતપંચાર્થપ્રયોગપરમામૃત । જય પંચાર્થવિજ્ઞાનસુધાસ્તોત્ર સ્વરૂપિણિ ॥
જયાતિપોરસંસારમહારોગભિષગ્વર । જયાનાદિમલાજ્ઞાન તમઃ પટલચન્દ્રિકે ॥
જય ત્રિપુરકાલાગ્ને જય ત્રિપુરભૈરવિ । જય ત્રિગુણનિર્મુક્ત જયત્રિગુણમર્દિનિ ॥
જય પ્રથમ સર્વજ્ઞ જય સર્વપ્રબોધિકે । જય પ્રચુરદિવ્યાંગ જય પ્રાર્થિતદાયિનિ ॥
કવ દેવ તે પરં ધામ કવ ચ તુચ્છે હિ નો વચઃ । તથાપિ ભગવન ભક્ત્યા પ્રલપન્તં ક્ષમસ્વ મામ્ ॥

(શિ.પુ.પા.સં.પૂ.ખં. ૧૫/૧૯થી ૩૧)

મહાદેવજીના શરીરમાંથી દેવીનું પ્રાગટ્ય અને દેવીના ભ્રૂમધ્યભાગમાંથી શક્તિનો પાદુર્ભાવ

વાયુદેવતા કહે છે—તદનંતર મહાદેવજી મહામેઘની ગર્જના સમી મધુર-ગંભીર, મંગલદાયિની અને મનોહર વાણીમાં બોલ્યા—'હે બ્રહ્મન્! તમે આ સમયે પ્રજાજનોની વૃદ્ધિ માટે જ તપસ્યા કરી છે. તમારી આ તપસ્યાથી હું સંતુષ્ટ છું અને તમને અભીષ્ટ વરદાન આપું છું.' આ પ્રકારે પરમ ઉદાર અને સ્વભાવતઃ મધુર વચન કહીને દેવેશ્વર હરે પોતાના શરીરના ડાબા ભાગથી દેવી રુદ્રાણીને પ્રગટ કર્યાં. જે દિવ્ય ગુણસંપન્ના દેવીને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પરમાત્મા શિવની પરાશક્તિ કહે છે તથા જેમનામાં જન્મ, મૃત્યુ અને જરા વગેરેનો વિકારોનો પ્રવેશ નથી, તે ભવાની એ સમયે શિવના અંગમાંથી પ્રગટ થયાં. જેમનો પરમભાવ દેવતાઓને પણ જ્ઞાત નથી, એ સમસ્ત દેવતાઓનાં પણ અધિશ્વરી દેવી પોતાના સ્વામીના અંગથી પ્રગટ થયાં. એ સર્વલોક-મહેશ્વરી પરમેશ્વરીને જોઈને વિરાટ્ પુરુષ બ્રહ્માએ પ્રણામ કર્યા અને એ સર્વજ્ઞા, સર્વવ્યાપિની, સૂક્ષ્મા, સદસદ્ભાવથી રહિત અને પોતાની પ્રભાથી આ સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરનારાં પરાશક્તિ મહાદેવીની આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી.

બ્રહ્માજી બોલ્યા—સર્વજગન્મયી હે દેવી! મહાદેવજીએ સૌથી પહેલાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રજાની સૃષ્ટિના કાર્યમાં લગાડ્યો. એમની આજ્ઞાથી હું સમસ્ત જગતની સૃષ્ટિ કરું છું. કિંતુ હે દેવી! મારા માનસિક સંકલ્પથી રચાયેલા દેવતા આદિ સમસ્ત પ્રાણી વારંવાર સૃષ્ટિ કરવાથી પણ વધી નથી રહ્યા. તેથી હવે હું મૈથુની સૃષ્ટિ કરીને જ પોતાની આખી પ્રજાને વધારવા ચાહું છું. આપના પહેલાં નારીકુળનો પ્રાદુર્ભાવ થયો જ નથી. એટલા માટે નારીકુળની સૃષ્ટિ કરવા માટે મુજમાં શક્તિ નથી, સંપૂર્ણ શક્તિઓનો આવિર્ભાવ આપથી જ થાય છે. તેથી સર્વત્ર સૌને બધી જ પ્રકારની શક્તિ દેનારાં આપ વરદાયિની માયા દેવેશ્વરીને જ પ્રાર્થના કરું છું, સંસારભયને દૂર કરનારાં સર્વવ્યાપિની હે દેવી! આ ચરાચર જગતની વૃદ્ધિ માટે આપ પોતાના એક અંશથી મારા પુત્ર દક્ષની પુત્રી થઈ જાઓ.

બ્રહ્મયોનિ બ્રહ્માની આ પ્રકારની યાચના કરવા પર દેવી રુદ્રાણીએ પોતાની ભ્રમરોના મધ્ય ભાગમાંથી પોતાના સમાન કાંતિમયી એક શક્તિ પ્રગટ કરી. એને જોઈને દેવદેવેશ્વર હરે હસતાં હસતાં કહ્યું—'તમે તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્માજીની

આરાધના કરીને એમનો મનોરથ પૂર્ણ કરો.' પરમેશ્વર શિવની આ આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને તે દેવી બ્રહ્માજીની પ્રાર્થના અનુસાર દક્ષની પુત્રી થઈ ગઈ. આ રીતે બ્રહ્માજીએ બ્રહ્મરૂપિણી અનુપમ શક્તિ આપીને દેવી શિવા મહાદેવજીના શરીરમાં સમાઈ ગયાં. પછી મહાદેવજી પણ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારથી આ જગતની અંદર સ્ત્રીજાતિમાં ભોગ પ્રતિષ્ઠિત થયો અને મૈથુન દ્વારા પ્રજાની સૃષ્ટિનું કાર્ય ચાલવા લાગ્યું. હે મુનિવરો! આથી બ્રહ્માજીને પણ આનંદ અને સંતોષ પ્રાપ્ત થયા. દેવી પાસેથી શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવનો આખો પ્રસંગ મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. પ્રાણીઓના સૃષ્ટિ પ્રસંગમાં આ વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, તેથી અવશ્ય સાંભળવાયોગ્ય છે. જે પ્રતિદિન દેવીથી શક્તિના પ્રાદુર્ભાવની આ કથાનું કીર્તન કરે છે, એને સર્વ પ્રકારનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે શુભલક્ષણ પુત્ર પામે છે.

(અધ્યાય-૧૬)

*

ભગવાન શિવનું પાર્વતી તથા પાર્ષદો સાથે મંદરાચલ પર જઈને રહેવું, શુંભ-નિશુંભના વધ માટે બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી શિવનું પાર્વતીને 'કાલી' કહીને કુપિત કરવી અને કાલીનું "ગૌરી" થવા માટે તપસ્યા નિમિત્ત જવાની આજ્ઞા માગવી

વાયુદેવતા કહે છે—આ રીતે મહાદેવજી પાસેથી જ સનાતન પરાશક્તિ મેળવીને પ્રજાપતિ બ્રહ્મા મૈથુની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા લઈને સ્વયં પણ અર્ધા શરીરથી અદ્‌ભુત નારી અને અર્ધા શરીરથી પુરુષ થઈ ગયા. અર્ધા શરીરથી જે નારી ઉત્પન્ન થઈ, તે એમનાથી શતરૂપા જ પ્રગટ થયાં હતાં. બ્રહ્માજીએ પોતાના અર્ધા પુરુષ શરીરથી વિરાટને ઉત્પન્ન કર્યા. એ વિરાટ પુરુષ જ સ્વાયંભુવ મનુ કહેવાયા. દેવી શતરૂપાએ અત્યંત દુષ્કર તપસ્યા કરીને ઉદ્દીપ્ત યશવાળા મનુને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા.

એ પછી મનુનો વંશ તથા દક્ષ યજ્ઞ-ધ્વંસ વગેરે પ્રસંગ સંભળાવીને વાયુદેવતાએ એ બતાવ્યું કે ભગવાન શંકરે દક્ષ તથા દેવતાઓના અપરાધ ક્ષમા કરી દીધા.

ત્યાર બાદ ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! પોતાના ગણો તથા દેવો સાથે અંતર્ધાન થઈને ભગવાન શિવ ક્યાં ગયા, ક્યાં રહ્યા અને શું કરીને વિરત થયા?

વાયુદેવ બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ અને વિચિત્ર કંદરાઓથી સુશોભિત જે પરમ સુંદર મંદરાચલ છે, તે જ પોતાની તપસ્યાના પ્રભાવથી દેવાધિદેવ મહાદેવજીનું પ્રિય નિવાસસ્થાન થયું. એણે પાર્વતી અને શિવને પોતાના મસ્તક પર ભાર વહેવા બહુ ભારે તપ કર્યું હતું અને દીર્ઘકાળ બાદ એને એમનાં ચરણારવિન્દોના સ્પર્શનું સુખ પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પર્વતના સૌંદર્યનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન

કરવા હજારો મુખોથી કરોડો વર્ષોમાં પણ ન થઈ શકે. એની સામે સમસ્ત પર્વતોનું સૌંદર્ય તુચ્છ થઈ જાય છે. એટલા માટે મહાદેવજીએ દેવીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી આ અત્યંત રમણીય પર્વતને પોતાનું અંતઃપુર બનાવી લીધું હતું. આ સર્વશ્રેષ્ઠ પર્વતનું સ્મરણ કરીને રૈભ્ય આશ્રમ પાસે સ્થિત થયેલ અંબિકાસહિત ભગવાન ત્રિલોચન ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈને ચાલ્યા ગયા. મંદરાચલના ઉદ્યાનમાં પહોંચીને દેવીસહિત મહેશ્વર ત્યાંની રમણીય તથા દિવ્ય અંતઃપુર ભૂમિઓમાં રમણ કરવા લાગ્યા.

જ્યારે આ રીતે થોડો સમય વીતી ગયો અને બ્રહ્માજીની મૈથુની સૃષ્ટિ દ્વારા જ્યારે પ્રજાઓમાં વૃદ્ધિ થઈ ગઈ, ત્યારે શુંભ અને નિશુંભ નામના બે દૈત્યો ઉત્પન્ન થયા. એ પરસ્પર ભાઈ હતા. એમના તપોબળથી પ્રભાવિત થઈને પરમેષ્ઠીએ બંને ભાઈઓને એ વરદાન આપેલું કે, 'આ જગતનો કોઈ પણ પુરુષ તને મારી શકે નહીં.' એ બંનેએ બ્રહ્માજીને એ પ્રાર્થના કરી હતી કે, 'પાર્વતી દેવીના અંશથી જે અયોનિજા કન્યા ઉત્પન્ન થાય, જેને પુરુષનો સ્પર્શ તથા રતિ પ્રાપ્ત ન થયાં હોય અને જે અલંધ્ય પરાક્રમથી સંપન્ન હોય, એના પ્રત્યે કામભાવથી પીડિત થવાથી અમે યુદ્ધમાં એને જ હાથે માર્યા જઈએ.' એમની એ પ્રાર્થના પર બ્રહ્માજીએ 'તથાસ્તુ' કહીને સ્વીકૃતિ આપી દીધી. ત્યારથી યુદ્ધમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને જીતીને એ બંનેએ જગતને અનીતિપૂર્વક વેદોનો સ્વાધ્યાય અને વષટ્કાર(યજ્ઞ) વગેરેથી રહિત કરી દીધું. ત્યારે બ્રહ્માજીએ એ બંનેના વધને માટે દેવેશ્વર શિવને પ્રાર્થના કરી—'હે પ્રભો! આપ એકાંતમાં દેવીની નિંદા કરીને પણ ગમે તેમ કરીને એમને ક્રોધ કરાવો અને એમના રૂપ-રંગની નિંદાથી ઉત્પન્ન થઈ, કામભાવથી રહિત, કુમારી સ્વરૂપા શક્તિને શુંભ અને નિશુંભના વધ માટે દેવતાઓને અર્પિત કરો.'

બ્રહ્માજીની આ રીતની પ્રાર્થનાથી ભગવાન નીલલોહિત રુદ્ર એકાંતમાં પાર્વતીની નિંદા કરતાં હસીને બોલ્યા - 'તું તો કાલી છે' ત્યારે સુંદર વર્ણવાળાં દેવી પાર્વતી પોતે શ્યામવર્ણનાં છે એવો આક્ષેપ સાંભળીને કુપિત થઈ ગયાં અને પતિદેવને હસીને સમાધાનરહિત વાણી દ્વારા બોલ્યાં.

દેવીએ કહ્યું—હે પ્રભો! જો આપને મારા આ કાળા રંગ ઉપર પ્રેમ નથી તો આટલા લાંબા સમયથી તમારી શિક્ષાનું આપ દમન શા માટે કરતા રહ્યા? કોઈ સ્ત્રી કેટલીય સર્વાંગ-સુંદરી કેમ ન હોય, જો એના પર પતિનો અનુરાગ ન થયો તો અન્ય સમસ્ત ગુણો સાથે એનો જન્મ લેવો જ વ્યર્થ થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓની આ દૃષ્ટિ જ પતિના ભોગનું પ્રધાન અંગ છે. જો એનાથી એ વંચિત રહી ગઈ તો એનો બીજે ક્યાં ઉપયોગ થઈ શકવાનો હતો? એટલા માટે આપે એકાંતમાં જેની નિંદા કરી છે, એ વર્ણનો ત્યાગ કરીને હું બીજો વર્ણ ગ્રહણ કરીશ અથવા સ્વયં જ નહીં રહું.

આવું કહીને દેવી પાર્વતી ચાલ્યાં ગયાં થઈ ગયાં અને તપસ્યા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરીને ગદ્‌ગદ કંઠે જવાની આજ્ઞા માગી.

આ પ્રકાર પ્રેમ ભંગ થવાથી ભયભીત થઈને ભૂતનાથ ભગવાન શિવ સ્વયં ભવાનીને પ્રણામ કરતાં બોલ્યા—

ભગવાન શિવે કહ્યું—હે પ્રિયે! મેં ક્રીડા અથવા મનોવિનોદ માટે જ આ વાત કહી છે. મારા આ અભિપ્રાય જ જાણીને તમે કુપિત શા માટે થઈ ગયાં? જો તમારા ઉપર જ મારો પ્રેમ નહીં હોય તો બીજા કોના પર હોઈ શકે! તમે આ જગતની માતા છો તથા હું પિતા તથા અધિપતિ છું પછી તમારા ઉપર મારો પ્રેમ ન હોય એ શી રીતે સંભવી શકે. આપણા બેનો એ પ્રેમ પણ શું કામદેવની પ્રેરણાથી થયો છે, કદાપિ નહીં, કેમકે કામદેવની ઉત્પત્તિથી પણ પહેલાં જ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કામદેવની સૃષ્ટિ તો મેં સાધારણ લોકોની રતિ માટે કરી છે. કામદેવ મને સાધારણ દેવતા સમાન માનીને મારો થોડો-થોડો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો હતો, તેથી મેં એને ભસ્મ કરી દીધો. આપણા બંનેનો આ લીલાવિહાર પણ જગતની રક્ષા માટે જ છે, માટે એ જ કારણે મેં તમારા પ્રત્યે પરિહાસયુક્ત વાત કહી હતી. મારા આ કથનની સત્યતા તમે શીઘ્ર જ જાણી શકશો.

દેવીએ કહ્યું—હે ભગવન્! પતિના પ્યારથી વંચિત થઈ જવાથી નારી પોતાના પ્રાણનો પણ પરિત્યાગ કરી દેતી નથી, તે કુલાંગના અને શુભલક્ષણા હોવા છતાં પણ સત્પુરુષો દ્વારા નિંદિત જ જવાય છે. મારું શરીર ગૌર વર્ણનું નથી, એ વાતને લઈને તમને બહુ ખેદ થાય છે, નહીં તો ક્રીડા અથવા પરિહાસમાં પણ તમે મને 'કાળી-કલૂટી' કહો એ કેવી રીતે સંભવે - મારું કાળાપણું આપને પ્રિય નથી, એટલા માટે તો સત્પુરુષો દ્વારા પણ નિંદિત છે; તેથી તપસ્યા દ્વારા એનો ત્યાગ કર્યા વિના હવે હું અહીં નહીં રહી શકું.

શિવ બોલ્યા—જો તમારી શ્યામતાને લઈને તમને આ રીતે સંતાપ થઈ રહ્યો છે તો એ માટે તપસ્યા કરવાની શી જરૂર છે? તમે મારી અથવા તમારી પોતાની ઇચ્છા માત્રથી બીજા વર્ણથી યુકત થઈ જાઓ.

દેવીએ કહ્યું—આપની પાસેથી હું રંગનું પરિવર્તન નથી ચાહતી. સ્વયં પણ એ બદલવા સંકલ્પ નથી કરી શકતી. હવે તો તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્માજીની આરાધના કરીને જ હું શીઘ્ર ગૌરી થઈ જઈશ.

શિવ બોલ્યા—હે મહાદેવી! પૂર્વકાળમાં મારી જ કૃપાથી બ્રહ્માને બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તપસ્યા દ્વારા એમને બોલાવીને તમે શું કરશો?

દેવીએ કહ્યું—એમાં સંદેહ નથી કે બ્રહ્મા વગેરે સમસ્ત દેવતાઓને આપની પાસેથી જ પદોની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તથાપિ આપની આજ્ઞા મેળવીને હું તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્માજીની આરાધના કરીને જ મારું અભીષ્ટ સિદ્ધ કરવા ચાહું છું. પૂર્વકાળમાં જ્યારે હું સતીના નામથી દક્ષની પુત્રી થઈ હતી, ત્યારે તપસ્યા દ્વારા જ મેં આપ જગદીશ્વરને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા. આ પ્રકારે આજે પણ તપસ્યા દ્વારા પ્રભુ બ્રહ્માને સંતુષ્ટ કરીને ગૌરી થવા ચાહું છું. એવું કરવામાં શો દોષ છે? એ તો કહો.

મહાદેવીના આવા કથન પર વામદેવ હસતાં હસતાં ચૂપ રહી ગયા. દેવતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એમણે દેવીને રોકવા માટે કંઈ ન કરી. (અધ્યાય ૧૭-૨૪)

*

પાર્વતીની તપસ્યા, એક વાઘ પર એમની કૃપા, બ્રહ્માજીનું એમની પાસે આવવું, દેવી સાથે એમનો વાર્તાલાપ, દેવી દ્વારા કાળી ત્વચાનો ત્યાગ, એમનાથી કૃષ્ણવર્ણા કુંવારી કન્યાના રૂપે ઉત્પન્ન થયેલી કૌશિકી દ્વારા શુંભ-નિશુંભનો વધ

વાયુદેવ કહે છે—'હે મહર્ષિઓ! તદનંતર પતિવ્રતા માતા પાર્વતી પતિની પરિક્રમા કરીને એમના વિયોગથી થનારા દુઃખને કોઈ પણ પ્રકારે રોકીને હિમાલય પર્વત પર ચાલ્યાં ગયાં. એમણે પહેલાં સખીઓ સાથે જે સ્થાન પર તપ કર્યું હતું, એ સ્થાન સાથે એમને મમતા થઈ ગઈ. તેથી ફરી એમણે એ જ સ્થાનની પસંદગી કરી. તદનંતર માતા-પિતાને ઘેર જઈ એમનાં દર્શન અને પ્રણામ કરીને એમણે બધા સમાચાર કહ્યા, એમની આજ્ઞા લઈને એમણે બધાં ઘરેણાં કાઢી નાખ્યાં અને પછી તપોવનમાં જઈ સ્નાન પછી તપસ્વીનો પરમ પાવન વેશ ધારણ કરીને અત્યંત તીવ્ર અને પરમ દુષ્કર તપસ્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે મનમાં ને મનમાં સદા પતિના ચરણારવિંદોનું ચિંતન કરતાં કોઈ લૌકિક લિંગમાં એમનું ધ્યાન કરીને પૂજનની બાહ્ય વિધિ અનુસાર જંગલનાં ફળ-ફૂલ વગેરે ઉપકરણો દ્વારા ત્રણે સમયે એમનું પૂજન કરતાં હતાં. ભગવાન શંકર જ બ્રહ્માનું રૂપ ધારણ કરીને મારી તપસ્યાનું ફળ મને આપશે.' એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તે પ્રતિદિન તપસ્યામાં લાગ્યાં રહેતાં. આ રીતે જ્યારે તપસ્યા કરતાં કરતાં બહુ સમય વીતી ગયો, ત્યારે એક દિવસ એમની પાસે કોઈ બહુ મોટો વાઘ જોવામાં આવ્યો. એ દુષ્ટભાવથી ત્યાં આવ્યો હતો. પાર્વતીજીની પાસ આવતાં જ એ દુરાત્માનું શરીર જડવત્ થઈ ગયું. તે એમની સમીપ ચિત્રલિખિત - જેવો દેખાવા લાગ્યો. દુષ્ટભાવથી પાસે આવેલા એ વાઘને જોઈને પણ દેવી પાર્વતી સાધારણ નારીની જેમ સ્વભાવથી વિચલિત ન થયાં. એ વાઘનાં બધાં જ અંગો જકડાઈ ગયાં. તે ભૂખથી અત્યંત પીડિત હતો અને એવું વિચારીને કે 'આ જ મારું ભોજન છે' નિરંતર દેવી સામે જોઈ રહ્યો. દેવીની સામે ઊભો તે એમની ઉપાસના-જેવું કરવા લાગ્યો. આ બાજુ દેવીના હૃદયમાં સદા એ જ ભાવ થતો કે આ વાઘ મારો જ ઉપાસક છે, દુષ્ટ વન-જંતુઓથી મારી રક્ષા કરનારો છે. આવું વિચારીને તે એના પર કૃપા કરવા લાગ્યાં. એમની કૃપાથી એના ત્રણે પ્રકારના મળ તત્કાળ નષ્ટ થઈ ગયા. પછી તો એ વાઘને સહસા દેવીના સ્વરૂપનો બોધ થયો, એની ભૂખ મટી ગઈ અને એનાં અંગોની જડતા પણ દૂર થઈ ગઈ. સાથે જ એની જન્મસિદ્ધ દુષ્ટતા નષ્ટ થઈ ગઈ અને નિરંતર તૃપ્તિ રહેવા લાગી. એ સમયે ઉત્કૃષ્ટ રૂપે પોતાની કૃતાર્થતાનો અનુભવ કરીને તે તત્કાળ ભક્ત બની ગયો. હવે તે અન્ય દુષ્ટ જંતુઓનો ભગાડતો તપોવનમાં વિચરણ કરવા માંડ્યો. આ બાજુ દેવીની તપસ્યા વધી અને તીવ્રથી તીવ્રતર થઈ ગઈ.

દેવતા શુંભ વગેરે દૈત્યોના દુરાગ્રહથી દુઃખી થઈને બ્રહ્માજીના શરણે ગયા. એમણે શત્રુપીડાજનિત પોતાના દુઃખનું એમને નિવેદન

કર્યું. શુંભ અને નિશુંભ વરદાનના અભિમાનથી દેવતાઓને જે જે દુઃખ આપતા હતા, એ બધું સાંભળીને બ્રહ્માજીને એમના પર બહુ દયા આવી. એમણે દૈત્ય વધ માટે ભગવાન શંકર સાથે થયેલી વાતચીતનું સ્મરણ કરીને દેવતાઓની સાથે દેવીના તપોવન જાગ્રી પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યાં સુરશ્રેષ્ઠ બ્રહ્માએ ઉત્તમ તપમાં પરિનિષ્ઠિત પરમેશ્વરી પાર્વતીને જોયાં. તે સંપૂર્ણ જગતની પ્રતિષ્ઠા-જેવાં જણાતાં હતાં. પોતાના, શ્રીહરિના તથા રુદ્રદેવતાના પણ જન્મદાતા પિતા મહામહેશ્વરનાં ભાર્યા આર્યા જગન્માતા ગિરિરાજનંદિની પાર્વતીજીને બ્રહ્માજીએ પ્રણામ કર્યા.

દેવગણોની સાથે બ્રહ્માજીને આવેલા જોઈને દેવીએ એમને યોગ્ય અર્ઘ્ય આપીને સ્વાગત વગેરે દ્વારા એમનો સત્કાર કર્યો. બદલામાં એમનો પણ સત્કાર અને અભિનંદન કરીને બ્રહ્માજી જાણે અજાણ્યા હોય તેવી રીતે દેવીની તપસ્યાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા.

બ્રહ્માજી બોલ્યા—હે દેવી! આ તીવ્ર તપસ્યા દ્વારા આપ અહીં કયા અભીષ્ટ મનોરથની સિદ્ધિ કરવા ચાહો છો? તપસ્યાનાં સંપૂર્ણ ફળોની સિદ્ધિ તો આપને જ અધીન છે. જે સમસ્ત લોકોના સ્વામી છે, એ પરમેશ્વરને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરીને આપે તપસ્યાનાં સંપૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત કરી લીધાં છે અથવા આ બધો જ ક્રિયાકલાપ આપનો લીલાવિલાસ છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આપ આટલા દિવસોથી મહાદેવજીના વિરહનું કષ્ટ કેવી રીતે સહી રહ્યાં છો?

દેવીએ કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! જ્યારે સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં મહાદેવજીથી આપની ઉત્પત્તિ વિશે કહેવાય છે, ત્યારે સમસ્ત પ્રજાઓમાં પ્રથમ હોવાને કારણે તમે મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર થાઓ છો. પછી જ્યારે પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે આપના લલાટથી ભગવાન શિવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે આપ મારા પતિના પિતા અને મારા સસરા થવાને કારણે ગુરુજનોની કોટિમાં આવી જાઓ છો અને જ્યારે હું એ વિચારું છું કે સ્વયં મારા પિતા ગિરિરાજ હિમાલય આપના પુત્ર છે, ત્યારે આપ મારા સાક્ષાત્ પિતામહ લાગો છો. હે પિતામહ! આ રીતે આપ લોકયાત્રાના વિધાતા છો. અંતઃપુરમાં પતિની સાથે જે વૃત્તાંત થયો છે, એને હું આપની સામે કેવી રીતે કહી શકીશ? તેથી બહુ કહેવાથી શો લાભ? મારા શરીરમાં જે આ કાળાપણું છે, એને સાત્ત્વિક વિધિથી છોડીને હું ગૌરવર્ણા બનવા ચાહું છું.

બ્રહ્માજી બોલ્યા—હે દેવી! આટલા જ પ્રયોજન માટે આપે આવું કઠોર તપ શા માટે કર્યું? શું એને માટે આપની ઇચ્છા માત્ર જ પર્યાપ્ત ન હતી? અથવા આ આપની એક લીલા જ છે. હે જગન્માતઃ! આપની લીલા પણ લોકહિત માટે જ હોય છે. તેથી આપ એ દ્વારા મારા એક અભીષ્ટ ફળની સિદ્ધિ કરો. નિશુંભ અને શુંભ નામના બે દૈત્ય છે, એમને મેં વરદાન આપી રાખ્યું છે. એનાથી એમનો ઘમંડ બહુ વધી ગયો છે અને એ દેવતાઓને સતાવે છે, એ બંનેને આપના જ હાથે માર્યા જવાનું વરદાન પ્રાપ્ત છે, તેથી હવે વિલંબ કરવાથી કોઈ લાભ નથી. આપ ક્ષણભર માટે સુસ્થિર થઈ જાઓ. આપના દ્વારા જે શક્તિ રચી, અથવા છોડી જશે, તે જ એ બંનેનો માટે મૃત્યુ થઈ જશે.

બ્રહ્માજીનો આ પ્રકારે પ્રાર્થના સાંભળીને

ગિરિરાજકુમારી દેવી પાર્વતી સહસા પોતાની કાળી ત્વચાના આવરણને ઉતારીને ગૌરવર્ણા થઈ ગયાં. ત્વચા કોશ (કાળું ત્વચામય આવરણ) રૂપે છોડી ગયેલી જે એમની શક્તિ હતી એનું નામ 'કૌશિકી' થયું. તે કાળા મેઘ સમાન કાંતિવાળી કૃષ્ણવર્મા કન્યા થઈ ગઈ. દેવીની આ માયામયી શક્તિ જ યોગનિદ્રા અને વૈષ્ણવી કહેવાય છે. એમને આઠ મોટી મોટી ભુજાઓ હતી. એમણે હાથમાં શંખ, ચક્ર, અને ત્રિશૂળ વગેરે આયુધો ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં. એ દેવીનાં ત્રણ રૂપ છે— સૌમ્ય, ઘોર અને મિશ્ર. તે ત્રણ નેત્રોથી યુક્ત હતાં. એમણે મસ્તક પર અર્ધચંદ્રનો મુગટ ધારણ કરી રાખ્યો હતો. એમને પુરુષનો સ્પર્શ અને રતિનો યોગ પ્રાપ્ત ન હતો અને તે અત્યંત સુંદર હતાં. દેવીએ પોતાની આ સનાતન શક્તિને બ્રહ્માજીના હાથમાં આપી દીધાં. તે જ દૈત્યપ્રવર શુંભ અને નિશુંભનો વધ કરનારાં થયાં. એ સમયે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ એ પરાશક્તિને સવારી માટે એક પ્રબળ સિંહ પ્રદાન કર્યો, જે એમની સાથે સાથે જ આવ્યો હતો. એ દેવીને રહેવા માટે બ્રહ્માજીએ વિંધ્યગિરિ પર વાસસ્થાન આપ્યું અને ત્યાં વિવિધ પ્રકારના ઉપચારોથી એમનું પૂજન કર્યું. વિશ્વકર્મા બ્રહ્મા દ્વારા સન્માનિત થયેલાં એ શક્તિ પોતાનાં માતા ગૌરીને અને બ્રહ્માજીને ક્રમશઃ પ્રણામ કરીને પોતાનાં જ અંગોથી ઉત્પન્ન અને પોતાના સમાન જ શક્તિશાળીની બહુસંખ્યક શક્તિઓને સાથે લઈને દૈત્યરાજ શુંભ અને નિશુંભને મારવા માટે તૈયાર થઈને વિન્ધ્યપર્વત પર ચાલ્યાં ગયાં. એમણે રણભૂમિમાં એ બંને દૈત્યરાજોને મારી નાખ્યા. એ યુદ્ધનું અન્યત્ર વર્ણન થઈ ગયું છે, એટલે એની વિસ્તૃત કથા અહીં કહી નથી. બીજાં સ્થળોએથી એનું અનુમાન કરી લેવું. હવે હું પ્રસ્તુત પ્રસંગનું વર્ણન કરું છું.

(અધ્યાય-૨૫)

*

ગૌરી દેવી વાઘને પોતાની સાથે લઈ જવા માટે બ્રહ્માજી પાસે આજ્ઞા માગે છે, બ્રહ્માજી એને દુષ્કર્મી બતાવીને રોકે, દેવીનો શરણાગતભાવનો પરિત્યાગ કરવાનો ઈન્કાર, બ્રહ્માજી દેવીની મહત્તા બતાવીને અનુમતિ આપે છે અને દેવીનું માતાપિતાને મળીને મંદરાચલે જવું

વાયુદેવતા કહે છે—કૌશિકીને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્માજીના હાથમાં સોંપીને ગૌરીદેવીએ પ્રત્યુપકાર માટે પિતામહને કહ્યું.

દેવી બોલ્યાં—શું આપે મારા આશ્રમમાં રહેનારા આ વાઘને જોયો છે? એણે દુષ્ટ જંતુઓથી તપોવનમાં મારી રક્ષા કરી છે. એ મારામાં પોતાનું મન પરોવીને અનન્યભાવથી મારું ભજન કરતો રહે છે, તેથી એની રક્ષા સિવાય બીજું કોઈ મારું પ્રિય કાર્ય નથી. એ મારા અંતઃપુરમાં વિચરણ કરશે. ભગવાન શંકર એને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગણેશ્વર પદનું પ્રદાન કરશે. હું એને આગળ કરીને સખીઓ સાથે અહીંથી જવા ચાહું છું. એટલા માટે આપ મને આજ્ઞા આપો, કેમકે આ પ્રજાપતિ છે.

દેવીના આવા કથન પર એમને ભલાંભોળાં જાણીને મંદસ્મિત કરીને હસતાં હસતાં બ્રહ્માજીએ

એ વાઘની પુરાણી ક્રૂરતાપૂર્ણ દુષ્કૃત્યો બતાવતાં એની દુષ્ટતાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે દેવી! ક્યાં તો પશુઓમાં ક્રૂર વાઘ અને ક્યાં આપની મંગલમયી કૃપા—આ વિષધર સાપના મુખમાં અમૃત શા માટે રેડો છો? આ કેવળ વાઘના રૂપમાં રહેનારો કોઈ દુષ્ટ નિશાચર છે. એણે ઘણીબધી ગાયો અને તપસ્વી બ્રાહ્મણોનું ભક્ષણ કર્યું છે. એ સૌને ઇચ્છા અનુસાર તાપ આપીને મનપસંદ રૂપ ધારણ કરીને વિચરણ કરે છે. તેથી એને એનાં પાપકર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ. આવા દુષ્ટો પર આપને કૃપા કરવાની શી જરૂર છે? આ સ્વભાવથી જ કલુષિત ચિત્તવાળા દુષ્ટ જીવનું દેવીને શું કામ છે?

દેવી બોલ્યાં—આપે જે કાંઈ કહ્યું છે, તે બધું ઠીક છે. એ ભલે એવો જ રહ્યો, તેમ છતાં મારે શરણે આવેલો છે. તેથી હું એનો ત્યાગ ન કરી શકું. મારે એનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે દેવી! એની આપના પ્રત્યે ભક્તિ છે, એ વાતને જાણ્યા વિના જ મેં આપની સમક્ષ એના પૂર્વચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. જો એની અંદર ભક્તિ છે તો અગાઉનાં પાપોથી એનું શું બગડવાનું છે; કેમકે આપના ભક્તનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. જે આપની આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતા, તે પુણ્યકર્મી થઈને પણ શું કરશે. હે દેવી! તમે જ અજન્મા, બુદ્ધિમતી, પુરાતન શક્તિ અને પરમેશ્વરી છો. બધાંનાં જ બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા આપને જ આધીન છે. આપના સિવાય પરાશક્તિ કોણ છે? આપના વગર કોને કર્મજનિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? તમે જ અસંખ્ય રુદ્રોની વિવિધ શક્તિ છો. શક્તિરહિત કર્તા કામ કરવામાં કઈ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે? ભગવાન વિષ્ણુને, મને તથા અન્ય દેવતા, દાનવ અને રાક્ષસોને તે તે ઐશ્વર્યોની પ્રાપ્તિ થવામાં આપની આજ્ઞા જ કારણ છે. અસંખ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર, જે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા છે, તે ભૂતકાળમાં પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ હશે જ. હે દેવેશ્વરિ! આપની આરાધના કર્યા વિના અમે બધા શ્રેષ્ઠ દેવતા પણ ધર્મ વગેરે ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા. આપના સંકલ્પથી બ્રહ્મત્વ અને સ્થાવરત્વનો તત્કાળ વ્યત્યાસ (ફેરબદલ) પણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બહત્તા સ્થાવર (વૃક્ષ વગેરે) થઈ જાય છે અને સ્થાવર બ્રહ્મા, કેમકે પુણ્ય અને પાપનાં ફળોની વ્યવસ્થા આપે જ કરી છે. તમે જ જગતના સ્વામી પરમાત્મા શિવનાં અનાદિ, અમધ્ય અને અનંત વગેરે સનાતન શક્તિ છો. આપ સંપૂર્ણ લોકયાત્રાનો નિર્વાહ કરવા માટે કોઈ અદ્‌ભુત મૂર્તિમાં આવિષ્ટ થઈને વિવિધ પ્રકારના ભાવોથી ક્રીડા કરો છો. ભલા, આપને ઠીક ઠીક રીતે કોણ જાણે છે. તેથી આ પાપાચારી વાઘ પણ આજે આપની કૃપાથી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે, એમાં કોણ બાધક થઈ શકે છે.

આ પ્રકારે એમના પરમ તત્ત્વનું સ્મરણ કરાવીને બ્રહ્માજીએ જ્યારે ઉચિત પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ગૌરીદેવી તપસ્યાથી નિવૃત્ત થયાં. તદનંતર દેવીની આજ્ઞા લઈને બ્રહ્માજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી દેવીએ પોતાના વિયોગને ન સહી શકનારાં માતા-પિતા મૈના અને હિમવાન્‌નાં દર્શન કરીને એમને પ્રણામ કર્યા તથા એમને વિવિધ પ્રકારનાં આશ્વાસન આપ્યાં. ત્યારબાદ

દેવીએ તપસ્યાનાં પ્રેમી તપોવનનાં વૃક્ષો જોયાં. તે એમની સામે ફૂલોની વર્ષા કરી રહ્યાં હતાં. એવું જણાતું હતું, જાણે એમનાથી થનારા વિયોગના શોકથી પીડિત થઈને એ અશ્રુ વરસાવી રહ્યાં હોય. પોતાની શાખાઓ પર બેઠેલાં પક્ષીઓના કલરવ નિમિત્તે જાણે કે એ વ્યાકુળતાયુક્ત વિવિધ પ્રકારે દીનતાપૂર્ણ વિલાપ કરી રહ્યાં છે. ત્યાર પછી પતિનાં દર્શન માટે ઉતાવળાં થઈને એ વાઘને પોતાના ઔરસ (કાયત્સરના પુત્ર) પુત્રની જેમ સ્નેહથી આગળ કરીને સખીઓ સાથે વાતચીત કરતાં કરતાં અને દેહની દિવ્ય પ્રભાથી દશે દિશાઓને ઉદ્દિપ્ત કરતાં તે ગૌરીદેવી મંદરાચલે ચાલ્યાં ગયાં, જ્યાં સંપૂર્ણ જગતના આધાર, સ્રષ્ટા, પાલક અને સંહારક પતિદેવ મહેશ્વર બિરાજમાન હતા.

(અધ્યાય ૨૬)

*

મંદરાચલ પર ગૌરીદેવીનું સ્વાગત, મહાદેવજી દ્વારા એમનો અને પોતાના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અને અવિચ્છેદ્ય સંબંધ પર પ્રકાશ અને દેવીની સાથે આવેલા વાઘને એમનો ગણાધ્યક્ષ બનાવીને અંતઃપુરના દ્વાર પર સોમનન્દી નામે પ્રતિષ્ઠિત કરવો

ઋષિઓએ પૂછ્યું—પોતાના શરીરને દિવ્ય ગૌરવર્ણથી યુક્ત બનાવીને ગિરિરાજકુમારી પાર્વતીએ જ્યારે મંદરાચલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તે પોતાના પતિને કેવી રીતે મળી? પ્રવેશકાળમાં એમના ભવનદ્વાર પર રહેનાર ગણેશ્વરોએ શું કર્યું તથા મહાદેવજીને પણ એમને જોઈને એ સમયે એમની સાથે કેવો વર્તાવ કર્યો?

વાયુદેવતાએ કહ્યું—જે પ્રેમગર્ભિત રસ દ્વારા અનુરાગી પુરુષોના મનનું હરણ થઈ જાય છે, એ પરમ રસનું ઠીક ઠીક વર્ણન કરવું અસંભવ છે. દ્વારપાલ ખૂબ જ ઉતાવળે રાહ જોતા હતા. એમની સાથે મહાદેવજી પણ દેવીના આગમન માટે ઉત્સુક હતા. જ્યારે તે ભવનમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં, ત્યારે શંકિત થઈ એ એ પ્રેમજનિત ભાવોથી તે એમની તરફ જોવા લાગ્યા. દેવી પણ એમની તરફ અને એ જ ભાવોથી જોઈ રહ્યાં હતાં. એ સમયે એ ભવનમાં રહેનારા શ્રેષ્ઠ પાર્ષદોએ દેવીની વંદના કરી. પછી દેવીએ વિનયયુક્ત વાણી દ્વારા ભગવાન ત્રિલોચનને પ્રણામ કર્યા. એ પ્રણામ કરીને હજુ તો ઊઠ્યાં પણ નથી કે પરમેશ્વરે એમને બંને હાથે પકડીને બહુ જ આનંદપૂર્વક હૃદય સાથે લગાવી લીધાં. પછી મંદ હાસ્ય સાથે તે એકીટસે નેત્રોથી એમના મુખ-ચંદ્રની સુધાનું જાણે કે પાન કરવા લાગ્યા. પછી એમની સાથે વાતચીત કરવા માટે એમણે પહેલાં પોતાના તરફથી વાર્તા શરૂ કરી.

દેવાધિદેવ મહાદેવજી બોલ્યા—હે સર્વાંગસુંદરિ પ્રિયે! શું તમારી તે મનોદશા દૂર થઈ ગઈ, જે રહેતાં તમારા કોપને કારણે મને અનુનય-વિનયનો કોઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહીં. જો સાધારણ લોકોની જેમ આપણા બંનેમાં પણ

એકબીજાના અપ્રિયનું કારણ વિદ્યમાન છે, ત્યારે તો આ ચરાચર જગતનો નાશ જ થયો સમજવો જોઈએ. હું અગ્નિના મસ્તક પર સ્થિત છું અને તમે સોમના. આપણા બંનેથી તો આ અગ્નિસોમાત્મક જગત પ્રતિષ્ઠિત છે. જગતના હિત માટે સ્વેચ્છાથી શરીર ધારણ કરીને વિચરનારાં આપણા બંનેના વિયોગમાં આ જગત નિરાધાર થઈ જશે. એમાં શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી નિશ્ચિત કરેલો બીજો હેતુ પણ છે. આ સ્થાવર-જંગમ જગત વાણી અને અર્થમય જ છે. તમે સાક્ષાત્ વાણીમય અમૃત છો અને હું અર્થમય પરમ ઉત્તમ અમૃત છું. આ બંને અમૃત એકબીજાથી અલગ કેવી રીતે થઈ શકે છે. તમે મારા સ્વરૂપનો બોધ કરાવનાર વિદ્યા છો અને હું તમારા આપેલા વિશ્વાસપૂર્ણ બોધથી જાણવાયોગ્ય પરમાત્મા છું. આપણે બંને ક્રમશઃ વિદ્યાત્મા અને વેદ્યાત્મા છીએ, પછી આપણામાં વિયોગ થવો સંભવી જ કેવી રીતે શકે. હું પોતાના પ્રયત્નથી જગતની સૃષ્ટિ અને સંહાર નથી કરતો. એક માત્ર આજ્ઞાથી જ સૌની સૃષ્ટિ અને સંહાર ઉપલબ્ધ થાય છે. આ અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ આજ્ઞા તમે જ છો. ઐશ્વર્યનો એક માત્ર સાર આજ્ઞા (શાસન) છે, કેમકે તે જ સ્વતંત્રતાનું લક્ષણ છે. આજ્ઞાથી વિયુક્ત થવાથી મારું ઐશ્વર્ય કેવું થશે. આપણે લોકોનું એક-બીજાથી અલગ રહેવું ક્યારેય સંભવ જ નથી. દેવતાઓના કાર્યની સિદ્ધિના ઉદ્દેશ્યથી જ મેં એ દિવસે લીલાપૂર્વક વ્યંગ્ય વચન કહ્યાં હતાં. તમને તો આ વાતની ખબર જ ન હતી. તમે અજ્ઞાત હતાં. પછી તમે કુપિત કેવી રીતે થઈ ગયાં. તેથી એમ જ કહેવું પડે કે તમે મારા પર પણ ક્રોધ કર્યો હતો, તે ત્રિલોકીની રક્ષા માટે જ હતો; કેમકે તમારામાં એવી કોઈ વાત નથી, જે જગતનાં પ્રાણીઓનું અનર્થ કરનારી હોય.

આ રીતે પ્રિય વચન બોલનારા સાક્ષાત્ પરમેશ્વર શિવ પ્રત્યે શૃંગાર રસના સારભૂત પ્રાકૃતિક ભાવોની જન્મભૂમિ દેવી પાર્વતી પોતાના પતિની કહેલી એ મનોહર વાત સાંભળીને એને સત્ય જાણીને, મંદસ્મિત સાથે લજ્જાવશ કોઈ ઉત્તર આપી શક્યાં નહીં. કેવળ કૌશિકીના યશનું વર્ણન છોડીને બીજું કશું એમણે કહ્યું નહીં. દેવીએ કૌશિકી વિશે જે કાંઈ કહ્યું તેનું વર્ણન કરું છું.

દેવી બોલ્યાં—'હે ભગવન્! મેં જે કૌશિકીની સૃષ્ટિ કરી છે, એને શું આપે નથી જોયું? આવી

કન્યા ન તો આ લોકમાં થઈ છે અને ભવિષ્યમાં થાય પણ નહીં.' આમ કહીને દેવીએ એનો વિંધ્યપર્વત પર નિવાસ કરવા અંગે અને સમરાંગણમાં શુંભ અને નિશુંભનો વધ કરીને

એમના પર વિજય મેળવવાનો પ્રસંગ સંભળાવીને એમના બલ-પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું. સાથે જ એ પણ બતાવ્યું કે તે ઉપાસના કરનારા લોકોને સદા પ્રત્યક્ષ ફળ આપે છે તથા નિરંતર લોકોની સેવા કર્યા કરે છે. આ વિષયમાં બ્રહ્માજી આપને જરૂરી વાતો બતાવશે.

એ સમયે આ રીતે વાતચીત કરતાં દેવીની આજ્ઞાથી જ એક સખીએ એ વાઘને લાવીને સામે ખડો કરી દીધો. એને જોઈને દેવી કહેવા લાગ્યાં—'હે દેવ! આ વાઘ હું આપને માટે ભેટ તરીકે લાવી છું. આપ એને જુઓ. આના જેવો મારો કોઈ ઉપાસક બીજો છે જ નહિ. આ વાઘે જ દુષ્ટ જંતુઓના સમૂહથી મારા તપોવનની રક્ષા કરી હતી. આ મારો અત્યંત ભક્ત છે અને પોતાના રક્ષણાત્મક કાર્યથી મારો વિશ્વાસપાત્ર બની ગયો છે. મારી પ્રસન્નતા માટે તે પોતાનો દેશ છોડીને અહીં આવ્યો છે. હે મહેશ્વર! જો મારા આવવાથી આપને પ્રસન્નતા થઈ છે અને જો આપ મને અત્યંત પ્રેમ કરતા હો તો હું ચાહું છું કે આ નંદીની આજ્ઞાથી મારા અંતઃપુરના દ્વાર પર અન્ય રક્ષકોની સાથે એમનાં જ ચિહ્ન ધારણ કરીને સદા રહે.'

વાયુદેવ કહે છે—દેવીનાં આ મધુર છેવટે પ્રેમ વધારનાર શુભ વચનને સાંભળીને મહાદેવજીએ કહ્યું—'હું બહુ જ પ્રસન્ન છું.' પછી તો તે વાઘ એ જ ક્ષણે લચકતી સુવર્ણજડિત નેતરની છડી, રત્નોથી જડિત વિચિત્ર કવચ, સર્પ જેવી આકૃતિવાળી છરી અને રક્ષકોચિત વેશ ધારણ કરીને ગણાધ્યક્ષના પદ પર પ્રતિષ્ઠિત દેખાયો. એણે ઉમાસહિત મહાદેવ અને નન્દીને આનંદિત કર્યા. એટલા માટે સોમનંદી નામે વિખ્યાત થયો. આ પ્રકારે દેવીનું પ્રિય કાર્ય કરીને ચંદ્રાર્ધભૂષણ મહાદેવજીએ એને રત્નભૂષિત દિવ્ય આભૂષણોથી ભૂષિત કર્યો. ચંદ્રભૂષણ ભગવાન શિવે સર્વમનોહારિણી ગૌરી દેવીને પલંગ પર બેસાડીને એ સમયે સુંદર અલંકારોથી સ્વયં જ એમનો શૃંગાર કર્યો.

(અધ્યાય ૨૭)

*

અગ્નિ અને સોમના સ્વરૂપનું વિવેચન તથા જગતની અગ્નિષોમાત્મકતાનું પ્રતિપાદન

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! પાર્વતીદેવીનું સમાધાન કરતાં મહાદેવજીએ આ વાત કેમ કહી કે 'સંપૂર્ણ વિશ્વ અગ્નિષોમાત્મક અને વાગર્થાત્મક છે. ઐશ્વર્યનો સાર એક માત્ર આજ્ઞા જ છે અને તે આજ્ઞા તમે જ છો? તેથી આ વિષયમાં અમે ક્રમશઃ યથાર્થ વાત સાંભળવા ચાહીએ છીએ.

વાયુદેવ બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! રુદ્રદેવનું જે ઘોર તેજોમય શરીર છે, એને અગ્નિ કહે છે અને અમૃતમય સોમ શક્તિનું સ્વરૂપ છે; કેમકે શક્તિનું શરીર શાંતિકારક છે. જે અમૃત છે, તે પ્રતિષ્ઠા નામક કલા છે અને જે તેજ છે, તે સાક્ષાત્ વિદ્યા નામની કલા છે. સંપૂર્ણ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં એ બંને રસ અને તેજ છે. તેજની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. એક સૂર્યરૂપા છે અને બીજી અગ્નિરૂપા છે. એ જ રીતે રસવૃત્તિ પણ બે પ્રકારની છે. એક સોમરૂપિણી અને બીજી

જલરૂપિણી. તેજ વિદ્યુત (વીજળી) વગેરે રૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે તથા રસ, મધુર આદિ રૂપે - તેજ અને રસના ભેદોએ જ આ ચરાચર જગતને ધારણ કરી રાખ્યું છે. અગ્નિથી અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અમૃતસ્વરૂપ ઘીથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી અગ્નિ અને સોમને આપેલી આહુતિ જગત માટે હિતકારક હોય છે. શસ્ય-સંપત્તિ (અનાજ-ફળ ઇત્યાદિ સંપત્તિ) હવિષ્યનું ઉત્પાદન કરે છે. વર્ષા શસ્યને વધારે છે. આ રીતે વર્ષાથી જ હવિષ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેથી આ અગ્નિષોમાત્મક જગત ટકી રહ્યું છે. અગ્નિ ત્યાં સુધી ઉપર તરફ પ્રજ્વલિત થાય છે, જ્યાં સુધી સોમ-સંબંધી પરમ અમૃત વિદ્યમાન છે; અને જ્યાં સુધી અગ્નિનું સ્થાન છે, ત્યાં સુધી સોમ સંબંધી અમૃત નીચે ઝરે છે. એટલે જ કાલાગ્નિ નીચે છે અને શક્તિ ઉપર છે. જ્યાં સુધી અગ્નિ છે, એની ગતિ ઉપર તરફ જ છે અને જલનું જે આપ્લાવન છે, એની ગતિ નીચે તરફ હોય છે. આધારશક્તિએ આ ઊર્ધ્વ કાલાગ્નિને ધારણ કરી રાખ્યો છે તથા નિમ્નગામી સોમ શિવ-શક્તિના આધાર પર પ્રતિષ્ઠિત છે. શિવ ઉપર છે અને શક્તિ નીચે છે તથા શક્તિ ઉપર છે અને શિવ નીચે છે. આ પ્રકારે શિવ અને શક્તિએ અહીં સર્વ કાંઈને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે. વારંવાર અગ્નિ દ્વારા સળગી ઊઠેલું જગત ભસ્મસાત્ થઈ જાય છે. આ અગ્નિનું વીર્ય છે. ભસ્મને જ અગ્નિનું વીર્ય કહે છે. જે આ પ્રકારે ભસ્મના શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને જાણીને 'અગ્નિઃ' ઇત્યાદિ મંત્રો દ્વારા ભસ્મથી સ્નાન કરે છે, તે બંધાયેલો જીવ પાશથી મુક્ત થઈ જાય છે. અગ્નિવીર્યસ્વરૂપ ભસ્મને સોમે અયોગ-યુક્તિ દ્વારા ફરી આપ્લાવિત કર્યો; એટલા માટે તે પ્રકૃતિના અધિકારમાં ચાલ્યો ગયો. જો યોગયુક્તિથી શાક્ત અમૃતવર્ષા દ્વારા એ ભસ્મનું બધી બાજુ પ્લાવન થઈ જાય તો તે પ્રકૃતિના અધિકારોને નિવૃત્ત કરી દે છે. તેથી આ રીતનું અમૃતપ્લાવન સદા મૃત્યુ પર વિજય મેળવવા જ થાય છે. શિવાગ્નિ સાથે શક્તિસંબંધી અમૃતનો સ્પર્શ થવાથી જેણે અમૃતનું આપ્લાવન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, એનું મૃત્યુ શી રીતે થઈ શકે છે. જે અગ્નિના આ ગુહ્ય સ્વરૂપને તથા પૂર્વોક્ત અમૃતપ્લાવનને સારી રીતે જાણે છે તે અગ્નિષોમાત્મક જગતનો ત્યાગ કરીને ફરીથી અહીં જન્મ લેતો નથી. જે શિવાગ્નિથી શરીરને દગ્ધ કરીને (બાળીને) શક્તિસ્વરૂપ સોમામૃતથી યોગમાર્ગ દ્વારા એને આપ્લાવિત કરે છે, તે અમૃતસ્વરૂપ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયને હૃદયમાં ધારણ કરીને મહાદેવજીએ સંપૂર્ણ જગતને અગ્નિષોમાત્મક કહ્યું હતું. એમનું આ કથન સર્વથા ઉચિત છે. (અધ્યાય ૨૮)

*

જગત 'વાણી અને અર્થરૂપ' છે—એનું પ્રતિપાદન

વાયુદેવતા કહે છે—હે મહર્ષિઓ! હવે એ બતાવી રહ્યો છું કે જગતની વાગર્થાત્મકતાની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરવામાં આવી છે. છ અધ્વાઓ (માર્ગો)નું સમ્યક્ જ્ઞાન હું સંક્ષેપમાં કરાવી રહ્યો છું, વિસ્તારથી નહીં. કોઈ પણ એવો અર્થ નથી, જે વગર શબ્દનો હોય અને કોઈ પણ એવો શબ્દ નથી જે વગર અર્થનો હોય. તેથી સમયાનુસાર બધા શબ્દ સંપૂર્ણ અર્થોના બોધક

હોય છે. પ્રકૃતિનું આ પરિણામ શબ્દભાવના અને અર્થભાવનાના ભેદે કરીને બે પ્રકારનું છે. એને પરમાત્મા શિવ અને પાર્વતીની પ્રાકૃત મૂર્તિ કહે છે. એમની જે શબ્દમયી વિભૂતિ છે, એને વિદ્વાનો ત્રણ પ્રકારની બતાવે છે—સ્થૂળા, સૂક્ષ્મા અને પરા, સ્થૂળા એ છે જે કાનથી પ્રત્યક્ષ સંભળાય છે; જે કેવળ ચિંતનમાં આવે છે. તે સૂક્ષ્મા કહેવાઈ છે અને જે ચિંતનની પણ સીમાથી પરે છે, એને પરા કહેવાઈ છે. તે શક્તિસ્વરૂપા છે. એ જ શિવતત્ત્વને આશ્રિત રહેનારી, પરાશક્તિ કહેવાય છે. જ્ઞાનશક્તિના સંયોગથી એ જ ઇચ્છાથી ઉપોદ્બલિકા (એને દૃઢ કરનારી) થાય છે. તે સંપૂર્ણ શક્તિઓની સમષ્ટિરૂપા છે. એ જ શક્તિતત્ત્વના નામે વિખ્યાત થઈ સમસ્ત કાર્યસમૂહની મૂળ પ્રકૃતિ મનાય છે. એને જ કુંડલિની કહેવાઈ છે. તે જ વિશુદ્ધાધ્વપરા માયા છે. તે સ્વરૂપતઃ વિભાગરહિત હોવા છતાં છ અધ્વાઓ (માર્ગો)ના રૂપે વિસ્તાર પામી છે. એ છ અધ્વાઓમાં ત્રણ તો શબ્દરૂપ છે અને ત્રણ અર્થરૂપ બતાવાય છે. બધા પુરુષોને આત્મશુદ્ધિને અનુરૂપ સંપૂર્ણ તત્ત્વોના વિભાગથી લય અને ભોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંપૂર્ણ તત્ત્વકલાઓ દ્વારા યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત છે. પરાપ્રકૃતિના જે આદિમાં પાંચ પ્રકારનાં પરિણામ થાય છે, તે જ નિવૃત્તિ આદિ કલાઓ છે. મંત્રાધ્વા, પદાધ્વા અને વર્ણાધ્વા—એ ત્રણ અધ્વા શબ્દ સાથે સંબંધ રાખે છે અને ભુવનાધ્વા, તત્ત્વાધ્વા અને કલાધ્વા—એ ત્રણે અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ બધામાં પણ પરસ્પર વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ બતાવાય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર પદોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે તે વાક્યરૂપ છે. સંપૂર્ણ પદો પણ વર્ણોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે વિદ્વાન પુરુષ વર્ણોના સમૂહને જ પદ કહે છે. એ વર્ણ પણ ભુવનોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે એમાં જ એમની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ભુવન પણ તત્ત્વોના સમૂહ દ્વારા બહાર-અંદર વ્યાપ્ત છે; કેમકે એમની ઉત્પત્તિ જ તત્ત્વોથી થયેલી છે. એ કારણભૂત તત્ત્વોથી જ એમનો આરંભ થયો છે. અનેક ભુવન એની અંદરથી જ પ્રગટ થયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક તો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અન્ય ભુવનોનું જ્ઞાન શિવ-સંબંધી આગમથી પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. કેટલાંક તત્ત્વો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

શિવશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ તથા બીજાં બીજાં જે તત્ત્વ છે, તે બધાં કલાઓ દ્વારા યથાયોગ્ય વ્યાપ્ત છે. પરા પ્રકૃતિનાં જે આદિકાળમાં પાંચ પરિણામ થયાં, એ જ નિવૃત્તિ આદિ કલાઓ છે. એ પાંચ કલાઓ ઉત્તરોત્તર તત્ત્વોથી વ્યાપ્ત છે. તેથી પરા શક્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે વિભાગરહિત થઈને પણ છ અધ્વાઓ રૂપે વિભક્ત છે. શક્તિથી લઈને પૃથ્વીપર્યંત સંપૂર્ણ તત્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવ શિવતત્ત્વથી થયો છે. તેથી જેવી રીતે ઘડો વગેરે માટીથી વ્યાપ્ત છે, એવી જ રીતે એ બધાં તત્ત્વ એક માત્ર શિવથી જ વ્યાપ્ત છે. જે છ અધ્વોથી પ્રાપ્ત થવાનું છે, તે જ શિવનું પરમ ધામ છે. પાંચ તત્ત્વોના શોધનથી વ્યાપિકા અને અવ્યાપિકા શક્તિ જણાય છે. નિવૃત્તિકલા દ્વારા રુદ્રલોક પર્યંત બ્રહ્માંડની સ્થિતિનું શોધન થાય છે. પ્રતિષ્ઠા કલા દ્વારા એનાથી પણ ઉપર જ્યાં સુધી અવ્યક્તની સીમા છે, ત્યાં સુધીની શોધ કરી શકાય છે. મધ્યવર્તિની વિદ્યા કલા દ્વારા એનાથી પણ ઉપર વિદ્યેશ્વરપર્યંત સ્થાનનું શોધન થાય છે. શાંતિકલા દ્વારા એનાથી પણ ઉપરના સ્થાનનું તથા

શાન્ત્યતીતા કલા દ્વારા અધ્વાના અંત સુધીનું શોધન થઈ જાય છે. એને જ 'પરમ વ્યોમ' કહેવાય છે.

આ પાંચ તત્ત્વ બતાવ્યાં છે, જેનાથી સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે. ત્યાં સાધકે આ બધું કાંઈ જોઈ લેવું જોઈએ; જે અધ્વાની વ્યાપ્તિને ન જાણીને શોધન કરવા ચાહે છે, તે શુદ્ધિથી વંચિત રહી જાય છે, એ ફળ મેળવી શકતો નથી. એનો આખો પરિશ્રમ વ્યર્થ, કેવળ નરકની જ પ્રાપ્તિ કરાવનાર થાય છે. શક્તિપાતનો સંયોગ થયા વગર તત્ત્વોનું ઠીક-ઠીક જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એમની વ્યાપ્તિ અને વૃદ્ધિનું જ્ઞાન પણ અસંભવ છે. શિવની જે ચિત્સ્વરૂપા પરમેશ્વરી પરાશક્તિ છે, તે જ આજ્ઞા છે. એ કારણરૂપા આજ્ઞાના સહયોગથી જ શિવ સંપૂર્ણ શિવના અધિષ્ઠાતા થાય છે. વિચારદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો આત્મામાં તો ક્યારેય વિકાર થતો જ નથી. આ પ્રતીતિ માયામાત્ર છે. ન તો કોઈ બંધન છે અને ન તો એ બંધનથી છુટકારો અપાવનારી કોઈ મુક્તિ છે. શિવની જે અવ્યભિચારિણી પરાશક્તિ છે, તે જ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યથી પરાકાષ્ઠા છે. તે એમના સમાન ધર્મવાળી છે, અને વિશેષતઃ એમના એ વિલક્ષણ ભાવોથી યુક્ત છે. એ જ શક્તિની સાથે શિવ ગૃહસ્થ બનેલા છે અને તે પણ સદા એ શિવજીની સાથે જ ગૃહિણી બનીને રહે છે. જે પ્રકૃતિ-જન્ય જગતરૂપ કાર્ય છે, એ જ એ શિવ-દંપતીનું સંતાન છે. શિવકર્તા છે અને શક્તિ કારણ. આ જ એ બંનેનો ભેદ છે. વાસ્તવમાં તો એક માત્ર સાક્ષાત્ શિવ જ બે રૂપોમાં સ્થિત છે. કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે સ્ત્રી અને પુરુષરૂપમાં જ એમનો ભેદ છે. અન્ય લોકો કહે છે કે પરાશક્તિ શિવમાં નિત્ય સમવેત છે. જેવી રીતે પ્રભા સૂર્યથી ભિન્ન નથી, એજ પ્રકારે ચિત્સ્વરૂપિણી પરાશક્તિ શિવથી અભિન્ન જ છે. આ જ સિદ્ધાંત છે. તેથી શિવ જ પરમ કારણ છે, એમની આજ્ઞા જ પરમેશ્વરી છે. એનાથી જ પ્રેરિત થઈને શિવની અવિનાશી મૂળ પ્રકૃતિ કાર્યભેદથી માયામાયા, માયા અને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ—એ ત્રણ રૂપોમાં સ્થિત થઈ છ અધ્વાઓને પ્રગટ કરે છે. તે છ પ્રકારના અધ્વા વાગર્થમય છે, તે જ જગતરૂપે સ્થિત છે; બધાં જ શાસ્ત્રસમૂહ આ જ ભાવનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરે છે.

(અધ્યાય ૨૯)

*

ઋષિઓના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા વાયુદેવ દ્વારા શિવના સ્વતંત્ર અને સર્વાનુગ્રાહક સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન

તદનંતર ઋષિઓએ કેટલાંય કારણ બતાવીને પૂછ્યું—હે વાયુદેવ! જો શિવ સદા શાન્તભાવથી રહીને જ બધા ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તો બધાંની અભિલાષાઓ એકસાથે જ પૂર્ણ કેમ નથી કરી દેતા? જે સર્વ કાંઈ કરવામાં સમર્થ છે, તે સૌને એકસાથે જ બંધન-મુક્ત કેમ નથી કરી શકતા? જો કહો કે અનાદિકાળથી ચાલી આવેલાં બધાંનાં વિચિત્ર કર્મ અલગ અલગ છે, તેથી સૌને એકસમાન ફળ મળી શકતું નથી, તો એ ઠીક નથી, કારણ કે એ કર્મ પણ ઈશ્વરનાં

જ કરાવ્યાં થાય છે. આ વિષયમાં બહુ કહેવાથી શો લાભ. ઉપર્યુક્ત રૂપે વિભિન્ન યુક્તિઓ દ્વારા ફેલાવી ગયેલી નાસ્તિકતા જે પ્રકારે શીઘ્ર જ નિવૃત્ત થઈ જાય એવો ઉપદેશ આપો.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હે બ્રાહ્મણો! લોકોએ યુક્તિઓથી પ્રેરિત થઈને જે સંશય ઉપસ્થિત કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે; કેમકે કોઈ પણ વાતને જાણવાની ઇચ્છા અથવા તત્ત્વજ્ઞાન માટે ઉઠાવેલો પ્રશ્ન સાધુબુદ્ધિ પુરુષોમાં નાસ્તિકતાનું ઉત્પાદન નથી કરી શકતો. હું આ વિષયમાં એવાં પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરીશ, જે સત્પુરુષોના મોહને દૂર કરશે. અસત્ પુરુષોનો જે અન્યથા ભાવ હોય છે, એમાં પ્રભુ શિવની કૃપાનો અભાવ જ કારણ હોય છે. પરિપૂર્ણ પરમાત્મા શિવના અનુગ્રહ વગર કશું પણ કર્તવ્ય નથી, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. પરાનુગ્રહ કર્મમાં સ્વભાવ જ પર્યાપ્ત (પૂર્ણતઃ સમર્થ) છે, અન્યથા નિઃસ્વભાવ પુરુષ કોઈના પર પણ અનુગ્રહ નથી કરી શકતો—પશુ અને પાશરૂપ આખું જગત જ પર કહેવામાં આવ્યું છે. તે અનુગ્રહનું પાત્ર છે. પરને અનુગૃહીત કરવાને માટે પતિની આજ્ઞાનો સમન્વય આવશ્યક છે. પતિ આજ્ઞા આપનારા છે, એ જ સદા બધાં પર અનુગ્રહ કરે છે. એ અનુગ્રહને માટે જ આજ્ઞારૂપ અર્થને સ્વીકારવાથી શિવ પરતંત્ર કેવી રીતે કહી શકાય. અનુગ્રહની અપેક્ષા ન રાખીને કોઈ પણ અનુગ્રહ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તેથી સ્વતંત્ર-શબ્દના અર્થની અપેક્ષા ન રાખવી જ અનુગ્રહનું લક્ષણ છે. જે અનુગ્રાહ્ય છે, તે પરતંત્ર મનાય છે, કેમકે પતિના અનુગ્રહ વિના એને ભોગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે મૂર્ત્યાત્મા છે, તે પણ અનુગ્રહનું પાત્ર છે, કેમકે એમનાથી પણ શિવની આજ્ઞાની નિવૃત્તિ થતી નથી—તે પણ શિવની આજ્ઞાથી બહાર નથી. અહીં કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે શિવની આજ્ઞાને અધીન ન હોય. સકલ (સગુણ અથવા સાકાર) હોવા પર પણ જેના દ્વારા અમે નિષ્કલ (નિર્ગુણ અથવા નિરાકાર) શિવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ મૂર્તિ અથવા લિંગના રૂપે સાક્ષાત્ શિવ જ બિરાજે છે. તે 'શિવની મૂર્તિ છે' આ વાત તો ઉપચારથી કહેવાય છે. જે સાક્ષાત્ નિષ્કલ તથા પરમ કારણરૂપ શિવ છે, તે કોઈના દ્વારા પણ સાકાર અનુભવથી ઉપલક્ષિત નથી થતા, એવી વાત નથી. અહીં પ્રમાણગમ્ય હોવું એમના સ્વભાવનું ઉપપાદક નથી, પ્રમાણ અથવા પ્રતીક માત્રથી અપેક્ષા-બુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી. એ પરમ તત્ત્વના ઉપલક્ષણ માત્ર છે, એ સિવાય એમનો બીજો કોઈ અભિપ્રાય નથી. કોઈ ને કોઈ મૂર્તિ જ આત્માનું સાક્ષાત્ ઉપલક્ષણ હોય છે. 'શિવની મૂર્તિ છે' એ કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે એ મૂર્તિના રૂપમાં પરમ શિવ બિરાજમાન છે. મૂર્તિ એમનું ઉપલક્ષણ છે. જેવી રીતે લાકડા વગેરેનું આલંબન લીધા વિના કેવળ અગ્નિ ક્યાંય ઉપલબ્ધ થતો નથી, એ જ પ્રકારે શિવ પણ મૂર્ત્યાત્મામાં આરૂઢ થયા વિના ઉપલબ્ધ થતા નથી. આ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. જેવી રીતે કોઈના એ કહેવાથી કે 'તમે આગ લઈ આવો' એના દ્વારા સળગતું લાકડું વગેરે સિવાય સાક્ષાત્ અગ્નિ લાવી શકાય નહીં, એ જ પ્રકારે શિવનું પૂજન પણ મૂર્તિરૂપે જ થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. એટલા માટે પૂજા વગેરેમાં 'મૂર્ત્યાત્મા'ની પરિકલ્પના થાય છે; કેમકે મૂર્ત્યાત્મા પ્રત્યે જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે સાક્ષાત્ શિવ પ્રત્યે જ કરવામાં આવ્યું છે એવું જ મનાયું છે. લિંગ વગેરેમાં વિશેષતઃ

અર્ચાવિગ્રહમાં જે પૂજનકૃત્ય થાય છે, તે ભગવાન શિવનું જ પૂજન છે, તે મૂર્તિઓનાં રૂપે શિવની ભાવના કરીને જ આપણે લોકો શિવની જ ઉપાસના કરીએ છીએ. જેવી રીતે પરમેષ્ઠી શિવ મૂર્ત્યાત્મા પર અનુગ્રહ કરે છે, એ જ પ્રકારે મૂર્ત્યાત્મામાં સ્થિત શિવ આપણા પર-પશુઓ પર અનુગ્રહ કરે છે. પરમેષ્ઠી શિવે લોકો પર અનુગ્રહ કરવા માટે જ સદાશિવ વગેરે સંપૂર્ણ મૂર્ત્યાત્માઓને અધિષ્ઠિત—પોતાની આજ્ઞામાં રાખીને અનુગૃહીત કર્યા છે.

ભગવાન શિવ સૌ પર અનુગ્રહ જ કરે છે, કોઈનો નિગ્રહ કરતા નથી, કેમકે નિગ્રહ કરનારા લોકોમાં જે દોષ હોય છે, તે શિવમાં અસંભવ છે. બ્રહ્મા વગેરે પ્રત્યે જે નિગ્રહ જોવામાં આવે છે, તે પણ શ્રીકંઠમૂર્તિ શિવ દ્વારા લોકહિત માટે જ થયા હતા. વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં નિગ્રહ પણ સ્વરૂપથી દૂષિત નથી. (જ્યારે તે રાગ-દ્વેષથી પ્રેરિત થઈને કરવામાં આવે, ત્યારે જ નિંદનીય માનવામાં આવે છે). એટલા માટે દંડનીય અપરાધીઓને રાજાઓ તરફથી મળેલા દંડની પ્રશંસા થાય છે. જો સાધુની રક્ષા કરવી હોય તો અસાધુનું નિવારણ કરવું જ પડે. પહેલાં સામ વગેરે ત્રણ ઉપાયોથી અસાધુના નિવારણનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જો આ પ્રયત્ન સફળ ન થયો તો અંતે ચોથો ઉપાય દંડ છે તેનો જ આશ્રય લેવામાં આવે છે. આ દંડાંત અનુશાસન લોકહિત માટે જ કરવું જોઈએ. આ જ એના ઔચિત્યને પરિલક્ષિત કરાવે છે. જો અનુશાસન આથી વિપરીત હોય તો એને અહિતકર કહે છે. જે સદા હિતમાં જ લાગ્યા રહેનારા છે, એમણે ઈશ્વરનું દૃષ્ટાંત પોતાની સામે રાખવું જોઈએ. (ઈશ્વર કેવળ દુષ્ટોને જ દંડ આપે છે, એટલા માટે નિર્દોષ કહેવાય છે). તેથી જે દુષ્ટોને દંડ આપે છે તે એ નિગ્રહ-કર્મને લઈને સત્પુરુષો દ્વારા લાંછિત કેવી રીતે કરી શકાય. લોકમાં જ્યાં ક્યાં પણ નિગ્રહ થાય છે, તે જો વિદ્વેષપૂર્વક ન હોય, તો જ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. જે પિતા પુત્રને દંડ આપીને એને અધિક શિક્ષિત બનાવે છે, એ પુત્રથી દ્વેષ નથી કરતો.

શિવની આજ્ઞાનું પાલન જ હિત છે ને જે હિત છે, તે જ એમનો અનુગ્રહ છે. તેથી સૌને હિતમાં નિયુક્ત કરનારા શિવ બધા પર અનુગ્રહ કરનારા કહેવાયા છે. જો ઉપકાર-શબ્દનો અર્થ છે, એને પણ અનુગ્રહ જ કહેવાય છે; કેમકે ઉપકાર પણ હિતરૂપ જ હોય છે. માટે સૌનો ઉપકાર કરનારા શિવ સર્વાનુગ્રાહક છે. શિવ દ્વારા જડ-ચેતન બધું સદા હિતમાં જ નિયુક્ત છે. પરંતુ સૌને જો એકસાથે અને સમાન હિતની ઉપલબ્ધિ નથી હોતી, એમાં એમનો સ્વભાવ જ પ્રતિબંધક છે. જેવી રીતે સૂર્ય પોતાનાં કિરણો દ્વારા બધાં જ કમળોને વિકાસ માટે પ્રેરિત કરે છે, પરંતુ તે કમળો પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર એકસાથે અને એક સમાન વિકસિત થતાં નથી, સ્વભાવ પણ પદાર્થોના ભાવિ અર્થનું કારણ છે, કિન્તુ તે નષ્ટ થતા જતા અર્થને કર્તાઓને માટે સિદ્ધ કરી શકે નહીં. જેવી રીતે અગ્નિનો સંયોગ સુવર્ણને જ ઓગાળે છે, કોલસાને કે અંગારાને નહીં, એવી જ રીતે ભગવાન શિવ પરિપક્વ મળવાળા પશુઓને જ બંધનમુક્ત કરે છે, બીજાને નહીં. જે વસ્તુ જેવી હોવી જોઈએ, તેવી તે સ્વયં નથી બનતી—તેવી બનવા માટે કર્તાની ભાવનાનો સહયોગ હોવો આવશ્યક છે. કર્તાની ભાવના વગર એવું

થવું સંભવ નથી, તેથી કર્તા સદા સ્વતંત્ર હોય છે.

બધા પર અનુગ્રહ કરનારા શિવ જેવી રીતે સ્વભાવથી જ નિર્મલ છે, એવી જ રીતે 'જીવ' સંજ્ઞા ધારણ કરનાર આત્મા સ્વભાવતઃ મલિન હોય છે. જો આવી વાત ન હોત તો તે જીવ કેમ નિયમપૂર્વક સંસારમાં ભટકત અને શિવ શા માટે સંસાર-બંધનથી પરે રહેતા-વિદ્વાન પુરુષ કર્મ અને માયાના બંધનને જ જીવનો 'સંસાર' કહે છે. આ બંધન જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, શિવને નહીં. એમાં કારણ છે જીવનો સ્વાભાવિક મળ. તે કારણભૂત મળ જીવનો પોતાનો સ્વભાવ જ છે, આગંતુક નથી. જો આગંતુક હોત તો કોઈને પણ કોઈ પણ કારણે બંધન પ્રાપ્ત થઈ જાત. જો આ હેતુ છે. તે એક છે; કેમકે બધા જીવોનો સ્વભાવ એક જેવો છે. યદ્યપિ બધામાં એક જેવો જ આત્મભાવ છે, તો પણ મળનો પરિપાક અને અપરિપાકને કારણે કેટલાક જીવબદ્ધ છે અને કેટલાક જીવ કેટલાંક બંધનોથી મુક્ત છે. બદ્ધ જીવોમાં પણ કેટલાક લોકો લય અને ભોગના અધિકાર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ થઈને જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વગેરેની વિષમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ કેટલાક લોકો અધિક જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય છે અને કેટલાક લોકો થોડું ઓછું જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય છે. કોઈ મૂર્ત્યાત્મા હોય છે અને કોઈ સાક્ષાત્ શિવની સમીપે જ વિચરણ કરનારા હોય છે. મૂર્ત્યાત્માઓમાં કોઈ તો શિવસ્વરૂપ થઈને છએ અધ્વાઓની ઉપર સ્થિત હોય છે, કોઈ અધ્વાના મધ્યભાગમાં મહેશ્વર થઈને રહે છે અને કોઈ નિમ્નભાગમાં રુદ્રરૂપે સ્થિત થાય છે. શિવ સમીપવર્તી સ્વરૂપમાં પણ માયાથી પરે હોવાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ ભેદથી ત્રણે શ્રેણીઓ હોય છે—ત્યાં નિમ્ન સ્થાનમાં આત્માની સ્થિતિ છે, મધ્ય સ્થાનમાં અંતરાત્માની સ્થિતિ છે અને જે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણીનું સ્થાન છે, એમાં પરમાત્માની સ્થિતિ છે. આ જ ક્રમશઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર કહેવાય છે. કોઈ વસ્તુ (જીવ) પરમાત્મપદનો આશ્રય લેનાર હોય છે, કોઈ અંતરાત્મપદ પર અને આત્મપદ પર પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.

ભગવાન શિવ તો અનાયાસ જ સમસ્ત પશુઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે. પછી તે એમને બંધનમાં નાખી રાખીને શા માટે દુઃખ આપે છે?—એવો વિચાર અથવા સંદેહ ન કરવો જોઈએ; કારણકે આખો સંસાર દુઃખરૂપ જ છે, એવો વિચારવાનોનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે. જે સ્વભાવતઃ દુઃખમય છે, તે દુઃખરહિત કેવી રીતે થઈ શકે છે. સ્વભાવમાં ઊલટ-ફેર નથી થઈ શકતો. વૈદની દવાથી રોગ અરોગ નથી થતો. તે રોગપીડિત મનુષ્યને પોતાની દવાથી સુખપૂર્વક ઉદ્ધાર કરી દે છે. એ જ પ્રકારે જે સ્વભાવતઃ મલિન અને સ્વભાવથી જ દુઃખી છે, એ પશુઓને પોતાની આજ્ઞારૂપી ઔષધિ આપીને શિવ દુઃખથી છોડાવે છે. રોગ હોવામાં વૈદ કારણ નથી, પરંતુ સંસારની ઉત્પત્તિમાં શિવ કારણ છે, તેથી રોગ અને વૈદ્યના દૃષ્ટાંતથી શિવ અને સંસારની દૃષ્ટાંતમાં સમાનતા નથી—એટલા માટે એ દ્વારા શિવ પર દોષારોપણ કરી શકાય નહીં. જ્યારે દુઃખ સ્વભાવસિદ્ધ છે, ત્યારે શિવ એના કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે છે. જીવોમાં જે સ્વાભાવિક મળ છે, તે જ એમને સંસારચક્રમાં નાખે છે. સંસારનાં કારણભૂત જે મળ—અચેતન માયા વગેરે છે, તે શિવનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યા

વિના સ્વયં ચેષ્ટાશીલ ન થઈ શકે. જેવી રીતે ચુંબક મણિ લોઢાનું સાંનિધ્ય મેળવીને જ ઉપકારક થાય છે—લોખંડને ખેંચે છે એ જ પ્રકારે શિવ પણ જડ માયા વગેરેનું સાંનિધ્ય મેળવીને જ એને ઉપકારક થાય છે. એને સચેષ્ટ બનાવે છે. એના વિદ્યમાન સાંનિધ્યને અકારણ હટાવી શકાતું નથી. તેથી જગત માટે જે સદા અજ્ઞાત છે, તે શિવ જ એના અધિષ્ઠાતા છે. શિવ વગર અહીં કોઈ પણ પ્રવૃત્ત (ચેષ્ટાશીલ) હોતું નથી, એમની આજ્ઞા વગેરે એક પત્તું પણ હાલતું નથી. એમનાથી પ્રેરિત થઈને જ આ આખું જગત વિભિન્ન પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, તથાપિ તે શિવ કયારેય મોહિત થતા નથી. એમની આજ્ઞારૂપિણી જે શક્તિ છે, તે જ સર્વનું નિયંત્રણ કરે છે. બધી દિશાઓ તરફ એનાં મુખ છે. એણે જ સદા આ સંપૂર્ણ દૃશ્યપ્રપંચનો વિસ્તાર કર્યો છે, તથાપિ તેના દોષથી શિવ દૂષિત થતા નથી. જે દુર્બુદ્ધિ માનવ આથી વિપરીત માન્યતા રાખે છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે. શિવની શક્તિના વૈભવથી જ સંસાર ચાલે છે, તો પણ શિવ દૂષિત થતા નથી.

આ જ સમયે આકાશથી શરીર-રહિત વાણી સંભળાઈ—'સત્યં ઓમ્ અમૃતં સૌમ્યમ્'* આ પદોનું ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થયું, એને સાંભળીને બધા લોકો ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એમના સમસ્ત સંશયોનું નિવારણ થઈ ગયું તથા એ મુનિઓએ વિસ્મિત થઈને પવનદેવને પ્રણામ કર્યા. આ રીતે એ મુનિઓને સંદેહરહિત કરીને વાયુદેવે એ ન માન્યું કે એમને પૂર્ણ જ્ઞાન થઈ ગયું છે. 'એમનું જ્ઞાન હજુ પ્રતિષ્ઠિત થયું નથી' એવું સમજીને જ તે આ પ્રકારે બોલ્યા.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હે મુનિઓ! પરોક્ષ અને અપરોક્ષ ભેદથી જ્ઞાન બે પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે. પરોક્ષ જ્ઞાનને અસ્થિર કહેવાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનને સુસ્થિર કહેવાય છે. યુક્તિપૂર્ણ ઉપદેશથી જે જ્ઞાન થાય છે, એને વિદ્વાન પુરુષ પરોક્ષ કહે છે. તે જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનથી અપરોક્ષ થઈ જશે. અપરોક્ષ જ્ઞાન વિના મોક્ષ થતો જ નથી એવો નિશ્ચય કરીને તમે લોકો આળસરહિત થઈને શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરો.

(અધ્યાય ૩૨)

*

પરમ ધર્મનું પ્રતિપાદન, શૈવાગમ અનુસાર પાશુપત જ્ઞાન તથા એનાં સાધનોનું વર્ણન

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે વાયુદેવ! એવું કયું શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે, જે મોક્ષરૂપ જ્ઞાનને અપરોક્ષ કરી દે છે? એને અને એનાં સાધનોને આજે આપ અમને બતાવવાની કૃપા કરો.

વાયુએ કહ્યું—ભગવાન શિવનો બતાવેલો જે પરમ ધર્મ છે, એને જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન કહે છે. એ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સાક્ષાત્ મોક્ષદાયક શિવ અપરોક્ષ થઈ જાય છે. તે પરમધર્મ પાંચ પર્વોને કારણે પાંચ પ્રકારનાં જાણવાં જોઈએ. એ પર્વોનાં નામ છે : ક્રિયા, તપ, જપ, ધ્યાન

* આ પદોનો સમ્મિલિત અર્થ આ પ્રકારે છે : સા, એ સત્ય છે, અમૃતમય છે અને સૌમ્ય છે.

અને જ્ઞાન. એ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે, એ ઉત્કૃષ્ટ સાધનોથી સિદ્ધ થયેલો ધર્મ પરમ ધર્મ મનાય છે. જ્યાં પરોક્ષ જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને મોક્ષદાયક થાય છે. વૈદિક ધર્મ બે પ્રકારના બતાવ્યા છે : પરમ અને અપરમ. ધર્મ-શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં અમારે માટે શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે. યોગપર્યંત જે પરમ ધર્મ છે, તે શ્રુતિઓને શિરોભૂત ઉપનિષદમાં વર્ણિત છે અને જે અપરમ ધર્મ છે, તે એની અપેક્ષાએ નીચે શ્રુતિના મુખ-ભાગથી અર્થાત્ સંહિતા-મંત્રો દ્વારા પ્રતિપાદિત થયો છે. જેમાં પશુ (બદ્ધ) જીવોનો અધિકાર નથી, તે વેદાંતવર્ણિત ધર્મ 'પરમ ધર્મ' મનાય છે. એથી ભિન્ન જે યજ્ઞ-યાગાદિ છે, એમાં સૌનો અધિકાર હોવાથી તે સાધારણ અથવા 'અપરમ ધર્મ' કહેવાય છે. જે અપરમ ધર્મ છે, તે જ પરમ ધર્મનું સાધન છે. ધર્મશાસ્ત્ર આદિ દ્વારા એનું સમ્યક્ રૂપે વિસ્તારપૂર્વક સાંગોપાંગ નિરૂપણ થયું છે. ભગવાન શિવ દ્વારા પ્રતિપાદિત જે પરમ ધર્મ છે, એનું જ નામ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે. ઇતિહાસ અને પુરાણો દ્વારા એનો કોઈ પ્રકારે વિસ્તાર થયો છે. પરંતુ શૈવ-શાસ્ત્રો દ્વારા એના વિસ્તારનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ થયું છે. ત્યાં જ એમના સ્વરૂપનું સમ્યક્રૂપે પ્રતિપાદન થયું છે. સાથે જ એના સંસ્કાર અને અધિકાર પણ સમ્યક્રૂપે વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યા છે. શૈવ-આગમના બે ભેદ છે : શ્રૌત અને અશ્રૌત. જે શ્રુતિના સારતત્ત્વથી સંપન્ન છે તે શ્રૌત છે અને જે સ્વતંત્ર છે તે અશ્રૌત મનાય છે. સ્વતંત્ર શૈવાગમ પહેલાં દશ પ્રકારનો હતો અને પછી અઢાર પ્રકારનો થયો. તે કાયિકા વગેરે સંજ્ઞાઓથી સિદ્ધ થઈને સિદ્ધાંત નામ ધારણ કરે છે. શ્રુતિસારમય જે શૈવ-શાસ્ત્ર છે, એનો વિસ્તાર સો કરોડ શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યો છે. એમાં જ ઉત્કૃષ્ટ 'પાશુપત-વ્રત' અને 'પાશુપત-જ્ઞાન'નું વર્ણન થયું છે. યુગ યુગમાં થનારા શિષ્યોએ એને ઉપદેશ આપવા માટે ભગવાન શિવ સ્વયં જ યોગાચાર્યરૂપે જ્યાં-ત્યાં અવતીર્ણ થઈને એનો પ્રચાર કરે છે.

આ શૈવ-શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરીને એના સિદ્ધાંતનું પ્રવચન કરનારા મુખ્યતઃ ચાર મહર્ષિઓ છે : રુરુ, દધીચ, અગસ્ત્ય અને મહાયશસ્વી ઉપમન્યુ. એમને સંહિતાઓના પ્રવર્તક 'પાશુપત' જાણવા જોઈએ. એમની સંતાન-પરંપરામાં સેંકડો-હજારો ગુરુજન થઈ ગયા છે. પાશુપત સિદ્ધાંતમાં જે પરમધર્મ બતાવ્યો છે, તે ચર્યા* વગેરે ચાર પદોનાં કારણે ચાર પ્રકારના માન્યા છે. એ ચારેમાં જે પાશુપત યોગ છે તે દૃઢતાપૂર્વક શિવનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારો છે. એટલા માટે પાશુપતયોગ જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન મનાયું છે. એમાં પણ બ્રહ્માજીને જે ઉપાય બતાવ્યો છે, એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાન શિવ દ્વારા પરિકલ્પિત જે 'નામાષ્ટકમય યોગ' છે, એના દ્વારા 'શૈવી પ્રજ્ઞા'નો ઉદય થાય છે. એ પ્રજ્ઞા દ્વારા પુરુષ શીઘ્ર જ સુસ્થિર પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેના હૃદયમાં તે જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે, એના ઉપર ભગવાન શિવ પ્રસન્ન થાય છે. એમના કૃપા-પ્રસાદથી એ પરમ યોગ સિદ્ધ થાય છે, જે શિવનાં અપરોક્ષ દર્શન કરાવે છે. શિવના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી સંસાર-બંધનનું કારણ દૂર થઈ જાય છે. આ પ્રકારે સંસારથી

* ચર્યા, વિદ્યા, ક્રિયા અને યોગ—એ ચાર પાદ છે.

મુક્ત થયેલો પુરુષ શિવ-સમાન થઈ જાય છે. આ બ્રહ્માજીનો બતાવેલ ઉપાય છે. એનું જ પૃથક્ વર્ણન કરે છે. શિવ, મહેશ્વર, રુદ્ર, વિષ્ણુ, પિતામહ (બ્રહ્મા), સંસારવૈદ્ય, સર્વજ્ઞ અને પરમાત્મા આ આઠ મુખ્ય નામ છે. એ આઠેય મુખ્ય નામ શિવનાં પ્રતિપાદક છે. એમાંથી આદિ પાંચ નામ ક્રમશઃ શાન્ત્યતીતા વગેરે પાંચ કલાઓ સાથે સંબંધ છે અને એ પાંચ ઉપાધિઓને ગ્રહણ કરવાથી સદાશિવ વગેરેના બોધક થાય છે. ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવા પર ભેદોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એ પદ જ નિત્ય છે. પરંતુ એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થનાર અનિત્ય કહેવાયા છે. પદોનું પરિવર્તન થવાથી પદવાળો પુરુષ મુક્ત થઈ જાય છે. પરિવર્તન અનંતર પુનઃ બીજા આત્માઓને એ પદની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે, અને એમના જ તે આદિ પાંચ નામ નિયત થાય છે. ઉપાદાન આદિ યોગથી અન્ય ત્રણ નામ (સંસારવૈદ્ય, સર્વજ્ઞ અને પરમાત્મા) પણ ત્રિવિધ ઉપાધિનું પ્રતિપાદન કરતાં શિવમાં જ અનુગત થાય છે.

અનાદિ મળનો સંસર્ગ એમનામાં પહેલાંથી જ નથી તથા તે સ્વભાવતઃ અત્યંત શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેથી 'શિવ' કહેવાય છે અથવા તે ઈશ્વર સમસ્ત કલ્યાણમય ગુણોનો એક માત્ર ઘનીભૂત વિગ્રહ છે. એટલા માટે શિવતત્ત્વના અર્થે જાણનારા શ્રેષ્ઠ મહાત્મા એમને શિવ કહે છે. ત્રેવીશ તત્ત્વોથી પરે જે પ્રકૃતિ બતાવી છે, એનાથી પણ પરે પરચીશમા તત્ત્વના સ્થાનમાં પુરુષને બતાવ્યો છે, જેને વેદ વગેરેમાં ઓંકારરૂપ કહ્યો છે. ઓંકાર અને પુરુષમાં વાચ્ય-વાચક ભાવ સંબંધ છે. એના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન એક માત્ર વેદથી જ થાય છે. તે જ વેદાંતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. પરંતુ તે પ્રકૃતિથી સંયુક્ત છે; તેથી એનાથી પણ પરે જે પરમ પુરુષ છે એનું નામ મહેશ્વર છે; કેમકે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેની પ્રવૃત્તિ એને અધીન છે અથવા આ જે અવિનાશી ત્રિગુણમય તત્ત્વ છે, એને પ્રકૃતિ સમજવી જોઈએ. આ પ્રકૃતિને માયા કહે છે. આ માયા જેની શક્તિ છે, એ માયાપતિનું નામ 'મહેશ્વર' છે. મહેશ્વરના સંબંધથી જે માયા અથવા પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે, તે અનંત અથવા વિષ્ણુ કહેવાય છે. તે જ કાલાત્મા અને પરમાત્મા વગેરે નામોથી સંબોધાય છે. એમને જ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ પણ કહ્યા છે. દુઃખ અથવા દુઃખના હેતુનું નામ 'સત્' છે. જે પ્રભુ એનું દ્રાવણ કરે છે—એને ભગાડી મૂકે છે, એ પરમ કારણ શિવને સાધુપુરુષ 'રુદ્ર' કહે છે. કલા, કાલ વગેરે તત્ત્વોને લઈને ભૂતોમાં પૃથ્વી પર્યંત છત્રીસ* તત્ત્વ છે એનાથી જ શરીર બને છે. એ શરીર, ઇન્દ્રિય આદિમાં જે તંદ્રારહિત થઈ વ્યાપકરૂપે સ્થિત છે તે ભગવાન શિવ 'રુદ્ર' કહેવાયા છે. જગતના પિતારૂપ જે મૂર્યાત્મા છે, એ સર્વના પિતારૂપે ભગવાન શિવ જ બિરાજમાન છે; તેથી તે 'પિતામહ' કહેવાયા છે. જેવી રીતે રોગનું નિદાન જાણનાર વૈદ્ય તદનુકૂલ ઉપાયો અને દવાઓથી રોગ દૂર કરી દે છે, એવી જ રીતે ઈશ્વર લયયોગાધિકારથી સદા જડ મૂળસહિત સંસાર-રોગની નિવૃત્તિ કરે છે; તેથી સંપૂર્ણ

* કલા, કાલ, નિયતિ, વિદ્યા, રાગ, પ્રકૃતિ અને ગુણ—એ સાત તત્ત્વ, પંચતન્માત્રા, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણવૃત્તિ, પાંચ શબ્દાદિ વિષય તથા આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને અગ્નિ એ છત્રીશ તત્ત્વ છે.

તત્ત્વોના જ્ઞાતા વિદ્વાન એમને 'સંસારવૈદ્ય' કહે છે. દશ વિષયોના જ્ઞાન માટે દશ ઇનિદ્રયો હોવા છતાં પણ જીવ ત્રણે કાળમાં થનાર સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પૂર્ણરૂપે નથી જાણતો, કેમકે માયાએ જ એમને મળથી આવૃત્ત કરી દીધા છે. પરંતુ ભગવાન સદાશિવ સંપૂર્ણ વિષયોના જ્ઞાનથી સાધનભૂત ઇન્દ્રિયાદિક ન હોવા છતાં જે વસ્તુ જે રૂપમાં સ્થિત છે, એને એ જ રૂપે ઠીક ઠીક જાણે છે, એટલા માટે તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. જે આ સર્વ ઉત્તમ ગુણોથી નિત્ય સંયુક્ત હોવાને કારણે સર્વના આત્મા છે, જેમને માટે પોતાનાથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ આત્માની સત્તા નથી, એ ભગવાન શિવ સ્વયં જ 'પરમાત્મા' છે.

આચાર્યની કૃપાથી આ આઠેય નામોનો અર્થસહિત ઉપદેશ મેળવીને શિવ આદિ પાંચ નામો દ્વારા નિવૃત્તિ આદિ પાંચ કલાઓની ગ્રંથિકાઓનું ક્રમશઃ છેદન અને ગુણ અનુસાર શોધન કરીને ગુણિત, ઉદ્‌ઘાતયુક્ત અને અનિરુદ્ધ પ્રાણો દ્વારા હૃદય, કંઠ, તાલુ, ભ્રૂમધ્ય અને બ્રહ્મરન્ધ્રથી યુક્ત પુર્યષ્ટકનું ભેદન કરીને સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા પોતાના આત્માને સહસ્રાર ચક્રની અંદર લઈ જાય. એનો વર્ણ શુભ્રવર્ણ છે. તે તરુણ સૂર્યની જેમ રક્તવર્ણ કેસર દ્વારા રંજિત અને અધોમુખ છે. એનાં પચાશ દળોમાં સ્થિત 'અ'થી લઈને 'ક્ષ' સુધી સબિન્દુ અક્ષર-કર્ણિકાની વચમાં ગોળાકાર ચંદ્રમંડળ છે. આ ચંદ્રમંડળ છત્રાકારમાં સ્થિત છે. એણે એક ઊર્ધ્વમુખ દ્વાદશ-દળ કમળને આવૃત્ત કરી રાખ્યું છે. એ કમળની કર્ણિકામાં વીજળીની જેમ અકથાદિ ત્રિકોણ યંત્ર છે. આ યંત્રની ચારે બાજુએ સુધાસાગર હોવાને કારણે તે મણિદ્વીપના આકારનો થઈ ગયો છે. એ દ્વીપની મધ્યમાં મણિપીઠ છે. એની વચમાં નાદ-બિંદુની ઉપર હંસપીઠ છે. એની ઉપર પરમ શિવ બિરાજમાન છે. ઉક્ત ચંદ્રમંડળ ઉપર શિવના તેજમાં પોતાના આત્માને સંયુક્ત કરે. આ પ્રકારે જીવને શિવમાં લીન કરીને શાક્ત અમૃતવર્ષા દ્વારા પોતાના શરીરને અભિષિક્ત થતો હોવાની ભાવના કરે. તત્પશ્ચાત્ અમૃતમય વિગ્રહવાળા પોતાના આત્માને બ્રહ્મરંધ્રથી ઉતારીને હૃદયમાં દ્વાદશ-દળ કમળની અંદર સ્થિત ચંદ્રમાથી પરે શ્વેત કમળ પર અર્ધનારીશ્વર રૂપે બિરાજમાન મનોહર આકૃતિવાળા નિર્મલ દેવ ભક્તવત્સલ મહાદેવનું ચિંતન કરે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિક મણિની જેમ ઉજ્જ્વળ છે. તે શીતળ પ્રભાથી યુક્ત અને પ્રસન્ન છે. આ પ્રકારે મનમાં ને મનમાં ધ્યાન કરીને શાંતચિત્ત થયેલો મનુષ્ય શિવનાં આઠ નામો દ્વારા જ ભાવમય પુષ્પોથી એમની પૂજા કરે. પૂજનના અંતે પુનઃ પ્રાણાયામ કરીને ચિત્તને સારીપેઠે એકાગ્ર રાખીને શિવ-નામાષ્ટકનો જપ કરે. પછી ભાવના દ્વારા નાભિમાં આઠ આહુતિઓનો હવન કરીને પૂર્ણાહુતિ અને નમસ્કારપૂર્વક આઠ ફૂલ ચઢાવીને અંતિમ અર્ચના પૂરી કરીને ચાંગળામાં (હથેળીમાં) લીધેલા જળની જેમ પોતાની જાતને શિવનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દે. આ પ્રકારે કરવાથી શીઘ્ર જ મંગલમય પાશુપત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને સાધક એ જ્ઞાનની સુસ્થિરતા પામી લે છે. સાથે જ તે પરમ ઉત્તમ પાશુપત-વ્રત અને પરમ યોગને મેળવીને મુક્ત થઈ જાય છે એમાં સંશય નથી.

(અધ્યાય ૩૨)

પાશુપત-વ્રતની વિધિ અને મહિમા તથા ભસ્મધારણની મહત્તા

ઋષિ બોલ્યા—હે ભગવન્! અમે પરમ ઉત્તમ પાશુપત-વ્રતને સાંભળવા ચાહીએ છીએ, જેનું અનુષ્ઠાન કરીને બ્રહ્મા આદિ બધા દેવતા પાશુપત મનાયા છે.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હું તમને બધા લોકોને ગોપનીય પાશુપત-વ્રતનું રહસ્ય બતાવી રહ્યો છું, જેનું અથર્વશીર્ષમાં વર્ણન છે તથા જે બધાં પાપોનો નાશ કરનારું છે. ચિત્રાથી યુક્ત પૌર્ણમાસી આને માટે ઉત્તમ કાલ છે. શિવ દ્વારા અનુગૃહીત સ્થાન જ એને માટે ઉત્તમ દેશ છે અથવા ક્ષેત્ર, બગીચો વગેરે તથા વનપ્રાન્ત પણ શુભ અને પ્રશસ્ત દેશ છે. પહેલાં ત્રયોદશીને દિવસે સારી રીતે સ્નાન કરીને નિત્યકર્મ સંપન્ન કરી લે. પછી પોતાના આચાર્યની આજ્ઞા લઈને એમનું પૂજન કરે, નમસ્કાર કરીને વ્રતના અંગરૂપ દેવતાઓની વિશેષ પૂજા કરે. ઉપાસકે સ્વયં શ્વેત વસ્ત્ર, શ્વેત યજ્ઞોપવીત, શ્વેત પુષ્પ અને શ્વેત ચંદન ધારણ કરવાં જોઈએ. તે કુશના આસન પર બેસીને હાથમાં મુઠ્ઠીભર કુશ લઈ પૂર્વ અથવા ઉત્તર તરફ મુખ કરીને ત્રણ પ્રાણાયામ કર્યા પછી ભગવાન શિવ અને દેવી પાર્વતીનું ધ્યાન કરે. પછી એ સંકલ્પ કરે કે હું શિવશાસ્ત્રોમાં બતાવેલી વિધિ અનુસાર આ પાશુપત-વ્રત કરીશ. તે જ્યાં સુધી શરીર પડી ન જાય ત્યાં સુધી અથવા બાર, છ અથવા ત્રણ વર્ષ માટે અથવા બાર, છ, ત્રણ માસ અથવા એક માસ માટે અથવા બાર, છ, ત્રણ દિવસ અથવા એક દિવસના આ વ્રતની દીક્ષા લે. સંકલ્પ કરીને વિરજા હોમ માટે વિધિવત્ અગ્નિની સ્થાપના કરીને ક્રમશઃ ઘી, સમિધા અને ચરુથી હવન કરે. તત્પશ્ચાત્ તત્ત્વોની શુદ્ધિના ઉપદેશથી ફરી મૂળમંત્ર દ્વારા એ સમિધા આદિ સામગ્રીની જ આહુતિ આપે. એ સમયે તે વારંવાર આ ચિંતન કરે કે 'મારા શરીરમાં જે આ તત્ત્વો છે, તે બધાં શુદ્ધ થઈ જાય' એ તત્ત્વોનાં નામ આ પ્રકારે છે—પાંચ ભૂત, એની પંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષય, ત્વચા વગેરે સાત ધાતુ, પ્રાણ આદિ પાંચ વાયુ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રકૃતિ, રાગ, વિદ્યા, કલા, નિયતિ, કાલ, માયા, શુદ્ધ વિદ્યા, મહેશ્વર, સદાશિવ, શક્તિતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વ—એ ક્રમશઃ તત્ત્વ કહ્યાં છે.

વિરજ મંત્રોથી આહુતિ કરીને હોતા રજોગુણરહિત શુદ્ધ થઈ જાય છે. પછી શિવનો અનુગ્રહ મેળવીને તે જ્ઞાનવાન થાય છે. તદનંતર છાણ લાવીને એની પિંડી બનાવે. પછી એને મંત્ર દ્વારા અભિમંત્રિત કરીને અગ્નિમાં પધરાવી દે. એ પછી એનું પ્રોક્ષણ કરીને એ દિવસે વ્રતી કેવળ હવિષ્ય ખાઈને રહે. જ્યારે રાત વીતીને પ્રભાત આવે, ત્યારે ચતુર્દશીમાં પુનઃ પૂર્વોક્ત બધાં કૃત્ય કરે. એ દિવસે શેષ સમય નિરાહાર રહીને જ પસાર કરે. પછી પૂર્ણિમાએ પ્રાતઃકાલે આ જ રીતે હોમપર્યંત કર્મ કરીને રુદ્રાગ્નિનો ઉપસંહાર કરે. તદનંતર યત્નપૂર્વક એમાંથી ભસ્મ ગ્રહણ કરે. એ પછી સાધક ચાહે જટા રાખી લે અથવા મૂંડન કરાવી લે અથવા ચાહે તો માથા પર શિખા ધારણ કરે. એ પછી સ્નાન કરીને જો તે લોકલજ્જાથી ઉપર ઉઠી ગયો હોય

તો દિગંબર થઈ જાય અથવા ગેરુઆ-વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને ફાટેલાં-પુરાણાં ચીંથરાં જ ધારણ કરી લે. એક વસ્ત્ર ધારણ કરે યા વલ્કલ પહેરીને રહે. કટિમાં મેખલા ધારણ કરીને હાથમા દંડ લે. તદનંતર બંને પગ ધોઈને આચમન કરે. ચિરજાગ્નિથી પ્રગટ થયેલી ભસ્મને એકત્ર કરીને 'અગ્નિરિતિ ભસ્મ' ઇત્યાદિ છ અથર્વવેદીય મંત્રો દ્વારા એને પોતાના શરીરે લગાડે. મસ્તકથી લઈને પગ સુધી બધાં જ અંગો પર સારી રીતે ચોળી લે. આ જ ક્રમથી પ્રણવ યા શિવમંત્ર દ્વારા સર્વાંગમાં ભસ્મ લગાવીને 'ત્र्यायુષમ' ઇત્યાદિ મંત્રોથી લલાટ વગેરે અંગોમાં ત્રિપુંડ્રની રચના કરે. આ રીતે શિવભાવને પ્રાપ્ત થઈને શિવયોગનું આચરણ કરે. ત્રણે સંધ્યાઓને સમયે આવું જ કરવું જોઈએ. આ જ 'પાશુપત-વ્રત' છે, જે ભોગ અને મોક્ષ આપનાર છે. આ જીવોના પશુભાવને નિવૃત્ત કરી દે છે. આ પ્રકારે પાશુપતવ્રતના અનુષ્ઠાન દ્વારા પશુત્વનો પરિત્યાગ કરીને લિંગમૂર્તિ સનાતન મહાદેવજીનું પૂજન કરવું જોઈએ. જો વૈભવ હોય તો સોનાનું અષ્ટદલ કમળ બનાવે, જેમાં નવ પ્રકારનાં રત્ન જડેલાં હોય. એમાં કર્ણિકા અને કેસર પણ હોય. આવા કમળને ભગવાનનું આસન બનાવે. ધનનો અભાવ હોય તો લાલ અથવા સફેદ કમળના ફૂલનું આસન અર્પિત કરે. તે પણ જો ન મળે તો કેવળ ભાવનામય કમળ સમર્પિત કરે.

એ કમળની કર્ણિકામાં પીઠિકાસહિત નાના-શા સ્ફટિક મણિમય લિંગની સ્થાપના કરીને ક્રમશઃ વિધિપૂર્વક એનું પૂજન કરે. એ લિંગનું શોધન કરીને પહેલાં શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર એની સ્થાપના કરી લેવી જોઈએ. પછી આસન આપીને પંચમુખના પ્રકારથી મૂર્તિની કલ્પના કરીને પંચગવ્ય વગેરેથી પૂર્ણ, પોતાના વૈભવ અનુસાર, સંગૃહીત ભરેલા સુવર્ણનિર્મિત કળશોથી એ મૂર્તિને સ્નાન કરાવે. પછી સુગંધિત દ્રવ્ય, ચંદન અને કંકુ વગેરેથી વેદીસહિત ભૂષણભૂષિત શિવલિંગનું અનુલેપન કરીને બિલ્વપત્ર, લાલ કમળ, શ્વેત કમળ, નીલ કમળ, અન્યાન્ય સુગંધિત પુષ્પ, પવિત્ર અને ઉત્તમ પત્ર તથા દૂર્વા અને અક્ષત વગેરે વિચિત્ર ઉપચાર ચઢાવીને યથાપ્રાપ્ત સામગ્રી દ્વારા મહાપૂજનની વિધિથી એમાં મૂર્તિની અભ્યર્ચના કરે. પછી ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય નિવેદિત કરે. આ રીતે ભગવાન શિવને ઉત્તમ વસ્ત્ર નિવેદિત કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરે. **એ વ્રતમાં વિશેષતઃ એ બધી જ વસ્તુઓ આપવી જોઈએ, જે પોતાને અધિક પ્રિય હોય, શ્રેષ્ઠ હોય અને ન્યાયપૂર્વક ઉપાર્જિત થયેલી હોય,** બિલ્વપત્ર, ઉત્પલ અને કમળોની સંખ્યા એક એક હજારની હોવી જોઈએ. અન્ય પત્રો અને ફૂલોમાંથી પ્રત્યેકની સંખ્યા એક સો આઠ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રીમાં પણ બિલ્વપત્રને વિશેષ યત્નપૂર્વક એકઠાં કરવાં. એને ભૂલથી પણ રહી ન જાય તે જોવું. સોનાનું બનેલું એક જ કમળ એક હજાર કમળોથી શ્રેષ્ઠ મનાયું છે. નીલકમળ વિશે પણ આ જ વાત છે. આ બધું બિલ્વપત્ર જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અન્ય પુષ્પો માટે કોઈ નિયમ નથી. એ જેટલાં મળે, તેટલાં ચઢાવવાં જોઈએ. અષ્ટાંગ અર્ઘ્ય ઉત્તમ મનાયો છે. ધૂપ અને આલેપ (ચંદન) વિશે પણ વિશેષ વાત એ જ છે. 'વામદેવ' નામના મુખમાં ચંદન, 'તત્પુરુષ' નામના મુખમાં હરિતાલ અને 'ઈશાન' નામના મુખમાં ભસ્મ લગાડવી જોઈએ.

કોઈ કોઈ ભસ્મથી જગાએ આલેપનું વિધાન કરે છે. બીજા પ્રકારના ધૂપના વિધાનથી કેટલાક લોકો પ્રસિદ્ધ ધૂપનો નિષેધ કરે છે. 'અઘોર' નામના મુખને માટે સફેદ અગરુનો ધૂપ દેવો જોઈએ. 'તત્પુરુષ' નામના મુખને માટે કૃષ્ણ અગરુના ધૂપનું વિધાન છે. 'વામદેવ'ને માટે ગુગુળ, 'સદ્યોજાત' મુખ માટે સૌગંધિક તથા 'ઈશાન' માટે પદ્મ ઉશીર (ખસ) વગેરે ધૂપનો વિશેષ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. સાકર, મધ, કપૂર, કપિલા ગાયનું ઘી, ચંદનનો ચૂરો તથા અગરુનું લાકડું વગેરેનું ચૂર્ણ—આ બધાંને મેળવીને જે ધૂપ તૈયાર કરવામાં આવે છે, એને બધાને માટે સામાન્યરૂપે ઉપયોગ માટે યોગ્ય મનાય છે. કપૂરની બત્તી અને ઘીનો દીપક પ્રગટાવીને દીપમાળા આપવી જોઈએ. ત્યાર પછી પ્રત્યેક મુખ માટે પૃથક્-પૃથક્ અર્ઘ્ય અને આચમન આપવાનું વિધાન છે.

પ્રથમ આવરણમાં ગણેશ અને કાર્તિકેયની પૂજા કરવી જોઈએ. એમની સાથે જ બાહ્ય અંગોની પણ પૂજા કરી લેવી જોઈએ. પ્રથમ આવરણની પૂજા થઈ જાય પછી બીજા આવરણમાં ચક્રવર્તી વિઘ્નેશ્વરોનું પૂજન કરવું જોઈએ. તૃતીય આવરણમાં ભવ વગેરે અષ્ટમૂર્તિઓની પૂજાનું વિધાન છે. ત્યાં મહાદેવ આદિ એકાદશ મૂર્તિઓનું પૂજન પણ જરૂરી છે. ચોથા આવરણમાં બધા જ ગણેશ્વર પૂજનીય છે. પાંચમા આવરણમાં કમળના બાહ્ય ભાગમાં ક્રમશઃ દશ દિક્પાલો, અનેક અસ્ત્ર અને અનુચરોની ક્રમશઃ પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાં જ બ્રહ્માના માનસપુત્રોની, સમસ્ત જ્યોતિર્ગણોની, બધાં જ દેવી-દેવતાઓની, બધાં જ આકાશચારીઓની, પાતાળવાસીઓની અખિલ મુનીશ્વરોની, યોગીઓની, બધા યજ્ઞોની, દ્વાદશ સૂર્યોની, માતૃકાઓની, ગણોસહિત ક્ષેત્રપાલોની અને સમસ્ત ચરાચર જગતની પૂજા કરવી જોઈએ. આ સર્વને શંકરની વિભૂતિ માનીને શિવની પ્રસન્નતા માટે જ એમનું પૂજન કરવું ઉચિત છે.

આ પ્રકારે આવરણ-પૂજા પછી પરમેશ્વર શિવનું પૂજન કરીને એમને ભક્તિપૂર્વક ઘી અને ખાનપાનની વાનગી મનોહર હવિષ્યનું નિવેદન કરવું જોઈએ. મુખશુદ્ધિ માટે જરૂરી ઉપકરણોથી તાંબૂલ આપીને વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલોથી પુનઃ ઈષ્ટદેવનો શણગાર કરવો. આરતી કરવી. તત્પશ્ચાત્ શેષ કૃત્ય પૂરાં કરવાં. પ્યાલા તથા ઉપકારક સામગ્રીસહિત શય્યા સમર્પિત કરવી જોઈએ. શૈયા ઉપર ચંદ્રમા સમાન ચમકીલો હાર આપવો. રાજોચિત મનોહર વસ્તુઓ બધી રીતે સંચિત કરી દે. સ્વયં પૂજન કરે, બીજાઓની પાસે કરાવે તથા પ્રત્યેક પૂજનમાં આહુતિ આપે. એ પછી સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને જપ કરીને પંચાક્ષરી વિદ્યાને જપે. પરિક્રમા અને પ્રણામ કરીને પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દેવી. તદનંતર ઈષ્ટદેવની સામે જ ગુરુ અને બ્રાહ્મણની પૂજા કરે. એ પછી અર્ઘ્ય અને આઠ ફૂલ આપીને પૂજિત લિંગ અથવા મૂર્તિમાંથી દેવતાનું વિસર્જન કરે. પછી અગ્નિદેવનું પણ વિસર્જન કરીને પૂજા સમાપ્ત કરે. મનુષ્ય માટે એ જરૂરી છે કે પ્રતિદિવસ આ જ પ્રકારે પૂર્વોક્તરૂપે સેવા કરે. પૂજનના અંતમાં સુવર્ણમય કમળ તથા અન્ય બધાં ઉપકરણોસહિત એ શિવલિંગને ગુરુના હાથમાં આપી દે અથવા શિવાલયમાં સ્થાપિત કરી દે. ગુરુઓ, બ્રાહ્મણો તથા વિશેષતઃ

વ્રતધારીઓની પૂજા કરીને સામર્થ્ય હોય તો ભક્ત બ્રાહ્મણો તથા દીનો અને અનાથોને પણ સંતુષ્ટ કરે. સ્વયં ઉપવાસમાં અસમર્થ હોવાથી ફળ-મૂળ ખાઈને અથવા દૂધ પીને રહે અથવા ભિક્ષાન્નભોજી થાય અથવા એક સમય ભોજન કરે. રાત્રે પ્રતિદિન પરિમિત ભોજન કરે અને પવિત્ર ભાવથી ભૂમિ-શયન કરે. ભસ્મ પર, તૃણ પર અથવા ચીર પર યા મૃગચર્મ પર શયન કરે. પ્રતિદિન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને જ આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે. જો શક્તિ હોય તો રવિવારને દિવસે, આર્દ્રનક્ષત્રમાં, બંને પક્ષાયી પૂર્ણિમા અને અમાસે, આઠમે તથા ચૌદશે ઉપવાસ કરે. મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા સંપૂર્ણ પ્રયત્નથી પાખંડી, પતિત, રજસ્વલા સ્ત્રી, સૂતકમાં પડેલા લોકો તથા અત્યંજ વગેરેના સંપર્કનો ત્યાગ કરે. નિરંતર ક્ષમા, દાન, દયા સત્યભાષણ અને અહિંસામાં તત્પર રહે. સંતુષ્ટ અને શાંત રહીને જપ અને ધ્યાનમાં લાગ્યો રહે. ત્રણે કાળ સ્નાન કરે અથવા ભસ્મ-સ્નાન કરી લે. મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા વિશેષ પૂજા કર્યા કરે. આ વિષયમાં અધિક કહેવાથી શો લાભ? વ્રતધારી પુરુષ ક્યારેય અશુભ આચરણ ન કરે. પ્રમાદવશ જો એવું આચરણ થઈ જાય તો એના ગુરુ-લાઘવનો વિચાર કરીને એના દોષોનું નિવારણ કરવા માટે પૂજા, હોમ અને જપ વગેરે દ્વારા ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. વ્રતની સમાપ્તિપર્યંત ભૂલથી પણ અશુભ આચરણ ન કરે. સંપત્તિ હોય તો તે અનુસાર ગોદાન, વૃષોત્સર્ગ (ખૂબ (પશુ) દાન આપવું) અને પૂજન કરે. ભક્ત પુરુષ નિષ્કામભાવથી શિવની પ્રીતિ માટે જ સર્વ કાંઈ કરે. આ સંક્ષેપમાં વ્રતની વિધિ કહી ગઈ છે.

હવે શાસ્ત્ર-અનુસાર પ્રત્યેક માસમાં જે વિશેષ કૃત્ય છે, એ બતાવું છું. વૈશાખ માસમાં હીરાનું બનેલું શિવલિંગ હોય તેનું પૂજન કરવું. જેઠ માસમાં મરકતમણિમય શિવલિંગની પૂજા કરવી ઉચિત છે. આષાઢ માસમાં મોતીના બનેલા શિવલિંગને પૂજનીય સમજો. શ્રાવણ માસમાં નીલમના બનાવેલ શિવલિંગનું પૂજન યોગ્ય છે. ભાદરવામાં પૂજન માટે પદ્મરાગ મણિમય શિવલિંગ ઉત્તમ મનાયું છે. આસો માસમાં ગોમેદમણિના શિવલિંગનું પૂજન ઉત્તમ છે. કારતક માસમાં પરવાળાનું શિવલિંગ અને માગસર માસમાં વૈદૂર્યમણિનું શિવલિંગ પૂજન થવું જોઈએ તેવું વિધાન છે. પોષ માસમાં પુષ્પરાગ (પોખરાજ) મણિ તથા માઘ માસમાં સૂર્યકાન્ત મણિના લિંગનું પૂજન કરવું જોઈએ. ફાગણ માસમાં ચંદ્રકાન્ત મણિ અને ચૈત્રમાં સૂર્યકાન્તમણિના બનેલા શિવલિંગના પૂજનની વિધિ છે અથવા રત્નો ન મળવા પર બધા જ માસમાં સુવર્ણમય લિંગનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. સુવર્ણના અભાવમાં ચાંદી, તાંબુ, પથ્થર, માટી લોહ અથવા બીજી કોઈ વસ્તુ જે સુલભ હોય, તેનું લિંગ બનાવી લેવું જોઈએ અથવા પોતાની રુચિ અનુસાર સર્વગન્ધમય લિંગનું નિર્માણ કરે. વ્રતની સમાપ્તિ સમયે નિત્ય કર્મ પૂર્ણ કરીને પૂર્વવત્ વિશેષ પૂજા અને હવન કરીને પશ્ચાત્ આચાર્યનું તથા વિશેષતઃ વ્રતધારી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરે. પછી આચાર્યની આજ્ઞા લઈ પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને કુશાસન પર બેસવું. હાથમાં કુશ લઈને, પ્રાણાયામ કરીને, 'સામ્બસદાશિવ'નું ધ્યાન કરતાં

કરતાં યથાશક્તિ મૂલમંત્રનો જપ કરે. પછી પૂર્વવત્ આજ્ઞા લઈ, હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને કહે—'હે ભગવન્! હવે હું આપની આજ્ઞાથી આ વ્રતનો ઉત્સર્ગ (છોડું છું) કરું છું.' આમ કહીને શિવલિંગના મૂળ ભાગમાં ઉત્તર દિશા તરફ કુશનો ત્યાગ કરે. તદનંતર દંડ, ચીર, જટા અને મેખલાનો પણ ત્યાગ કરી દે. ત્યારપછી વિધિપૂર્વક આચમન કરીને પંચાક્ષર-મંત્રનો જપ કરે.

જો આત્યંતિક દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પોતાના શરીરનો અંત થતાં સુધી શાંતભાવથી આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે 'નૈષ્ઠિક વ્રતી' કહેવાય છે. એને સર્વ આશ્રમોથી ઊર્ધ્વ જાણીને મહાપાશુપત જાણવો જોઈએ. તે જ તપસ્વી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને એ જ મહાન વ્રતધારી છે. જે બાર દિવસો સુધી પ્રતિદિન વિધિપૂર્વક આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે પણ નૈષ્ઠિક તુલ્ય જ છે; કેમકે એણે તીવ્ર વ્રતનો આશ્રય લીધો છે. જે પોતાના શરીર પર ઘી લગાવીને વ્રતના બધા નિયમોમાં તત્પર થઈને બે-ત્રણ દિવસ એક દિવસ પણ આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે પણ કોઈ નૈષ્ઠિક જ છે. જે નિષ્કામ થઈને પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માનીને પોતાની જાતને શિવનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરીને આ ઉત્તમ વ્રતનું સદા અનુષ્ઠાન કરે છે, એના સમાન ક્યાંય કોઈ નથી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ભસ્મ લગાવીને મહાપાતકજનિત અત્યંત દારુણ પાપોથી પણ તત્કાળ છૂટી જાય છે, એમાં સંશય નથી. રુદ્રાગ્નિનું જે સૌથી ઉત્તમ વીર્ય (બળ) છે, તે જ ભસ્મ કહેવાય છે. તેથી જે બધા જ સમયે ભસ્મ લગાવી રાખે છે, તે વીર્યવાન મનાય છે. ભસ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારા પુરુષના બધા દોષએ ભસ્માગ્નિના સંયોગથી દગ્ધ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. જેનું શરીર ભસ્મસ્નાનથી વિશુદ્ધ છે, તે ભસ્મનિષ્ઠ કહેવાય છે. જેનાં બધાં અંગોમાં ભસ્મ લગાડેલી છે, જે ભસ્મથી પ્રકાશમાન છે, જેણે ભસ્મમય ત્રિપુંડ્ર લગાવી રાખ્યું છે તથા જે ભસ્મથી સ્નાન કરે છે એ ભસ્મનિષ્ઠ મનાય છે. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ તથા અત્યંત દુઃસહ રોગ પણ ભસ્મનિષ્ઠની નિકટતાથી દૂર ભાગે છે, એમાં સંશય નથી. એ શરીરને ભાસિત કરે છે, એટલા માટે 'ભાસિત' કહેવાય છે તથા પાપનું ભક્ષણ કરે છે તે કારણે એનું નામ 'ભસ્મ' છે. ભૂતિ (ઐશ્વર્ય) કારક હોવાથી એને 'ભૂતિ' અથવા 'વિભૂતિ' પણ કહે છે. વિભૂતિ રક્ષા કરનારી છે, તેથી તેનું નામ 'રક્ષા' પણ છે. ભસ્મના માહાત્મ્ય વિશે અહીં શું વધારે કહી શકાય. ભસ્મથી સ્નાન કરનાર વ્રતી પુરુષ સાક્ષાત્ મહેશ્વરદેવ કહેવાય છે. આ પરમેશ્વર (રુદ્રાગ્નિ) સંબંધી ભસ્મ શિવભક્તો માટે બહુ ભારે અસ્ત્ર છે; કેમકે એણે ધૌમ્ય મુનિના મોટા ભાઈ ઉપમન્યુના તપમાં આવેલી આપત્તિઓનું નિવારણ કર્યું હતું; તેથી સર્વથા પ્રયત્ન કરીને પાશુપત-વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરીને તે પછી હવન સંબંધી ભસ્મનો ધન સમાન સંગ્રહ કરીને સદા ભસ્મસ્નાનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૩૩)

*

બાળક ઉપમન્યુને દૂધ માટે દુઃખી જોઈને માતા એને શિવની આરાધના માટે પ્રેરણા આપે છે તથા ઉપમન્યુની તીવ્ર તપસ્યા

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! ધૌમ્યના મોટા ભાઈ ઉપમન્યુ જ્યારે નાના બાળક હતા, ત્યારે એમણે દૂધને માટે તપસ્યા કરી હતી અને ભગવાન શિવે પ્રસન્ન થઈને એમને ક્ષીરસાગરનું પ્રદાન કર્યું હતું. પરંતુ શૈશવ અવસ્થામાં એમને શિવ-શાસ્ત્રના પ્રવચનની શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અથવા તે કેવી રીતે શિવના સત્સ્વરૂપને જાણીને તપસ્યામાં નિરત થયા? તપશ્ચરણ પર્વમાં એમને ભસ્મ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ, જેથી જે રુદ્રાગ્નિનું ઉત્તમ વીર્ય છે, એ આત્મરક્ષક ભસ્મને એમણે પ્રાપ્ત કરી?

વાયુદેવે કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! જેમણે એ તપ કર્યું હતું, તે ઉપમન્યુ કોઈ સાધારણ બાળક ન હતા, પરમ બુદ્ધિમાન મુનિવર વ્યાઘ્રપાદના પુત્ર હતા. એમણે જન્માંતરમાં જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ કોઈ કારણવશ તે પોતાના પદથી ચ્યુત થઈ ગયા—યોગભ્રષ્ટ થઈ ગયા. તેથી ભાગ્યવશ જન્મ લઈને તે મુનિકુમાર થયા.

એક સમયની વાત છે, એ પોતાના મામાના આશ્રમમાં એમને પીવા માટે બહુ થોડું દૂધ મળ્યું. એમના મામાનો છોકરો પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ગરમ ગરમ દૂધ પીને એમની સામે ઊભો—માતુલપુત્રને આ અવસ્થામાં જોઈને વ્યાઘ્રપાદકુમાર ઉપમન્યુના મનમાં ઈર્ષ્યા થઈ અને તે પોતાની મા પાસે જઈને બહુ પ્રેમથી બોલ્યા—'હે માતાઃ! હે મહાભાગે! હે તપસ્વિનિ! મને અત્યંત સ્વાદિષ્ટ ગરમ ગરમ ગાયનું દૂધ આપો. હું થોડું તો પીવાનો નથી.'

દીકરાની આ વાત સાંભળીને વ્યાઘ્રપાદની પત્ની તપસ્વિની માતાના મનમાં એ સમયે બહુ દુઃખ થયું. એણે પુત્રને બહુ આદર સાથે છાતી સરસો ચાંપી લીધો અને પ્રેમપૂર્વક લાડ-પ્યાર કરીને પોતાની નિર્ધનતાનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તે દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી બાળક ઉપમન્યુ વારંવાર દૂધને યાદ કરીને રડતી માતાને કહેવા લાગ્યા—'મા, દૂધ આપ, દૂધ આપ.' બાળકની આ હઠને જાણીને એ તપસ્વિની બ્રાહ્મણ-પત્નીએ એની હઠના નિવારણ માટે એક સુંદર ઉપાય કર્યો. એણે સ્વયં ઉંછ-વૃત્તિથી કેટલાંક બીજોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. એ બીજોને જોઈને એણે તત્કાલ તે ઉઠાવી લીધાં અને દળીને પાણીમાં ભેળવી દીધાં. પછી મીઠી વાણીમાં બોલ્યાં—'આવો, આવો મારા લાલ' એમ કહીને બાળકને શાંત કરીને હૃદય સાથે લગાવી લીધો અને દુઃખથી પીડિત થઈને એમણે કૃત્રિમ દૂધ એના હાથમાં આપી દીધું. માતાના આપેલા એ બનાવટી દૂધને પીને બાળક અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો અને બોલ્યો—'મા, આ દૂધ નથી' ત્યારે તે બહુ જ દુઃખી થઈ ગઈ અને પુત્રનું મસ્તક સૂંઘીને પોતાના બંને હાથથી એનાં કમલસદૃશ નેત્ર લૂછીને બોલી—'બેટા, આપણી પાસે બધી વસ્તુઓનો અભાવ હોવાને કારણે દરિદ્રતાવશ મેં અભાગણીએ દળેલાં બીને પાણીમાં હલાવીને તને મિથ્યા દૂધ આપ્યું હતું. તે 'દૂધ નથી આપ્યું' એવું કહીને રડતાં રડતાં મને વારંવાર દુઃખી કરે છે. કિન્તુ ભગવાન શિવની કૃપા વિના તારે

માટે ક્યાંય દૂધ નથી. ભક્તિપૂર્વક માતા પાર્વતી અને અનુચરોસહિત ભગવાન શિવનાં ચરણારવિંદોમાં જે કાંઈ સમર્પિત કર્યું હોય, તે સંપૂર્ણ સંપત્તિનું કારણ હોય છે. મહાદેવજી ધન દેનારા છે. આ સમયે આપણે લોકોએ એમની આરાધના કરી નથી. તે ભગવાન જ સકામ પુરુષોને એમની ઇચ્છા અનુસાર ફળ દેનારા છે. આપણે લોકોએ આજ પહેલાં ક્યારેય ધનની કામનાથી ભગવાન શિવની પૂજા કરી નથી. તેથી આપણે દરિદ્ર થઈ ગયાં છીએ અને એ જ કારણ છે કે તારે માટે દૂધ મળી રહ્યું નથી. હે બેટા! **પૂર્વજન્મમાં ભગવાન શિવ અથવા વિષ્ણુના ઉદ્દેશ્યથી જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે જ વર્તમાન જન્મમાં મળે છે, બીજું કશું નહીં.***

ઉપમન્યુ બોલ્યા—માં! જો માતા પાર્વતીસહિત ભગવાન શિવ વિદ્યમાન છે, તો આજથી શોક કરવો વ્યર્થ છે. હે મહાભાગા! હવે શોક છોડો, બધું જ મંગલમય જ થશે. મા! આજે મારી વાત સાંભળી લો. જો ક્યાંય કદાચ મહાદેવજી છે, તો હું વિલંબથી અથવા શીઘ્ર જ એમની પાસેથી ક્ષીરસાગર માગી લાવીશ.

વાયુદેવતા કહે છે—મહાબુદ્ધિમાન બાળકની આ વાત સાંભળીને એની મનસ્વિની માતા એ સમયે બહુ પ્રસન્ન થયાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યાં.

માતાએ કહ્યું—બેટા! તેં બહુ જ સારો વિચાર કર્યો છે. તારો આ વિચાર મારી પ્રસન્નતાને વધારનારો છે. હવે તું વિલંબ ન કર. સામ્બસદાશિવનું ભજન કર. અન્ય દેવતાઓને છોડીને મન, વાણી, અને ક્રિયા દ્વારા ભક્તિભાવની સાથે પાર્ષદગણોસહિત એ જ સામ્બસદાશિવનું ભજન કર. 'નમઃ શિવાય' આ મંત્ર એ દેવાધિદેવ વરદાયક શિવનો સાક્ષાત્ વાચક મનાય છે. પ્રણવસહિત જે બીજા સાત કરોડ મહામંત્ર છે, એ બધા આમાં જ લીન થાય છે અને ફરી એમાંથી જ પ્રગટે છે. આ મંત્ર બીજા બધા મંત્રોથી પ્રબળ છે. એ જ સર્વની રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે; માટે બીજની ઇચ્છા ન કરવી જોઈએ. એટલે તું બીજા મંત્રોનો ત્યાગ કરીને કેવળ પંચાક્ષરના જપમાં જ લાગી જા. આ મંત્ર જેવો જીભ પર આવશે કે તરત જ અહીં કશું જ દુર્લભ નહીં રહી જાય. આ ઉત્તમ ભસ્મ જેને મેં તમારા પિતાજી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી છે, તે વિરજા હોમના અગ્નિથી સિદ્ધ કરેલી છે, તેથી મોટામાં મોટી આપત્તિઓના નિવારણમાં ખપ લાગશે. મેં તમને જે પંચાક્ષર મંત્ર બતાવ્યો છે, એને મારી આજ્ઞાથી ગ્રહણ કરો. એના જપથી શીઘ્ર તારી રક્ષા થશે.

વાયુદેવતા કહે છે—આ પ્રકારે આજ્ઞા આપીને અને 'તમારું કલ્યાણ થાઓ' એવું કહીને માતાએ પુત્રને વિદાય આપી-મુનિ ઉપમન્યુએ એ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને તપસ્યા માટે જવાની તૈયારી કરી. એ સમયે માતાએ આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું—'બધા દેવતા તમારું મંગળ કરો.' માતાની આજ્ઞા મેળવીને એ બાળકે દુષ્કર તપસ્યાનો આરંભ કર્યો. હિમાલય પર્વતના એક શિખર પર જઈને ઉપમન્યુ એકાગ્રચિત્ત થઈને કેવળ વાયુ પીને રહેવા લાગ્યા. એમણે આઠ

---

* પૂર્વજન્મનિ મહદ્ધ્યં શિવમુદ્દિશ્ય વૈસુત। તદેવ લભ્યતે નાન્યદ્ વિષ્ણુમુદ્દિશ્ય વા પ્રભુમ્॥
(શિ.પુ.વા.સં.પૂ.ખં. ૩૪/૩૨)

ઈંટોનું એક મંદિર બનાવીને એમાં માટીના શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એમાં માતા પાર્વતી તથા ગણોસહિત અવિનાશી મહાદેવજીનું આવાહન કરીને ભક્તિભાવથી પંચાક્ષર-મંત્રથી જ વનનાં પત્ર-પુષ્પ આદિ ઉપચારોથી એમની પૂજા કરતાં કરતાં ચિરકાળ સુધી ઉત્તમ તપસ્યામાં લાગ્યા રહ્યા. એ એકાંકી કૃશકાય બાળક દ્વિજવર ઉપમન્યુને શિવમાં મન લગાવીને તપસ્યા કરતાં જોઈ મરીચિના શાપથી પિશાચ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા કેટલાક મુનિઓએ પોતાના રાક્ષસ સ્વભાવથી સતાવવા લાગ્યા અને એમના તપમાં વિઘ્ન નાખવાનો આરંભ કર્યો. એમના દ્વારા સતાવ્યા છતાં પણ ઉપમન્યુ ગમે તેમ કરીને તપમાં જ લાગ્યા રહ્યા અને સદા 'નમઃ શિવાય'નો આર્તનાદની જેમ જોરજોરથી ઉચ્ચારણ કરતા રહ્યા. એ શબ્દને સાંભળતાં જ એમની તપસ્યામાં વિઘ્ન કરનારા તે મુનિ એ બાળકને સતાવવાનું છોડીને એમની સેવામાં લાગી ગયા. બ્રાહ્મપુત્ર બાળક મહાત્મા ઉપમન્યુની એ તપસ્યાથી સંપૂર્ણ ચરાચર જગત પ્રદીપ્ત અને સંતપ્ત થઈ ગયું.

(અધ્યાય ૩૪)

*

ભગવાન શંકરનું ઈન્દ્રરૂપ ધારણ કરીને ઉપમન્યુના ભક્તિભાવની પરીક્ષા લેવી, એમને ક્ષીરસાગર વગેરે આપીને ઘણાંબધાં વરદાનો આપવાં અને પોતાનો પુત્ર માનીને પાર્વતીના હાથમાં સોંપવા, કૃતાર્થ થયેલા ઉપમન્યુનું પોતાની માતા પાસે પરત આવવું

તદનંતર ભગવાન વિષ્ણુના અનુરોધ પર શ્રીશિવજીએ પહેલાં ઈન્દ્રનું રૂપ ધારણ કરીને ઉપમન્યુ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. પછી શ્વેત ઐરાવત પર આરૂઢ થઈને સ્વયં દેવરાજ ઈન્દ્રનું શરીર ગ્રહણ કરીને ભગવાન સદાશિવ દેવતા, અસુર, સિદ્ધ તથા મોટા મોટા નાગ સાથે ઉપમન્યુ મુનિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. એ સમયે તે ઐરાવત પોતાની સૂંઢમાં શ્વેતચામર લઈને શચીસહિત દિવ્ય-રૂપમાળા દેવરાજ ઈન્દ્રને હવા નાખી રહ્યો હતો અને પોતાની સૂંઢમાં શ્વેત છત્ર લઈને એમના પર ધરીને ચાલી રહ્યો હતો. ઈન્દ્રનું રૂપ ધારણ કરેલ ઉમાસહિત ભગવાન સદાશિવ એ શ્વેત છત્રથી એવી રીતે સુશોભિત થઈ રહ્યા હતા, જેવી રીતે ઉદિત પૂર્ણ ચંદ્રમંડળથી

મંદરાચલ શોભાયમાન થાય છે. આ રીતે ઈન્દ્રના સ્વરૂપનો આશ્રય લઈ પરમેશ્વર શિવ ઉપમન્યુના એ આશ્રમ પર પોતાના એ ભક્ત પર અનુગ્રહ માટે જઈ પહોંચ્યા. ઈન્દ્રરૂપધારી પરમેશ્વર શિવને આવેલા જોઈ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉપમન્યુ મુનિએ મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રકારે કહ્યું—'હે દેવેશ્વર! હે જગન્નાથ! હે ભગવન્! હે દેવશિરોમણે! આપ સ્વયં અહીં પધાર્યા, એથી મારો આશ્રમ પવિત્ર થઈ ગયો.'

ઈન્દ્રરૂપધારી શિવ બોલ્યા—હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા ધૌમ્યના મોટા ભાઈ મહામુને ઉપમન્યો! હું તમારી આ તપસ્યાથી બહુ સંતુષ્ટ છું. તમે વરદાન માગો, હું તમને સંપૂર્ણ અભીષ્ટ વસ્તુઓનું પ્રદાન કરીશ.

વાયુદેવતા કહે છે—એ ઈન્દ્રદેવના આવા કહેવા પર એ સમયે મુનિપ્રવર ઉપમન્યુએ હાથ જોડીને કહ્યું—'હે ભગવન્! હું ભગવાન શિવની ભક્તિ માગું છું.' આ સાંભળીને ઈન્દ્રે કહ્યું—'શું તમે મને જાણતા નથી! હું સમસ્ત દેવતાઓનો પાલક અને ત્રણે લોકોનો અધિપતિ ઈન્દ્ર છું. બધા દેવતા મને નમસ્કાર કરે છે. હે બ્રહ્મર્ષે! મારા ભક્ત થઈ જાઓ. સદા મારી જ પૂજા કરો. તમારું કલ્યાણ હો. હું તમને બધું જ આપીશ. નિર્ગુણ રુદ્રને છોડી દો. એ નિર્ગુણ રુદ્રથી તમારું કયું કાર્ય સિદ્ધ થશે, જે દેવતાઓની પંક્તિથી બહાર થઈને પિશાચભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે.'

વાયુદેવતા કહે છે—આ સાંભળીને પંચાક્ષર-મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં એ મુનિ ઉપમન્યુ ઈન્દ્રને પોતાના ધર્મમાં વિઘ્ન નાખવા આવેલા જાણી, બોલ્યા.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—યદ્યપિ તમે ભગવાન શિવની નિંદામાં તત્પર છો, તથાપિ આ પ્રસંગમાં પરમાત્મા મહાદેવજીની નિર્ગુણતા બતાવીને તમે સ્વયં જ એમનું સંપૂર્ણ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ રૂપે કહી દીધું છે. તમે જાણતા નથી કે ભગવાન રુદ્ર સંપૂર્ણ દેવેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના પણ જનક છે તથા પ્રકૃતિથી પરે છે. બ્રહ્મવાદી લોક એમને જ સત્-અસત્, વ્યક્ત-અવ્યક્ત તથા નિત્ય એક અને અનેક કહે છે. તેથી હું એમની પાસેથી જ વરદાન માગીશ. જે યુક્તિવાદથી પરે તથા સાંખ્ય અને યોગના સારભૂત અર્થનું જ્ઞાન પ્રદાન કરનારા છે, તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનીને જેમની ઉપાસના કરે છે, એ ભગવાન શિવ પાસે જ વરદાન માગીશ. હે દેવાધમ! દૂષને માટે જે મારી ઇચ્છા છે, તે ભલેને એમનેમ રહી જાય; પરંતુ શિવાસ્ત્ર દ્વારા તમારો વધ કરીને હું પોતાના આ શરીરનો ત્યાગ કરી દઈશ.

વાયુદેવતા કહે છે—આવું કહીને સ્વયં મરી જવાનો નિર્ણય કરીને ઉપમન્યુ દૂષની પણ ઇચ્છા છોડીને ઈન્દ્રનો વધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. એ સમયે અઘોર અસ્ત્રથી અભિમંત્રિત ઘોર ભસ્મને લઈને મુનિએ ઈન્દ્રના ઉદ્દેશ્યથી છોડી દીધી અને બહુ જોરથી સિંહનાદ કર્યો. પછી શંભુનાં યુગલ ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં કરતાં તે પોતાના દેહને દગ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને આગ્નેયી ધારણા ધારણ કરીને સ્થિત થયા.

બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુ જ્યારે આ પ્રકારે સ્થિત થયા ત્યારે ભગદેવતાના નેત્રનો નાશ કરનારા ભગવાન શિવ યોગીએ ઉપમન્યુની એ ધારણાને પોતાની સૌમ્યદૃષ્ટિથી રોકી લીધી. એમણે છોડેલા એ અઘોરાસ્ત્રને નંદીશ્વરની આજ્ઞાથી શિવવલ્લભ

નંદીએ વચમાં જ પકડી લીધું. તત્પશ્ચાત્ પરમેશ્વર શિવે પોતાના બાલેન્દુશેખરરૂપને ધારણ કરી લીધું અને બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુને એ બતાવ્યું. એટલું જ નહિ, એ પ્રભુએ એ મુનિને સહસ્ર ક્ષીરસાગર, સુધાસાગર, દધિ વગેરેના સાગર, ઘીનો સમુદ્ર, ફળોના રસનો સમુદ્ર તથા ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોના સમુદ્રનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પૂઆનો પહાડ ખડો કરીને દેખાડી દીધો. આવી જ રીતે દેવી પાર્વતી સાથે મહાદેવજી ત્યાં વૃષભ પર આરૂઢ જણાયા. તે પોતાના ગણાધ્યક્ષો તથા ત્રિશૂળ વગેરે દિવ્યસ્રોથી ઘેરાયેલા હતા. દેવલોકમાં દુન્દુભીઓ વાગવા લાગી, આકાશમાંથી ફૂલોની વર્ષા થવા લાગી તથા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓથી દશે દિશાઓ આચ્છાદિત થઈ ગઈ.

એ સમયે ઉપમન્યુ આનંદસાગરની લહેરોથી ઘેરાયેલા હતા, તે ભક્તિવિનમ્ર ચિત્તથી પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડી ગયા. એ સમયે ત્યાં મંદસ્મિત કરતા ભગવાન શિવ—'અહીં આવો, અહીં આવો' કહીને એમને બોલાવ્યા અને એમનું મસ્તક સૂંઘીને અનેક વરદાન આપ્યાં.

શિવ બોલ્યા—હે વત્સ! તમે પોતાના ભાઈબંધુઓ સાથે સદા ઇચ્છાનુસાર ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોનો ઉપભોગ કરો. દુઃખથી છૂટીને સર્વદા સુખી રહો. તમારા હૃદયમાં મારા પ્રત્યે ભક્તિ સદા બની રહો. હે મહાભાગ ઉપમન્યો! આ પાર્વતીદેવી તમારાં માતા છે. આજે મેં તમને પોતાનો પુત્ર બનાવી લીધો છે અને તમારે માટે ક્ષીરસાગરનું પ્રદાન કરું છું. કેવળ દૂધનો જ નહીં, મધ, દહીં, અન્ન, ઘી, ભાત તથા ફળ વગેરેના રસના પણ સાગર તમને આપી દીધા. આ પૂઆઓનો પહાડ તથા ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોનો સાગર મેં તમને સમર્પિત કરી દીધો. હે મહામુને! આ બધું ગ્રહણ કરો. આજથી હું મહાદેવ તમારો પિતા છું અને જગદંબા ઉમા તમારી માતા છે. મેં તમને અમરત્વ તથા ગણપતિનું સનાતન પદનું પ્રદાન કર્યું છે. હવે તમારા મનમાં જે બીજી બીજી અભિલાષાઓ હોય, એ સર્વને તમે ખૂબ જ પ્રસન્નતાની સાથે વરદાનના રૂપે માગો. હું સંતુષ્ટ છું. એટલા માટે તે બધું જ આપીશ. આ વિષયમાં કોઈ અન્યથા વિચાર ન કરવો જોઈએ.

વાયુદેવતા કહે છે—આવું કહીને મહાદેવજીએ એમને બંને હાથે પકડીને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને મસ્તક સૂંઘીને આમ કહેતાં દેવીના ખોળામાં આપી દીધા કે આ તમારો પુત્ર છે. દેવીએ કાર્તિકેયની જેમ એમના મસ્તક પર પોતાનો કરકમળ સ્થાપ્યો અને એમને અવિનાશી કુમારપદ પ્રદાન કર્યું. ક્ષીરસાગરે પણ

સાકારરૂપ ધારણ કરીને એમના હાથમાં અનશ્વર પિંડીભૂત સ્વાદિષ્ટ દૂધ સમર્પિત કર્યું. તત્પશ્ચાત્ પાર્વતીદેવીએ સંતુષ્ટચિત્ત થઈને એમને યોગજનિત ઐશ્વર્ય, સદા સંતોષ, અવિનાશિની બ્રહ્મવિદ્યા અને ઉત્તમ સમૃદ્ધિ પ્રદાન કરી. તદનંતર એમના તપોમય તેજને જોઈને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા શંભુએ ઉપમન્યુ મુનિને પુનઃ દિવ્ય વરદાન આપ્યાં. પાશુપત-વ્રત, પાશુપત જ્ઞાન, તાત્ત્વિક વ્રતયોગ તથા ચિરકાલ સુધી એના પ્રવચનની પરમ પટુતા એમને પ્રદાન કરી. ભગવાન શિવ અને શિવા પાસેથી દિવ્ય વરદાન તથા નિત્યકુમારત્વ મેળવીને તે પ્રમુદિત થઈ ગયા. એ પછી પ્રસન્ન ચિત્ત થઈને પ્રણામ કરીને હાથ જોડીને બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુએ દેવદેવ મહેશ્વર પાસેથી આ વરદાન માગ્યું.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવદેવેશ્વર! પ્રસન્ન થાઓ. હે પરમેશ્વર! પ્રસન્ન થાઓ અને મને આપની પરમ દિવ્ય અને અવ્યભિચારિણી ભક્તિ આપો. હે મહાદેવ! મારા પોતાના જે સગાંસંબંધી છે, એમનામાં મારી શ્રદ્ધા સદા બની રહે એવું વરદાન આપો. સાથે જ, આપનું દાસત્વ, ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહ અને નિત્ય સામીપ્ય પ્રદાન કરો.

આવું કહીને પ્રસન્ન થયેલા દ્વિજશ્રેષ્ઠ ઉપમન્યુએ હર્ષ ગદ્‌ગદ વાણી દ્વારા મહાદેવજીનું સ્તવન કર્યું.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવદેવ! હે મહાદેવ! હે શરણાગતવત્સલ! હે કરુણાસિન્ધો, હે સામ્બસદાશિવ! આપ સદા મુજ પર પ્રસન્ન થઈ જાઓ.

વાયુદેવ કહે છે—એમના આવા કથન પર સર્વને વરદાન આપનારા પ્રસન્નાત્મા મહાદેવે મુનિવર ઉપમન્યુને આ પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો.

શિવ બોલ્યા—હે વત્સ ઉપમન્યો! હું તમારા પર સંતુષ્ટ છું. એટલા માટે મેં તમને બધું જ આપી દીધું છે. હે બ્રહ્મર્ષે! તમે મારા સુદૃઢ ભક્ત છો; કેમકે આ વિષયમાં મેં તમારી પરીક્ષા કરી લીધી છે. તમે અજર-અમર, દુઃખરહિત, યશસ્વી, તેજસ્વી અને દિવ્ય જ્ઞાનથી સંપન્ન થાઓ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારા બંધુબાંધવ, કુળ તથા ગોત્ર સદા અક્ષય રહેશે. મારા પ્રત્યે તમારી ભક્તિ સદા બની રહેશે. હે વિપ્રવર! હું તમારા આશ્રમમાં નિત્ય નિવાસ કરીશ. તમે મારી પાસે સાનંદ વિચરણ કરી શકશો.

આવું કહીને ઉપમન્યુને અભીષ્ટ-મનોવાંછિત વરદાન આપીને કરોડો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ભગવાન મહેશ્વર ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ શ્રેષ્ઠ પરમેશ્વર પાસેથી ઉત્તમ વરદાન મેળવીને ઉપમન્યુનું હૃદય ખિલી ઊઠ્યું. એમને બહુ સુખ મળ્યું અને તે પોતાની જન્મદાયિની માતાના સ્થાન ચાલ્યા ગયા.

(અધ્યાય ૩૫)

*

॥ વાયવીયસંહિતાનો પૂર્વખંડ સંપૂર્ણ ॥

*

વાયવીયસંહિતા (ઉત્તરખંડ)

ઋષિઓના પૂછવા પર વાયુદેવનું શ્રીકૃષ્ણ અને ઉપમન્યુના મિલનનો પ્રસંગ સંભળાવવો, શ્રીકૃષ્ણને ઉપમન્યુ પાસેથી જ્ઞાનનો લાભ અને ભગવાન શંકરથી પુત્રનો લાભ

સૂત ઉવાચ

નમઃ સમસ્તસંસારચક્રભ્રમણહેતવે ।
ગૌરીકુચતટદ્વન્દ્વકુંકુમાંક્તિવક્ષસે ॥

સૂતજી કહે છે—જે સમસ્ત સંસારચક્રના પરિભ્રમણમાં કારણરૂપ છે તથા ગૌરીનાં યુગલ ઉરોજોમાં લાગેલા કેસરથી જેમનું વક્ષઃસ્થળ અંકિત છે, એ ભગવાન ઉમાવલ્લભ શિવને નમસ્કાર છે.

ઉપમન્યુને ભગવાન શંકરનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ સંભળાવીને મધ્યાહ્નકાળમાં નિત્ય નિયમના ઉદ્દેશ્યથી વાયુદેવ કથા બંધ કરીને ઊઠી ગયા, ત્યારે નૈમિષારણ્યનિવાસી અન્ય ઋષિ પણ 'હવે અમુક વાત પૂછવી છે' એવો નિશ્ચય કરીને ઊઠ્યા અને પ્રતિદિનની જેમ પોતાનાં તાત્કાલિક નિત્યકર્મ પૂરાં કરીને ભગવાન વાયુદેવને આવેલા જોઈને ફરીથી આવીને એમની પાસે બેસી ગયા. નિયમ સમાપ્ત થયા પછી જ્યારે આકાશજન્મા વાયુદેવ મુનિઓની સભામાં નિશ્ચિત ઉત્તમ આસન પર બિરાજમાન થઈ ગયા—સુખપૂર્વક બેસી ગયા, ત્યારે તે લોકવન્દિત પવનદેવ પરમેશ્વરની શ્રીસંપન્ન વિભૂતિનું મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરીને આ પ્રકારે બોલ્યા—'હું એ સર્વજ્ઞ અને અપરાજિત મહાન દેવ શંકરનું શરણ લઉં છું, જેમની વિભૂતિ આ સમસ્ત ચરાચર જગતરૂપે ફેલાયેલી છે.'

એમની શુભ વાણીને સાંભળીને તે નિષ્પાપ ઋષિ ભગવાનની વિભૂતિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન સાંભળવા માટે આ ઉત્તમ વચન બોલ્યા.

ઋષિઓએ કહ્યું—હે ભગવન્! આપે મહાત્મા ઉપમન્યુનું ચરિત્ર સંભળાવ્યું, જેથી એ જ્ઞાત થયું કે એમણે કેવળ દૂધને લીધે તપસ્યા કરીને પણ પરમેશ્વર શિવથી બધું જ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અમે પહેલાંથી જ સાંભળી રાખ્યું છે કે અનાયાસ જ મહાન કર્મ કરનારા વસુદેવનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કોઈ એક વખતે ધૌમ્યના મોટા ભાઈ ઉપમન્યુને મળ્યા હતા અને એમની

પ્રેરણાથી પાશુપત-વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરીને એમણે પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું, તેથી આપ એ બતાવો કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પરમ ઉત્તમ પાશુપતજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું.

વાયુદેવ બોલ્યા—પોતાની સ્વેચ્છાથી અવતીર્ણ થનાર હોવા છતાં પણ સનાતન વાસુદેવે માનવ શરીરની નિંદા જેવું કરતાં લોકસંગ્રહને માટે શરીરની શુદ્ધિ કરી હતી. તે પુત્ર-પ્રાપ્તિ નિમિત્તે તપ કરવાને માટે એ મહામુનિના આશ્રમે ગયા હતા, જ્યાં ઘણા બધા મુનિ ઉપમન્યુજીનાં દર્શન કરી રહ્યા હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ત્યાં જઈને એમનાં દર્શન કર્યાં. એમનાં બધાં અંગો ભસ્મથી ઉજ્જ્વળ જણાતાં હતાં. મસ્તક ત્રિપુંડ્રથી અંકિત હતું. રુદ્રાક્ષની માળા જ એમનું આભૂષણ હતું, તે જટામંડલથી મંડિત હતા. શાસ્ત્રોથી વેદની જેમ તે પોતાના શિષ્યભૂત મહર્ષિઓથી ઘેરાયેલા હતા અને શિવજીના ધ્યાનમાં તત્પર થઈને શાંતભાવથી બેઠા હતા. એ મહાતેજસ્વી ઉપમન્યુનાં દર્શન કરીને શ્રીકૃષ્ણે એમને નમસ્કાર કર્યા. એ સમયે એમના સંપૂર્ણ શરીરમાં રોમાંચ થઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણે બહુ આદર સાથે મુનિની ત્રણ વાર પરિક્રમા કરી. પછી અત્યંત પ્રસન્નતાની સાથે મસ્તક નમાવીને હાથ જોડીને એમનું સ્તવન કર્યું. તદનંતર ઉપમન્યુએ વિધિપૂર્વક 'અગ્નિરિતિ ભસ્મ' વગેરે મંત્રોથી શ્રીકૃષ્ણના શરીર પર ભસ્મ લગાવીને એમને બાર માસનું સાક્ષાત્ પાશુપત-વ્રત કરાવ્યું. તત્પશ્ચાત્ મુનિએ એમને ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું. એ જ સમયથી ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા સંપૂર્ણ દિવ્ય પાશુપત મુનિ એ શ્રીકૃષ્ણને ચારે બાજુ ઘેરીને એમની પાસે બેસી રહેવા લાગ્યા. પછી ગુરુની આજ્ઞાથી પરમ શક્તિમાન શ્રીકૃષ્ણે પુત્રને માટે સામ્બ શિવની આરાધનાનો ઉદ્દેશ્ય મનમાં લઈને તપસ્યા કરી. એ તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈ એક વર્ષ પછી પાર્ષદોસહિત સામ્બ શિવે એમને દર્શન આપ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને વરદાન આપવા માટે પ્રગટ થયેલ સુંદર અંગવાળા મહાદેવજીને હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને એમની સ્તુતિ પણ કરી. ગણોસહિત સામ્બ સદાશિવનું સ્તવન કરીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાને માટે એક પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો. તે પુત્ર તપસ્યાથી સંતુષ્ટ ચિત્ત સાક્ષાત્ શિવે શ્રીવિષ્ણુને આપ્યો હતો. કેમકે સામ્બ શિવે એમને પોતાનો પુત્ર પ્રદાન કર્યો, એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણે જામ્બવન્તકુમારનું નામ સામ્બ જ રાખ્યું. આ પ્રકારે અમિતપરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણને મહર્ષિ ઉપમન્યુથી જ્ઞાન-લાભ અને ભગવાન શંકરથી પુત્રલાભ થયો. આ રીતે આ આખો પ્રસંગ મેં પૂરેપૂરો કહી સંભળાવ્યો. જે પ્રતિદિન આજે કહેશે-સાંભળશે, તે ભગવાન વિષ્ણુનું જ્ઞાન મેળવીને એમની સાથે જ આનંદિત થાય છે.

(અધ્યાય ૧)

*

ઉપમન્યુ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને પાશુપત જ્ઞાનનો ઉપદેશ

ઋષિઓએ પૂછ્યું—પાશુપત-જ્ઞાન શું છે? ભગવાન શિવ પશુપતિ કેવી રીતે થયા? અને અનાયાસ જ મહાન કર્મ કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપમન્યુ પાસેથી કયા પ્રકારનો પ્રશ્ન

કર્યો હતો? હે વાયુદેવ! આપ સાક્ષાત્ શંકરસ્વરૂપ છો, એટલે આ બધી વાતો સમજાવો. ત્રણે લોકોમાં આપ જેવો બીજો કોઈ વક્તા આ વાતો બતાવવામાં સમર્થ નથી.

સૂતજી કહે છે—એ મહર્ષિઓની આ વાત સાંભળીને વાયુદેવે ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરીને આ પ્રકારે ઉત્તર આપવાનું શરૂ કર્યું.

વાયુદેવ બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! પૂર્વકાળમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપધારી ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાના આસન પર બેઠેલા મહર્ષિ ઉપમન્યુને, એમને પ્રણામ કરીને ન્યાયપૂર્વક આમ પ્રશ્ન કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—હે ભગવન્! મહાદેવજીએ દેવી પાર્વતીને જે દિવ્ય પાશુપત જ્ઞાન તથા પોતાની સંપૂર્ણ વિભૂતિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, હું એ જ સાંભળાવવા ચાહું છું. મહાદેવજી પશુપતિ કેવી રીતે થયા? પશુ કોને કહેવાય? તે પશુને કયા પાશમાં બાંધવામાં આવે છે અને પછી કઈ રીતે એ પાશથી મુક્ત થાય છે?

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રમાણે પૂછવા પર શ્રીમાન ઉપમન્યુએ મહાદેવજી તથા દેવી પાર્વતીને પ્રણામ કરીને એમના પ્રશ્નને અનુસાર ઉત્તર દેવો શરૂ કર્યો.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવકીનંદન! બ્રહ્માજીથી લઈને સ્થાવરપર્યંત જે પણ સંસારને વશવર્તી ચરાચર પ્રાણી છે, તે બધાંય ભગવાન શિવનાં પશુ કહેવાય છે અને એમના પતિ હોવાને કારણે દેવેશ્વર શિવને પશુપતિ કહેવામાં આવ્યા છે. એ પશુપતિ પોતાનાં પશુઓને મળ અને માયા વગેરે પાશોથી બાંધે છે અને ભક્તિપૂર્વક એમના દ્વારા આરાધિત થવા પર તે સ્વયં જ એમને પાશોથી મુક્ત કરે છે. જે ચોવીશ તત્ત્વો છે, તે માયાનાં કાર્ય અને ગુણ છે. એ જ વિષય કહેવાય છે, જીવો (પશુઓ)ને બાંધનારા

એ જ પાશ છે. આ પાશો દ્વારા બ્રહ્માથી માંડીને કીટ પર્યંત સમસ્ત પશુઓને બાંધીને મહેશ્વર પશુપતિ દેવ એમની પાસેથી પોતાનાં કાર્ય કરાવે છે. એ મહેશ્વરની આજ્ઞાથી પ્રકૃતિ પુરુષોચિત બુદ્ધિને જન્મ આપે છે. બુદ્ધિ અહંકારને પ્રગટ કરે છે તથા અહંકાર કલ્યાણદાયી દેવાધિદેવ શિવની આજ્ઞાથી અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તન્માત્રાઓ પણ એ જ મહેશ્વરના મહાન શાસનથી પ્રેરિત થઈ ક્રમશઃ પાંચ મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે બધાં મહાભૂતો શિવની આજ્ઞાથી બ્રહ્માથી માંડીને તૃણપર્યંત દેહધારીઓ માટે દેહની સૃષ્ટિ કરે છે, બુદ્ધિ કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને અહંકાર અભિમાન કરે છે. ચિત્ત ચેતવણી ઉચ્ચારે છે અને મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે, શ્રવણ વગેરે ઇન્દ્રિયો

પૃથક્ પૃથક્ શબ્દ વગેરે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તે મહાદેવજીના આજ્ઞાબળથી કેવળ પોતાના જ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. વાક્ વગેરે કર્મેન્દ્રિઓ કહેવાય છે અને શિવની ઇચ્છાથી પોતાને માટે નિયત કર્મ જ કરે છે, બીજું કશું નહીં. શબ્દ વગેરે જણાય છે અને બોલવું વગેરે કર્મ કરવામાં આવે છે. એ બધાં માટે ભગવાન શંકરની ગુરુતર આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું અસંભવ છે. પરમેશ્વર શિવના શાસનથી જ આકાશ સર્વવ્યાપી થઈને સમસ્ત પ્રાણીઓને અવકાશ પ્રદાન કરે છે, વાયુતત્ત્વ પ્રાણ વગેરે નામભેદો દ્વારા બહાર-અંદરના સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરે છે. અગ્નિતત્ત્વ દેવતાઓને માટે હવ્ય અને કવ્ય (પિંડ) ભોજ્ય પિતરો માટે કવ્ય પહોંચાડે છે. સાથે જ મનુષ્યો માટે પાક વગેરેનું પણ કાર્ય કરે છે. જલ સૌને જીવન આપે છે અને પૃથ્વી સંપૂર્ણ જગતને સદા ધારણ કરી રાખે છે.

શિવની આજ્ઞા સંપૂર્ણ દેવતાઓ માટે અલંઘનીય છે. એમનાથી જ પ્રેરિત થઈને દેવરાજ ઇન્દ્ર દેવતાઓનું પાલન, દૈત્યોનું દમન અને ત્રણે લોકોનું સંરક્ષણ કરે છે. વરુણદેવ સદા જલતત્ત્વનું પાલન અને સંરક્ષણનું કાર્ય સંભાળે છે. સાથે જ દંડનીય પ્રાણીઓને પોતાના પાશો દ્વારા બાંધી લે છે. ધનના સ્વામી યક્ષરાજ કુબેર પ્રાણીઓને એમને પુણ્યને અનુરૂપ સદા ધન આપે છે અને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને સંપત્તિની સાથે સાથે જ્ઞાન પણ પ્રદાન કરે છે. ઈશ્વર અસાધુ પુરુષોનો નિગ્રહ કરે છે તથા શેષનાગ શિવની જ આજ્ઞાથી પોતાના મસ્તક પર પૃથ્વી ધારણ કરે છે. એ શેષને શ્રીહરિની તામસી રૌદ્રમૂર્તિ કહે છે, જે જગતનો પ્રલય કરનારી છે. બ્રહ્માજી શિવની આજ્ઞાથી સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ કરે છે તથા પોતાની અન્ય મૂર્તિઓ દ્વારા પાલન અને સંહારનું કાર્ય પણ કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુ પોતાની ત્રિવિધ મૂર્તિઓ દ્વારા વિશ્વનું પાલન, સર્જન અને સંહાર પણ કરે છે. વિશ્વાત્મા ભગવાન હર પળ ત્રણ રૂપોમાં વિભક્ત થઈને સંપૂર્ણ જગતનો સંહાર, સૃષ્ટિ અને રક્ષણ કરે છે. કાળ સૌને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પ્રજાની સૃષ્ટિ કરે છે અને તે જ વિશ્વનું પાલન કરે છે. આ બધું તે મહાકાલની આજ્ઞાથી પ્રેરિત થઈને જ કરે છે. ભગવાન સૂર્ય એમની જ આજ્ઞાથી પોતાના ત્રણ અંશો દ્વારા જગતનું પાલન કરે, પોતાનાં કિરણો દ્વારા વૃષ્ટિ માટે આદેશ દે અને સ્વયં જ આકાશમાં મેઘ બનીને વરસે છે. ચંદ્રભૂષણ શિવનું શાસન માનીને જ ચંદ્રમા ઔષધીઓનું પોષણ અને પ્રાણીઓને આહ્લાદિત કરે છે. સાથે જ દેવતાઓને પોતાની અમૃતમયી કલાઓનું પાન કરવા દે છે. આદિત્ય, વસુ, રુદ્ર, અશ્વિનીકુમાર, મરુદ્ગણ, આકાશચારી ઋષિ, સિદ્ધ, નાગગણ, મનુષ્ય, મૃગ, પશુ, પક્ષી, કીટ વગેરે સ્થાવર પ્રાણી, નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વત વન, સરોવર, અંગોસહિત વેદ, શાસ્ત્ર, મંત્ર, વૈદિક સ્તોત્ર અને યજ્ઞ વગેરે કાલાગ્નિથી લઈને શિવપર્યંત ભુવન, એમના અધિપતિ, અસંખ્ય બ્રહ્માંડ, એમનાં આવરણ, વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, દિશા-વિદિશાઓ, કલા વગેરે કાલના ભિન્ન ભિન્ન ભેદ તથા જે કાંઈ પણ આ જગતમાં જોવા-સાંભળવા મળે છે, તે બધું ભગવાન શંકરની આજ્ઞાના બળે જ ટકેલું છે.

એમની આજ્ઞાના બળથી જ અહીં પૃથ્વી, પર્વત, જંગમ અથવા જડ અને ચેતન સર્વની સ્થિતિ મેઘ, સમુદ્ર, નક્ષત્રગણ, ઇન્દ્રાદિ દેવતા, સ્થાવર, છે. (અધ્યાય ૨)

*

ભગવાન શિવની બ્રહ્મા વગેરે પંચમૂર્તિઓ, ઈશાન આદિ બ્રહ્મમૂર્તિઓ તથા પૃથ્વી અને શર્વ વગેરે અષ્ટમૂર્તિઓના પરિચય અને સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! મહેશ્વર પરમાત્મા શિવની મૂર્તિઓથી આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગત કેવી રીતે વ્યાપ્ત છે, એ સાંભળો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, મહેશાન તથા સદાશિવ—એ પરમેશ્વરની પાંચ મૂર્તિઓ જાણવી જોઈએ, જેથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયું છે. એ સિવાય બીજાં પણ એમનાં પાંચ શરીર છે, જેને પંચ-બ્રહ્મ (મંત્ર) કહે છે. આ જગતમાં કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી, જે આ મૂર્તિઓમાં વ્યાપ્ત ન હોય. ઈશાન, પુરુષ, અઘોર, વામદેવ અને સદ્યોજાત—એ મહાદેવજીની વિખ્યાત પાંચ બ્રહ્મમૂર્તિઓ છે. એમાં જે ઈશાન નામની એમની આદિ શ્રેષ્ઠતમ મૂર્તિ છે, તે પ્રકૃતિના સાક્ષાત્ ભોક્તા ક્ષેત્રજ્ઞને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. મૂર્તિમાન પ્રભુ શિવની જે તત્પુરુષ નામની મૂર્તિ છે, તે ગુણોના આશ્રયરૂપ ભોગ્ય અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)માં અધિષ્ઠિત છે. પિનાકપાણિ મહેશ્વરની જે અત્યંત પૂજિત અઘોર નામની મૂર્તિ છે, ને ધર્મ આદિ આઠ અંગોથી યુક્ત બુદ્ધિતત્ત્વને પોતાનું અધિષ્ઠાન બનાવે છે. વિધાતા મહાદેવની વામદેવ નામની મૂર્તિને આગમવેત્તા વિદ્વાન અહંકારની અધિષ્ઠાત્રી બતાવે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ અમિત-તેજસ્વી શિવની સદ્યોજાત નામની મૂર્તિ મનની અધિષ્ઠાત્રી કહે છે. વિદ્વાન પુરુષ ભગવાન શિવની ઈશાન નામની મૂર્તિને શ્રવણેન્દ્રિય, વાણી, શબ્દ અને વ્યાપક આકાશતત્ત્વની સ્વામિની માને છે. પુરાણોના અર્થજ્ઞાનમાં નિપુણ સમસ્ત વિદ્વાનોએ મહેશ્વરના તત્પુરુષ નામના વિગ્રહને ત્વચા, હાથ, સ્પર્શ અને વાયુતત્ત્વના સ્વામી સમજ્યા છે. મનીષી મુનિ શિવની અઘોર નામની મૂર્તિને નેત્ર, પગ, રૂપ અને અગ્નિ-તત્ત્વની અધિષ્ઠાત્રી બતાવે છે. ભગવાન શિવનાં ચરણોમાં અનુરાગ રાખનારા મહાત્મા પુરુષ એમની વામદેવ નામની મૂર્તિને રસના, પાયુ, રસ અને જલતત્ત્વની સ્વામિની સમજે છે અને સદ્યોજાત નામની મૂર્તિને તે ઘ્રાણેન્દ્રિય, ઉપસ્થ, ગંધ અને પૃથ્વી-તત્ત્વની અધિષ્ઠાત્રી કહે છે, મહાદેવજી આ પાંચેય મૂર્તિઓ કલ્યાણનો એકમાત્ર હેતુ છે. કલ્યાણકામી પુરુષોને એમની સદાય યત્નપૂર્વક વંદના કરવી જોઈએ. એ દેવાધિદેવ મહાદેવજીની આઠ મૂર્તિઓ છે, તત્સ્વરૂપ જ આ જગત છે. એ આઠ મૂર્તિઓમાં આ વિશ્વ એવી જ રીતે ઓતપ્રોત ભાવથી સ્થિત છે, જેવી રીતે સુતરમાં મણકા પરોવેલા હોય છે.

શર્વ, ભવ, રુદ્ર, ઉગ્ર, ભીમ પશુપતિ, ઈશા-

અને મહાદેવ—એ શિવની વિખ્યાત આઠ મૂર્તિઓ છે. મહેશ્વરની આ શર્વ વગેરે આઠ મૂર્તિઓથી ક્રમશઃ ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, ક્ષેત્રજ્ઞ, સૂર્ય અને ચંદ્રમા અધિષ્ઠિત થાય છે. એમની પૃથ્વીમયી મૂર્તિ સંપૂર્ણ ચરાચર જગતને ધારણ કરે છે. એના અધિષ્ઠાતાઓનું નામ શર્વ છે. એટલા માટે તે શિવની 'શાર્વી' મૂર્તિ કહેવાય છે. આ જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. એમની જલમયી મૂર્તિ સમસ્ત જગતને માટે જીવનદાયિની છે. જલ પરમાત્મા ભવની મૂર્તિ છે, તેથી એને 'ભાવિ' કહે છે. શિવની તેજોમયી શુભમૂર્તિ વિશ્વની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત થઈને સ્થિત છે. એ ઘોરરૂપિણી મૂર્તિનું નામ રુદ્ર છે, તેથી તે 'રૌદ્રી' કહેવાય છે. ભગવાન શિવ વાયુરૂપે સ્વયં ગતિશીલ હોય છે અને આ જગતને ગતિશીલ બનાવે છે. સાથે જ તે એનું ભરણ-પોષણ પણ કરે છે. વાયુ ભગવાન ઉગ્રની મૂર્તિ છે; તેથી સાધુપુરુષ તેને 'ઔગ્રી' કહે છે. ભગવાન ભીમની આકાશરૂપિણી મૂર્તિ સૌને અવકાશ આપનારી, સર્વવ્યાપિની તથા ભૂતસમુદાયની ભેદિકા છે. તે ભીમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (તેથી તેને 'ભૈમી' મૂર્તિ પણ કહે છે) સંપૂર્ણ નેત્રોમાં નિવાસ કરનારી તથા સંપૂર્ણ આત્માઓની અધિષ્ઠાત્રી શિવમૂર્તિને 'પશુપતિ' મૂર્તિ સમજવી જોઈએ. તે પશુઓના પાશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે. મહેશ્વરની જે 'ઈશાન' નામની મૂર્તિ છે, તે જ દિવાકર (સૂર્ય) નામ ધારણ કરીને સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરતી આકાશમાં વિચરે છે. જેનાં કિરણોમાં અમૃતભર્યું છે અને જે સંપૂર્ણ વિશ્વને એ અમૃતથી આપ્યાયિત કરે છે, તે ચંદ્રદેવ ભગવાન શિવના મહાદેવ નામક વિગ્રહ છે; તેથી એમને 'મહાદેવ' મૂર્તિ કહે છે. આ જે આઠમી મૂર્તિ છે, તે પરમાત્મા શિવનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે તથા અન્ય બધી મૂર્તિઓનાં વ્યાપક છે, એટલા માટે આ સંપૂર્ણ વિશ્વ શિવરૂપ જ છે. જેવી રીતે વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડવાથી એની શાખાઓ પુષ્ટ થાય છે, એવી જ રીતે ભગવાન શિવની પૂજાથી એમના સ્વરૂપભૂત જગતનું પોષણ થાય છે. એટલા માટે બધાંને અભયદાન આપવું, બધાં ઉપર અનુગ્રહ કરવો અને સૌનો ઉપકાર કરવો—એ શિવનું આરાધન મનાયું છે. જેવી રીતે આ જગતમાં પોતાના પુત્ર-પૌત્રાદિક પ્રસન્ન રહેવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેને પ્રસન્નતા થાય છે, એવી જ રીતે સંપૂર્ણ જગતની પ્રસન્નતાથી ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થાય છે. જો કોઈ પણ દેહધારીને દંડ આપવામાં આવે છે તો એ દ્વારા અષ્ટમૂર્તિધારી શિવનું જ અનિષ્ટ થાય છે, એમાં સંશય નથી. આઠ મૂર્તિઓના રૂપમાં સંપૂર્ણ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત થયેલા ભગવાન શિવનું તમે સર્વ પ્રકારે ભજન કરો; કેમકે રુદ્રદેવ સૌના પરમ કારણ છે. (અધ્યાય ૩)

*

શિવ અને શિવાની વિભૂતિઓનું વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું—હે ભગવન્! અમિત તેજસ્વી ભગવાન શિવની મૂર્તિઓએ આ સંપૂર્ણ જગતને જેવી રીતે વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે, તે બધું મેં સાંભળ્યું. હવે મને એ જાણવાની ઇચ્છા

છે કે પરમેશ્વરી શિવા અને પરમેશ્વર શિવનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે, એ બંનેએ સ્ત્રી અને પુરુષ આ જગતને કેવી રીતે વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે?

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવકીનંદન! હું શિવા અને શિવનાં શ્રીસંપન્ન ઐશ્વર્યનું અને એ બંનેનાં યથાર્થ સ્વરૂપોનાં સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીશ. વિસ્તારપૂર્વક આ વિષયનું વર્ણન તો ભગવાન પણ ન કરી શકે. સાક્ષાત્ મહાદેવી પાર્વતી શક્તિ છે અને મહાદેવજી શક્તિમાન. એ બંનેની વિભૂતિનું લેશમાત્ર જ આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગતના રૂપમાં સ્થિત છે. અહીં કોઈ વસ્તુ જડરૂપે છે અને કોઈ વસ્તુ ચેતનરૂપે. એ બંને ક્રમશઃ શુદ્ધ, અશુદ્ધ તથા પર અને અપર કહેવાય છે. જે ચિન્મંડળ જડમંડળની સાથે સંયુક્ત થઈને સંસારમાં ભટકી રહ્યું છે, તે જ અશુદ્ધ અને અપર કહેવાય છે. એનાથી ભિન્ન જે જડનાં બંધનથી મુક્ત છે, તે પર અને શુદ્ધ કહેવાય છે. અપર અને પર ચિદચિત્સ્વરૂપ છે, એમના પર સ્વભાવતઃ શિવ અને શિવાનું સ્વામિત્વ છે. શિવા અને શિવના જ વશમાં આ વિશ્વ છે. વિશ્વના વશમાં શિવા અને શિવ નથી. આ જગત શિવ અને શિવાના શાસનમાં છે, એટલા માટે એ બંને એના ઈશ્વર અથવા વિશ્વેશ્વર કહેવાય છે. જેવા શિવ છે, એવાં જ શિવાદેવી છે, તથા જેવાં શિવાદેવી છે, તેવા જ શિવ છે. જેવી રીતે ચંદ્રમા અને એની ચાંદનીમાં કોઈ અંતર નથી, એ જ પ્રકારે શિવ અને શિવામાં કોઈ અંતર ન સમજવું. જેવી રીતે ચંદ્રિકા વગર આ ચંદ્રમા સુશોભિત નથી થતા એવી રીતે શિવ વિદ્યમાન હોવા છતાં શક્તિ વગર સુશોભિત નથી થતા. જેવી રીતે આ સૂર્યદેવ ક્યારેય પ્રભા વગર નથી રહેતા અને પ્રભા પણ એ સૂર્યદેવ વગર નથી રહેતી, નિરંતર એમને જ આશ્રયે રહે છે, એવી જ રીતે શક્તિ અને શક્તિમાનને સદા એકબીજાની અપેક્ષા હોય છે. ન તો શિવ વગર શક્તિ રહી શકે છે અને ન તો શક્તિ વગર શિવ રહી શકે છે.* જેના દ્વારા શિવ સદા દેહધારીઓને ભોગ અને મોક્ષ આપવામાં સમર્થ થાય છે, તે આદિ અદ્વિતીય ચિન્મયી પરાશક્તિ શિવને જ આશ્રિત છે. જ્ઞાની પુરુષ એ જ શક્તિને સર્વેશ્વર પરમાત્મા શિવને અનુરૂપ તે તે અલૌકિક ગુણોને કારણે એમની સહધર્મિણી કહે છે. તે જ શિવની ઇચ્છાથી વિભાગપૂર્વક વિવિધ પ્રકારનાં વિશ્વોની રચના કરે છે. તે શક્તિ મૂલપ્રકૃતિ, માયા અને ત્રિગુણા—ત્રણ પ્રકારની બતાવી છે, એ શક્તિરૂપિણી શિવાએ જ આ જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે. વ્યવહારભેદથી શક્તિઓના એક-બે, સો, હજાર અને બહુસંખ્યક ભેદ થઈ જાય છે.

શિવની ઇચ્છાથી પરાશક્તિ શિવતત્ત્વની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારથી કલ્પ વગેરેના આદિમાં એ જ પ્રકારે સૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેવી રીતે તલમાંથી તેલનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તદનંતર શક્તિમાનથી શક્તિમાં

---

* चंद्रो न ह्यलु भात्येष यथा चन्द्रिकया विना । न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः ॥
प्रभया हि विना यद्वद्भानुरेष न विद्यते । प्रभा च भानुना तेन सूतरां तदुपाश्रया ॥
एवं परस्परापेक्षा शक्तिशक्तिमतोः स्थिता । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या च विना शिवः ॥
(शि.पु.वा.सं.उ.खं. ४/१०-१२)

ક્રિયામયી શક્તિ પ્રગટ થાય છે. એના વિક્ષુબ્ધ થવાથી આદિકાળમાં પહેલાં નાદની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી નાદથી બિંદુની ઉત્પત્તિ થઈ અને બિંદુથી સદાશિવ દેવનું પ્રાગટ્ય થયું. એ સદાશિવથી મહેશ્વર પ્રગટ થયા અને મહેશ્વરથી શુદ્ધ વિદ્યા. તે વાણીની ઈશ્વરી છે. આ પ્રકારે ત્રિશૂલધારી મહેશ્વરથી વાગીશ્વરી નામની શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જે વર્ણો (અક્ષરો)ના રૂપે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે અને માતૃકા કહેવાય છે. તદનંતર અનંતના સમાવેશથી માયાએ કાળ, નિયતિ, કળા અને વિદ્યાની સૃષ્ટિ કરી. કલાથી રાહુ તથા પુરુષ થયા. પછી માયાથી જ ત્રિગુણાત્મિકા અવ્યક્ત પ્રકૃતિ થઈ. એ ત્રિગુણાત્મક અવ્યક્તથી ત્રણ ગુણો પૃથક્ પૃથક્ પ્રગટ થયા. એમનાં નામ છે—સત્ત્વ, રજ અને તમ; એમનાથી આ સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે. ગુણોમાં ક્ષોભ થવાથી એમાંથી ગુણેશ નામની ત્રણ મૂર્તિઓ પ્રગટ થઈ. સાથે જ 'મહત્' વગેરે તત્ત્વોનો ક્રમશઃ પ્રાદુર્ભાવ થયો. એમનાથી જ શિવની આજ્ઞા અનુસાર અસંખ્ય અંડ-પિંડ પ્રગટ થાય છે, જે અનંત આદિ વિદ્યેશ્વર ચક્રવર્તીઓમાં અધિષ્ઠિત છે. શરીરાન્તના ભેદથી શક્તિના ઘણા બધા ભેદ કહેવાયા છે—સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મના ભેદથી એમનાં અનેક રૂપ જાણવાં જોઈએ. રુદ્રની શક્તિ રૌદ્રી, વિષ્ણુની વૈષ્ણવી, બ્રહ્માની બ્રહ્માણી અને ઇન્દ્રની ઇન્દ્રાણી કહેવાય છે. અહીં વધારે કહેવાથી શો લાભ—જેને વિશ્વ કહેવાય છે, તે એ જ પ્રકારે શક્ત્યાત્માથી વ્યાપ્ત છે, જેવી રીતે શરીર અંતરાત્માથી વ્યાપ્ત છે. તેથી સંપૂર્ણ સ્થાવરજંગમાત્મક જગત શક્તિમય છે. આ પરાશક્તિ પરમાત્મા શિવની કલા કહેવાય છે. એ જ રીતે પરાશક્તિ ઈશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર ચાલીને ચરાચર જગતની સૃષ્ટિ કરે છે, એવો વિજ્ઞ પુરુષોનો નિશ્ચય છે. જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છા—પોતાની આ ત્રણ શક્તિઓ દ્વારા શક્તિમાન ઈશ્વર સદા સંપૂર્ણ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. આ એ પ્રકારે હો અને આ એ પ્રકારે ન હો—એ રીતે કાર્યોનું નિયમન કરનારી મહેશ્વરની ઇચ્છાશક્તિ નિત્ય છે. એમની જે જ્ઞાનશક્તિ છે, તે બુદ્ધિરૂપ થઈને કાર્ય, કરણ, કારણ અને પ્રયોજનનો ઠીક ઠીક નિશ્ચય કરે છે; તથા શિવની જે ક્રિયાશક્તિ છે, જે સંકલ્પરૂપિણી થઈને એમનાં ઇચ્છા અને નિશ્ચયને અનુસાર કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જગતની ક્ષણભરમાં કલ્પના કરી દે છે. આ પ્રકારે ત્રણે શક્તિઓથી જગતનું ઉત્થાન થાય છે. પ્રસવ-ધર્મવાળી જે શક્તિ છે, તે પરાશક્તિથી પ્રેરિત થઈને જ સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ કરે છે. આ રીતે શક્તિઓના સંયોગથી શિવ શક્તિમાન કહેવાય છે. શક્તિ અને શક્તિમાન પ્રગટ હોવાને કારણે આ જગત શાકત અને શૈવ કહેવાય છે. જેવી રીતે માતા-પિતા વિના પુત્રનો જન્મ થતો નથી, એ જ પ્રકારે ભવ અને ભવાની વગર આ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ થતી નથી. સ્ત્રી અને પુરુષથી પ્રગટેલું જગત સ્ત્રી અને પુરુષરૂપ જ છે; આ સ્ત્રી અને પુરુષની વિભૂતિ છે, તેથી સ્ત્રી અને પુરુષથી અધિષ્ઠિત છે. એમાં શક્તિમાન પુરુષરૂપ શિવ તો પરમાત્મા કહેવાય છે અને સ્ત્રીરૂપિણી શિવા એમની પરાશક્તિ કહેવાય છે. શિવ સદાશિવ કહેવાયા અને શિવા મનોન્મની કહેવાઈ. શિવને મહેશ્વર જાણવા જોઈએ અને શિવા માયા કહેવાય છે. પરમેશ્વર

શિવ પુરુષ છે અને પરમેશ્વરી શિવા પ્રકૃતિ છે. મહેશ્વર શિવ રુદ્ર છે અને એમની વલ્લભા શિવાદેવી રુદ્રાણી કહેવાય છે. વિશ્વેશ્વર દેવ વિષ્ણુ છે અને એમની પ્રિયા લક્ષ્મી છે. જ્યારે સૃષ્ટિકર્તા શિવ બ્રહ્મા કહેવાય છે ત્યારે એમની પ્રિયાને બ્રહ્માણી કહે છે. ભગવાન શિવ ભાસ્કર છે અને ભગવતી શિવા પ્રભા. કામનાશન શિવ મહેન્દ્ર છે અને ગિરિરાજનંદિની ઉમા શચી. મહાદેવજી અગ્નિ છે અને એમની અર્ધાંગિની ઉમા સ્વાહા. ભગવાન ત્રિલોચન યમ છે અને ગિરિરાજનંદિની ઉમા યમ પ્રિયા. ભગવાન શંકર નિર્ઋતિ છે અને પાર્વતી નૈર્ઋતી. ભગવાન રુદ્ર વરુણ છે અને પાર્વતી વારુણી. ચંદ્રશેખર શિવ વાયુ છે અને પાર્વતી વાયુપ્રિયા. શિવ યક્ષ છે અને પાર્વતી ઋદ્ધિ. ચંદ્રાર્ધશેખર શિવ ચંદ્રમા છે અને રુદ્રવલ્લભા ઉમા રોહિણી. પરમેશ્વર શિવ ઈશાન છે અને પરમેશ્વરી શિવા એમની પત્ની. નાગરાજ અનંતને વલયરૂપે ધારણ કરનારા ભગવાન શંકર અનંત છે અને એમની વલ્લભા શિવા અનંતા. કાલશત્રુ શિવ કાલાગ્નિરુદ્ર છે અને કાલી કાલાનીકપ્રિયા છે. જેનું બીજું નામ પુરુષ છે એવા સ્વાયંભુવ મનુના રૂપમાં સાક્ષાત્ શંભુ જ છે અને શિવપ્રિયા ઉમા શતરૂપા છે. સાક્ષાત્ મહાદેવ દક્ષ છે અને પરમેશ્વરી પાર્વતી પ્રસૂતિ, ભગવાન ભવ રુચિ છે અને ભવાનીને જ વિદ્વાન પુરુષ આકૂતિ કહે છે. મહાદેવજી ભૃગુ છે અને પાર્વતી ખ્યાતિ. ભગવાન રુદ્ર મરીચિ છે અને શિવવલ્લભા સંભૂતિ. ભગવાન ગંગાધર અંગિરા છે અને સાક્ષાત્ ઉમા સ્મૃતિ. ચંદ્રમૌલિ પુલસ્ત્ય છે અને પાર્વતી પ્રીત. ત્રિપુરનાશક શિવ પુલહ છે અને પાર્વતી જ એમની પ્રિયા છે. યજ્ઞવિધ્વંસી શિવ ક્રતુ કહેવાયા છે અને એમની પ્રિયા પાર્વતી સંનતિ, ભગવાન શિવ અત્રિ છે અને સાક્ષાત્ ઉમા અનસૂયા. કાલહન્તા શિવ કશ્યપ છે અને મહેશ્વરી ઉમા દેવમાતા અદિતિ. કામનાશન શિવ વસિષ્ઠ છે અને સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી અરુંધતી. ભગવાન શંકર સંસારના બધા પુરુષ છે અને મહેશ્વરી શિવા જ સંપૂર્ણ સ્ત્રીઓ. તેથી બધાં સ્ત્રીપુરુષો એમની વિભૂતિઓ છે.

ભગવાન શિવ વિષયી છે અને પરમેશ્વરી ઉમા વિષય. જે કાંઈ સાંભળવામાં આવે છે તે બધું ઉમાનું રૂપ છે અને શ્રોતા સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર છે. જેના વિષયમાં પ્રશ્ન અથવા જિજ્ઞાસા થાય છે, એ સમસ્ત વસ્તુ સમુદાયનું રૂપ શંકરવલ્લભા શિવા સ્વયં ધારણ કરે છે તથા પૂછનારા જે પુરુષ છે, તે બાલચંદ્રશેખર વિશ્વાત્મા શિવરૂપ જ છે. ભવવલ્લભા ઉમા જ દ્રષ્ટવ્ય વસ્તુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે અને દ્રષ્ટા પુરુષના રૂપમાં શશિખંડમૌલિ ભગવાન વિશ્વનાથ જ સર્વ કાંઈ દેખે છે. સંપૂર્ણ રસની રાશિ મહાદેવી છે અને એ રસનું આસ્વાદન કરનારા મંગલમય મહાદેવ છે. પ્રેમસમૂહ પાર્વતી છે અને પ્રિયતમ વિષયભોગી શિવ છે. દેવી મહેશ્વરી સદા મંતવ્ય વસ્તુઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને વિશ્વાત્મા મહેશ્વર એ વસ્તુઓના મંતા (મનન કરનારા છે). ભવવલ્લભા પાર્વતી બોદ્ધવ્ય (જાણવા યોગ્ય) વસ્તુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે અને શિશુ-શશિશેખર ભગવાન મહાદેવ જ એ વસ્તુઓના જ્ઞાતા છે. સામર્થ્યશાલી ભગવાન પિનાકી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના પ્રાણ છે અને સર્વના પ્રાણોની સ્થિતિ જલરૂપિણી માતા પાર્વતી છે. ત્રિપુરાન્તક

પશુપતિની પ્રાણવલ્લભા પાર્વતીદેવી જ્યારે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે કાળના પણ કાળ ભગવાન મહાકાળ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે સ્થિત થાય છે. શૂલધારી મહાદેવજી દિવસ છે તો શૂલપાણિપ્રિયા પાર્વતી રાત્રિ. કલ્યાણકારી મહાદેવજી આકાશ છે અને શંકરપ્રિયા પાર્વતી પૃથિવી. ભગવાન મહેશ્વર સમુદ્ર છે તો ગિરિરાજ-કન્યા શિવા એની તટભૂમિ છે. વૃષભધ્વજ મહાદેવ વૃક્ષ છે, તો વિશ્વેશ્વરપ્રિયા ઉમા એના પર ફેલાઈ જનાર લતા છે. ભગવાન ત્રિપુરનાશક મહાદેવ સંપૂર્ણ પુલિંગરૂપને સ્વયં ધારણ કરે છે અને મહાદેવ-મનોરમા દેવી શિવા બધા સ્ત્રીલિંગરૂપ ધારણ કરે છે. શિવવલ્લભા શિવા સમસ્ત શબ્દ-જાળનું રૂપ ધારણ કરે છે અને બાલેન્દુશેખર શિવ સંપૂર્ણ અર્થનું. જે જે પદાર્થની જે જે શક્તિ કહેવાઈ છે, તે તે શક્તિ તો વિશ્વેશ્વરી દેવી શિવા છે અને તે તે સંપૂર્ણ પદાર્થ સાક્ષાત્ મહેશ્વર છે. જે સૌથી પરે છે, જે પવિત્ર છે, જે પુણ્યમય છે તથા જે મંગલરૂપ છે, તે તે વસ્તુને મહાભાગ મહાત્માઓએ એ બંને શિવ-પાર્વતીના તેજથી વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી બતાવી છે.

જેવી રીતે સળગતા દીપકની શિખા આખાયે ઘરને પ્રકાશિત કરે છે, એવી જ રીતે શિવ-પાર્વતીનું જ આ તેજ વ્યાપ્ત થઈને સંપૂર્ણજગતને પ્રકાશ આપી રહ્યું છે. એ બંને શિવા અને શિવ સ્વરૂપ છે, સર્વનું કલ્યાણ કરનારાં છે. તેથી સદાયે એ બંનેનું પૂજન, નમન અને ચિંતન કરવું જોઈએ.

હે શ્રીકૃષ્ણ! આજે મેં તમારી સમક્ષ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પરમેશ્વર શિવા અને શિવના યથાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ ઇયત્તાપૂર્વક નહીં. (સીમા, હદ, મર્યાદા) અર્થાત્ આ વર્ણનથી એ ન માની લેવી જોઈએ. એ બંનેનું યથાર્થરૂપનું પૂર્ણતઃ વર્ણન થઈ ગયું; કેમકે એમના સ્વરૂપની ઇયત્તા (સીમા) નથી. જે સમસ્ત મહાપુરુષોના પણ મનની સીમાથી પરે છે, પરમેશ્વર શિવ અને શિવાના એ યથાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે. જેમણે પોતાના ચિત્તને મહેશ્વરના ચરણોમાં અર્પિત કરી દીધું છે તથા જે એમના અનન્ય ભક્ત છે, એમના જ મનમાં એ આવે છે અને એમની જ બુદ્ધિમાં આરૂઢ થાય છે. બીજાઓની બુદ્ધિમાં તે આરૂઢ થતા નથી. અહીં મેં જે વિભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે, તે પ્રાકૃત છે, એટલા માટે અપરા મનાય છે. એથી ભિન્ન જે અપ્રાકૃત અને પરા વિભૂતિ છે, તે ગુહ્ય છે. એમના ગુહ્ય રહસ્યને જાણનારા પુરુષો જ એમને જાણે છે. પરમેશ્વરની આ અપ્રાકૃત પરા વિભૂતિ તે છે, જ્યાંથી મન અને ઇન્દ્રિયોસહિત વાણી પાછી વળે છે. પરમેશ્વરની તે જ વિભૂતિ અહીં પરમ ધામ છે, તે જ અહીં પરમગતિ છે અને અહીં તે જ પરાકાષ્ઠા છે* જે પોતાના શ્વાસ અને ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવી ચૂક્યા છે, તે યોગીજન જ એને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શિવા અને શિવની આ વિભૂતિ સંસારરૂપી વિષધર સર્પના ડસવાથી મૃત્યુને અધીન થયેલા માનવોને માટે

---

* યતો વાચો નિવર્તન્તે મનસા સેન્દ્રિયૈઃ સહ। અપ્રાકૃતા પરા ચૈષા વિભૂતિઃ પારમેશ્વરીઃ॥
સૈષેહ પરમં ધામ સૈષેહ પરમા ગતિઃ। સૈષેહ પરમા કાષ્ઠા વિભૂતિઃ પરમેષ્ઠિનઃ॥
(શિ.પુ.પા.સં.ઉ.ખં. ૪૭૬-૭૭)

સંજીવની ઔષધી છે. એને જાણનારા પુરુષ કોઈથી પણ ભયભીત થતા નથી. જે આ પરા અને અપરા વિભૂતિને ઠીક ઠીક રીતે જાણી લે છે તે અપરા વિભૂતિને ઓળંગીને પરા વિભૂતિનો અનુભવ કરવા લાગે છે.

હે શ્રીકૃષ્ણ! આ તમને પરમાત્મા શિવ અને પાર્વતીના યથાર્થ સ્વરૂપનું ગોપનીય હોવા છતાં પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે તમે ભગવાન શિવની ભક્તિને યોગ્ય છો. જો શિષ્ય ન હોય, શિવના ઉપાસક ન હોય અને ભક્ત પણ ન હોય, એવા લોકોને ક્યારેય શિવપાર્વતીની આ વિભૂતિનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. આ વેદની આજ્ઞા છે. તેથી અત્યંત કલ્યાણમય હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે બીજાઓને એવો ઉપદેશ ન દેશો. જે તમારા જેવા યોગ્ય પુરુષ હોય, એમને જ કહેજો, નહિતર મૌન જ રાખજો. જે અંદરથી પવિત્ર હોય, શિવભક્ત અને વિશ્વાસી હોય, તે જો આનું કીર્તન કરે તો મનોવાંછિત ફળનો ભાગી થાય છે. જો પહેલેનાં પ્રબળ પ્રતિબંધક કર્મો દ્વારા પ્રથમ વાર ફળની પ્રાપ્તિમાં બાધા પડે તો પણ વારંવાર સાધનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આવું કરનારા પુરુષને માટે અહીં કશુંયે દુર્લભ નથી.

(અધ્યાય ૪)

*

પરમેશ્વર શિવના યથાર્થ સ્વરૂપનું વિવેચન તથા એમના શરણે જવાથી જીવના કલ્યાણનું કથન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! આ ચરાચર જગત દેવાધિદેવ મહાદેવજીનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ પશુ (જીવ) ભારે પાશથી બંધાયેલા હોવાને કારણે જગતને આ રૂપમાં નથી જાણતા. મહર્ષિગણ એ પરમેશ્વર શિવના નિર્વિકલ્પ પરમભાવને ન જાણીને એ એકનું જ અનેક રૂપોમાં વર્ણન કરે છે—કોઈ એ પરમતત્ત્વને અપર બ્રહ્મરૂપ કહે છે, કોઈ પરબ્રહ્મરૂપ બતાવે છે અને કોઈ આદિ-અંતથી રહિત ઉત્કૃષ્ટ મહાદેવસ્વરૂપ કહે છે. પંચમહાભૂત, ઇંન્દ્રિય, અંતઃકરણ તથા પ્રાકૃત વિષયરૂપ જડ તત્ત્વને અપર બ્રહ્મ કહેવાય છે. એથી ભિન્ન સમષ્ટિ ચૈતન્યનું નામ પરબ્રહ્મ છે. બૃહત્ અને વ્યાપક હોવાને કારણે એને બ્રહ્મ કહે છે. હે પ્રભો! વેદો અને બ્રહ્માજીના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શિવનાં તે પર અને અપર બે રૂપ છે. કેટલાક લોકો મહેશ્વર શિવને વિદ્યાવિદ્યાસ્વરૂપી કહે છે. એમાં વિદ્યા ચેતના છે અને અવિદ્યા અચેતના છે. આ વિદ્યાવિદ્યારૂપ વિશ્વ જગદ્‌ગુરુ ભગવાન શિવનું રૂપ જ છે, એમાં સંદેહ નથી, કેમકે વિશ્વ એમના વશમાં છે. ભ્રાન્તિ, વિદ્યા તથા પરાવિદ્યા અથવા પરમતત્ત્વ—એ શિવનાં ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મનાયાં છે. પદાર્થોના વિષયમાં જે અનેક પ્રકારની અસત્ય ધારણાઓ છે, એને ભ્રાન્તિ કહે છે. યથાર્થ ધારણા અથવા જ્ઞાનનું નામ વિદ્યા છે તથા જે વિકલ્પરહિત પરમ જ્ઞાન છે, એને પરમ તત્ત્વ કહે છે. પરમ તત્ત્વ જ સત્ છે, એથી વિપરીત અસત્ કહેવાય. સત્ અને અસત્

બંનેના પતિ હોવાને કારણે શિવ સદસત્પતિ કહેવાય છે. અન્ય મહર્ષિઓએ ક્ષર, અક્ષર અને એ બંનેથી પરે પરમ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સંપૂર્ણ ભૂત ક્ષર છે અને જીવાત્મા અક્ષર કહેવાય છે. એ બંને પરમેશ્વરનાં રૂપ છે; કેમકે એમને અધીન છે. શાંતસ્વરૂપ શિવ એ બંનેથી પરે છે, તેથી ક્ષરાક્ષરપર કહેવાય છે. કેટલાક મહર્ષિઓ પરમ કારણરૂપ શિવને સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ સ્વરૂપ તથા સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિનું કારણ કહે છે. અવ્યક્તને સમષ્ટિ કહે છે અને વ્યક્તને વ્યષ્ટિ કહે છે. એ બંને પરમેશ્વર શિવનાં જ રૂપ છે, કેમકે, એમની જ ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય છે. એ બંનેના કારણરૂપથી સ્થિત ભગવાન શિવ પરમ કારણ છે. તેથી કારણવેત્તા જ્ઞાની પુરુષ એમને સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિનું કારણ બતાવે છે. કેટલાક લોકો પરમેશ્વરને જાતિ-વ્યક્તિરૂપ કહે છે. જેનું શરીરમાં પણ અનુવર્તન હોય, તે જાતિ કહેવાય છે. શરીરની જાતિને આશ્રિત રહેનારી જે વ્યાવૃત્તિ છે, જે દ્વારા જાતિભાવનાનું આચ્છાદન અને વૈયક્તિક ભાવનાનું પ્રકાશન થાય છે એનું નામ વ્યક્તિ છે. જાતિ અને વ્યક્તિ બંને જ ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી પરિપાલિત છે, તેથી એ મહાદેવજીને જાતિવ્યક્તિસ્વરૂપ કહેવાયા છે.

કોઈ કોઈ શિવને પ્રધાન, પુરુષ, વ્યક્ત અને કાલરૂપ કહે છે. પ્રકૃતિનું નામ જ પ્રધાન છે. જીવાત્માને જ ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. ત્રેવીશ તત્ત્વોને મનીષી પુરુષો વ્યક્ત કહ્યાં છે અને કાર્ય-પ્રપંચના પરિણામના એકમાત્ર કારણ છે, એનું નામ કાલ છે. ભગવાન શિવ આ સૌના ઈશ્વર, પાલક, ધારણકર્તા, પ્રવર્તક, નિવર્તક અને તિરોભાવના એક માત્ર હેતુ છે. તે સ્વયં પ્રકાશ અને અજન્મા છે. એટલા માટે એ મહેશ્વરને પ્રધાન, પુરુષ, વ્યક્ત અને કાલરૂપ કહ્યા છે. કારણ, નેતા, અધિપતિ અને ધાતા બતાવ્યા છે. કેટલાક લોકો વિરાટ્ અને હિરણ્યગર્ભ રૂપ બતાવે છે. જે સંપૂર્ણ લોકોની સૃષ્ટિના હેતુ છે, એમનું નામ હિરણ્યગર્ભ છે અને વિશ્વરૂપને વિરાટ કહે છે, જ્ઞાની પુરુષ શિવને અંતર્યામી અને પરમ પુરુષ કહે છે. બીજા લોકો એમને પ્રાજ્ઞ, તૈજસ અને વિશ્વરૂપ બતાવે છે. કોઈ એમને તુરીયરૂપ માને છે અને કોઈ સૌમ્યરૂપ કેટલાય વિદ્વાનોનું કથન છે કે તે જ માતા, માન, મેય અને મિતિરૂપ છે. અન્ય લોક કર્તા, ક્રિયા, કાર્ય, કરણ અને કારણરૂપ કહે છે. બીજા જ્ઞાની એમને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ બતાવે છે. કોઈ ભગવાન શિવને તુરીયરૂપ કહે છે તો કોઈ તુરીયાતીત. કોઈ નિર્ગુણ બતાવે છે, કોઈ સગુણ. કોઈ સંસારી કહે છે, કોઈ અસંસારી. કોઈ સ્વતંત્ર માને છે, કોઈ અસ્વતંત્ર. કોઈ એમને ઘોર સમજે છે, કોઈ સૌમ્ય. કોઈ રાગવાન કહે છે, કોઈ વીતરાગ; કોઈ નિષ્ક્રિય બતાવે છે, કોઈ સક્રિય. કેટલાકના કથન અનુસાર તે નિરિન્દ્રિય છે તો કોઈના મનમાં સેન્દ્રિય છે. એક એમને ધ્રુવ કહે છે, તો બીજા અધ્રુવ; કોઈ એમને સાકાર બતાવે છે તો કોઈ નિરાકાર. કોઈના મનમાં એ અદૃશ્ય છે તો કોઈના મનમાં દૃશ્ય છે. કોઈ એમને વર્ણનીય માને છે તો કોઈ અનિર્વચનીય. કોઈના મનમાં શબ્દ સ્વરૂપ છે તો કોઈના મને શબ્દાતીત; કોઈ એમને ચિંતનનો વિષય માને છે તો કોઈ એમને અચિંત્ય સમજે છે. બીજા લોકોનું કહેવું છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, કોઈ એમને વિજ્ઞાનની સંજ્ઞા આપે છે—કોઈના મનમાં તે જ્ઞેય છે અને કોઈના મનમાં અજ્ઞેય છે. કોઈ એમને પર બતાવે છે તો કોઈ અપર. આ રીતે

એમના વિષયમાં વિવિધ પ્રકારની કલ્પનાઓ થાય છે. આ વિવિધ પ્રીતિઓને કારણે મુનિજન એ પરમેશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી કરી શકતા. જે સર્વભાવથી એમને શરણે આવી ગયા છે, તે જ એ પરમ કારણ શિવને વગર યત્ને જે જાણી શકે છે. જ્યાં સુધી પશુ (જીવ), જેમના બીજા કોઈ ઈશ્વર નથી એ સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, પુરાણપુરુષ તથા ત્રણે લોકોના શાસક શિવને નથી જોતા, ત્યાં સુધી તે પાશોથી બદ્ધ થઈને આ દુઃખમય સંસાર-ચક્રમાં ગાડીના પૈડાંની નેમિ-સમાન ફર્યા જ કરે છે. જ્યારે આ દ્રષ્ટા જીવાત્મા સૌના શાસક, બ્રહ્માના પણ આદિકારણ, સંપૂર્ણ જગતના રચયિતા, સુવર્ણોપમ, દિવ્ય પ્રકાશસ્વરૂપ પરમ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે, ત્યારે પુણ્ય અને પાપ બંને સારી રીતે હટાવીને નિર્મલ થયેલો તે જ્ઞાની મહાત્મા સર્વોત્તમ સમતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

(અધ્યાય ૫)

*

શિવના શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સર્વમય, સર્વવ્યાપક અને સર્વાતીત સ્વરૂપનું અને એમની પ્રણવરૂપતાનું પ્રતિપાદન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! શિવને ન તો આણવ મલનુંય બંધન પ્રાપ્ત છે, ન કર્મ અને ન માયાનું પણ બંધન છે. પ્રાકૃત, બૌદ્ધ, અહંકાર, મન, ચિત્ત, ઇન્દ્રિય, તન્માત્રા અને પંચભૂતસંબંધી પણ કોઈ બંધન એમને સ્પર્શી પણ ન શકે. અમિત તેજસ્વી શંભુને ન કાલ, ન કલા, ન વિદ્યા, ન નિયતિ, ન રાગ, ન દ્વેષ રૂપ બંધન પ્રાપ્ત છે. એમનામાં ન તો કર્મ છે, ન એ કર્મોનો પરિપાક છે, ન એના ફળસ્વરૂપ સુખ અને દુઃખ છે, ન તો એમનો વાસનાઓ સાથે સંબંધ છે, ન કર્મના સંસ્કારોથી સંબંધ છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ભોગો તથા એમના સંસ્કારો સાથે પણ એમનો સંપર્ક નથી. ન એમનું કોઈ કારણ છે, ન કર્તા. નથી તો આદિ, નથી અંત અને નથી મધ્ય. કર્મ નથી, કરણ નથી; નથી તો કર્તવ્ય અને નથી તો અકર્તવ્ય. એનો ન કોઈ બંધુ છે, ન અબંધુ; ન નિયંતા છે, ન પ્રેરક; ન પતિ છે, ન ગુરુ છે અને ન તો ત્રાતાયે છે. એમનાથી અધિકની ચર્ચા કોણ કરે, એમના સમાન પણ કોઈ નથી, ન તો એમનો જન્મ થાય છે, ન તો મરણ થાય છે. એમને માટે કોઈ વસ્તુ ન તો વાંછિત છે અને નથી તો અવાંછિત. એમને નથી વિધિ કે નથી નિષેધ. ન બંધન છે, ન મુક્તિ છે. જે જે અકલ્યાણકારી દોષ છે તે એમનામાં ક્યારેય નથી રહેતા. પરંતુ સંપૂર્ણ કલ્યાણકારી ગુણ એમનામાં સદા રહે છે; કેમકે શિવ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, તે શિવ પોતાની શક્તિઓ દ્વારા આ સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપ્ત થઈને પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત ન થતાં સદાયે સ્થિત રહે છે; એટલા માટે એમને સ્થાણુ કહે છે. આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગત શિવથી અધિષ્ઠિત છે; તેથી ભગવાન શિવ સર્વરૂપ મનાય છે. જે આવું જાણે છે, તે ક્યારેય મોહમાં પડતો નથી.

રુદ્ર સર્વરૂપ છે. એમને નમસ્કાર છે. તે સત્સ્વરૂપ, પરમ મહાન પુરુષ, હિરણ્યબાહુ, ભગવાન, હિરણ્યપતિ, ઈશ્વર, અંબિકાપતિ, ઈશાન, પિનાકપાણિ તથા વૃષભવાહન છે. એક

માત્ર રુદ્ર જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તે જ કૃષ્ણ-પિંગલ વર્ણવાળા પુરુષ છે. તે હૃદયની અંદર કમળના મધ્ય ભાગમાં કેશના અગ્રભાગની જેમ સૂક્ષ્મસ્વરૂપે ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. એમના કેશ સોનેરી રંગના છે. નેત્ર કમળની જેમ સુંદર છે. અંગકાન્તિ અરુણ અને તામ્રવર્ણી છે. તે સુવર્ણમય નીલકંઠ દેવ સદા વિચરતા રહે છે. એમને સૌમ્ય, ઘોર, મિશ્ર, અક્ષર, અમૃત અને અવ્યય કહેવાય છે. તે પુરુષવિશેષ પરમેશ્વર ભગવાન શિવ કાળના પણ કાળ છે. ચેતન અને અચેતનથી પર છે. આ પ્રપંચથી પણ પરાત્પર છે. શિવમાં એવું જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય જોવાય છે કે એથી વધીને જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય ક્યાંય અન્યત્ર નથી. મનીષી પુરુષોએ ભગવાન શિવને લોકમાં સૌથી અધિક ઐશ્વર્યશાળી પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા છે. પ્રત્યેક કલ્પમાં ઉત્પન્ન થઈને એક સીમિત કાળ સુધી રહેનારા બ્રહ્માઓના આદિકાળમાં વિસ્તારપૂર્વક શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ આપનારા ભગવાન શિવ જ છે. એક સીમિત કાળ સુધી રહેનારા ગુરુઓના પણ ગુરુ પણ તે જ છે. તે સર્વેશ્વર સદા બધાંયના ગુરુ છે. કાળની સીમા એમને સ્પર્શી શકતી નથી. એમની શુદ્ધ સ્વાભાવિક શક્તિ સૌથી વધારે છે. એમને અનુપમ જ્ઞાન અને નિત્ય અક્ષય શરીર પ્રાપ્ત છે. એમના ઐશ્વર્યની કોઈ તુલના નથી. એમનું સુખ અક્ષય અને બળ અનંત છે. એમનામાં અસીમ તેજ, પ્રભાવ, પરાક્રમ, ક્ષમા અને કરુણા ભરેલી છે, તે નિત્ય પરિપૂર્ણ છે. એમને સૃષ્ટિ વગેરેથી પોતાને માટે કોઈ પ્રયોજન નથી. બીજાઓ ઉપર પરમ અનુગ્રહ જ એમનાં સમસ્ત કર્મોનું ફળ છે. પ્રણવ એ પરમાત્મા શિવના વાચક છે. શિવ, રુદ્ર વગેરે નામોમાં પ્રણવ જ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. પ્રણવવાચ્ય શંભુનું ચિંતન અને જપથી જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરાસિદ્ધિ છે, એમાં સંશય નથી.

એટલા માટે શાસ્ત્રોના પારંગત વિદ્વાન વાચ્ય-વાચકની એકતા સ્વીકાર કરતાં મહાદેવજીને પ્રણવરૂપ કહે છે. માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં પ્રણવની ચાર માત્રાઓ બતાવેલી છે. અકાર, ઉકાર, મકાર અને નાદ. અકારને ઋગ્વેદ કહે છે. ઉકાર યજુર્વેદ કહેવાય છે, મકાર સામવેદ છે અને નાદ અથર્વવેદની શ્રુતિ છે. અકાર મહાબીજ છે, તે રજોગુણ તથા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મા છે. ઉકાર પ્રકૃતિરૂપા યોનિ છે તે સત્ત્વગુણ તથા પાલનકર્તા શ્રીહરિ છે. મકાર જીવાત્મા અને બીજ છે, તે તમોગુણ તથા સંહાર-કર્તા રુદ્ર છે. નાદ પરમ પુરુષ પરમેશ્વર છે, તે નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય શિવ છે. આ પ્રકારે પ્રણવ પોતાની ત્રણે માત્રાઓ દ્વારા જ ત્રણ રૂપોમાં આ જગતનું પ્રતિપાદન કરીને પોતાની અર્ધમાત્રા (નાદ) દ્વારા શિવસ્વરૂપનો બોધ કરાવે છે. જેનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કશું જ નથી. જેનાથી કોઈ વધારે નથી એટલે કે ન તો અધિક સૂક્ષ્મ છે અને ન તો અધિક મહાન જ છે તથા જે એકલા જ વૃક્ષની જેમ નિશ્ચલભાવથી પ્રકાશમય આકાશમાં સ્થિત છે, એ પરમ પુરુષ પરમેશ્વર શિવથી આ સંપૂર્ણ જગત પરિપૂર્ણ છે.* (અધ્યાય-૬)

*

* યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિદ્ યસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં., ૬।૩૧, આ મંત્ર અક્ષરશઃ (૩।૯) શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં છે.)

પરમેશ્વરની શક્તિનો ઋષિઓ દ્વારા સાક્ષાત્કાર, શિવના પ્રસાદથી પ્રાણીઓની મુક્તિ, શિવની સેવા-ભક્તિ તથા પાંચ પ્રકારના શિવ-ધર્મનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—પરમેશ્વર શિવની સ્વાભાવિક શક્તિ વિદ્યા છે, જે સૌથી વિલક્ષણ છે. તે એક હોવા છતાં પણ અનેકરૂપે ભાસિત થાય છે. જેવી રીતે સૂર્યની પ્રભા એક હોવા છતાં પણ અનેક રૂપોમાં પ્રકાશિત થાય છે. એ વિદ્યા-શક્તિથી ઇચ્છા, જ્ઞાન, ક્રિયા અને માયા વગેરે અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, ઠીક એવી જ રીતે જેવી રીતે અગ્નિમાંથી ઘણાબધા તણખા (ચિનગારીઓ) પ્રગટ થાય છે. એનાથી જ સદાશિવ અને ઈશ્વર વગેરે તથા વિદ્યા અને વિદ્યેશ્વર આદિ પુરુષ પણ પ્રગટ થયા છે. પરાત્પર પ્રકૃતિ પણ એનાથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. મહત્ત્વથી લઈને વિશેષપર્યંત બધા વિકાર તથા અજ (બ્રહ્મા) વગેરે મૂર્તિઓ પણ એનાથી જ પ્રગટ થઈ છે. એમના સિવાય જે અન્ય વસ્તુઓ છે, તે સર્વ પણ એ શક્તિનાં જ કાર્ય છે એમાં સંશય નથી. તે શક્તિ સર્વવ્યાપિની, સૂક્ષ્મા તથા જ્ઞાનાનંદરૂપિણી છે. એનાથી જ શીતાંશુભૂષણ ભગવાન શિવ શક્તિમાન કહેવાય છે. શક્તિમાન—શિવ વેદ્ય છે અનેશક્તિરૂપિણી શિવા વિદ્યા છે, તે શક્તિરૂપા શિવા જ પ્રજ્ઞા, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, સ્થિતિ, નિષ્ઠા, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, કર્મશક્તિ, આજ્ઞાશક્તિ, પરબ્રહ્મ, પરા અને અપરા નામની બે વિદ્યાઓ, શુદ્ધ વિદ્યા અને શુદ્ધ કલા છે, કેમકે સર્વ કાંઈ શક્તિનું જ કાર્ય છે. માયા, પ્રકૃતિ, જીવ, વિકાર, વિકૃતિ, અસત્ અને સત્ વગેરે જે કાંઈ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે બધું જ તે શક્તિથી જ વ્યાપ્ત છે.

તે શક્તિરૂપિણી શિવા દેવી માયા દ્વારા સમસ્ત ચરાચર બ્રહ્માંડને અનાયાસ જ મોહમાં નાખી દે છે અને લીલાપૂર્વક એને બંધન (મોહનાં બંધનથી) મુક્ત પણ કરી દે છે. આ શક્તિના સત્યાવીશ પ્રકાર છે, સત્યાવીશ પ્રકારવાળી આ શક્તિ સાથે સર્વેશ્વર શિવ સંપૂર્ણ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. એમનાં ચરણોમાં મુક્તિ બિરાજે છે. પૂર્વકાળની વાત છે, સંસારબંધનમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાવાળા કેટલાક બ્રહ્મવાદી મુનિઓના મનમાં આ સંશય થયો. એ પરસ્પર મળીને યથાર્થરૂપે વિચાર કરવા લાગ્યા—આ જગતનું કારણ શું છે? અમે શેનાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ અને શેમાં-શાથી જીવન ધારણ કરીએ છીએ? અમારી પ્રતિષ્ઠા ક્યાં છે? અમારા અધિષ્ઠાતા કોણ છે? અમે કોના સહયોગથી સદા સુખમાં અને દુઃખમાં રહીએ છીએ? કોણે આ વિશ્વની અલંઘનીય વ્યવસ્થા કરી છે? જો કહીએ કે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ (નિશ્ચિત ફળ આપનારું કર્મ) અને યદૃચ્છા (આકસ્મિક ઘટના) આમાં કારણ છે તો આ કથન યુક્તિસંગત નથી જણાતું. પાંચે મહાભૂત તથા જીવાત્મા પણ કારણ નથી. આ સર્વનો સંયોગ તથા અન્ય કોઈ પણ કારણ નથી, કેમકે આ કાલ આદિ અચેતન છે. જીવાત્માના ચેતન હોવાથી પણ તે સુખદુઃખથી અભિભૂત તથા અસમર્થ હોવાથી આ જગતનું કારણ બની શકે નહીં. તેથી કયું કારણ છે, એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે અંદરોઅંદર વિચાર કરવા પર

જ્યારે તે યુક્તિઓ દ્વારા કોઈ પણ નિર્ણય સુધી ન પહોંચી શક્યા, ત્યારે એમણે ધ્યાનયોગમાં સ્થિત થઈને પરમેશ્વરની સ્વરૂપભૂતા અચિંત્ય શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, જે પોતાના જ ગુણોથી સત્ત્વ, રજ અને તમથી ઢંકાયેલી છે તથા એ ત્રણે ગુણોથી પર છે. પરમેશ્વરની તે સાક્ષાત્ શક્તિ સમસ્ત પાશોનો વિચ્છેદ કરનારી છે. એના દ્વારા બંધન કપાઈ જવાથી જીવ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી એ સર્વકારણ કારણ શક્તિમાન મહાદેવજીનાં દર્શન કરવા લાગે છે, જે કાલથી લઈને જીવાત્મા સુધી પૂર્વોક્ત સમસ્ત કારણો પર તથા સંપૂર્ણ વિશ્વ પર પોતાની આ શક્તિ દ્વારા જ શાસન કરે છે. તે પરમાત્મા અપ્રમેય છે. તદનંતર પરમેશ્વરનો પ્રસાદ-યોગ, પરમ-યોગ તથા સુદૃઢ ભક્તિયોગ દ્વારા એ મુનિઓએ દિવ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી.

હે શ્રીકૃષ્ણ! જે પોતાના હૃદયમાં શક્તિસહિત ભગવાન શિવનાં દર્શન કરે છે, એમને જ સનાતન શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાઓને નહીં, એ શ્રુતિનું કથન છે. શક્તિમાનનો શક્તિથી ક્યારેય વિયોગ થતો નથી. તેથી શક્તિ અને શક્તિમાન બંનેના તાદાત્મ્યથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં નિશ્ચય જ જ્ઞાન અને કર્મનો કોઈ ક્રમ વિવક્ષિત નથી, જ્યારે શિવ અને શક્તિની કૃપા થઈ જાય છે, ત્યારે તે મુક્તિ હાથમાં આવી જાય છે. દેવતા, દાનવ, પશુ, પક્ષી તથા કીડા-મંકોડા પણ એમની કૃપાથી મુક્ત થઈ જાય છે. ગર્ભમાં રહેલ બચ્ચું, જન્મતું બાળક, શિશુ, તરુણ, વૃદ્ધ, મુમૂર્ષુ, (મરવાની ઇચ્છાવાળો), સ્વર્ગવાસી, નારકી, પતિત, ધર્માત્મા, પંડિત અથવા મૂર્ખ સામ્બસદાશિવની કૃપા થવાથી તત્કાળ મુક્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી—પરમેશ્વર પોતાની સ્વાભાવિક કરુણાથી અયોગ્ય ભક્તોના પણ વિવિધ મળોને દૂર કરીને એમના ઉપર કૃપા કરે છે, એમાં સંદેહ નથી. ભગવાનની કૃપાથી જ ભક્તિ થાય છે અને ભક્તિથી એમની કૃપા થાય છે. અવસ્થાભેદનો વિચાર કરીને વિદ્વાન પુરુષ આ વિષયમાં મોહિત થતા નથી. કૃપાપ્રસાદપૂર્વક જે આ ભક્તિ થાય છે, તે ભોગ અને મોક્ષ બંનેની પ્રાપ્તિ કરાવનારી હોય છે. એને મનુષ્ય એક જન્મમાં પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અનેક જન્મો સુધી શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને સિદ્ધ થયેલા વિરક્ત અને જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષો પર મહેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને કૃપા કરે છે. દેવેશ્વર શિવના પ્રસન્ન થવા પર એ પશુ (જીવ)માં બુદ્ધિપૂર્વક થોડી-શી ભક્તિનો ઉદય થાય છે, ત્યારે તે અનુભવ કરવા લાગે છે કે ભગવાન શિવ મારા સ્વામી છે. પછી તપસ્યાપૂર્વક તે વિવિધ પ્રકારના શૈવધર્મોના પાલનમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે. એ ધર્મોના પાલનમાં વારંવાર લાગ્યા રહેવાથી હૃદયમાં પરાભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ પરાભક્તિથી પરમેશ્વરનો પરમ પ્રસાદ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રસાદથી સંપૂર્ણ પાપથી છુટકારો મળી જવાથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે મનુષ્યનો ભગવાન શિવમાં થોડો પણ ભક્તિભાવ છે, તે ત્રણ જન્મો પછી અવશ્ય મુક્ત થઈ જાય છે. એને આ સંસારમાં યોનિયંત્રની પીડા સહન કરવી પડતી નથી. સાંગા (અંગસહિત) અને અનંગા (અંગરહિત) જે સેવા છે, એને જ ભક્તિ કહે છે—એના ફરી પાછા ત્રણ ભેદ થાય છે—માનસિક, વાચિક અને શારીરિક, શિવના રૂપ આદિનું ચિંતન છે, એને માનસિક સેવા કહે છે, જપ વગેરે વાચિક સેવા છે અને પૂજન વગેરે કર્મ શારીરિક

સેવા છે. આ ત્રિવિધ સાધનોથી સંપન્ન થનારી જે આ સેવા છે, એને 'શિવધર્મ' પણ કહે છે. પરમાત્મા શિવે પાંચ પ્રકારના શિવધર્મ બતાવ્યા છે—તપ, કર્મ, જપ, ધ્યાન અને જ્ઞાન. લિંગપૂજન વગેરેને 'કર્મ' કહે છે. ચાંદ્રાયણ વગેરે વ્રતનું નામ 'તપ' છે. વાચિક, ઉપાંશુ અને માનસ—ત્રણ પ્રકારનો જે શિવ-મંત્રનો અભ્યાસ (આવૃત્તિ) છે, એને જ 'જપ' કહે છે, શિવનું ચિંતન જ 'ધ્યાન' કહેવાય છે તથા શિવસંબંધી આગમોમાં જે જ્ઞાનનું વર્ણન છે, એને જ અહીં 'જ્ઞાન' શબ્દથી કહેવાયું છે. શ્રીકંઠ શિવે શિવા પ્રતિ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે જ શિવાગમ છે. શિવના આશ્રિત જે ભક્તિજન છે, એમના પર કૃપા કરીને કલ્યાણના એકમાત્ર સાધક એવા આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી કલ્યાણકામી બુદ્ધિમાન પુરુષને માટે જરૂરી છે કે જે પરમ કારણ શિવમાં ભક્તિને વધારે તથા વિષયાસક્તિનો ત્યાગ કરે.

(અધ્યાય ૭)

*

શિવ-જ્ઞાન, શિવની ઉપાસનાથી દેવતાઓને એમનાં દર્શન, સૂર્યદેવમાં શિવની પૂજા કરીને અર્ઘ્યદાનની વિધિ તથા વ્યાસાવતારોનું વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે ભગવન્! હવે હું એ શિવજ્ઞાન સાંભળવા ચાહું છું, જે વેદોનું સારતત્ત્વ છે તથા જેને ભગવાન શિવે પોતાના શરણાગત ભક્તોની મુક્તિ માટે કહ્યું છે. પ્રભુ શિવની પૂજા કેવી રીતે કરી શકાય? પૂજા વગેરેમાં કોનો અધિકાર છે? હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર મુનીશ્વર! આ બધું વિસ્તારપૂર્વક બતાવો.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—ભગવાન શિવે જે વેદોક્ત જ્ઞાનનો સંક્ષેપ કરીને કહ્યું છે, તે જ શૈવ-જ્ઞાન છે. તે નિંદા-સ્તુતિ વગેરેથી રહિત તથા શ્રવણમાત્રથી જ પોતાનામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે. આ દિવ્ય જ્ઞાન ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અનાયાસ જ મોક્ષ આપનાર છે. હું એને સંક્ષેપમાં જ બતાવીશ, કેમકે એનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કોઈ કરી જ નથી શકતું. પૂર્વકાળમાં મહેશ્વર શિવ સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરીને સત્કાર્ય-કારણોથી નિયુક્ત થઈને સ્વયં જ અવ્યક્તથી વ્યક્તરૂપે પ્રગટ થયા—એ સમયે જ્ઞાનસ્વરૂપ વિશ્વનાથે દેવતાઓમાં સર્વપ્રથમ દેવતા વેદપતિ બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કર્યા. બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન થઈને પોતાના પિતા મહાદેવને જોયા તથા બ્રહ્માજીના જનક મહાદેવજીએ ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા તરફ સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું અને એમને સૃષ્ટિ રચવાની આજ્ઞા આપી. રુદ્રદેવની કૃપાદૃષ્ટિથી જોવાયા તેથી સૃષ્ટિના સામર્થ્યથી યુક્ત થઈને એ બ્રહ્મદેવે સમસ્ત સંસારની રચના કરી અને પૃથક્ પૃથક્ વર્ણો અને આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરી. એમણે યજ્ઞ માટે સોમની સૃષ્ટિ કરી. સોમથી દ્યુલોકનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પછી પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય, યજ્ઞમય વિષ્ણુ અને શચીપતિ ઇન્દ્ર પ્રગટ થયા. એ બધા તથા અન્ય દેવતાઓ રુદ્રાધ્યાય ભણીને—પાઠ કરીને—રુદ્રદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન મહેશ્વર પોતાની લીલા પ્રગટ કરવા માટે એ સૌનું જ્ઞાન હરીને પ્રસન્ન મુખથી એ દેવતાઓ સામે ખડા થઈ ગયા.

ત્યારે દેવતાઓએ મોહિત થઈને એમને પૂછ્યું—'આપ કોણ છો?' ભગવાન રુદ્ર બોલ્યા—'હે શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ! સૌથી પહેલાં હું જ હતો. આ સમયે પણ સર્વત્ર હું જ છું અને ભવિષ્યમાં પણ હું જ રહીશ. મારા સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહીં. હું પણ પોતાના તેજથી સંપૂર્ણ જગતને તૃપ્ત કરું છું. મારાથી વધારે કોઈ નથી અને મારા સમાન કોઈ નથી. જે મને જાણે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે.* આવું કહીને ભગવાન રુદ્ર ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. જ્યારે દેવતાઓએ એ મહેશ્વરને ન જોયા, ત્યારે સામવેદના મંત્રો દ્વારા એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અથર્વશીર્ષમાં વર્ણિત પાશુપત-વ્રતને ગ્રહણ કરીને એ અમરગણોએ પોતાનાં સંપૂર્ણ અંગોમાં ભસ્મ ચોળી દીધી. આ જોઈને એમના ઉપર કૃપા કરવા માટે પશુપતિ મહાદેવ પોતાના ગણો અને ઉમા સાથે એમની પાસે આવ્યા. પ્રાણાયામ દ્વારા શ્વાસને જીતીને નિદ્રારહિત અને નિષ્પાપ થયેલા યોગીજન પોતાના હૃદયમાં જેમનું દર્શન કરે છે, એ જ મહાદેવને એ દેવેશ્વરોએ ત્યાં જોયા. જેને ઈશ્વરની ઇચ્છાનું અનુસરણ કરનારી પરાશક્તિ કહે છે, એ વામલોચના ભવાનીને પણ એમણે વામદેવ મહેશ્વરના વામભાગમાં બિરાજમાન જોયાં. જે સંસારને છોડીને શિવના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે તથા જે નિત્ય સિદ્ધ છે, એ ગણેશ્વરોનાં પણ દર્શન દેવતાઓએ કર્યાં. તત્પશ્ચાત્ દેવતા મહેશ્વરસંબંધી વૈદિક અને પૌરાણિક દિવ્ય સ્તોત્રો દ્વારા દેવીસહિત મહેશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે વૃષભધ્વજ મહાદેવજી પણ એ દેવતાઓ તરફ કૃપાપૂર્વક જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સ્વભાવતઃ મધુર વાણીમાં બોલ્યા—'હું તમારા લોકો પર બહુ સંતુષ્ટ છું.' એ પ્રાર્થનીય અને પૂજ્યતમ ભગવાન વૃષભધ્વજને અત્યંત પ્રસન્નચિત્ત જાણીને દેવતાઓને પ્રણામ કરીને આદરપૂર્વક એમને પૂછ્યું.

દેવતા બોલ્યા—હે ભગવન્! આ ભૂતલ પર કયા માર્ગથી આપની પૂજા થવી જોઈએ અને એ પૂજામાં કોનો અધિકાર છે? એ ઠીક ઠીક બતાવવાની કૃપા કરો.

ત્યારે દેવેશ્વર શિવે દેવી તરફ સ્મિત કરતાં જોઈને અને પરમ ઘોર સૂર્યમય સ્વરૂપને દેખાડ્યું. એમનું તે સ્વરૂપ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યગુણોથી સંપન્ન, સર્વતેજોમય, સર્વોત્કૃષ્ટ તથા શક્તિઓ, મૂર્તિઓ, અંગો, ગ્રહો અને દેવતાઓથી ઘેરાયેલા હતા. એમને આઠ ભુજાઓ અને ચાર મુખો હતાં. એમનો અર્ધો ભાગ નારી રૂપે હતો. એ અદ્‌ભુત આકૃતિવાળા આશ્ચર્યજનક સ્વરૂપને જોતાં જ બધા દેવતા એ જાણી ગયા કે સૂર્યદેવ, પાર્વતીદેવી, ચંદ્રમા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી તથા શેષ પદાર્થ પણ શિવ-સ્વરૂપ જ છે. સંપૂર્ણ ચરાચર જગત શિવમય જ છે. પરસ્પર આવું કહીને એમણે ભગવાન સૂર્યને અર્ઘ્ય આપ્યો અને નમસ્કાર કર્યા. અર્ઘ્ય આપતી વખતે તે આ પ્રકારે બોલ્યા—'જેનો વર્ણ સિંદૂર સમાન

---

* सोऽब्रवीद् भगवान रुद्रो ब्रह्मैकः पुरातनः। आसं प्रथममेवाहं वर्तामि च सुरोत्तमाः॥
लक्ष्मिश्च मत्तोऽन्या व्यतिरिक्ता न कश्चन।
अहमेव जगत्सर्वं तर्पयामि स्वतेजसा। मत्तोऽधिकः समो नास्ति मां यो वेद स मुच्यते॥
(शि.पु.वा.सं.उ.खं. ८/१५-१७)

છે અને મંડળ સુંદર છે, જે સુવર્ણ સમાન કાન્તિમાન આભૂષણોથી વિભૂષિત છે, જેનાં નેત્ર કમળ સમાન છે, જેના હાથમાં પણ કમળ છે, જે બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર અને નારાયણના પણ કારણ છે, એ ભગવાનને નમસ્કાર છે.* આવું કહીને ઉત્તમ રત્નોથી પૂર્ણ સુવર્ણ, કુંકુમ, કુશ અને પુષ્પથી જલ સોનાના પાત્રમાં લઈને એ દેવેશ્વરને અર્ઘ્ય આપીને કહેવા લાગ્યા—'હે ભગવન્! આપ પ્રસન્ન હો. આપ સૌના આદિ કારણ છો તમે જ રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને સૂર્યરૂપ છો. ગણોસહિત આપ શાંત શિવને નમસ્કાર છે.'+

જે એકાગ્રચિત્ત થઈ સૂર્યમંડળમાં શિવનું પૂજન કરીને પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાળે અને સાયંકાલે એમને ઉત્તમ અર્ઘ્ય આપે છે, પ્રણામ કરે છે અને આ શ્રવણસુખદ શ્લોકોને વાંચે છે, એને માટે કશુંય દુર્લભ નથી. જો તે ભક્ત હોય તો અવશ્ય જ મુક્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રતિદિન શિવરૂપી સૂર્યનું પૂજન કરવું જોઈએ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા એમની આરાધના કરવી જોઈએ.

તત્પશ્ચાત્ મંડળમાં બિરાજમાન મહેશ્વર દેવતાઓ તરફ જોઈને અને એમને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ શિવ-શાસ્ત્ર આપીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ શાસ્ત્રમાં શિવપૂજાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને અપાયો છે. આ જાણીને દેવેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને દેવતા જેવા આવ્યા હતા, તેવા જ ચાલ્યા ગયા. તદનંતર દીર્ઘકાલ પછી જ્યારે તે શાસ્ત્ર લુપ્ત થઈ ગયું, ત્યારે ભગવાન શંકરના ખોળામાં બેઠેલાં મહેશ્વરી શિવાએ પતિદેવને એ વિશે પૂછ્યું. ત્યારે દેવીથી પ્રેરિત થયેલા ચંદ્રભૂષણ મહાદેવે વેદોનો સાર કાઢીને સંપૂર્ણ આગમોમાં શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો, પછી એ પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી મેં, ગુરુદેવ અગસ્ત્યે અને મહર્ષિ દધીચિએ પણ લોકોમાં એ શાસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો. શૂલપાણિ મહાદેવ સ્વયં પણ યુગે-યુગે અવતાર લઈને પોતાનાં આશ્રિતજનોની મુક્તિ માટે જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે છે. ઋભુ, સત્ય, ભાર્ગવ, અંગિરા, સવિતા, મૃત્યુ, ઇન્દ્ર, મુનિવર વસિષ્ઠ, સારસ્વત, ત્રિધામા, મુનિશ્રેષ્ઠ ત્રિવૃત, શતતેજા, સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ નારાયણ, સ્વરક્ષ, બુદ્ધિમાન આરુણિ, કૃતંજય, ભરદ્વાજ, શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગૌતમ, વાચઃશ્રવા મુનિ, પવિત્ર સૂક્ષ્મણાયણિ, ભૃગુવિન્દુ મુનિ, કૃષ્ણ, શક્તિ, શાક્તેય (પરાશર), ઉત્તર જાતૂકર્ણ્ય અને સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન મુનિ—એ બધા વ્યાસાવતાર છે, હવે ક્રમશઃ કલ્પયોગેશ્વરોનું વર્ણન સાંભળો. લિંગપુરાણમાં દ્વાપરના અંતમાં થનારા ઉત્તમ વ્રતધારી વ્યાસાવતાર તથા યોગાચાર્યાવતારોનું વર્ણન છે. ભગવાન શિવના શિષ્યોમાં પણ જે પ્રસિદ્ધ છે, એનું વર્ણન છે. એ અવતારોમાં ભગવાનના મુખ્યરૂપે ચાર મહાતેજસ્વી શિષ્ય

---

* સિન્દૂરવર્ણાય સુમંડલાય સુવર્ણવર્ણાંબરધારણાય તુભ્યમ્ । પદ્મપ્રનેત્રાય સપંકજાય બ્રહ્મેન્દ્રનારાયણકારણાય ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૮/૩૨)

+ પ્રદત્તમાદાય સહેમપાત્રં પ્રશસ્તમર્ઘં ભગવન્ પ્રસીદ નમઃ શિવાય શાન્તાય સગણાયાહિહેતવે ।
રુદ્રાય વિષ્ણવે તુભ્યં બ્રહ્મણે સૂર્યમૂર્તયે ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૮/૩૩-૪)

થાય છે. પછી એમના સેંકડો, હજારો શિષ્યો-પ્રશિષ્યો થઈ જાય છે. લોકમાં એમના ઉપદેશ અનુસાર ભગવાન શિવની આજ્ઞા પાલન કરનારા વગેરે દ્વારા ભક્તિથી અત્યંત ભાવિત થઈને ભાગ્યવાન પુરુષ મુક્ત થઈ જાય છે.

(અધ્યાય ૮)

*

શિવના અવતાર, યોગાચાર્યો તથા એમના શિષ્યોની નામાવલી

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે ભગવન્! સમસ્ત યુગાવર્તોમાં યોગાચાર્યના વ્યાજથી (નિમિત્તથી) ભગવાન શંકરના જે અવતાર થાય છે અને એ અવતારોના જે શિષ્યો થાય છે, એ સૌનું વર્ણન કરો.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—શ્વેત, સુતાર, મદન, સુહોત્ર, કંકગૌલાક્ષિ, મહામાયાવી જૈગીષવ્ય, દધિવાહ, ઋષિવાહ, ઋષભ મુનિ, ઉગ્ર, અત્રિ, સુપાલક, ગૌતમ, વેદશિરા મુનિ, ગોકર્ણ, ગુહાવાસી, શિખંડી, જટામાલી, અટ્ટહાસ, દારુક, લાંગુલી, મહાકાલ, શૂલી, દંડી, મુંડીશ, સહિષ્ણુ, સોમશર્મા અને ન કુલીશ્વર—એ વારાહ કલ્પના આ સાતમા મન્વન્તરમાં યુગક્રમથી અઠ્ઠાવીસ યોગાચાર્યો પ્રગટ થયા છે. એમાંથી પ્રત્યેકના શાંતચિત્તવાળા ચાર-ચાર શિષ્ય થયા છે, જે શ્વેતથી લઈને રુષ્યપર્યંત બતાવાયા છે. હું એમનું ક્રમશઃ વર્ણન કરું છું, સાંભળો. શ્વેત, શ્વેતશિખ, શ્વેતાશ્વ, શ્વેતલોહિત, દુન્દુભિ, શતરૂપ, ઋચીક, કેતુમાન, વિકોશ, વિકેશ, વિપાશ, પાપનાશન, સુમુખ, દુર્મુખ, દુર્ગમ, દુરતિક્રમ, સનત્કુમાર, સનક, સનંદન, સનાતન, સુધામા, વિરજા, શંખ, અંડજ, સારસ્વત, મેઘ, મેઘવાહ, સુવાહક, કપિલ, આસુરિ, પંચશિખ, વાષ્કલ, પરાશર, ગર્ગ, ભાર્ગવ, અંગિરા, બલબંધુ, નિરામિત્ર, કેતુશૃંગ, તપોધન, લંબોદર, લંબ, લંબાત્મા, લંબકેશક, સર્વજ્ઞ, સમબુદ્ધિ, સાધ્ય, સિદ્ધિ, સુધામા, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વિરજા, અત્રિ, ઉગ્ર, ગુરુશ્રેષ્ઠ, શ્રવણ, શ્રવિષ્ઠક, કુક્ષિ, કુલબાહુ, કુશરીર, કુનેત્રક, કાશ્યપ, ઉશના, અવન, બૃહસ્પતિ, ઉતથ્ય, વામદેવ, મહાકાલ, મહાનિલ, વાચઃશ્રવા, સુવીર, શ્યાવક, યતીશ્વર, હિરણ્યનાભ, કૌશલ્ય, લોકાક્ષિ, કુથુમિ, સુમન્તુ, જૈમિની, કુબન્ધ, કુશકંધર, પ્લક્ષ, દાર્ભાયણિ, કેતુમાન, ગૌતમ, ભલ્લવી, મધુપિંગ, શ્વેતકેતુ, ઉશિજ, બૃહદશ્વ, દેવલ, કવિ, શાલિહોત્ર, સુવેષ, યુવનાશ્વ, શરદ્વસુ, છગલ, કુંભકર્ણ, કુંભ, પ્રબાહુક, ઉલૂક, વિદ્યુત, શમ્બૂક, આશ્વલાયન, અક્ષપાદ, કણાદ, ઉલૂક, વત્સ, કુશિક, ગર્ગ, મિત્રક અને રુષ્ય—એ યોગાચાર્યરૂપી મહેશ્વરના શિષ્ય છે. એમની સંખ્યા એકસો બાર છે. એ બધાયે સિદ્ધ પાશુપત છે. એમનું શરીર ભસ્મથી વિભૂષિત રહે છે. એ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના તત્ત્વજ્ઞ, વેદ અને વેદાંગોના પારંગત વિદ્વાન, શિવાશ્રમમાં અનુરક્ત, શિવજ્ઞાનપરાયણ, બધા જ પ્રકારની આસક્તિઓથી મુક્ત, એકમાત્ર ભગવાન શિવમાં જ મનને લગાડી રાખનાર, સંપૂર્ણ દ્વન્દ્વોને સહનારા, ધીર, સર્વભૂતહિતકારી, સરળ, કોમળ, સ્વસ્થ, ક્રોધશૂન્ય અને જિતેન્દ્રિય હોય છે. રુદ્રાક્ષની માળા જ એમનું આભૂષણ છે. એમના મસ્તક ત્રિપુંડ્રથી અંકિત હોય છે. એમાંના

કેટલાક તો શિખારૂપે જટા ધારણ કરે છે. કોઈના બધા વાળ જ જટારૂપ હોય છે. કોઈ કોઈ એવાયે હોય છે જે જટા નથી રાખતા અને કેટલાય સદા માથું મૂંડન કરાવેલું જ રાખે છે. તે ઘણું કરીને ફળ-મૂળનો જ આહાર કરે છે. પ્રાણાયામ સાધનમાં તત્પર હોય છે. 'હું શિવનો છું' એ અભિમાનથી યુક્ત હોય છે. સદાશિવના ચિંતનમાં જ લાગ્યા રહે છે. એમણે સંસારરૂપી વિષવૃક્ષના અંકુરને મથી કાઢ્યો છે. તે સદા પરમધામમાં જવા માટે જ કટિબદ્ધ હોય છે. જે યોગાચાર્યોસહિત આ શિષ્યોને જાણી-માનીને સદાશિવની આરાધના કરે છે, તે શિવનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. એમાં કોઈ અન્યથા વિચાર કરવો ન જોઈએ. (અધ્યાય ૯)

*

ભગવાન શિવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભક્તિની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન, શિવધર્મના ચાર પાદનું વર્ણન અને જ્ઞાનયોગનાં સાધનો તથા શિવધર્મના અધિકારીઓનું નિરૂપણ, શિવપૂજનના અનેક પ્રકાર અને અનન્યચિત્તથી ભજનનો મહિમા

તદનંતર શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન પૂછવા પર ઉપમન્યુ મંદરાચલ પર ઘટિત થયેલ શિવ-પાર્વતી સંવાદને પ્રસ્તુત કરતાં બોલ્યાં—હે શ્રીકૃષ્ણ! એક સમયે દેવી પાર્વતીએ ભગવાન શિવને પૂછ્યું—'હે મહાદેવ! જે આત્મતત્ત્વ વગેરેના સાધનમાં નથી લાગ્યા તથા જેમનું અંતઃકરણ પવિત્ર અને વશીભૂત નથી, એવા મંદમતિ, મર્ત્યલોકવાસી જીવાત્માઓના વશમાં આપ કયા ઉપાયથી થઈ શકો છો?'

મહાદેવજી બોલ્યા—હે દેવી! જો સાધકના મનમાં શ્રદ્ધાભક્તિ ન હોય તો પૂજનકર્મ, તપસ્યા, જપ, આસન વગેરે જ્ઞાન તથા અન્ય સાધનથી પણ હું એમને વશીભૂત થતો નથી. જો મનુષ્યની મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો જે કોઈ પણ હેતુથી હું એના વશમાં આવી જાઉં છું. પછી તો તે મારાં દર્શન, સ્પર્શ, પૂજન અને મારી સાથે સંભાષણ પણ કરી શકે છે. તેથી જે મને વશમાં કરવા ચાહે, તેણે પહેલાં મારા પ્રતિ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. શ્રદ્ધા જ સ્વધર્મનો હેતુ છે અને તે જ આ લોકમાં વર્ણાશ્રમી પુરુષોની રક્ષા કરનારી છે. જે માનવ પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મના પાલનમાં લાગેલો રહે છે, એની જ મારામાં શ્રદ્ધા થાય છે, બીજાની નહીં. વર્ણાશ્રમી પુરુષોનો સંપૂર્ણ ધર્મ વેદોથી સિદ્ધ છે. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માજીએ મારી આજ્ઞા લઈને એનું વર્ણન કર્યું હતું. બ્રહ્માજીનો બતાવેલો તે ધર્મ અધિક ધન દ્વારા સાધ્ય છે તથા અનેક પ્રકારના ક્રિયાકલાપથી યુક્ત હોય છે. એનાથી મળનારું ફળ મોટે ભાગે અક્ષય નથી તથા ધનના અનુષ્ઠાનમાં અનેક પ્રકારના કલેશ અને આયાસ કરવા પડે છે. એ મહાન ધર્મથી પરમ દુર્લભ શ્રદ્ધા મેળવીને જ વર્ણાશ્રમી મનુષ્ય અનન્યભાવથી મારે શરણે આવી જાય છે, એમને સુખદ માર્ગે ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વર્ણાશ્રમ સંબંધી આચારની સૃષ્ટિ મેં જ વારંવાર કરી છે. એમાં ભક્તિભાવ રાખીને જે મારા થઈ

જાય છે, એ વર્ણાશ્રમીઓનો મારી ઉપાસનામાં અધિકાર છે, બીજાઓનો નહીં, આ મારી નિશ્ચિત આજ્ઞા છે. મારી આજ્ઞા અનુસાર ધર્મ માર્ગે ચાલનાર વર્ણાશ્રમી પુરુષ મારે શરણે આવીને મારા કૃપા-પ્રસાદથી મળ અને માયા વગેરે પાશોથી મુક્ત થઈ જાય છે તથા મારા પુનરાવૃત્તિરહિત ધામમાં પહોંચીને મારું ઉત્તમ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. એટલા માટે મારા બતાવેલા વર્ણધર્મને મેળવીને અથવા ન મેળવીને પણ જે મારે શરણે આવે છે, મારો ભક્ત બને છે, તે સ્વયં પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરી લે છે. આ કોટિ કોટિ ગણો અધિક અલબ્ધ-લાભ છે, માટે મારા મુખથી પ્રતિપાદિત વર્ણધર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

જે મોક્ષમાર્ગથી અલગ થઈને બીજી કોઈ વસ્તુ માટે શ્રમ કરે છે, એને માટે એ જ સૌથી મોટી હાનિ છે, એ જ મોટી ત્રુટિ છે, એ જ મોહ છે એ જ અંધતા અને મૂકતા છે.* હે દેવેશ્વરિ! મારો જે સનાતન ધર્મ છે, તે ચાર ચરણોથી યુક્ત બતાવેલો છે. એ ચરણોમાં નામ છે; જ્ઞાન, ક્રિયા, ચર્યા અને યોગ. પશુ, પાશ અને પતિનું જ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે. ગુરુને અધીન જે વિધિપૂર્વક પડધ્યશોધનનું કાર્ય થાય છે, એને ક્રિયા કહે છે. મારા દ્વારા વિહિત વર્ણાશ્રમપ્રયુક્ત જે મારું પૂજન વગેરે ધર્મ છે, એના આચરણનું નામ ચર્યા છે. મારા બતાવેલા માર્ગથી જ મારામાં સુસ્થિરભાવથી ચિત્ત લગાડનાર સાધક દ્વારા જે અંતઃકરણની અન્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં આવે છે તેને યોગ કહે છે. હે દેવી! ચિત્તને નિર્મલ અને પ્રસન્ન બનાવવું તે અશ્વમેધ યજ્ઞોના સમૂહથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તે મુક્તિ આપનાર છે. વિષયભોગની ઇચ્છા રાખનારા લોકો માટે આ 'મનઃ પ્રસાદ' દુર્લભ છે. જેણે યમ અને નિયમ દ્વારા ઇન્દ્રિયસમુદાય પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, એ વિરક્ત પુરુષ માટે જ યોગને સુલભ બતાવવામાં આવ્યો છે. યોગ પૂર્વ પાપને હરી લેનારો છે. વૈરાગ્યથી જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનથી યોગ. યોગજ્ઞ પુરુષ પતિત હોય તો પણ મુક્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી.

બધાં પ્રાણીઓ પર દયા કરવી જોઈએ. સદા અહિંસાધર્મનું પાલન બધાંને માટે ઉચિત છે. જ્ઞાનનો સંગ્રહ પણ આવશ્યક છે. સત્ય બોલવું, ચોરીથી દૂર રહેવું, ઈશ્વર અને પરલોક પર વિશ્વાસ રાખવો, મારામાં શ્રદ્ધા કરવી, ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવી, વેદશાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો, મારું ચિંતન કરવું, ઈશ્વર પ્રત્યે અનુરાગ રાખવો અને સદા જ્ઞાનશીલ હોવું બ્રાહ્મણો માટે નિતાંત આવશ્યક છે. જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ માટે સદા આ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત ધર્મનું પાલન કરે છે, તે શીઘ્ર જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને યોગને પણ સિદ્ધ કરી લે છે. હે પ્રિયે! જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા આ કર્મમય શરીરને ક્ષણભરમાં દગ્ધ કરીને મારા પ્રસાદથી યોગનો જ્ઞાતા થઈને કર્મબંધનથી છુટકારો પામે છે. પુણ્યપાપમય જે કર્મ છે, એને મોક્ષ પ્રતિબંધક કહ્યા છે; એટલા માટે યોગી

---

* સા હાનિસ્તન્મહચ્છિદ્રં સ મોહઃ સાંધમૂકતા। યદન્યત્ર શ્રમં કુર્યાન્મોક્ષમાર્ગબહિષ્કૃતઃ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૧૦/૨૯)

પુરુષ યોગ દ્વારા પુણ્યાપુણ્યનો પરિત્યાગ કરી દે. ફળની કામનાથી પ્રેરક થઈને કર્મ કરવાથી જ મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે, કેવળ કર્મ કરવા માત્રથી નહીં; તેથી કર્મના ફળનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. હે પ્રિયે! પહેલાં કર્મમય યજ્ઞ દ્વારા બહાર મારી પૂજા કરીને પછી જ્ઞાનયોગમાં તત્પર થઈને સાધક યોગનો અભ્યાસ કરે. કર્મયજ્ઞથી મારા યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી જીવ યોગયુક્ત થઈને મારા યજનથી વિરત થઈ જાય છે. એ સમયે તે માટી, પથ્થર અને સુવર્ણમાં પણ સમભાવ રાખે છે. જે મારો ભક્ત નિત્યયુક્ત અને એકાગ્રચિત્ત થઈને જ્ઞાનયજ્ઞમાં તત્પર રહે છે, તે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યોગી થઈને મારા સાયુજ્યને પામે છે. જે વર્ણાશ્રમી પુરુષ મનથી વિરક્ત નથી, તે મારો આશ્રય લઈને જ્ઞાન, ચર્યા અને ક્રિયા—એ ત્રણેમાં પ્રવૃત્ત થવાનો અધિકારી છે, એમના અનુષ્ઠાનની યોગ્યતા રાખે છે. મારું પૂજન બે પ્રકારનું છે—બાહ્ય અને આભ્યંતર. એ જ રીતે મન, વાણી અને શરીર—આ ત્રિવિધ સાધનોના ભેદથી મારું ભજન ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. તપ, કર્મ, જપ, ધ્યાન અને જ્ઞાન—એ મારાં ભજનનાં પાંચ સ્વરૂપ છે; તેથી સાધુપુરુષ અને પાંચ પ્રકારનાં પણ કહે છે. મૂર્તિ વગેરેમાં જે મારું પૂજન વગેરે થાય છે, જેને બીજા લોકો જાણી લે છે, તે બાહ્ય પૂજન અથવા ભજન કહેવાય છે તથા એ જ ભજન-પૂજન જ્યારે મન દ્વારા થવાથી માત્ર પોતાના જ અનુભવનો વિષય થાય છે, ત્યારે 'આભ્યંતર' કહેવાય છે. મારામાં જ લાગી રહેલું ચિત્ત જ 'મન' કહેવાય છે. સામાન્યતઃ મન માત્રને અહીં મન નથી કહેવાયું. આ જ રીતે વાણી મારા નામના જપ અને કીર્તનમાં લાગી રહે છે, તે જ 'વાણી' કહેવાને યોગ્ય છે, બીજી નહીં અને જે મારા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ત્રિપુંડ્ર વગેરે ચિહ્નોથી અંકિત છે અને નિરંતર મારી સેવા-પૂજામાં રત રહે છે, તે જ શરીર 'શરીર' છે, બીજું નહીં. મારી પૂજાને જ 'કર્મ' માનવું જોઈએ. બહાર જે યજ્ઞ વગેરે થાય છે, એને 'કર્મ' નથી કહેતા. મારે લીધે શરીરને સૂકવી દેવું તે જ 'તપ' છે, કૃચ્છ્ર-ચાંદ્રાયણ વગેરેનું અનુષ્ઠાન નહીં. પંચાક્ષર-મંત્રની આવૃત્તિ, પ્રણવનો અભ્યાસ તથા રુદ્રાધ્યાય આદિનો વારંવાર પાઠ જ અહીં જપ કહેવાય છે, વેદાધ્યયન વગેરે નહીં. મારા સ્વરૂપનું ચિંતન-સ્મરણ જ 'ધ્યાન' છે. આત્મા વગેરે માટે કરેલી સમાધિ નહીં. મારા આગમોના અર્થને સારી પેઠે જાણવા એ જ 'જ્ઞાન' છે, બીજી કોઈ વસ્તુને કે તેના અર્થને સમજવું તે જ્ઞાન નહીં.

હે દેવી! પૂર્વવાસના વશ બાહ્ય અથવા આભ્યંતર જે પૂજનમાં મનનો અનુરાગ હોય, એમાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. બાહ્ય પૂજનથી આભ્યંતર પૂજન સો ગણું અધિક શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે એમાં દોષોનું મિશ્રણ નહીં થાય તથા પ્રત્યક્ષ દેખાનારા દોષોની પણ ત્યાં સંભાવના નથી રહેતી-અંદરની શુદ્ધિને જ શુદ્ધિ સમજવી જોઈએ. બહારની શુદ્ધિને શુદ્ધિ નથી કહેતા. જે આંતરિક શુદ્ધિથી રહિત છે, તે બહારની શુદ્ધિ હોવા છતાં અશુદ્ધ જ છે. હે દેવી! બાહ્ય અને આભ્યંતર બંને પ્રકારનું ભજન ભાવ (અનુરાગ) પૂર્વક જ થવું જોઈએ, ભાવ વગર નહીં. ભાવરહિત ભજન તો એકમાત્ર વિપ્રલંભ (છલના)નું જ કારણ હોય છે. હું તો સદાયે કૃતકૃત્ય અને પવિત્ર છું, મનુષ્ય મને શું કરવાના છે? એમના દ્વારા કરેલાં બાહ્ય અથવા આભ્યંતર

પૂજનમાં એમનો જે ભાવ (પ્રેમ) છે, એને જ હું ગ્રહણ કરું છું. હે દેવી! ક્રિયાનો એકમાત્ર આત્મા ભાવ જ છે. તે જ મારો સનાતન ધર્મ છે. મન, વાણી અને કર્મ દ્વારા ક્યાંય પણ કિંચિન્માત્ર ફળની ઇચ્છા ન રાખીને જ ક્રિયા કરવી જોઈએ. હે દેવેશ્વરિ! ફળનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને મારો આશ્રય લઘુ થઈ જાય છે; કેમકે ફલાર્થીને જો ફળ ન મળે તો તે મને છોડી પણ શકે છે. હે સતી-સાધ્વી દેવી! ફલાર્થી હોવાથી પણ જે સાધકનું ચિત્ત મુજમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે, એને એના ભાવને અનુસાર ફળ હું અવશ્ય આપી દઉં છું. જેનું મન ફળની ઇચ્છા ન રાખીને જ મુજમાં લાગેલું હોય, પરંતુ પાછળથી એ ફળ ચાહવા લાગે છે, તે ભક્ત પણ મને પ્રિય છે. જે પૂર્વસંસ્કારવશ જ ફલાફલની ચિંતા ન કરીને વિવશ થઈ મારું શરણું લે છે, એ ભક્ત મને અધિક પ્રિય છે. હે પરમેશ્વરિ! એ ભક્તોને માટે મારી પ્રાપ્તિથી વધારે બીજો કોઈ વાસ્તવિક લાભ નથી તથા મારે માટે પણ એવા ભક્તોની પ્રાપ્તિથી વધારે બીજો કોઈ લાભ નથી. મુજમાં સમર્પિત થયેલો એમનો ભાવ મારા અનુગ્રહથી જ એમને માનો કે બળપૂર્વક નિર્વાણરૂપ ફળનું પ્રદાન કરે છે.

જેમણે પોતાના ચિત્તને મારામાં સમર્પિત કરી દીધું છે, તેથી જે મારા અનન્ય ભક્ત છે, એ મહાત્મા પુરુષ જ મારા ધર્મના અધિકારી છે. એમનાં આઠ લક્ષણ બતાવેલાં છે. મારા ભક્તજનો પ્રત્યે સ્નેહ, મારી પૂજાનું અનુમોદન, સ્વયંની પણ મારા પૂજનમાં પ્રવૃત્તિ, મારે લીધે જ શારીરિક ચેષ્ટાઓનું થવું, મારી કથા સાંભળવામાં ભક્તિભાવ, કથા સાંભળતી વખતે સ્વર, નેત્ર અને અંગોમાં વિકાર થવો, વારંવાર મારી સ્મૃતિ અને સદા મારે આશ્રિત રહીને જ જીવન-નિર્વાહ કરવો—આ આઠ પ્રકારનાં ચિહ્ન જો કોઈ મ્લેચ્છમાં પણ હોય તો તે વિપ્રશિરોમણિ શ્રીમાન મુનિ છે. તે સંન્યાસી છે અને તે જ પંડિત છે. જે મારો ભક્ત નથી, તે ચારેય વેદોનો વિદ્વાન હોય તો પણ મને પ્રિય નથી. પરંતુ જે મારો ભક્ત છે, તે ચાંડાળ હોય તો પણ પ્રિય છે. એને ઉપહાર આપવો જોઈએ. એની પાસેથી પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો જોઈએ તથા તે મારા સમાન જ પૂજનીય છે. જે ભક્તિભાવથી મને પત્ર, પુષ્પ ફૂલ અથવા જલ સમર્પિત કરે છે, એને માટે હું અદૃશ્ય નથી અને તે પણ ક્યારેય મારી દૃષ્ટિથી દૂર નથી થતો.*

(અધ્યાય ૧૦)

*

વર્ણાશ્રમ-ધર્મ તથા નારી-ધર્મનું વર્ણન; શિવનાં ભજન, ચિંતન અને જ્ઞાનની મહત્તાનું પ્રતિપાદન

મહાદેવજી કહે છે—હે દેવેશ્વરિ! હવે હું અધિકારી, વિદ્વાન અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ-ભક્તોને માટે સંક્ષેપથી વર્ણ-ધર્મનું વર્ણન કરું છું. ત્રણે કાળમાં સ્નાન, અગ્નિહોત્ર, વિધિવત્ શિવલિંગ-

* ન મે પ્રિયશ્ચતુર્વેદી મદ્ભક્તઃ શ્વપચોઽપિ યઃ। તસ્મૈ દેયં તતો ગ્રાહ્યં સ ચ પૂજ્યો યથા હ્યહમ્॥
પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ। તદહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૧૦/૭૧/૭૨)

પૂજન, દાન, ઈશ્વર-પ્રેમ, સદા અને સર્વત્ર દયા, સત્ય-ભાષણ, સંતોષ, આસ્તિકતા, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, લજ્જા, શ્રદ્ધા, અધ્યયન, યોગ, નિરંતર અધ્યાપન, વ્યાખ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, ઉપદેશ-શ્રવણ, તપસ્યા, ક્ષમા, શૌચ, શિખા-ધારણ, યજ્ઞોપવીત-ધારણ પાયડી ધારણ કરવી, દુપટ્ટો લગાવવો, નિષિદ્ધ-વસ્તુનું સેવન ન કરવું, રુદ્રાક્ષની માળા પહેરવી, પ્રત્યેક પર્વમાં વિશેષતઃ ચતુર્દશીએ શિવ-પૂજા કરવી, બ્રહ્મકૂર્ચનું[1] પાન, પ્રત્યેક માસમાં બ્રહ્મકૂર્ચથી વિધિપૂર્વક મને સ્નાન કરાવીને મારું વિશેષરૂપે પૂજન કરવું, સંપૂર્ણ ક્રિયાન્નનો ત્યાગ, શ્રાદ્ધાન્નનો પરિત્યાગ, વાસી અન્ન તથા વિશેષતઃ યાવક(કુલ્થી અથવા બોરો ધાન)નો ત્યાગ, મદ્ય અને મદ્યની ગંધનો ત્યાગ, શિવને નિવેદિત (ચંડેશ્વરનો ભાગ) નૈવેદ્યનો ત્યાગ—આ બધા વર્ણોના સામાન્ય ધર્મ છે, બ્રાહ્મણોને માટે વિશેષ ધર્મ આ છે—ક્ષમા, શાંતિ, સંતોષ સત્ય અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), બ્રહ્મચર્ય, શિવજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભસ્મ-સેવન અને બધી જ આસક્તિઓથી નિવૃત્તિ આ દશ ધર્મોને બ્રાહ્મણોના વિશેષ ધર્મ કહ્યા છે.

હવે યોગીઓ (યતિઓ)નાં લક્ષણ બતાવાય છે. દિવસમાં ભિક્ષાન્ન ભોજન એમનો વિશેષ ધર્મ છે. આ વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળા માટે પણ

---

૧. પારાશરસ્મૃતિના અગિયારમા અધ્યાયમાં બ્રહ્મકૂર્ચનું વર્ણન આ રીતે છે :

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ । નિર્દિષ્ટં પંચગવ્યં ચ પવિત્રં પાપશોધનમ્ ॥ ૨૯॥
ગોમૂત્રં કૃષ્ણવર્ણાયાઃ શ્વેતાયાશ્ચૈવ ગોમયમ્ । પયશ્ચ તામ્રવર્ણાયા રક્તાયા ગૃહ્યતે દધિ ॥ ૩૦॥
કપિલાયાઃ પૃતં ગ્રાહ્યં સર્વં કાપિલમેવ વા । મૂત્રમેકપલં દદ્યાદંગુષ્ઠાર્દ્ધં તુ ગોમયમ્ ॥ ૩૧॥
ક્ષીરં સપ્તપલં દદ્યાદ્દધિ ત્રિપલમુચ્યતે । પૃતમેકપલં દદ્યાત્ પલમેકં કુશોદકમ્ ॥ ૩૨॥
ગાયત્ર્યાઽઽદાય ગોમૂત્રં ગન્ધદ્વારેતિ ગોમયમ્ । આપ્યાયસ્વેતિ ચ ક્ષીરં દધિક્રાવ્ણસ્તથા દધિ ॥ ૩૩॥
તેજોઽસિ શુક્રમિત્યાજ્યં દેવસ્ય ત્વા કુશોદકમ્ । પંચગવ્યમૃચાપૂતં સ્થાપયેદગ્નિસંનિધૌ ॥ ૩૪॥
આપો હિ ષ્ઠેતિ ચાલોડ્ય મા નસ્તોકેતિ મન્ત્રયત્ । સપ્તાવરાસ્તુ યે દર્ભા અચ્છિન્નાગ્રાઃ શુકત્વિષઃ ॥ ૩૫॥
એતૈરુદ્ધત્ય હોતવ્યં પંચગવ્યં યથાવિધિ । ઈરાવતી ઈદં વિષ્ણુર્માનસ્તોકેતિ સંવતી ॥ ૩૬॥
એતાભિશ્ચૈવ હોતવ્યં હુતશેષં પિબેદ્ દ્વિજઃ । આલોડ્ય પ્રણવેનૈવ નિર્મથ્ય પ્રણવેન તુ ॥ ૩૭॥
ઉદ્ધૃત્ય પ્રણવેનૈવ પિબેચ્ચ પ્રણવેન તુ । યન્વગસ્થિગતં પાપં દેહે તિષ્ઠતિ દેહિનામ્ ॥ ૩૮॥
બ્રહ્મકૂર્ચં દહેત્સર્વં યથૈવાગ્નિરિવેન્ધનમ્ । પવિત્રં ત્રિષુ લોકેષુ દેવતાભિરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૯॥

'ગોમૂત્ર, છાણ, દૂધ, દહીં, ઘી અને કુશાનું જલ—એ પવિત્ર અને પાપનાશક 'પંચગવ્ય' કહેવાય છે. (કુશોદકમિશ્રિત પંચગવ્ય જ બ્રહ્મકૂર્ચ કહેવાય છે). બ્રહ્મકૂર્ચનું વિધાન કરનારા માટે ઉચિત છે કે કાળી ગાયનું ગોમૂત્ર, સફેદ ગાયનું છાણ, તાંબાના રંગની ગાયનું દૂધ, લાલ ગાયનું દહીં અને કપિલ ગાયનું ઘી અથવા કપિલ ગાયનું જ ગોમૂત્ર વગેરે પાંચે વસ્તુ લાવે; ૧ પલ ગોમૂત્ર, અર્ધા અંગૂઠા ભર છાણ, ૭ પલ દૂધ, ૩ પલ દહીં, ૧ પલ ઘી અને ૧ પલ કુશાનું જલ ગ્રહણ કરે. 'ગાયત્રી' મંત્રથી ગોમૂત્ર વગેરેને ચલાવે, 'મા નસ્તોકે' મંત્રથી ગોમૂત્ર 'ગન્ધ દ્વારા' મંત્રથી છાણ, 'આપ્યાયસ્વ' મંત્રથી દૂધ, 'દધિક્રાવ્ણ મંત્રથી દહીં, 'તેજોઽસિ શુક' મંત્રથી ઘી અને 'દેવસ્ય ત્વા' મંત્રથી કુશાનું જલ ગ્રહણ કરવું; આ પ્રકારે ઋચાઓથી પવિત્ર કરેલા પંચગવ્યને અગ્નિની પાસે રાખે, મૂકે. 'આપો હિ ષ્ઠા' મંત્રથી અભિમંત્રિત કરે (મથે) 'ઈરાવતી', 'ઈદં વિષ્ણુ' 'મા નસ્તોકે' અને 'શંવતી' આ ઋચાઓ દ્વારા અગ્રભાગથી યુક્ત ૭ હરિત કુશાઓથી પંચગવ્યનો હોમ કરે; હોમથી વધેલું પંચગવ્યને ઓંકાર ભણીને મેળવો, ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને મથો, ઓંકાર ભણીને ઉઠાવો અને ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને દ્વિજ પીએ - જેવી રીતે અગ્નિ લાકડાને જલાવે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મકૂર્ચ મનુષ્યોની ત્વચા અને હાડમાં ટકેલા પાપને સળગાવી દે છે. દેવતાઓથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે બ્રહ્મકૂર્ચ ત્રણે લોકોમાં પવિત્ર થયું છે. (૨૯-૩૯)

એમની સમાન જ અભીષ્ટ છે. આ બધાએ તથા બ્રહ્મચારીઓએ રાત્રે ભોજન કરવું ન જોઈએ. ભણવું, યજ્ઞ કરાવવો અને દાન લેવું—એનું વિધાન મેં વિશેષતઃ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે નથી કર્યું. મારા આશ્રયમાં રહેનારા રાજાઓ અથવા ક્ષત્રિઓ માટે થોડામાં ધર્મ-સંગ્રહ આ પ્રકારે થાય છે. બધા વર્ણોની રક્ષા, યુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ, દુષ્ટ પક્ષીઓ, મૃગો તથા દુરાચારી મનુષ્યોનું દમન કરવું, બધા લોકો પર વિશ્વાસ ન કરવો, કેવળ શિવયોગીઓ પર વિશ્વાસ કરવો, ઋતુકાળમાં જ સ્ત્રીસંસર્ગ કરવો, સેનાનું સંરક્ષણ, ગુપ્તચરને મોકલીને લોકમાં ઘટિત થનારા સમાચારો જાણવા, સદા અસ્ત્ર ધારણ કરવું તથા ભસ્મમય કંચુક (વસ્ત્ર, બખ્તર) ધારણ કરવો. ગોરક્ષા, વાણિજ્ય અને કૃષિ—એ વૈશ્યના ધર્મ છે. શૂદ્રેતરવર્ણ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા શૂદ્રનો ધર્મ છે. બાગ લગાડવો, મારાં તીર્થોની યાત્રા કરવી, પોતાની ધર્મપત્ની સાથે જ સમાગમ કરવો તે ગૃહસ્થ માટે વિહિત ધર્મ છે. વનવાસીઓ, યતિઓ અને બ્રહ્મચારીઓ માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન મુખ્ય ધર્મ છે. સ્ત્રીઓ માટે પતિની સેવા એ જ સનાતન ધર્મ છે, બીજો નહીં. હે કલ્યાણિ! જો પતિની આજ્ઞા હોય તો નારી મારું પૂજન કરી શકે છે. જો સ્ત્રી પતિની સેવા છોડીને વ્રતમાં તત્પર થતી હોય તો તે નરકમાં જાય છે. આ વિષયમાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હવે હું વિધવા સ્ત્રીઓના સનાતન ધર્મનું વર્ણન કરીશ. વ્રત, દાન, તપ, શૌચ, ભૂમિ-શયન, કેવળ રાત્રે જ ભોજન, સદા બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન, ભસ્મ અથવા જલથી સ્નાન, શાંતિ, મૌન, ક્ષમા, વિધિપૂર્વક બધા જીવોને અન્નનું વિતરણ, આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા તથા વિશેષતઃ એકાદશીએ વિધિવત્ ઉપવાસ અને મારું પૂજન—એ વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ છે. હે દેવી! આ પ્રકારે મેં સંક્ષેપમાં પોતાના આશ્રમનું સેવન કરનારા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ, વૈશ્યો, સંન્યાસીઓ તથા વાનપ્રસ્થીઓ તથા ગૃહસ્થોના ધર્મોનું વર્ણન કર્યું. સાથે જ શૂદ્રો અને નારીઓને માટે પણ આ સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. હે દેવેશ્વરિ! તમારે સદા મારું ધ્યાન અને મારા ષડક્ષર-મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. આ જ સંપૂર્ણ વેદોક્ત ધર્મ છે અને આ જ ધર્મ તથા અર્થનો સંગ્રહ છે.

લોકમાં જે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી મારા વિગ્રહની સેવાનું વ્રત ધારણ કરેલ છે, પૂર્વજન્મની સેવાના સંસ્કારથી યુક્ત હોવાને કારણે ભાવાતિરેકથી સંપન્ન છે, તે સ્ત્રી વગેરે વિષયોમાં અનુરક્ત હોય અથવા વિરક્ત હોય, પાપોથી એ જ રીતે લિપ્ત થતા નથી, જેવી રીતે જલથી કમળનું પત્તું-પાન લિપ્ત થતું નથી. મારા પ્રસાદથી વિશુદ્ધ થયેલા એ વિવેકી પુરુષોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. પછી એમને માટે કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિધિ-નિષેધ રહેતો નથી. સમાધિ તથા શરણાગતિ પણ જરૂરી રહેતી નથી. જેમકે મારે માટે કોઈ વિધિ-નિષેધ નથી, એવી જ રીતે એમને માટે પણ નથી. પરિપૂર્ણ હોવાને કારણે મારે માટે કશું સાધ્ય નથી, એ જ પ્રકારે એ કૃતકૃત્ય જ્ઞાનયોગીઓ માટે પણ કોઈ કર્તવ્ય રહી જતું નથી. તે મારા ભક્તોના હિત માટે માનવભાવનો આશ્રય લઈને ભૂતલ પર સ્થિત છે. એમને રુદ્રલોકથી પરિભ્રષ્ટ રુદ્ર જ સમજવા

જોઈએ, એમાં સંશય નથી. જેવી રીતે મારી આજ્ઞા બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી બને છે, એવી જ રીતે એ શિવયોગીઓની આજ્ઞા પણ અન્ય મનુષ્યોને કર્તવ્ય-કર્મમાં લગાડનારી છે. તે મારી આજ્ઞાના આધાર છે. એમનામાં અતિશય સદ્‌ભાવ પણ છે. એટલે એમનાં દર્શન કરવા માત્રથી સર્વ પાપનો નાશ થઈ જાય છે તથા પ્રશસ્ત ફળની પ્રાપ્તિને સૂચિત કરનારા વિશ્વાસ પણ વૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષોનો મારામાં અનુરાગ છે, એમને એ વાતોનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, જે પહેલાં ક્યારેય એમણે જોઈ, સાંભળી કે અનુભવી પણ ન હોય. એમનામાં અકસ્માત્ કંપ, સ્વેદ, અશ્રુપાત, કંઠમાં સ્વરવિકાર તથા આનંદ વગેરે ભાવોનો વારંવાર ઉદય થવા માંડે છે. એ બધાં લક્ષણ એમનામાં ક્યારેક એક એક કરીને અલગ પ્રગટ થાય છે અને ક્યારેક સંપૂર્ણ ભાવોનો એકસાથે ઉદય થવા માંડે છે. ક્યારેય અલગ ન થનારા આ મંદ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ભાવો દ્વારા એ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ઓળખાણ કરી લેવી જોઈએ.

જ્યારે લોખંડ આગમાં તપીને લાલઘૂમ થઈ જાય છે, ત્યારે તે કેવળ લોખંડ નથી રહી જતું, એવું જ મારું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે કેવળ મનુષ્ય નથી રહી જતા—તે મુજ સ્વરૂપ બની જાય છે. હાથ, પગ વગેરે સાધર્મ્યથી માનવ-શરીર ધારણ કરવા છતાં પણ તે વાસ્તવમાં રુદ્ર છે. એમને પ્રાકૃત મનુષ્ય સમજીને વિદ્વાન પુરુષે એમની અવહેલના ન કરવી જોઈએ—જે મૂઢચિત્ત માનવ એમની અવહેલના કરે છે. તે પોતાનું આયુષ્ય, લક્ષ્મી, કુળ અને શીલનો ત્યાગ કરીને નરકમાં પડે છે અથવા બહુ કહેવાથી શો લાભ? ગમે તે ઉપાયે મુજમાં ચિત્ત લગાડી દેવું તે કલ્યાણની પ્રાપ્તિનું એકમાત્ર સાધન છે.

ઉપમન્યુ કહે છે—આ પ્રકારે પરમાત્મા શ્રીકંઠનાથ શિવે ત્રણે લોકોના હિત માટે જ્ઞાનના સારભૂત અર્થનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે. સંપૂર્ણ વેદશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ અને વિદ્યાઓ આ વિજ્ઞાન-સંગ્રહની જ વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ છે. જ્ઞાન, જ્ઞેય, અનુષ્ઠેય, અધિકાર, સાધન અને સાધ્ય—એ છ અર્થોનો જ આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહ બતાવ્યો છે. હે શ્રીકૃષ્ણ! જે શિવ અને શિવાસંબંધી જ્ઞાનામૃતથી તૃપ્ત છે, અને એમની ભક્તિથી સંપન્ન છે, એમને માટે અંદર-બહાર કશુંય કર્તવ્ય શેષ નથી. એટલા માટે ક્રમશઃ બાહ્ય અને આભ્યંતર કર્મનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનથી જ્ઞેયનો સાક્ષાત્કાર કરીને પછી આ સાધનભૂત જ્ઞાનને પણ છોડી દે. જો ચિત્ત શિવમાં એકાગ્ર નથી તો કર્મ કરવાથી પણ શો લાભ? અને જો ચિત્ત એકાગ્ર જ છે તો કર્મ કરવાની આવશ્યકતા શી છે? તેથી બહાર અને અંદરનાં કર્મ કરે કે ન કરે જે કોઈ ઉપાયથી ભગવાન શિવમાં ચિત્ત પરોવે. જેનું ચિત્ત ભગવાન શિવમાં લાગેલું છે અને જેમની બુદ્ધિ સુસ્થિર છે, એવા સત્પુરુષોને ઇહલોકમાં અને પરલોકમાં પણ સર્વત્ર પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં 'ॐ નમઃ શિવાય' એ મંત્રથી સર્વ સિદ્ધિઓ સુલભ થાય છે તેથી પરાવર વિભૂતિ (ઉત્તમ-મધ્યમ ઐશ્વર્ય)ની પ્રાપ્તિ માટે આ મંત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૧૧)

*

પંચાક્ષર-મંત્રના માહાત્મ્યનું વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે સર્વજ્ઞ મહર્ષિ પ્રવર! આપ સંપૂર્ણ જ્ઞાનના મહાસાગર છો. હવે હું આપના મુખે પંચાક્ષરમંત્રના માહાત્મ્યનું તત્ત્વતઃ વર્ણન સાંભળવા ચાહું છું.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—હે દેવકીનંદન! પંચાક્ષર-મંત્રના માહાત્મ્યને વિસ્તારપૂર્વક કહેવા-વર્ણવવા તો સો કરોડ વર્ષોમાં પણ તે ન થઈ શકે, તેથી સંક્ષેપમાં એનો મહિમા સાંભળો—વેદમાં તથા શૈવાગમમાં બંને જગાએ આ ષડક્ષર (પ્રણવસહિત પંચાક્ષર) મંત્ર સમસ્ત શિવભક્તોને સંપૂર્ણ અર્થનો સાધક કહેવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રમાં અક્ષર તો થોડા જ છે, પરંતુ એ મહાન અર્થથી સંપન્ન છે. તે વેદનું સારતત્ત્વ છે. મોક્ષ આપનાર છે, શિવની આજ્ઞાથી સિદ્ધ છે, સંદેહશૂન્ય છે તથા શિવસ્વરૂપ વાક્ય છે. એ વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી યુક્ત, દિવ્ય, લોકોના મનને પ્રસન્ન અને નિર્મળ કરનારો, સુનિશ્ચિત અર્થવાળો (અથવા નિશ્ચય જ મનોરથને પૂર્ણ કરનારો) તથા પરમેશ્વરનું ગંભીર વચન છે. આ મંત્રનું મુખથી સુખપૂર્વક ઉચ્ચારણ થાય છે. સર્વજ્ઞ શિવે સંપૂર્ણ દેહધારીઓના બધા જ મનોરથની સિદ્ધિ માટે આ 'ૐ નમઃ શિવાય' મંત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ આદિ ષડક્ષર-મંત્ર સંપૂર્ણ વિદ્યાઓ (મંત્રો)નું બીજ (મૂળ) છે. જેવી વડના ટેટામાં મહાન વૃક્ષ છુપાઈને રહ્યું છે, એવી જ રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી પણ આ મંત્રને મહાન અર્થથી પરિપૂર્ણ સમજવો જોઈએ.

'ૐ' આ એકાક્ષર-મંત્રમાં ત્રણે ગુણોથી અતીત, સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, દ્યુતિમાન, સર્વ વ્યાપ્ત પ્રભુ શિવ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઈશાન વગેરે જે સૂક્ષ્મ એકાક્ષરરૂપ બ્રહ્મ છે, એ બધું 'નમઃ શિવાય' એ મંત્રમાં ક્રમશઃ સ્થિત છે. સૂક્ષ્મ ષડક્ષર-મંત્રમાં પંચબ્રહ્મરૂપધારી સાક્ષાત્ ભગવાન શિવ સ્વભાવતઃ વાચ્ય-વાચકભાવથી બિરાજમાન છે. અપ્રમેય હોવાને કારણે શિવ વાચ્ય છે અને મંત્ર એનો વાચક છે. શિવ અને મંત્રનો વાચ્ય-વાચક ભાવ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. જેવી રીતે આ ઘોર સંસારસાગર અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત છે તેવી જ રીતે સંસારથી છોડાવનાર ભગવાન શિવ પણ અનાદિકાળથી જ નિત્ય બિરાજમાન છે. જેવી રીતે ઔષધ રોગનો સ્વભાવતઃ શત્રુ છે, એ જ પ્રકારે ભગવાન શિવ સંસારદોષોના સ્વાભાવિક શત્રુ મનાયા છે. જો એ ભગવાન વિશ્વનાથ ન હોય તો આ જગત્ અંધકારમય થઈ જાત, કેમકે પ્રકૃતિ જડ છે અને જીવાત્મા અજ્ઞાની છે. અતઃ એમને પ્રકાશ આપનાર પરમાત્મા જ છે. પ્રકૃતિથી લઈને પરમાણુ-પર્યંત જે કાંઈ જડરૂપ તત્ત્વ છે, તે કોઈ બુદ્ધિમાન (ચેતન) કારણ વગર 'કર્તા' નથી જણાયા. જીવોને માટે ધર્મ કરવાનું અને અધર્મથી બચવાનું—એવો ઉપદેશ અપાય છે. એમાં બંધન અને મોક્ષ પણ જોવા મળે છે. અતઃ વિચાર કરવાથી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શિવ સિવાય પ્રાણીઓના આદિસર્ગની સિદ્ધિ થતી નથી. જેવી રીતે રોગી વૈદ્ય વગર સુખથી રહિત થઈને કલેશ પામે છે, એવી જ રીતે સર્વજ્ઞ શિવનો આશ્રય ન લઈને સંસારી જીવ વિવિધ પ્રકારના કલેશ ભોગવે છે.

તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવોનો સંસાર-સાગરથી ઉદ્ધાર કરનારા સ્વામી અનાદિ સર્વજ્ઞ પરિપૂર્ણ સદાશિવ જ વિદ્યમાન છે. તે પ્રભુ

આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે. સ્વભાવથી જ નિર્મળ છે તથા સર્વજ્ઞ અને પરિપૂર્ણ છે. એમને શિવ નામે જાણવા જોઈએ. શિવાગમમાં એમના સ્વરૂપનું વિશદરૂપે વર્ણન છે. આ પંચાક્ષર-મંત્ર એમનું અભિધાન (વાચક) છે અને શિવ અભિધેય (વાચ્ય) છે. અભિધાન અને અભિધેય (વાચ્ય અને વાચક) રૂપ હોવાને કારણે પરમશિવસ્વરૂપ આ મંત્ર 'સિદ્ધ' મનાયો છે. 'ૐ નમઃ શિવાય' આ જે ષડક્ષર શિવવાક્ય છે, એટલું જ શિવજ્ઞાન છે અને એટલું જ પરમપદ છે. આ શિવનું વિધિ-વાક્ય છે, અર્થવાદ નથી. આ એ જ શિવનું સ્વરૂપ છે, જે સર્વજ્ઞ, પરિપૂર્ણ અને સ્વભાવતઃ નિર્મલ છે.

જે સમસ્ત લોકો પર અનુગ્રહ કરનારા છે, એ ભગવાન જૂઠું કેવી રીતે કહી શકે? જે સર્વજ્ઞ છે, તે તો મંત્રથી જેટલું ફળ મળી શકે, એટલું પૂરેપૂરું બતાવશે. પરંતુ જે રાગ અને અજ્ઞાન વગેરે દોષોથી ગ્રસ્ત છે, એ જ જૂઠી વાત કહે છે. તે રાગ અને અજ્ઞાન વગેરે દોષો ઈશ્વરમાં નથી, તેથી ઈશ્વર કેવી રીતે જૂઠું બોલી શકે? જેમનો સંપૂર્ણ દોષોથી ક્યારેય પરિચય જ નથી થયો, એ સર્વજ્ઞ શિવે જે નિર્મલ વાક્ય— પંચાક્ષર-મંત્રનું પ્રણયન કર્યું છે તે પ્રમાણભૂત જ છે, એમાં સંશય નથી. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષ માટે એ જરૂરી છે કે તે ઈશ્વરનાં વચનો પર શ્રદ્ધા કરે. યથાર્થ પુણ્ય-પાપના વિષયમાં ઈશ્વરનાં વચનો પર શ્રદ્ધા ન રાખનારા પુરુષ નરકમાં જાય છે, શાંત સ્વભાવવાળા શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષની સિદ્ધિ માટે જે સુંદર વાત કહી છે, એને સુભાષિત સમજવું જોઈએ. જે વાક્ય રાગ, દ્વેષ, અસત્ય, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણાનું અનુસરણ કરનારું હોય તે નરકનો હેતુ હોવાને કારણે દુર્ભાષિત કહેવાય છે.* અવિદ્યા અને રાગથી યુક્ત વાક્ય જન્મ-મરણરૂપ સંસાર-કલેશની પ્રાપ્તિમાં કારણ હોય છે. તેથી કોમલ, લલિત અથવા સંસ્કૃત (સંસ્કારયુક્ત) હોય તો પણ એનાથી શો લાભ? જેને સાંભળીને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય તથા રાગ વગેરે દોષોનો નાશ થઈ જાય, તે વાક્ય સુંદર શબ્દાવલીથી યુક્ત ન પણ હોય તોય શોભન અને સમજવા યોગ્ય છે. મંત્રોની સંખ્યા બહુ હોવા પર પણ જે વિમલ ષડક્ષર-મંત્રનું નિર્માણ સર્વજ્ઞ શિવે કર્યું છે, એના સમાન બીજો કોઈ મંત્ર નથી.

ષડક્ષર-મંત્રમાં છ અંગો સહિત સંપૂર્ણ વેદ અને શાસ્ત્ર વિદ્યમાન છે; તેથી એના સમાન બીજો કોઈ મંત્ર ક્યાંય નથી. સાત કરોડ મહામંત્રો અને અનેકાનેક ઉપમંત્રોથી આ ષડક્ષર-મંત્ર એવી જ રીતે ભિન્ન છે, જેવી રીતે વૃત્તિથી સૂત્ર. જેટલાં શિવજ્ઞાન છે અને જે જે વિદ્યાસ્થાન છે, એ સર્વ ષડક્ષર-મંત્ર રૂપી સૂત્રનાં સંક્ષિપ્ત ભાષ્ય છે. જેના હૃદયમાં 'ૐ નમઃ શિવાય' આ ષડક્ષર-મંત્ર પ્રતિષ્ઠિત છે, એને બીજા બહુસંખ્યક મંત્રો અને એનાં વિસ્તૃત શાસ્ત્રો સાથે શું પ્રયોજન છે? જેણે 'ૐ નમઃ શિવાય' આ મંત્રનો જપ દૃઢતાપૂર્વક અપનાવી લીધો છે,

---

* રાગદ્વેષાનૃતક્રોધકામતૃષ્ણાનુસારિ યત્ । વાક્યં નિરર્થહેતુત્વાત્તદ્ દુર્ભાષિતમુચ્યતે ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખ. ૧૨;૨૭)

એણે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રો ભણી લીધાં છે અને સમસ્ત શુભકૃત્યોનું અનુષ્ઠાન પૂરું કરી લીધું છે. આદિમાં 'નમઃ' પદથી યુક્ત 'શિવાય' એ ત્રણ અક્ષર જેની જિહ્વાના અગ્રભાગ પર વિદ્યમાન છે, એનું જીવન સફળ થઈ ગયું. પંચાક્ષર-મંત્રના જપમાં રત પુરુષ જો પંડિત, મૂર્ખ, અંત્યજ અથવા અધમ પાત્ર હોય તો તે પાપપંજરથી મુક્ત થઈ જાય છે. (અધ્યાય-૧૨)

*

પંચાક્ષર-મંત્રનો મહિમા, એમાં સમસ્ત વાઙ્મયની સ્થિતિ, એની ઉપદેશ પરંપરા, દેવીરૂપા પંચાક્ષર-વિદ્યાનું ધ્યાન, એના સમસ્ત અને વ્યસ્ત અક્ષરોના ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ તથા અંગન્યાસ વગેરેનો વિચાર

દેવી બોલ્યાં—હે મહેશ્વર! દુર્જય, દુર્લંઘ્ય અને ક્લુષિત કલિકાલમાં જ્યારે આખો સંસાર ધર્મથી વિમુખ થઈને પાપમય અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ જશે, વર્ણ અને આશ્રમ સંબંધી આચાર નષ્ટ થઈ જશે, ધર્મસંકટ ઉપસ્થિત થશે, સૌનો અધિકાર સંદિગ્ધ, અનિશ્ચિત અને વિપરીત થઈ જશે. એ સમયે ઉપદેશની પ્રણાલી નષ્ટ થઈ જશે અને ગુરુ-શિષ્યની પરંપરા પણ જતી રહેશે, આવી પરિસ્થિતિમાં આપના ભક્ત કયા ઉપાયથી મુક્ત થઈ શકે છે?

મહાદેવજીએ કહ્યું—હે દેવી! કલિકાલના મનુષ્ય મારી પરમ મનોરમ પંચાક્ષરી વિદ્યાનો આશ્રય લઈને ભક્તિથી ભાવિતચિત્ત થઈને સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે અકથનીય અને અચિંતનીય છે—એ માનસિક, વાચિક અને શારીરિક દોષોથી જે દૂષિત, કૃતઘ્ન, નિર્દય, છલ કરનાર, લોભી અને કુટિલચિત્ત છે, એ મનુષ્ય પણ મુજમાં મન પરોવીને મારી પંચાક્ષરી વિદ્યાનો જપ કરશે, એમને માટે તે વિદ્યા જ સંસારભયથી તારનારી થશે. હે દેવી! મેં વારંવાર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એ વાત કહી છે કે ભૂતલ પર પતિત થયેલો ભક્ત પાત્ર આ પંચાક્ષરી વિદ્યા દ્વારા બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

દેવી બોલ્યાં—જો મનુષ્ય પતિત થઈને સર્વથા કર્મ કરવા યોગ્ય ન રહી જાય તો એના દ્વારા કરેલું કર્મ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર થાય છે. એ દશામાં પતિત માનવ આ વિદ્યા દ્વારા કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે છે?

મહાદેવજી કહ્યું—હે સુન્દરિ! તમે બહુ જ ઠીક વાત પૂછી છે. હવે એનો ઉત્તર સાંભળો. પહેલાં મેં આ વિષયને ગોપનીય સમજીને હજુ સુધી પ્રગટ કર્યો નહોતો. જો પતિત મનુષ્ય મોહવશ (અન્ય) મંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક મારું પૂજન કરે તો નિઃસંદેહ એ નરકગામી થઈ શકે છે. પરંતુ પંચાક્ષર-મંત્ર માટે એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. જે કેવળ જલ પીને અને હવા ખાઈને તપ કરે છે તથા બીજા લોકો વિવિધ પ્રકારનાં વ્રતો દ્વારા પોતાના શરીરને સૂકવે છે, એમને

આ વ્રતો દ્વારા મારા લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ જે ભક્તિપૂર્વક પંચાક્ષર-મંત્રથી જ એક વાર મારું પૂજન કરી લે છે, તે પણ આ મંત્રના જ પ્રતાપથી મારા ધામમાં પહોંચી જાય છે. એટલા માટે તપ, યજ્ઞ, વ્રત અને નિયમ પંચાક્ષર દ્વારા મારા પૂજનની કરોડની કલાની સમાન પણ નથી. કોઈ બદ્ધ હોય અથવા મુક્ત હોય, જે પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા મારું પૂજન કરે છે, તે અવશ્ય જ સંસાર-પાશથી છુટકારો મેળવે છે. હે દેવી! ઈશાન આદિ પાંચ બ્રહ્મ જેનાં અંગ છે, એ ષડક્ષર અથવા પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા જે ભક્તિભાવથી મારું પૂજન કરે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે. કોઈ પતિત હોય કે અપતિત, તે આ પંચાક્ષર-દ્વારા મારું પૂજન કરે. મારો ભક્ત પંચાક્ષર-મંત્રનો ઉપદેશ ગુરુ પાસેથી લઈ લે યા ન લે, તે ક્રોધને જીતીને આ મંત્ર દ્વારા મારી પૂજા કર્યા કરે. જેણે મંત્રની દીક્ષા નથી લીધી, એની અપેક્ષા દીક્ષા લેનારો પુરુષ કોટિ-કોટિ ગણો અધિક મનાયો છે. તેથી હે દેવી! દીક્ષા લઈને જે આ મંત્રથી મારું પૂજન કરવું જોઈએ. જે આ મંત્રની દીક્ષા લઈને મૈત્રી, મુદિતા (કરુણા, ઉપેક્ષા) વગેરે ગુણોથી યુક્ત તથા બ્રહ્મચર્ય પરાયણ થઈને ભક્તિભાવથી મારું પૂજન કરે છે, તે મારી સમતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ વિષયમાં અધિક કહેવાથી શો લાભ? મારા પંચાક્ષર-મંત્રમાં બધા ભક્તોને અધિકાર છે, તેથી જ તે શ્રેષ્ઠતર મંત્ર છે. પંચાક્ષરના પ્રભાવથી જ લોક, વેદ, મહર્ષિ, સનાતન ધર્મ, દેવતા તથા આ સંપૂર્ણ જગટ કરી રહ્યું છે.

હે દેવી! પ્રલયકાળે જ્યારે ચરાચર જગત નષ્ટ થઈ જાય છે અને સમગ્ર પ્રપંચ પ્રકૃતિમાં મળીને ત્યાં જ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે હું એકલો જ સ્થિત રહું છું, બીજું કોઈ ક્યાંય રહેતું નથી. એ સમયે સમસ્ત દેવતા અને શાસ્ત્ર પંચાક્ષર-મંત્રમાં સ્થિત રહે છે. તેથી મારી શક્તિથી પાલિત હોવાને કારણે તે નષ્ટ થતાં નથી. તદનંતર મુજથી જ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદથી યુક્ત સૃષ્ટિ થાય છે. તત્પશ્ચાત્ ત્રિગુણાત્મક મૂર્તિઓનો સંહાર કરનાર અવાંતર પ્રલય થાય છે. એ પ્રલયકાળમાં ભગવાન નારાયણ દેવ માયામય શરીરનો આશ્રય લઈ જલની અંદર શેષશૈયા પર શયન કરે છે. એમના નાભિકમળથી પંચમુખ બ્રહ્માજીનો જન્મ થાય છે. બ્રહ્માજી ત્રણે લોકોની સૃષ્ટિ કરવા ચાહે છે; પરંતુ કોઈ સહાયક ન હોવાથી એ સૃષ્ટિ કરી શકતા નહોતા. ત્યારે એમણે પહેલાં અમિત તેજસ્વી દશ મહર્ષિઓની સૃષ્ટિ કરી, જે એમના માનસપુત્રો કહેવાયા. એ પુત્રોની સિદ્ધિ વધારવા માટે પિતામહ બ્રહ્માએ મને કહ્યું—હે મહાદેવ! હે મહેશ્વર! મારા પુત્રોને શક્તિનું પ્રદાન કરો. એમની આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરવાથી પાંચ મુખ ધારણ કરનારા મેં બ્રહ્માજી પ્રતિ પ્રત્યેક મુખથી એક એક અક્ષરના ક્રમથી પાંચ અક્ષરોનો ઉપદેશ કર્યો. લોકપિતામહ બ્રહ્માજીએ પણ પોતાનાં પાંચ મુખો દ્વારા ક્રમશઃ એ પાંચે અક્ષરોને ગ્રહણ કર્યા અને વાચ્ય-વાચક ભાવથી મુજ મહેશ્વરને જાણ્યા-મંત્રના પ્રયોગને જાણીને પ્રજાપતિએ વિધિવત્ એને સિદ્ધ કર્યો. તત્પશ્ચાત્ એમણે પોતાના પુત્રોને યથાવત્ રૂપે એ મંત્રનો અને એના અર્થનો પણ ઉપદેશ કર્યો. સાક્ષાત્ લોકપિતામહ

ા પાસેથી મે મંત્રને મેળવીને મારી
ાધનાની ઇચ્છા રાખનારા એ મુનિઓએ
ની બતાવેલી પદ્ધતિથી એ મંત્રનો જપ કરતાં
ાં મેરુના રમણીય શિખર પર મુંજવાન પર્વત
એક સહસ્ર દિવ્ય વર્ષો સુધી તીવ્ર તપસ્યા
તે લોકસૃષ્ટિ માટે અત્યંત ઉત્સુક હતા.
ે વાયુ પીને કઠોર તપસ્યામાં લાગી ગયા.
એમની તપસ્યા ચાલી રહી હતી, તે
ાન મુંજવાન પર્વત સદાયે મને પ્રિય છે અને
ભક્તોએ નિરંતર એની રક્ષા કરી છે.
એ ઋષિઓની ભક્તિ જોઈને મેં એમને
ાલ દર્શન આપ્યાં અને એ આર્ય ઋષિઓને
ક્ષર-મંત્રના ઋષિ, દેવતા, બીજ, શક્તિ,
ક ષડંગન્યાસ, દિગ્બંધન અને વિનિયોગ -
બધી વાતોનું પૂર્ણરૂપે જ્ઞાન કરાવ્યું. સંસારની
વધે એ માટે મેં એમને મંત્રની બધી
ઓ બતાવી ત્યારે તે એ મંત્રના માહાત્મ્યથી
યામાં ઘણા વધી ગયા અને દેવતાઓ,
ો તથા મનુષ્યોની સૃષ્ટિનો સારી પેઠે
ાર કરવા લાગ્યા.

હવે આ ઉત્તમ વિદ્યા પંચાક્ષરીના સ્વરૂપનું
ન કરવામાં આવે છે. આદિમાં 'નમઃ' પદનો
ન કરવો જોઈએ. એ પછી 'શિવાય' પદનો.
જ તે પંચાક્ષરી વિદ્યા છે, જે સમસ્ત
ઓની શિરમોર છે તથા સંપૂર્ણ શબ્દ
યની બીજરૂપિણી છે. આ વિદ્યા પહેલાં
પહેલાં મારા જ મુખે નીકળી; એટલા માટે મારા
જ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી છે. એનું એક
દેવીરૂપે ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ દેવીની અંગકાંતિ
તપાવેલા સુવર્ણ સમાન છે. એમનાં પીન પયોધર
ઉપર ઊઠેલાં છે. એ ચાર ભુજાઓ અને ત્રણ
નેત્રોથી સુશોભિત છે. એમના મસ્તક પર
બાલચંદ્રમાનો મુગટ છે. બે હાથમાં પદ્મ અને
ઉત્પલ છે. અન્ય બે હાથમાં વરદ અને અભયની
મુદ્રા છે. મુખાકૃતિ સૌમ્ય છે. એ સમસ્ત શુભ-
લક્ષણોથી સંપન્ન અને સંપૂર્ણ આભૂષણોથી
વિભૂષિત છે. શ્વેત કમળના આસન પર
બિરાજમાન છે. એમના કાળા-કાળા વાંકડિયા
કેશ બહુ જ શોભે છે. એમનાં અંગોમાં પાંચ
પ્રકારના વર્ણ છે. જેની રશ્મિઓ પ્રકાશિત થઈ
રહી છે. એ વર્ણ છે : પીત, કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, સ્વર્ણિમ
અને રક્ત - આ વર્ણોનો જો પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોગ
થાય તો એમને બિંદુ અને નાદથી વિભૂષિત
કરવા જોઈએ. બિંદુની આકૃતિ અર્ધચંદ્ર-સમાન
છે અને નાદની આકૃતિ દીપશિખા સમાન છે.
હે સુમુખિ! આમ તો આ મંત્રના બધા જ અક્ષરો
બીજરૂપ છે, તથાપિ એમાં બીજા અક્ષરને આ
મંત્રનું બીજ સમજવું જોઈએ. દીર્ઘસ્વરપૂર્વક જે
ચોથો વર્ણ છે અને કીલક અને પાંચમા વર્ણને
શક્તિ સમજવી જોઈએ. આ મંત્રના વામદેવ
ઋષિ છે અને પંક્તિ છંદ છે. હે વરાનને! હું
શિવ જ આ મંત્ર દેવતા છું."

'ૐ અસ્ય શ્રીશિવપંચાક્ષરી મંત્રસ્ય વામદેવ ઋષિઃ, પંક્તિશ્છંદઃ, શિવો દેવતા, મં બીજમ્, યં શક્તિઃ, વાં કીલકં, સદાશિવકૃપાપ્રસાદોપલબ્ધિપૂર્વકમખિલ પુરુષાર્થ સિદ્ધયે જપે વિનિયોગઃ' 'શિવપુરાણના આ વર્ણન અનુસાર આજ વિનિયોગ-વાક્ય છે. મંત્ર-મહાર્ણવ વગેરેમાં જે વિનિયોગ આપ્યો છે, એમાં 'ૐ' બીજમ્, 'નમઃ' શક્તિઃ અને 'શિવાય' ીતિ કીલકમ્ એટલું અંતર છે.

હે વરારોહે! ગૌતમ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા અને ભારદ્વાજ એ નકાર આદિ વર્ણોના ઋષિ મનાયા છે. ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, બૃહતી અને વિરાટ્-એ ક્રમશઃ પાંચે અક્ષરોના છંદ છે. ઈન્દ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને સ્કંદ-એ ક્રમશઃ એ અક્ષરોના દેવતા છે. હે વરાનને! મારાં પૂર્વ વગેરે ચાર દિશાઓના તથા ઉપરના-પાંચે મુખ આ નકાર વગેરે અક્ષરોનાં ક્રમશઃ સ્થાન છે. ષડક્ષર-મંત્રનો પહેલો અક્ષર ઉદાત્ત છે. બીજો અને ચોથો પણ ઉદાત્ત છે. પાંચમો સ્વરિત છે અને ત્રીજો અક્ષર અનુદાત્ત છે એમ માનવામાં આવે છે. આ પંચાક્ષર-મંત્રના મૂલવિદ્યા, શિવ, શૈવ, સૂત્ર તથા પંચાક્ષર નામ જાણો. શૈવ (શિવસંબંધી) બીજ પ્રણવ મારું વિશાળ હૃદય છે. નકાર મસ્તક કહેવાય છે, મકાર શિખા છે, 'શિ' કવચ છે, 'વા' નેત્ર છે અને 'ય' કાર અસ્ત્ર છે. આ વર્ણોના અંતમાં અંગોના ચતુર્થ્યન્તરૂપની સાથે ક્રમશઃ નમઃ સ્વાહા, વષટ્, હુમ્, વૌષટ્ અને ફટ્ જોડવાથી અંગન્યાસ થાય છે.*

હે દેવી! થોડા ભેદ સાથે આ તમારો પણ મૂલ-મંત્ર છે. એ પંચાક્ષર-મંત્રમાં જે પાંચમો વર્ણ 'ય' છે, એને બારમા સ્વરથી વિભૂષિત કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ 'નમઃ શિવાય'ને બદલે 'નમઃ શિવાયૈ' કહેવાથી આ દેવીનો મૂળમંત્ર બની જાય છે. તેથી સાધકને માટે જરૂરી છે કે તે આ મંત્રથી મન, વાણી અને શરીરના ભેદથી અમારા બંનેનું પૂજન, જપ અને હોમ વગેરે કરે. (મન વગેરેના ભેદથી આ પૂજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે—માનસિક, વાચિક અને શારીરિક). હે દેવી! જેવી જેની સમજ હોય, જેને જેટલો સમય મળી શકે, જેની જેવી બુદ્ધિ, શક્તિ, સંપત્તિ, ઉત્સાહ અને યોગ્યતા તથા પ્રીતિ હોય એને અનુસાર તે શાસ્ત્રવિધિથી જ્યારે કોઈ વખત, ગમે ત્યાં અથવા ગમે તે સાધન દ્વારા મારી પૂજા કરી શકે છે. એણે કરેલી એ પૂજા એને અવશ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. હે સુન્દરિ! મારામાં મન લગાવીને જે કોઈ ક્રમ અથવા વ્યુત્ક્રમ કર્યો હોય, તે કલ્યાણકારી અને મને પ્રિય થાય છે. તથાપિ જે મારા ભક્ત છે અને કર્મ કરવામાં અત્યંત વિવશ (અસમર્થ) નથી થઈ ગયા, એમને માટે બધાં શાસ્ત્રોમાં મેં જ નિયમ બનાવ્યા છે. એ નિયમનું એમણે પાલન કરવું જોઈએ. હવે હું પહેલાં મંત્ર-દીક્ષા લેવાનું શુભ વિધાન બતાવી રહ્યો છું, જેના વગર મંત્રજપ નિષ્ફળ થાય છે અને જેના હોવાથી જપ-કર્મ અવશ્ય સફળ થાય છે.

(અધ્યાય-૧૩)

*

* અંગન્યાસ - વાક્ય પ્રયોગ આમ સમજવો જોઈએ—ૐ ઞં હૃદયાય નમઃ, ૐ નં શિરસે સ્વાહા, ૐ મં શિખાયૈ વષટ્, ૐ શિં કવચાય હુમ્, ૐ વાં નેત્રત્રયાય વૌષટ્, ૐ યં અસ્ત્રાય ફટ્, ઇતિ હૃદયાદિ ષડંગન્યાસઃ। આ રીતે કરન્યાસનો પ્રયોગ છે. જેમકે ૐ ઞં અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ, ૐ નં તર્જનીભ્યાં નમઃ, ૐ મં મધ્યમાભ્યાં નમઃ, ૐ શિં અનામિકાભ્યાં નમઃ, ૐ વાં કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ, ૐ યં કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ। વિનિયોગમાં જે ઋષિ આદિ આવ્યા છે. એમનો ન્યાસ આ પ્રમાણે સમજવો—ૐ વામદેવાર્ષયે નમઃ શિરસિ, પંક્તિરુષ્ણિક્છન્દસે નમઃ મુખે, શિવદેવતાયૈ નમઃ હૃદયે, મં બીજાય નમઃ ગુહ્યે, યં શક્તયે નમઃ પાદયો, વાં કીલકાય નમઃ નાભૌ, વિનિયોગાય નમઃ સર્વાંગે.

ગુરુ પાસેથી મંત્ર લેવાની તથા એના જપની વિધિ, તથા એનો મહિમા, મંત્રની ગણના માટે વિભિન્ન મહત્ત્વ તથા આંગળીઓના ઉપયોગનું વર્ણન, જપ તથા દિશા જપમાં વર્જનીય વાતો, સદાચારનું મ પ્રશંસા તથા પંચાક્ષર-મંત્રની વિશેષતા

(મહાદેવજી કહે છે)—હે વરાનને! આજ્ઞાહીન, ક્રિયાહીન, શ્રદ્ધાહીન તથા વિધિના પાલનાર્થ આવશ્યક દક્ષિણાથી હીન જે જપ કરવામાં આવે છે, તે સદા નિષ્ફળ થાય છે. મારો સ્વરૂપભૂત મંત્ર જો આજ્ઞાસિદ્ધ, ક્રિયાસિદ્ધ, શ્રદ્ધાસિદ્ધ હોવાની સાથે જ દક્ષિણાથી પણ યુક્ત હોય તો એની સિદ્ધિ થાય છે અને એનાથી મહાન ફળ મળે છે. શિષ્ય માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાં તત્ત્વવેત્તા આચાર્ય, જપશીલ, સદ્‌ગુણસંપન્ન ધ્યાનયોગપરાયણ અને બ્રાહ્મણ ગુરુની સેવામાં ઉપસ્થિત થાય, મનમાં શુદ્ધ ભાવ રાખીને પ્રયત્નપૂર્વક એમને સંતુષ્ટ કરે. બ્રાહ્મણ સાધક પોતાનાં મન, વાણી, શરીર અને ધનથી આચાર્યનું પૂજન કરે. તે જો વૈભવ હોય તો ગુરુને ભક્તિભાવથી હાથી, ઘોડા, રથ, રત્ન ક્ષેત્ર અને ગૃહ વગેરે અર્પિત કરે. જો તે પોતાને માટે સિદ્ધિ ચાહતો હોય તો તેણે ધનના દાનમાં કૃપણતા ન કરવી. તદનંતર બધી સામગ્રીસહિત પોતાની જાતને ગુરુની સેવામાં અર્પિત કરી દેવી.

આ પ્રકારે યથાશક્તિ નિશ્ચલભાવથી ગુરુની વિધિવત્ પૂજા કરીને તે ગુરુ પાસેથી મંત્ર અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ ક્રમશઃ ગ્રહણ કરે. આ રીતે સંતુષ્ટ થયેલા ગુરુ એક વર્ષ સુધી એમ ગુરુની સેવામાં અહંકારરહિત હો કરીને શુદ્ધ થઈ ગ માટે પૂર્ણ કળશમ મંત્રશુદ્ધ જલથી સ માળા, વસ્ત્ર અને સુંદર વેશભૂષાથી શિષ્યથી બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણોની પૂજા ક કિનારે, ગોશાળામ પવિત્ર સ્થાનમાં આ આવે ત્યારે શુભ સર્વદોષરહિત શુભ શિષ્યને અનુગ્રહપૂર્વ આપે. એકાંત સ્થ થઈને ઉચ્ચ સ્વરે મંત્રનો શિષ્ય પા ઉચ્ચારણ કરાવીને આપે—'તમારું ક શોભન હો, ઉત્ત અને આજ્ઞા આપે

મંત્ર અને આજ્ઞા મેળવી છે. શિષ્ય એકાગ્રચિત્ત થઈને સંકલ્પ કરીને પુરશ્ચરણપૂર્વક પ્રતિદિન એ મંત્રનો જપ કરતો રહે. તે જ્યાં સુધી જીવે, ત્યાં સુધી અનન્યભાવથી તત્પરતાપૂર્વક નિત્ય એક હજાર આઠ મંત્રોનો જપ કર્યા કરે. જે આવું કરે છે તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રતિદિન સંયમથી રહીને કેવળ રાત્રે જ ભોજન કરે છે અને મંત્રના જેટલા અક્ષર છે, એટલા લાખના ચાર ગણા જપ આદરપૂર્વક પૂરા કરી દે છે તે 'પૌરશ્ચરણિક' કહેવાય છે, જે પુરશ્ચરણ કરીને પ્રતિદિન જપ કરતો રહે છે. એના સમાન આ લોકમાં બીજું કોઈ નથી. તે સિદ્ધિદાયક સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સાધક માટે જરૂરી છે કે તે શુદ્ધ દેશમાં સ્નાન કરીને સુંદર આસન બાંધીને પોતાના હૃદયમાં તમારી સાથે મુજ શિવનું અને પોતાના ગુરુનું ચિંતન કરતાં કરતાં ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફ મુખ કરીને મૌન ભાવથી બેસે, ચિત્તને એકાગ્ર કરે તથા દહન-પ્લાવન વગેરે દ્વારા પાંચ તત્ત્વોનું શોધન કરીને મંત્રના ન્યાસ વગેરે કરે. એ પછી સકલી-કરણની ક્રિયા સંપન્ન કરીને પ્રાણ અને અપાનનું નિયમન કરતાં અમે બંનેનું સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે અને વિદ્યાસ્થાન પોતાને રૂપ, ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ તથા મંત્રના વાચ્યાર્થરૂપ મુજ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પંચાક્ષરીનો જપ કરે. માનસ જપ ઉત્તમ છે, ઉપાંશુ જપ મધ્યમ છે તથા વાચિક જપ એથી પણ નિમ્નકોટિનો મનાય છે—એવું આગમાર્થવિશારદ વિદ્વાનોનું કથન છે. જે ઊંચા-નીચા સ્વરથી યુક્ત તથા સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ પદો અને અક્ષરો સાથે મંત્રનો વાણી દ્વારા ઉચ્ચારણ કરે છે એને 'વાચિક' કહેવાય છે જે જપમાં કેવળ જિહ્વા જ હાલે છે અથવા બહુ જ ધીમા સ્વરથી અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય છે તથા જે બીજાના કાનમાં પડવા છતાં પણ એમને સંભળાય નહીં, એવા જપને 'ઉપાંશુ' કહે છે. જે જપમાં અક્ષર-પંક્તિના એક વર્ણથી બીજા વર્ણનો, એક પદથી બીજા પદનો તથા શબ્દ અને અર્થનું મન દ્વારા વારંવાર ચિંતનમાત્ર થાય છે, તે 'માનસ' જપ કહેવાય છે. વાચિક જપ એકગણું ફળ આપે છે, ઉપાંશુ જપ સો ગણું ફળ આપે છે એવું કહેવાય છે, માનસ જપનું ફળ હજારગણું કહેવાય છે તથા સગર્ભ જપ એનાથી પણ સોગણું અધિક ફળ આપે છે. પ્રાણાયામપૂર્વક જે જપ થાય છે, એને 'સગર્ભ' જપ કહે છે. અગર્ભ જપમાં પણ આદિ અને અંતમાં પ્રાણાયામ કરતી વખતે ચાલીશ વાર મંત્રનું સ્મરણ કરી લે છે. જે આમ કરવામાં અસમર્થ હોય, તે પોતાની શક્તિ અનુસાર જેટલા થઈ શકે, એટલા જ મંત્રોનો માનસિક જપ કરી લે. પાંચ, ત્રણ અથવા એક વાર અગર્ભ અથવા સગર્ભ પ્રાણાયામ કરે. આ બંનેમાં સગર્ભ પ્રાણાયામ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. સગર્ભની અપેક્ષાએ પણ ધ્યાન સહિત જપ હજારગણું ફળ આપનાર કહેવાય છે. આ પાંચ પ્રકારના જપમાંથી કોઈ પણ જપ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરવો જોઈએ.

આંગળીથી જપની ગણના કરવી એકગણી મનાય છે, રોમાથી ગણના કરવી તે આઠગણી ઉત્તમ ગણાય છે. પુત્રજીવ (જિયાપોતા)નાં બીજોની માળાથી ગણના કરવાથી જપનું દશગણું ફળ મળે છે. શંખના મણકાથી સોગણું, મૂંગા

(પરવાળાં)થી હજારગણું, સ્ફટિક મણિની માળાથી દશ હજારગણું, મોતીની માળાથી લાખગણું, પદ્માક્ષથી દશ લાખગણું, અને સુવર્ણના બનેલા મણકાની માળાથી ગણના કરવાથી કોટિગણું અધિક ફળ બતાવ્યું છે. કુશની ગાંઠથી તથા રુદ્રાક્ષથી ગણના કરવાથી અનંતગણા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્રીસ રુદ્રાક્ષના દાણાથી બનાવેલી માળા જપ-કર્મમાં ધન દેનારી ગણાય છે. સત્યાવીશ દાણાની માળા પુષ્ટિદાયિની અને પચ્ચીશ દાણાની માળા મુક્તિદાયિની થાય છે. પંદર રુદ્રાક્ષની માળા અભિચાર કર્મમાં ફળદાયક હોય છે. જપકર્મમાં અંગૂઠાને મોક્ષદાયક સમજવો જોઈએ. અને તર્જનીને શત્રુનાશક! મધ્યમા ધન આપે છે અને અનામિકા શાંતિ પ્રદાન કરે છે. એક સો આઠ દાણાની માળા ઉત્તમોત્તમ મનાય છે. સો દાણાની માળા ઉત્તમ અને પચાશ દાણાની માળા મધ્યમ હોય છે. ચોપન દાણાની માળા મનોહારિણી અને શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. સાધક આ જાતની માળાથી જપ કરે. એ જપ કોઈને બતાવવો નહીં. કનિષ્ઠિકા આંગળી (છેલ્લી આંગળી) અક્ષરઘ્ની (જપના ફળને ક્ષરિત નષ્ટ ન કરનારી) મનાય છે; એટલા માટે જપકર્મમાં શુભ છે. બીજી આંગળીઓની સાથે અંગૂઠા દ્વારા જપ કરવો જોઈએ; કેમકે અંગૂઠા વગર કરેલો જપ નિષ્ફળ હોય છે.

ઘરમાં કરેલો જપ સમાન અથવા એકગણું ફળ આપે છે. ગોશાળામાં એનું ફળ સોગણું થાય છે, પવિત્ર વન કે ઉદ્યાનમાં કરેલા જપનું ફળ હજારગણું હોય છે. પવિત્ર પર્વત પર દશહજારગણું નદીના તટ પર લાખગણું, દેવાલયમાં કોટિગણું અને મારી નિકટ (શિવસંનિધિ) કરેલો જપ અનન્તગણું રૂપ આપે છે એમ કહેવાય છે. સૂર્ય, અગ્નિ, ગુરુ, ચંદ્રમા, દીપક, જલ, બ્રાહ્મણ અને ગાયો સમીપે કરેલો જપ શ્રેષ્ઠ છે. પૂર્વાભિમુખ કરેલો જપ વશીકરણમાં અને દક્ષિણાભિમુખ જપ અભિચાર-કર્મમાં સફળતા પ્રદાન કરનારો છે. પશ્ચિમાભિમુખ જપને ધનદાયક જાણવો અને ઉત્તરાભિમુખ જપ શાંતિદાયક હોય છે. સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, દેવતા તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ પુરુષો સમીપ એમની તરફ પીઠ કરીને જપ ન કરવો જોઈએ, માથા પર પાઘડી રાખીને, ઝભ્ભો પહેરીને, નગ્ન થઈને, બાલ ખોલીને ગળામાં કપડું લપેટીને, અશુદ્ધ હાથ લઈને, સંપૂર્ણ શરીરથી અશુદ્ધ રહીને તથા વિલાપ કરતાં કરતાં ક્યારેય જપ ન કરવો જોઈએ. જપ કરતી વખતે, ક્રોધ, મદ, છીંક ખાવી, થૂંકવું, બગાશું ખાવું તથા કૃતઘ્ન અને નીચ પુરુષ તરફ જોવું વર્જિત છે. જો ક્યારેક એવું બની જાય તો આચમન કરે અથવા પાર્વતી સહિત શિવનું સ્મરણ કરે અથવા ગ્રહ-નક્ષત્રોનાં દર્શન કરે અથવા પ્રાણાયામ કરી લે.

વગર આસન પર બેસીને, સૂઈને-આડા પડીને ચાલતાં ચાલતાં અથવા ઊભા રહીને જપ ન કરે. ગલીમાં અથવા સડક પર, અપવિત્ર સ્થાનમાં અથવા અંધારામાં પણ જપ ન કરે. બંને પગ ફેલાવીને કુક્કુટ આસન પર બેસીને, સવારી અથવા ખાટલા પર ચઢીને અથવા ચિંતાથી વ્યાકુળ થઈને જપ ન કરે. જો શક્તિ હોય તો આ બધા નિયમોનું પાલન કરતાં જપ કરે અને અશક્ત પુરુષ યથાશક્તિ જપ કરે. આ વિષયમાં વધારે કહેવાથી શો લાભ? સંક્ષેપમાં મારી આ વાત સાંભળો. સદાચારી

મનુષ્ય જપ અને ધ્યાન કરીને કલ્યાણનો ભાગી થાય છે. આચાર પરમ ધર્મ છે, આચાર ઉત્તમ ધન છે, આચાર શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે અને આચાર જ પરમ ગતિ છે. આચારહીન પુરુષ સંસારમાં નિંદિત થાય છે અને પરલોકમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેથી સૌએ આચારવાન થવું જોઈએ.* વેદજ્ઞ વિદ્વાનોએ વેદશાસ્ત્રના કથનાનુસાર જે વર્ણને માટે જે કર્મ વિહિત બતાવ્યું છે, એ વર્ણના પુરુષે એ જ કર્મનું સમ્યક્ આચરણ કરવું જોઈએ, એ જ એનો સદાચાર છે, બીજો નહીં. સત્પુરુષોએ એનું આચરણ કર્યું છે; એટલા જ માટે સદાચાર કહેવાય છે. એ સદાચારનું મૂળ કારણ આસ્તિકતા છે. જો મનુષ્ય આસ્તિક હોય તો પ્રમાદ વગેરેને કારણે સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઈ જવા છતાં પણ દૂષિત થતો નથી. તેથી સદા આસ્તિકતાનો સહારો લેવો જોઈએ. જેવી રીતે આ લોકમાં સત્કર્મ કરવાથી સુખ મળે છે અને દુષ્કર્મ કરવાથી દુઃખ થાય છે, એવી જ રીતે પરલોકમાં પણ થાય છે, આ વિશ્વાસને આસ્તિકતા કહે છે.

સદાચારથી હીન, પતિત અને અત્યંજનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કલિયુગમાં પંચાક્ષર-મંત્રથી અધિકો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ચાલતાં-ફરતાં, ઊભા રહેતાં અથવા સ્વેચ્છાનુસાર કર્મ કરતાં અપવિત્ર કે પવિત્ર પુરુષના જપ કરવાથી પણ આ મંત્ર નિષ્ફળ થતો નથી. અંત્યજ, મૂર્ખ, મૂઢ, પતિત, મર્યાદારહિત અને નીચને માટે પણ આ મંત્ર નિષ્ફળ થતો નથી. કોઈ પણ અવસ્થામાં પડેલો મનુષ્ય પણ, જો મારામાં ઉત્તમ ભક્તિભાવ રાખતો હોય, તો એને માટે આ મંત્ર નિઃસંદેહ સિદ્ધ થશે જ, પરંતુ બીજા કોઈને માટે તે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. હે પ્રિયે! આ મંત્ર માટે લગ્ન, તિથિ, નક્ષત્ર, વાર અને યોગ વગેરેનો વધારે વિચાર અપેક્ષિત નથી. આ મંત્ર ક્યારેય સુપ્ત થતો નથી, સદા જાગ્રત જ રહે છે. આ મહામંત્ર ક્યારેય કોઈનો શત્રુ નથી થતો. એ સદા સુસિદ્ધ, સિદ્ધ અથવા સાધ્ય જ રહે, સિદ્ધ ગુરુના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલો મંત્ર સુસિદ્ધ કહેવાય છે. અસિદ્ધ ગુરુનો પણ આપેલો મંત્ર સિદ્ધ કહેવાય છે, જે કેવળ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયો છે. કોઈ ગુરુ પાસે ઉપદેશપૂર્વક નથી મળ્યો. તે મંત્ર સાધ્ય હોય છે. જે મુજમાં, મંત્રમાં અને ગુરુમાં અતિશય શ્રદ્ધા રાખનારા છે, એમણે મળેલા મંત્ર કોઈ ગુરુ દ્વારા સાધિત હોય કે અસાધિત હોય, સિદ્ધ થઈને જ રહે છે, એમાં સંશય નથી. એટલા માટે અધિકારીની દૃષ્ટિએ વિઘ્નયુક્ત થનારા બીજા મંત્રોને છોડીને વિદ્વાન પુરુષ સાક્ષાત્ પરમા વિદ્યા પંચાક્ષરીનો આશ્રય લે. બીજા મંત્રોના સિદ્ધ થઈ જવાથી આ મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી. પરંતુ આ મહામંત્રના સિદ્ધ થઈ જવાથી બીજા મંત્રો અવશ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. હે મહેશ્વરિ! જેવી રીતે અન્ય દેવતાઓની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ હું પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી બધા દેવતા પ્રાપ્ત થઈ

---

* આચારઃ પરમો ધર્મ આચારઃ પરમં ધનમ્। આચારઃ પરમા વિદ્યા આચારઃ પરમા ગતિઃ॥
આચારહીનઃ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ। પરત્ર ચ સુખી ન સ્યાત્તસ્માદાચારવાન્ ભવેત્॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૧૪/૫૫-૫૬)

જાય છે, એ જ ન્યાય આ બધા મંત્રો માટે પણ છે. બધા મંત્રોના જે દોષ છે, તે આ મંત્રમાં સંભવતા નથી; કેમકે આ મંત્ર જાતિ આદિની અપેક્ષા ન રાખીને પ્રવૃત્ત થાય છે. તથાપિ નાનાં નાનાં તુચ્છ ફળોને માટે આ મંત્રનો વિનિયોગ ન કરવો જોઈએ; કેમકે આ મંત્ર મહાન ફળ આપનારો છે.

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! આ પ્રકારે ત્રિશૂલધારી મહાદેવજીએ ત્રણે લોકોના હિત માટે સાક્ષાત્ મહાદેવી પાર્વતીને આ પંચાક્ષર-મંત્રની વિધિ કહી હતી, જે એકાગ્રચિત્ત થઈ, ભક્તિભાવથી આ પ્રસંગને સાંભળે છે અથવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (અધ્યાય-૧૪)

*

ત્રિવિધ દીક્ષાનું નિરૂપણ, શક્તિપાતની, આવશ્યકતા તથા એનાં લક્ષણોનું વર્ણન, ગુરુનું મહત્ત્વ, જ્ઞાની ગુરુથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ તથા ગુરુ દ્વારા શિષ્યની પરીક્ષા

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે ભગવન્! આપે મંત્રનું માહાત્મ્ય તથા એના પ્રયોગનું વિધાન બતાવ્યું, જે સાક્ષાત્ વેદ-તુલ્ય છે. હવે હું ઉત્તમ શિવ-સંસ્કારની સાંભળવા ચાહું છું, જેને મંત્ર-ગ્રહણના પ્રસંગમાં-પ્રકરણમાં આપે થોડી સૂચિત કરી હતી, એ વાતને હું ભૂલ્યો નથી.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—સારું, હું તમને શિવ દ્વારા કથિત પરમ પવિત્ર સંસ્કારનું વિધાન બતાવી રહ્યો છું, જે સમસ્ત પાપનું શોધન કરનારું છે. મનુષ્ય જેના પ્રભાવથી પૂજા વગેરેમાં ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લે છે, એ ષડધ્વશોધન કર્મને સંસ્કાર કહે છે. સંસ્કાર અર્થાત્ શુદ્ધિ કરવાથી જ એનું નામ સંસ્કાર છે. એ વિજ્ઞાન આપે છે અને પાશબંધનને ક્ષીણ કરે છે. એટલા માટે આ સંસ્કારને જ દીક્ષા પણ કહે છે. શિવ-શાસ્ત્રમાં શિવને 'શાંભવી', 'શાક્તી' અને 'માંત્રી' ત્રણ પ્રકારની દીક્ષાનો ઉપદેશ થયો છે. ગુરુના દૃષ્ટિપાત માત્રથી, સ્પર્શથી તથા સંભાષણથી પણ જીવને જે તત્કાળ પાશોનો નાશ કરનારી સંજ્ઞા સમ્યક્ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ શાંભવી દીક્ષા કહેવાય છે. એ દીક્ષાના પણ બે ભેદ છે; તીવ્રા અને તીવ્રતરા. પાશોના ક્ષીણ થવામાં જે શીઘ્રતા અથવા મંદતા થાય છે એના જ ભેદથી આ બે ભેદ થયા છે. જે દીક્ષામાં તત્કાલ સિદ્ધિ અથવા શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ તીવ્રતરા મનાય છે. જીવિત પુરુષનાં પાપનું અત્યંત શોધન કરનારી જે દીક્ષા છે, એને તીવ્રા કહે છે. ગુરુ યોગમાર્ગથી શિષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જે જ્ઞાનવતી દીક્ષા આપે છે, તે શાક્તી કહેવાય છે. ક્રિયાવતી દીક્ષાને માંત્રી દીક્ષા કહેવાય છે. એમાં પહેલાં હોમકુંડ અને યજ્ઞમંડપનું નિર્માણ થાય છે. પછી ગુરુ બહારથી મંદ અથવા મંદતર ઉદ્દેશ્યને લઈને શિષ્યનો સંસ્કાર કરે છે. શક્તિપાતને અનુસાર શિષ્ય ગુરુના અનુગ્રહનો ભાજન થાય છે, પાત્ર બને છે. શૈવ-ધર્મનું અનુસરણ શક્તિપાતમૂલક

છે; તેથી સંક્ષેપથી એ વિષયમાં નિવેદન કરવામાં આવે છે. જે શિષ્યમાં ગુરુની શક્તિનો પાત નથી થયો, એમાં શુદ્ધિ આવતી નથી તથા એમાં ન તો વિદ્યા, ન શિવાચાર, ન મુક્તિ અને ન તો સિદ્ધિઓ જ હોય છે; તેથી પ્રચુર શક્તિપાતનાં લક્ષણો જોઈને ગુરુ જ્ઞાન અથવા ક્રિયા દ્વારા શિષ્યનું શોધન કરે છે. જો મોહવશ આનાથી વિપરીત આચરણ કરે છે તો તે દુર્બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેથી ગુરુ બધી જ રીતે શિષ્યનું પરીક્ષણ કરે. ઉત્કૃષ્ટ બોધ અને આનંદની પ્રાપ્તિ જ શક્તિપાતનું લક્ષણ છે; કેમકે તે પરમાશક્તિ પ્રબોધાનંદરૂપિણી છે જ. આનંદ અને બોધનું લક્ષણ છે અંતઃકરણમાં (સાત્ત્વિક) વિકાર. જ્યારે અંતઃકરણ દ્રવિત થાય છે, ત્યારે બાહ્ય શરીરમાં કંપ, રોમાંચ, સ્વરવિકાર[1] નેત્રવિકાર[2] અને અંગવિકાર[3] પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય પણ શિવપૂજન વગેરેમાં ગુરુનો સંપર્ક પ્રાપ્ત કરીને અથવા એમની સાથે રહીને એમનામાં પ્રગટ થનારાં એ લક્ષણોથી ગુરુની પરીક્ષા કરે. શિષ્ય ગુરુનો શિક્ષણીય હોય છે અને એમનો ગુરુ પ્રત્યે ગૌરવનો ભાવ હોય છે. એટલા માટે સર્વથા પ્રયત્ન કરીને શિષ્ય એવું આચરણ કરે, જે ગુરુના ગૌરવને અનુરૂપ હોય. જે ગુરુ છે તે શિવ કહેવાય છે અને જે શિવ છે તેમને ગુરુ કહેવાય છે. વિદ્યાના આકારમાં શિવ જ ગુરુ બનીને બિરાજમાન છે. જેવા શિવ છે, એવી વિદ્યા છે અને જેવી વિદ્યા છે તેવા ગુરુ છે. શિવ, વિદ્યા અને પૂજનનું સમાન ફળ છે. શિવ સર્વદેવાત અને ગુરુ સર્વમંત્રમય છે. તેથી સંપૂર્ણ ગુરુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી જોઈએ મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ ચાહતો હોય બુદ્ધિમાન હોય તો તે ગુરુ પ્રત્યે મન, અને ક્રિયા દ્વારા ક્યારેય મિથ્યાચાર ક વર્તાવ ન કરે. ગુરુ આજ્ઞા આપે કે ન શિષ્ય સદા એમનું હિત અને પ્રિય કરે. સામે અને પીઠ પાછળ પણ એમનું ક કર્યા કરે. આવા આચારથી યુક્ત ગુરુભક્ત સદા મનમાં ઉત્સાહ રાખનારો જે ગુરુ કાર્ય કરનારો શિષ્ય છે, તે જ શૈવ ઉપદેશોનો અધિકારી છે. જો ગુરુ ગુ વિદ્વાન, પરમાનંદના પ્રકાશક, તત્ત્વવેત્તા શિવ-ભક્ત છે તો તે જ મુક્તિ આપના બીજા નહીં. જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરના પરમાનંદજનિત તત્ત્વ છે, એને જોયે જાણ છે, તે જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવી જ્ઞાનરહિત નામમાત્રનો ગુરુ આવું કરી નથી.

નૌકાઓ એકબીજાને પાર લગાવી પરંતુ એક પથ્થર બીજા પથ્થરને તારી શકે નામમાત્રના ગુરુ નામમાત્રની જ મુક્તિ કરાવી શકે. જેમને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે મુક્ત થઈને બીજાઓને પણ મુક્ત કરા

વિના 'આત્મા'નો અનુભવ થશે?" જે આત્માનુભવથી હીન છે તે પશુ છે. પશુની પ્રેરણાથી કોઈ પશુત્વને ઓળંગી શકે નહિ; તેથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જ 'મુક્ત' અને 'મોચક' થઈ શકે છે, અજ્ઞ નહીં. સમસ્ત શુભ લક્ષણોથી યુક્ત, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા તથા સર્વ પ્રકારના ઉપાય-વિધાનના જાણકાર હોવાથી પણ જે તત્ત્વજ્ઞાનથી હીન છે, એનું જીવન નિષ્ફળ છે, જે પુરુષની અનુભવપર્યંત બુદ્ધિતત્ત્વના અનુસંધાનમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, એનાં દર્શન, સ્પર્શ વગેરેથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જેના સંપર્કથી જ ઉત્કૃષ્ટ બોધસ્વરૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ સંભવ હોય, બુદ્ધિમાન પુરુષ એને જ ગુરુ તરીકે પસંદ કરે, બીજાને નહિ. યોગ્ય ગુરુનો જ્યાં સુધી સારી રીતે પરિચય ન થાય, જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી વિનયાચારચતુર મુમુક્ષુ સાથે એમની નિરંતર સેવા કરવી જોઈએ. એમનો સારી રીતે જ્ઞાન-સમ્યક્ પરિચય થઈ ગયા પછી એમનામાં સુસ્થિર ભક્તિ કરે. જ્યાં સુધી તત્ત્વનો બોધ પ્રાપ્ત ન થાય, થઈ જાય, ત્યાં સુધી નિરંતર ગુરુ-સેવનમાં લાગ્યા રહેવું. તત્ત્વને ક્યારેય ન છોડવું અને કોઈ પણ પ્રકારે તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં. જેની પાસે એક વર્ષ સુધી રહેવા છતાં પણ શિષ્યને થોડો પણ આનંદ અને પ્રબોધની ઉપલબ્ધિ ન થાય, તે શિષ્ય એમને છોડીને બીજા ગુરુનો આશ્રય લે.

બ્રાહ્મણજાતીય શિષ્યની એ
કરે. ક્ષત્રિય શિષ્યની બે વર્ષ
ત્રણ વર્ષ પરીક્ષા કરે. પ્ર
નાખીને સેવા કરવા, અધિક
અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ આદેશ
જાતિવાળાઓને નાનાં
નાનાઓને મોટા કામમાં લગ
અને સહનશીલતાની પરીક્ષા
વગેરે કરવા છતાં પણ જે
નથી, તે જ સંયમી, શુદ્ધ તથ
યોગ્ય છે. જે કોઈની હિંસ
પ્રત્યે દયાળુ હોય, સદા હૃદ
બધાં કાર્યો કરવા તૈયાર હો
બુદ્ધિમાન અને સ્પર્ધારહિત
બોલનાર સરળ, કોમળ,
સુસ્થિરચિત્ત, શૌચાચારથી
ભક્ત હોય, એવા
દ્વિજાતીયોને મન, વાણી, શ
યથોચિત રીતિથી શુદ્ધ ક
કરાવવો જોઈએ. આ શાસ્ત્રો
સંસ્કાર કર્મમાં નારીના અ
શિવભક્ત હોય તો પતિની
સંસ્કારની અધિકારિણી
અનુમતિથી વિધવા સ્ત્રી અ
કન્યાનો શિવ-સંસ્કારમાં
પતિ તો અને વર્ણસંકરો

કારણ શિવમાં સ્વાભાવિક અનુરાગ રાખતા હોય તો શિવચરણોદક લઈને પોતાનાં પાપની શુદ્ધિ કરે. (અધ્યાય-૧૫)

*

સમય-સંસ્કાર અથવા સમયાચાર દીક્ષાની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! વિવિધ પ્રકારના દોષોથી રહિત શુદ્ધ સ્થાન અને પવિત્ર દિવસમાં ગુરુ પહેલાં શિષ્યનો 'સમય' નામક સંસ્કાર કરે, ગંધ, વર્ણ અને રસ વગેરેથી વિધિપૂર્વક ભૂમિની પરીક્ષા કરીને વાસ્તુશાસ્ત્રમાં બનાવેલી પદ્ધતિથી ત્યાં મંડપ નિર્માણ કરે. મંડપની વચમાં વેદી બનાવીને આઠે દિશાઓમાં નાના નાના કુંડ બનાવે. પછી ઈશાન કોણમાં અથવા પશ્ચિમ દિશામાં પ્રધાન કુંડનું નિર્માણ કરે. એક જ પ્રધાનકુંડ બનાવીને ચંદરવો, ધ્વજ તથા અનેક પ્રકારની બહુસંખ્યક માળાઓથી એને શણગારે ત્યાર પછી વેદીના મધ્યભાગમાં શુભ લક્ષણોથી યુક્ત મંડળ બનાવે. લાલ રંગના સુવર્ણ વગેરે ચૂર્ણથી મંડલ બનાવવો જોઈએ. મંડલ એવો હોય કે એમાં ઈશ્વરનું આવાહન કરી શકાય. નિર્ધન મનુષ્ય સિંદૂર તથા અગહની તથા તિન્ની (ખડધાન્ય, વગર છડેલા ચોખા)ના ચૂર્ણથી મંડલ બનાવે. એ મંડલમાં એક યા બે હાથનું શ્વેત અથવા લાલ કમળ બનાવે. એક હાથના કમળની કર્ણિકા આઠ આંગળની હોવી જોઈએ. એનું કેસર ચાર આંગળમાં હોય અને બાકીના ભાગમાં અષ્ટદલ વગેરેની રચના કરે, કલ્પના કરે. બે હાથના કમળની કર્ણિકા એક હાથવાળાથી બમણી હોવી જોઈએ. ઉક્ત વેદી અથવા મંડલના ઈશાન કોણમાં પુનઃ એક વેદી પર એક હાથ અથવા અર્ધા હાથનો મંડળ બનાવે અને એને શોભાજનક સામગ્રીથી સુશોભિત કરે. ત્યાર પછી ડાંગર, ચોખા, સરસવ, તલ ફૂલ અને કુશથી એ મંડળને આચ્છાદિત કરે અને એની ઉપર શુભલક્ષણથી યુક્ત શિવકળશની સ્થાપના કરે. તે કળશ, સોનું, ચાંદી કે તાંબુ અથવા માટીનો હોવો જોઈએ. એના ઉપર ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, કુશ અને દૂર્વાંકુર રાખવામાં આવે, એના કંઠમાં સૂતર લપેટવામાં આવે, અને બે નવાં વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરવો જોઈએ. એમાં શુદ્ધ જલ ભરી દેવું જોઈએ. કળશની અંદર એક મુઠ્ઠી કુશ-અગ્રભાગ ઉપર રહે એમ ગોઠવી દેવો. સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય પધરાવવું અને કળશને ઉપરથી ઢાંકી દેવો. એ આસનરૂપ કમળના ઉત્તર દળમાં સૂત્ર વગેરે વિના ઝારી અથવા નાળચાવાળો લોટો, વર્ધની (વિશિષ્ટ જલપાત્ર), શંખ, ચક્ર અને કમલદલ વગેરે સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને રાખવો. ઉક્ત આસનમંડળના અગ્રભાગમાં ચંદનમિશ્રિત જલથી ભરેલી વર્ધની અસ્ત્રરાજને માટે રાખે. પછી મંડળના પૂર્વભાગમાં પૂર્વવત્ મંત્રયુક્ત કળશની સ્થાપના કરીને શિવની વિધિવત્ મહાપૂજાનો આરંભ કરે.

સમુદ્ર અથવા નદી-કિનારે, ગોશાળામાં પર્વતના શિખર ઉપર, દેવાલયમાં અથવા ઘરમાં અથવા કોઈ પણ મનોહર સ્થાનમાં મંડપ વગેરે

બનાવ્યા વગર પૂર્વોક્ત બધાં કાર્યો કરે. પછી પૂર્વવત્ મંડળ અને અગ્નિની વેદી બનાવીને ગુરુ પ્રસન્નમુખે પૂજા-ભવનમાં પ્રવેશ કરે. ત્યાં સર્વ પ્રકારનાં મંગલ કૃત્યોનું સંપાદન કરીને નિત્યકર્મના અનુષ્ઠાનપૂર્વક મંડળના મધ્યભાગમાં મહેશ્વરની મહાપૂજા કરીને તે પછી પુનઃ શિવકળશ પર શિવનું આવાહન-પૂજન કરે. પશ્ચિમાભિમુખ યજ્ઞરક્ષક ઈશ્વરનું ધ્યાન કરીને અસ્ત્રરાજની વર્ધનીમાં દક્ષિણ તરફ ઈશ્વરના અસ્ત્રની પૂજા કરે. પછી મંત્રયુક્ત કળશમાં મંત્ર તથા મુદ્રા વગેરેનો ન્યાસ કરીને મંત્રવિશારદ ગુરુ મંત્ર-ત્યાગ કરે. એ પછી દેશિક શિરોમણિ ગુરુ પ્રધાન કુંડમાં શિવ-અગ્નિની સ્થાપના કરે અને એમાં હોમ કરે. સાથે જ બીજા બ્રાહ્મણો પણ ચારે બાજુથી એમાં આહુતિ આપે. આચાર્યથી અર્ધા અથવા પા ભાગ હોમનું એમને માટે વિધાન છે. આચાર્યશિરોમણિએ પ્રધાનકુંડમાં જ હવન કરવો જોઈએ. બીજા લોકોએ સ્વાધ્યાય, સ્તોત્ર અને મંગલપાઠ કરવો જોઈએ. અન્ય શિવભક્ત પણ ત્યાં વિધિવત્ જપ કરે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને અન્ય મંગલ કૃત્ય પણ થવાં જોઈએ. સદસ્યોનું વિધિવત્ પૂજન, પુણ્યાહવાચન તથા પુનઃ ભગવાન શંકરનું પૂજન સંપન્ન કરીને શિષ્ય પર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી, મનમાં ઇચ્છા કરીને, આચાર્ય મહાદેવજીને આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે.

પ્રસીદ દેવદેવેશ દેહમાવિશ્ય મામકમ્।
વિમોચયૈનં વિશ્વેશ ઘૃણયા ચ ઘૃણાનિધે॥

'હે દેવદેવેશ્વર! પ્રસન્ન થાઓ. હે વિશ્વનાથ! હે દયાનિધે! મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આપ કૃપાપૂર્વક આ શિષ્યને બંધનમુક્ત કરાવો.'

ત્યાર પછી 'હું એવું જ કરીશ' આ પ્રકારે ઇષ્ટદેવની અનુમતિ મેળવીને ગુરુ શિષ્યને, જેણે ઉપવાસ કર્યો હોય અથવા હવિષ્ય ભોજન કર્યું હોય, તેને પોતાની નિકટ બોલાવે. તે શિષ્ય એક વખત ભોજન કરનાર હોય અને વિરક્ત હોય. સ્નાન કરીને પ્રાતઃકાળનાં કૃત્યો પૂરાં કરી રહ્યો હોય. મંગલ-કૃત્યનું સંપાદન કરીને પ્રણવનો જપ અને મહાદેવજીનું ધ્યાન કરી રહ્યો હોય. એને પશ્ચિમ અથવા દક્ષિણ દ્વારની સામે કુશના આસન પર ઉત્તર બાજુ મુખ કરીને બેસાડે અને ગુરુ સ્વયં પૂર્વની તરફ મુખ કરીને ઊભા રહે. શિષ્ય મુખ ઊંચું કરીને હાથ જોડી લે. ગુરુ પ્રોક્ષણીના જલથી શિષ્યનું પ્રોક્ષણ કરીને એના મસ્તક પર અસ્ત્રમુદ્રા દ્વારા ફૂલ ફેંકીને મારે. પછી અભિમંત્રિત નૂતન વસ્ત્ર-અર્ધા દુપટ્ટાથી એની આંખો બાંધી દો. એ પછી શિષ્યને દરવાજાથી મંડળની અંદર પ્રવેશ કરાવે. શિષ્ય પણ ગુસ્સાથી પ્રેરિત થઈને શંકરજીની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરે. એ પછી પ્રભુને સુવર્ણમિશ્રિત પુષ્પાંજલિ ચઢાવીને પૂર્વ અથવા ઉત્તર તરફ મુખ કરીને દંડની જેમ પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. ત્યાર પછી મૂલમંત્રથી ગુરુ શિષ્યનું પ્રોક્ષણ કરીને પૂર્વવત્ અસ્ત્રમંત્ર દ્વારા એના મસ્તક પર ફૂલથી તાડન કરીને તે પછી નેત્ર-બંધન ખોલી દે. શિષ્ય પુનઃ મંડળની તરફ જોઈને હાથ જોડીને પ્રભુને પ્રણામ કરે. એ પછી શિવસ્વરૂપ આચાર્ય શિષ્યને મંડળના દક્ષિણે પોતાના ડાબા ભાગમાં કુશના આસન પર બેસાડે અને મહાદેવજીની આરાધના કરીને એના મસ્તક પર શિવનો વરદ હાથ રાખે. 'હું

શિવ છું' એ અભિમાનથી યુક્ત ગુરુ શિવના તેજથી સંપન્ન પોતાના હાથને શિષ્યના માથા પર રાખે અને શિવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. એ જ હાથથી શિષ્યનાં સંપૂર્ણ અંગોનો સ્પર્શ કરે. શિષ્ય પણ આચાર્યરૂપમાં ઉપસ્થિત થયેલા ઈશ્વરને પૃથ્વી પર પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. ત્યાર બાદ, જ્યારે શિષ્ય શિવ-અગ્નિમાં મહાદેવજીની વિધિવત્ પૂજા કરીને ત્રણ આહુતિ આપીને પૂરી કરી લે, ત્યારે ગુરુ પુનઃ પૂર્વવત્ શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડી લે. કુશના અગ્ર ભાગથી એનો સ્પર્શ કરતાં વિદ્યા અથવા મંત્ર દ્વારા પોતાની જાતને એની અંદર આવિષ્ટ કરે.

ત્યાર પછી મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને નાડી-સંધાન કરે. પછી શિવ-શાસ્ત્રમાં બતાવેલા માર્ગથી પ્રાણનું નિષ્ક્રમણ કરીને શિષ્યના શરીરમાં પ્રવેશની ભાવના કરે, સાથે જ મંત્રોનું પણ તર્પણ કરે. મૂલમંત્રના તર્પણ માટે એના જ ઉચ્ચારણપૂર્વક દશ આહુતિ આપવી જોઈએ. પણ અંગોના તર્પણ માટે અંગ-મંત્રો દ્વારા જ ક્રમશઃ ત્રણ આહુતિ આપે. એ પછી પૂર્ણાહુતિ આપીને મંત્રવેત્તા ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તને નિમિત્તે પુનઃ અગ્નિમાં દશ આહુતિ આપે. પછી દેવેશ્વર શિવનું પૂજન કરીને સમ્યક્ આચમન અને હવન કર્યા પછી યથોચિત રીતિથી જાતિતઃ વૈશ્યનો ઉદ્ધાર કરે. ભાવના દ્વારા એના વૈશ્યત્વનો નિકાલ કરીને એમાં ક્ષત્રિયત્વની ઉત્પત્તિ કરે પછી એ જ રીતે ક્ષત્રિયત્વનો પણ ઉદ્ધાર કરીને ગુરુ એમાં બ્રાહ્મણત્વની ઉદ્ભાવના કરે. આ પ્રણાલીથી જાતિતઃ ક્ષત્રિયનો પણ ઉદ્ધાર કરીને બ્રાહ્મણ બનાવે. પછી એ બંને શિષ્યોમાં રુદ્રત્વની ઉત્પત્તિ કરે. જે જાતિથી જ બ્રાહ્મણ છે, એ શિષ્યમાં કેવળ રુદ્રત્વની જ સ્થાપના કરે. પછી શિષ્યનું પ્રોક્ષણ અને તાડન કરીને એને અગ્નિના તણખા સમાન પ્રકાશમાન શિવસ્વરૂપ આત્માને નાડીથી ગુરુ-મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક વાયુનું રેચન (નિઃસારણ) કરે. વાયુનું નિઃસારણ કરીને એ નાડી દ્વારા જ શિષ્યના હૃદયમાં તે સ્વયં પ્રવેશ કરે. પ્રવેશ કરીને એના ચૈતન્યના નીલ બિંદુ સમાન ચિંતન કરે, સાથે જ એ ભાવના કરે કે મારા તેજથી આના બધા જ મળ નષ્ટ થઈ ગયા અને તે પૂર્ણતઃ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. એ પછી એ જીવ-ચૈતન્યને લઈને નાડીથી સંહારમુદ્રા અને પૂરક પ્રાણાયામ દ્વારા પોતાના આત્મા સાથે એકીભૂત કરવા માટે એમાં નિવિષ્ટ કરે. પછી રેચકની જેમજ કુંભક દ્વારા એ જ નાડીથી એ જીવ-ચૈતન્યને ત્યાંથી લઈને શિષ્યના હૃદયમાં સ્થાપિત કરી દે. ત્યાર પછી શિષ્યનો સ્પર્શ કરીને શિવથી ઉપલબ્ધ થયેલા યજ્ઞોપવીત એને આપીને ગુરુ ત્રણ વાર આહુતિ આપીને પૂર્ણાહુતિ હોમ કરે. ત્યાર બાદ આરાધ્યદેવના દક્ષિણ ભાગમાં શિષ્યને કુશ તથા ફૂલથી આચ્છાદિત કરીને શ્રેષ્ઠ આસન પર બેસાડીને એનું મુખ ઉત્તર તરફ કરીને એને સ્વસ્તિકાસનમાં સ્થિત કરે. શિષ્ય ગુરુ તરફ હાથ જોડી રાખે. ગુરુ સ્વયં પૂર્વાભિમુખ થઈ એક શ્રેષ્ઠ આસન પર ઊભા રહે અને પહેલેથી જ સ્થાપનાપૂર્વક સિદ્ધ કરેલ પૂર્ણ ઘડને લઈને શિવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં મંત્રપાઠ તથા માંગલિક વાદ્યોના ધ્વનિ સાથે શિષ્યનો અભિષેક કરે. તદનંતર શિષ્ય એ અભિષેક જલને લૂછીને શ્વેત-વસ્ત્ર ધારણ કરે, આચમન કરીને અલંકૃત

થઈને હાથ જોડીને મંડપમાં જાય. ત્યારે ગુરુ પહેલાંની જેમ એને કુશાસન પર બેસાડીને મંડળમાં મહાદેવજીની પૂજા કરીને કરન્યાસ કરે. એ પછી મનમાં ને મનમાં મહાદેવજીનું ધ્યાન કરતાં બંને હાથમાં ભસ્મ લઈ શિષ્યનાં અંગો પર લગાડે અને શિવ-મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે.

ત્યાર પછી શિવાચાર્ય માતૃકાન્યાસને માર્ગે શિષ્યનું દહન-પ્લાવનાદિ સકલીકરણ કરીને એના મસ્તક પર શિવના આસનનું ધ્યાન કરીને ત્યાં શિવનું આવાહન કરીને યથોચિત રીતિથી એમની માનસિક પૂજા કરે. ત્યાર બાદ હાથ જોડીને મહાદેવજીની પ્રાર્થના કરે—'હે પ્રભો! આપ નિત્ય અહીં બિરાજમાન થાઓ.' આ રીતે પ્રાર્થના કરીને મનમાં ને મનમાં એ ભાવના કરે કે શિષ્ય ભગવાન શંકરના તેજથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. એ પછી પુનઃ શિવની પૂજા કરીને શિવારૂપિણી શૈવી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને ગુરુ શિષ્યના કાનમાં ધીરે ધીરે શિવ-મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. શિષ્ય હાથ જોડીને એ મંત્રને સાંભળીને એમાં જ મન પરોવીને શિવાચાર્યની આજ્ઞા અનુસાર ધીરે ધીરે એની આવૃત્તિ કરે. પછી મંત્ર-જ્ઞાનકુશળ આચાર્ય શાકતમંત્રનો ઉપદેશ આપે. એનું સુખપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરાવીને શિષ્ય પ્રત્યે મંગલકામના કરે. તત્પશ્ચાત્ સંક્ષેપથી વાચ્ય-વાચક યોગ અનુસાર ઈશ્વરરૂપ મંત્રનો ઉપદેશ આપીને યોગાસનની શિક્ષા આપે. તદનંતર શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞાથી શિવ, અગ્નિ તથા ગુરુસમીપે ભક્તિભાવથી નીચે લખેલાં દીક્ષાવાક્યોનું ઉચ્ચારણ કરે—

વરં પ્રાણપરિત્યાગશ્છેદનં શિરસોઽપિ વા।
ન ત્વનભ્યર્ચ્ય ભુંજીય ભગવન્તં ત્રિલોચનમ્॥

'મારે માટે પ્રાણોનો પરિત્યાગ કરી દેવો સારો હશે અથવા માથું કપાવી નાખવું પણ સારું હશે, પરંતુ હું ભગવાન ત્રિલોચનની પૂજા કર્યા વિના કોઈ દિવસ ભોજન નહીં કરી શકું?'

જ્યાં સુધી મોહ દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભગવાન શિવમાં જ નિષ્ઠા રાખીને એમને આશરે જ રહીને નિયમપૂર્વક એમની જ આરાધના કરતો રહે. પછી ભગવાન શિવ જ એને યોગક્ષેમ પ્રદાન કરે છે. આવું કરવાથી એ શિષ્યનું નામ 'સમય' થશે. એને શિવાશ્રમમાં રહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં રહેનારા શિષ્યોને ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં સદા એમના વશમાં રહેવું જોઈએ. એ પછી ગુરુ કરન્યાસ કરીને પોતાના હાથે ભસ્મ લઈને મૂલમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં એને ભસ્મ તથા રુદ્રાક્ષને અભિમંત્રિત કરીને શિષ્યના હાથમાં આપી દે. સાથે જ મહાદેવજીની પ્રતિમા અથવા ગૂઢ શરીર (લિંગ) અને યથાસંભવ પૂજા, હોમ, જપ અને ધ્યાનનાં સાધન પણ આપે. પછી તે શિષ્ય પણ શિવાચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલી એ વસ્તુઓને એમની જ આજ્ઞાથી બહુ આદર સાથે ગ્રહણ કરે. એમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરે. આચાર્ય પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી બધી વસ્તુઓને ભક્તિભાવથી માથા પર રાખીને લઈ જાય અને એમની રક્ષા કરે. પોતાની રુચિ અનુસાર મઠમાં યા ઘરમાં શંકરજીની પૂજા કરતો રહે, તે પછી ગુરુભક્તિ, શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ અનુસાર શિષ્યને શિવાચાર્યની શિક્ષા આપે. શિવાચાર્યે સમયાચારના વિષયમાં જે કહ્યું હોય, જે આજ્ઞા આપી હોય તથા બીજું પણ કશું કહ્યું—બતાવ્યું હોય એ સૌને શિષ્ય શિરોધાર્ય કરે. ગુરુના આદેશથી જ

તે શિવાગમનું ગ્રહણ, પઠન અને શ્રવણ કરે, ન તો પોતાની ઇચ્છાથી અને ન તો બીજા કોઈની ઇચ્છાથી કે બીજાની પ્રેરણાથી—આ પ્રકારે મેં સંક્ષેપમાં સમયાખ્યા-સંસ્કાર-સમયાચારની દીક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે. એ મનુષ્યને સાક્ષાત્ શિવધામની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે ઉત્તમ સાધન છે

(અધ્યાય-૧૬)

*

ષડધ્વશોધનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! એ પછી ગુરુ શિષ્યની યોગ્યતા જોઈને એનાં સંપૂર્ણ બંધનોની નિવૃત્તિ માટે ષડધ્વશોધન કરે. કલા, તત્ત્વ, ભુવન, વર્ણ, પદ અને મંત્ર - આજ સંક્ષેપથી છ અધ્વા કહેવાય છે. નિવૃત્તિ* વગેરે જે પાંચ કલાઓ છે એને વિદ્વાન પુરુષ કલાધ્વા કહે છે. અન્ય પાંચ અધ્વા આ પાંચે કલાઓથી વ્યાપ્ત છે. શિવતત્ત્વથી લઈને ભૂમિપર્યંત જે છવ્વીશ તત્ત્વ છે, એમને 'તત્ત્વાધ્વા' કહે છે. આ અધ્વા શુદ્ધ અને અશુદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારના છે. આધારથી લઈને ઉન્મના સુધી 'ભુવનાધ્વા' કહેવાય છે. આ ભેદ અને ઉપભેદોને છોડીને સાઠ છે. રુદ્રસ્વરૂપ જે પચાશ વર્ણ છે, એમને 'વર્ણાધ્વા'ની સંજ્ઞા અપાઈ છે-પદોને 'પદાધ્વા' કહે છે, જેના અનેક ભેદો છે. બધા પ્રકારના ઉપમંત્રોથી 'મંત્રાધ્વા' થાય છે, જે પરમ વિદ્યાથી વ્યાપ્ત છે. જેવી રીતે તત્ત્વનાયક શિવની તત્ત્વોમાં ગણના થતી નથી, એ જ રીતે એ મંત્રનાયક મહેશ્વરની મંત્રાધ્વામાં ગણના થતી નથી. કલાધ્વા વ્યાપક છે અને અન્ય અધ્વા વ્યાપ્ય છે. જે આ વાતને ઠીક ઠીક નથી જાણતો, તે અધ્વશોધનનો અધિકારી નથી. જેણે છ પ્રકારના અધ્વાનું રૂપ નથી જાણ્યું, તે એમના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવને સમજી જ નથી શકતો. એટલા માટે અધ્વાઓના સ્વરૂપ તથા એમના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવને ઠીક ઠીક જાણીને જ અધ્વશોધન કરવું જોઈએ.

પૂર્વવત્ કુંડ અને મંડલનિર્માણનું કાર્ય ત્યાં કરીને પૂર્વ દિશામાં બે હાથ લાંબો-પહોળો કળશમંડલ બનાવે. ત્યાર પછી શિવાચાર્ય શિષ્યસહિત સ્નાન અને નિત્યકર્મ કરીને મંડલમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પહેલાંની જેમ જ શિવપૂજા કરે. પછી ત્યાં લગભગ ચાર શેર ખાંડથી તૈયાર કરેલી ખીરમાંથી અર્ધનું પ્રભુને નૈવેદ્ય કરી દે અને બાકીની ખીરને હોમ માટે રાખી મૂકે. પૂર્વ દિશા તરફ બનેલા અનેક રંગોથી અલંકૃત મંડલમાં ગુરુ પાંચ કળશોની સ્થાપના કરે. ચારને તો ચારે દિશાઓમાં રાખે અને એકને મધ્યભાગમાં. એ કળશો ઉપર મૂલમંત્રના 'નમઃ શિવાય' એ પાંચે અક્ષરોને બિંદુ અને નાદથી યુક્ત કરીને એમના દ્વારા કલ્પવિધિના જ્ઞાતા ગુરુ ઈશાન વગેરે બ્રહ્મોની સ્થાપના કરે. મધ્યવર્તી કળશ પર 'ૐ નં ઈશાનાય નમઃ ઈશાનં સ્થાપયામિ' બોલીને ઈશાનની સ્થાપના

---

* નિવૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા, વિદ્યા, શાંતિ અને શાન્ત્યતીતા - એ પાંચ કલાઓ છે.

કરવી. પૂર્વવતી કળશ પર 'ૐ મં તત્પુરુષાય નમઃ તત્પુરુષં સ્થાપયામિ' કહીને તત્પુરુષની, દક્ષિણ કળશ પર 'ૐ શિં અઘોરાય નમઃ અઘોરં સ્થાપયામિ' બોલીને અઘોરની, વામ યા ઉત્તર ભાગમાં રાખેલા કળશ પર 'ૐ વાં વામદેવાય નમઃ વામદેવં સ્થાપયામિ' કહીને વામદેવની તથા પશ્ચિમના કળશ પર 'ૐ યં સદ્યોજાતાય નમઃ સદ્યોજાતં સ્થાપયામિ' કહીને સદ્યોજાતની સ્થાપના કરવી. તદનંતર રક્ષાવિધાન કરીને મુદ્રા બાંધીને ક્લેશોને અભિમંત્રિત કરવા. એ પછી પૂર્વવત્ શિવાગ્નિમાં હોમનો આરંભ કરે. પહેલાં હોમને માટે જે અર્ધી ખીર રાખેલી હતી, એનો હવન કરીને શેષભાગ શિષ્યને ખાવા માટે આપી દે. પહેલાંની જેમ મંત્રોનું તર્પણાંત કર્મ કરીને પૂર્ણાહુતિ હોમ કર્યા પછી પ્રદીપન કર્મ કરે. પ્રદીપન કર્મમાં 'ૐ હું નમઃ શિવાય ફટ્ સ્વાહા'નું ઉચ્ચારણ કરીને ક્રમશઃ હૃદય આદિ અંગોને ત્રણ ત્રણ આહુતિ આપવી જોઈએ. (અંગોમાં હૃદય, મસ્તક, શિખા, કવચ, નેત્રત્રય અને અસ્ત્ર એ છની ગણના છે) એમાંથી એક એક અંગને ત્રણ-ત્રણ વાર મંત્ર ભણીને ત્રણ ત્રણ આહુતિ આપવી જોઈએ. આ સૌના સ્વરૂપનું તેજસ્વીરૂપમાં ચિંતન કરવું જોઈએ. એ પછી બ્રાહ્મણની કુમારી કન્યા દ્વારા કાંતેલા સફેદ સુતરને એક વાર ત્રણ વળ દઈને પુનઃ ત્રિગુણ કરે. પછી એ સૂત્રને અભિમંત્રિત કરીને એક છેડો શિષ્યની શિખાના અગ્રભાગમાં બાંધી દે. શિષ્ય માથું ઊંચું કરીને ખડો થઈ જાય. એ અવસ્થામાં તે સૂત્ર એના પગના અંગૂઠા સુધી લટકતું રહે. દોરાને આવી રીતે લટકાવીને એમાં સુષુમ્ણા નાડીનું સંયોજન કરે. પછી મંત્રજ્ઞ ગુરુ શાંત મુદ્રા સાથે મૂલમંત્રથી ત્રણ આહુતિનો હોમ કરીને એ નાડીને લઈને એ સૂત્રમાં સ્થાપિત કરે પછી પૂર્વવત્ ફૂલ ફેંકીને શિષ્યના હૃદયમાં તાડન કરે અને એની પાસેથી ચૈતન્યને લઈને બાર આહુતિ પછી શિવને નિવેદિત કરીને એ લટકતા સૂત્રને એક સૂત સાથે જોડે અને 'હું ફટ્' મંત્રથી રક્ષા કરીને એ દોરાને શિષ્યના શરીરમાં લપેટી દે. પછી એવી ભાવના કરે કે શિષ્યનું શરીર મૂલત્રયમય પાશ છે, ભોગ અને ભોગત્વ જ એનું લક્ષણ છે, આ વિષય ઇન્દ્રિય અને દેહ વગેરેના જનક છે.

તદનંતર શાન્ત્યતીતા વગેરે પાંચ કલાઓને, જે આકાશ આદિ તત્ત્વરૂપિણી છે, એ સૂત્રમાં એમનાં નામ લઈ લઈને જોડવાં જોઈએ. યથા -

'વ્યોમરૂપિણીં' શાન્ત્યતીતકલાં યોજયામિ, વાયુરૂપિણીં શાંતિકલાં યોજયામિ, તેજોરૂપિણીં વિદ્યાકલાં યોજયામિ, જલરૂપિણીં પ્રતિષ્ઠાકલાં યોજયામિ, પૃથ્વીરૂપિણીં નિવૃત્તિકલાં યોજયામિ' ઇતિ.

આ રીતે આ કલાઓનું યોજન કરીને એમના નામના અંતમાં 'નમઃ' જોડીને એમની પૂજા કરે. યથા-'શાન્ત્યતીત-કલાયૈ નમઃ, શાંતિકલાયૈ નમઃ' ઇત્યાદિ અથવા આકાશ-આદિકના બીજભૂત (હં યં રં વં લં) મંત્રો દ્વારા યા પંચાક્ષરના પાંચ અક્ષરોમાં નાદ-બિન્દુનો યોગ કરીને બીજરૂપ-થયેલા એ મંત્રાક્ષરો દ્વારા ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત કાર્ય કરીને તત્ત્વ આદિમાં મલ-આદિ પાશોની વ્યાપ્તિનું ચિંતન કરે. આ રીતે ગણ આદિ પાશોમાં પણ કલાઓની વ્યાપ્તિ દેખે. પછી આહુતિ કરીને એ કલાઓને સંદીપિત કરે. તદનંતર શિષ્યના મસ્તક પર તાડન કરીને

એના શરીર પર લપેટેલા સૂત્રને મૂલમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક શાન્ત્યતીત પદમાં અંકિત કરે. આ પ્રકારે ક્રમશઃ શાંત્યતીતથી માંડીને નિવૃત્તિકલાપર્યંત પૂર્વોક્ત કાર્ય કરીને ત્રણ આહુતિ આપીને મંડળમાં પુનઃ શિવનું પૂજન કરે. એ પછી દેવતાના દક્ષિણ ભાગમાં શિષ્યને કુશયુક્ત આસન પર મંડલમાં ઉત્તરાભિમુખ બેસાડીને ગુરુ હોમાવશિષ્ટ ચરુ એને આપી દે. ગુરુના આપેલા એ ચરુને શિષ્ય આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરે અને શિવનું નામ લઈને એ ખાઈ જાય. પછી બે વાર આચમન કરીને શિવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. એ પછી ગુરુ બીજા મંડલમાં શિષ્યને પંચગવ્ય આપે. શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર એને પીને બે વાર આચમન કરીને શિવનું સ્મરણ કરે. એ પછી ગુરુ શિષ્યને મંડલમાં પૂર્વવત્ બેસાડીને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણથી યુક્ત દંતધાવન આપે. (દાંત સાફ કરવા તથા મુખશુદ્ધિ માટે આપે તે દંતધાવન) શિષ્ય પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ મુખ કરીને બેસે અને મૌન થઈને એ દાતણના કોમલ અગ્રભાગ દ્વારા પોતાના દાંત સાફ કરે. પછી એ દાતણને ધોઈને ફેંકી દે અને કોગળા કરીને હાથ-મોં ધોઈને શિવનું સ્મરણ કરે. પછી ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને શિષ્ય હાથ જોડીને શિવમંડલમાં પ્રવેશ કરે. તે ફેંકેલા દાતણને જો ગુરુએ પૂર્વ, ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ દિશામાં પોતાની સામે જોઈ લે તો મંગલ છે; અન્યથા અન્ય દિશામાં જોવાથી અમંગળ થાય છે. જો નિન્દિત દિશામાં એ જોઈ જાય તો એના દોષની શાંતિ માટે ગુરુ મૂલમંત્રથી એક સો આઠ અથવા ચોપન આહુતિનો હોમ કરે. તત્પશ્ચાત્ શિષ્યનો સ્પર્શ કરીને એના કાનમાં 'શિવ' નામનો જપ કરીને મહાદેવજીના દક્ષિણ ભાગમાં શિષ્યને બેસાડે. ત્યાં નૂતન વસ્ત્ર પર પાથરેલા કુશને અભિમંત્રિત આસન પર પવિત્ર થયેલો શિષ્ય મનમાં ને મનમાં શિવનું ધ્યાન કરતાં પૂર્વની બાજુ ઓશીકું મૂકીને રાત્રે ઊંઘે. શિખામાં સૂત્ર બાંધેલા એ શિષ્યની શિખાને શિખાથી બાંધીને ગુરુ નૂતન-વસ્ત્ર દ્વારા હુંકાર ઉચ્ચારણ કરીને એને ઢાંકી દે. પછી શિષ્યની ચારે બાજુએ ભસ્મ, તલ અને સરસવથી ત્રણ રેખાઓ ખેંચીને ફટ્ મંત્રનો જપ કરીને રેખાના બાહ્ય ભાગમાં દિક્પાલો માટે બલિ આપે. શિષ્ય પણ ઉપવાસપૂર્વક ત્યાં જ રાત્રે ઊંઘી રહે અને સવાર થતાં ઊઠીને પોતે જોયેલાં સ્વપ્નની વાત ગુરુને બતાવે.

(અધ્યાય-૧૭)

*

ષડધ્વશોધનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! તદનંતર ગુરુની આજ્ઞા લઈને શિષ્ય સ્નાન વગેરે સંપૂર્ણ કર્મને સમાપ્ત કરીને શિવનું ચિંતન કરતો હાથ જોડીને શિવમંડલ સમીપે જાય. એ પછી પૂજા સિવાય પહેલા દિવસનાં શેષ બધાં કૃત્ય નેત્રબંધનપર્યંત કરી લીધા પછી ગુરુ એને મંડલનાં દર્શન કરાવે. આંખે પાટા બાંધેલા રહેવા છતાં શિષ્ય કેટલાંક ફૂલ વિખેરે. જ્યાં પણ તે ફૂલ પડે, ત્યાં જ તેને ઉપદેશ આપે. પછી પૂર્વવત્ એને નિર્માલ્ય મંડળમાં લઈ જઈને ઈશાન દેવની

પૂજા કરાવે અને શિવાગ્નિમાં હવન કરાવે. જો શિષ્યએ દુઃસ્વપ્ન જોયું હોય તો એ દોષની શાંતિ માટે સો કે પચાશ વાર મૂલમંત્રથી અગ્નિમાં આહુતિ આપે. ત્યાર બાદ શિખામાં બાંધેલ દોરાને પૂર્વવત્ લટકાવીને આધારશક્તિની પૂજાથી લઈને નિવૃત્તિ કલા સંબંધી વાગીશ્વરી-પૂજનપર્યંત બધાં કાર્ય હોમપૂર્વક કરે.

આ પછી નિવૃત્તિ કલામાં વ્યાપક સતી વાગીશ્વરીને પ્રણામ કરીને મંડલમાં મહાદેવજીના પૂજન-પૂર્વક ત્રણ આહુતિ આપે. શિષ્યને એક જ સમયે સંપૂર્ણ યોનિઓમાં પ્રાપ્ત કરાવાની ભાવના કરે. પછી શિષ્યના સૂત્રમય શરીરમાં તાડન-પ્રોક્ષણ વગેરે કરીને એના આત્મચૈતન્યને લઈને દ્વાદશાન્તમાં નિવેદન કરે. પછી ત્યાંથી પણ એને લઈને આચાર્ય મૂલમંત્રથી શાસ્ત્રોકત મુદ્રા દ્વારા માનસિક ભાવનાથી એક જ સાથે સંપૂર્ણ યોનિઓમાં સંયુક્ત કરે. દેવતાઓની આઠ જાતિઓ છે, તિર્યક્-યોનિ (પશુ-પક્ષીઓ)ની પાંચ અને મનુષ્યની એક જાતિ છે. આ પ્રકારે કુલ ચૌદ યોનિઓ છે. એ બધામાં શિષ્યને એકસાથે પ્રવેશ કરાવવા માટે ગુરુ મનમાં ને મનમાં ભાવના દ્વારા શિષ્યના આત્માને યથોચિત રીતિથી વાગીશ્વરીના ગર્ભમાં નિવિષ્ટ કરે. વાગીશ્વરીના ગર્ભની સિદ્ધિ માટે મહાદેવજીનું પૂજન, પ્રણામ અને એમને નિમિત્તે હવન કરીને એ ચિંતન કરે કે યથાવત્રૂપથી તે ગર્ભ સિદ્ધ થઈ ગયો. સિદ્ધ થયેલા ગર્ભની ઉત્પત્તિ, કર્માનુવૃત્તિ, સરલતા, ભોગપ્રાપ્તિ, અને પરા પ્રીતિનું ચિંતન કરે. તત્પશ્ચાત્ એ જીવના ઉદ્ધાર તથા જાતિ, આયુ અને ભોગના સંસ્કારની સિદ્ધિ માટે ત્રણ આહુતિનો હવન કરીને શ્રેષ્ઠ ગુરુ મહાદેવજીને પ્રાર્થના કરે. ભોકતૃત્વવિષયક આસક્તિ (અથવા ભોકતૃતા અને વિષયાસક્તિ) રૂપ મળના નિવારણપૂર્વક શિષ્યના શરીરનું શોધન કરીને એના ત્રિવિધ પાશનો ઉચ્છેદ કરી દે. કપટ અથવા માયાથી બંધાયેલા શિષ્યના પાશનું અત્યંત ભેદન કરીને એના ચૈતન્યને કેવળ સ્વચ્છ માને. પછી અગ્નિમાં પૂર્ણાહુતિ આપીને બ્રહ્માનું પૂજન કરે. બ્રહ્મા માટે ત્રણ આહુતિ આપીને એમને શિવની આજ્ઞા સંભળાવે—

પિતામહ ત્વયા નાસ્ય યાતુઃ શૈવં પરં પદમ્।
પ્રતિબન્ધો વિધાતવ્યઃ શૈવાજ્ઞૈષા ગરીયસી॥

'હે પિતામહ! આ જીવ શિવના પરમપદે જનારો છે. તમારે વિઘ્ન કરવાનું નથી. આ ભગવાન શિવની ગુરુતર આજ્ઞા છે.'

બ્રહ્માજીને શિવનો આ આદેશ સંભળાવીને એમની વિધિવત્ પૂજા અને વિસર્જન કરીને મહાદેવજીની અર્ચના કરે અને એમને માટે ત્રણ આહુતિ આપે. તત્પશ્ચાત્ નિવૃત્તિ દ્વારા શુદ્ધ થયેલા શિષ્યના આત્માનો પૂર્વવત્ ઉદ્ધાર કરીને પોતાનો આત્મા અને સૂત્રમાં સ્થાપિત કરીને વાગીશનું પૂજન કરે. એમને માટે ત્રણ આહુતિ આપે અને પ્રણામ કરીને વિસર્જન કરી દે. ત્યાર પછી નિવૃત્ત પુરુષ પ્રતિષ્ઠાકલા સાથે સાંનિધ્ય સ્થાપિત કરે. એ સમયે એક વાર પૂજા કરીને ત્રણ આહુતિ આપે અને શિષ્યના આત્માના પ્રતિષ્ઠાકાળમાં પ્રવેશની ભાવના કરે. એ પછી પ્રતિષ્ઠાનું આવાહન કરીને પૂર્વોકત સંપૂર્ણ કાર્ય સંપન્ન કર્યા પછી એમાં વ્યાપક વાગીશ્વરીદેવીનું ધ્યાન કરે. એમની કાંતિ પૂર્ણ ચંદ્રમંડલ સમાન છે. ધ્યાન પછી શેષ કાર્ય પૂર્વવત્ કરે.

તદનંતર ભગવાન વિષ્ણુને પરમાત્મા શિવની આજ્ઞા સંભળાવે. પછી એમનું પણ વિસર્જન

વગેરે શેષ કૃત્ય પૂર્ણ કરીને પ્રતિષ્ઠાનો વિદ્યાથી સંયોગ કરે. એમાં પણ પૂર્વવત્ બધાં કાર્ય કરે. સાથે જ એમાં વ્યાપ્ત વાગીશ્વરી દેવીનું ચિંતન-પૂજન તથા પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પૂર્ણાહોમાન્ત બધાં કર્મ ક્રમશઃ સંપન્ન કરીને પૂર્વવત્ નીલરુદ્રનું આવાહન અને પૂજન વગેરે કરે. પછી પૂર્વોક્ત રીતિથી એમને પણ શિવની આજ્ઞા સંભળાવી દે. ત્યાર પછી એમનું પણ વિસર્જન કરીને શિષ્યની દોષશાંતિ માટે વિદ્યાકલાને લઈને એની વ્યાપ્તિનું અવલોકન કરે અને એમાં વ્યાપિકા વાગીશ્વરીદેવીનું પૂર્વવત્ ધ્યાન કરે. એમની આકૃતિ પ્રાતઃકાલના સૂર્યની જેમ અરુણ રંગની છે અને એ દશે દિશાઓને ઉદ્ભાસિત કરી રહ્યાં છે. આ પ્રકારે ધ્યાન કરીને બાકીનાં કાર્ય પૂર્વવત્ કરે. પછી મહેશ્વરદેવનું આવાહન પૂજન અને એમના ઉદ્દેશ્યથી હવન કરીને મનમાં ને મનમાં શિવની પૂર્વોક્ત આજ્ઞા સંભળાવે. તત્પશ્ચાત્ મહેશ્વરનું વિસર્જન કરીને અન્ય શાંતિકલાને શાંત્યતીતા કલા સુધી પહોંચાડીને એની વ્યાપકતાનું અવલોકન કરે. એના સ્વરૂપમાં વ્યાપક વાગીશ્વરીદેવીનું ચિંતન કરે. એમનું સ્વરૂપ આકાશમંડલ સમાન વ્યાપક છે. આ રીતે ધ્યાન કરીને પૂર્ણાહુતિ - હોમપર્યંત આખું કાર્ય પૂર્વવત્ કરે. શેષ કાર્યની પૂર્તિ કરીને સદાશિવની વિધિવત્ પૂજા કરે અને એમને પણ અમિત પરાક્રમી શંભુની આજ્ઞા સંભળાવી દે. પછી ત્યાં પણ પૂર્વવત્ શિષ્યના મસ્તક પર શિવની પૂજા કરીને એ વાગીશ્વરી દેવને પ્રણામ કરે અને એમનું વિસર્જન કરી દે.

તદનંતર શિવ-મંત્રથી પૂર્વવત્ શિષ્યના મસ્તકનું પ્રોક્ષણ કરીને આવું ચિંતન કરે કે શાન્ત્યતીતાકલાનો શિવ-મંત્રમાં વિલય થઈ ગયો. છ એ અધ્વાઓથી પરે જે શિવની સર્વાધ્વવ્યાપિની પરાશક્તિ છે, તે કરોડો સૂર્ય સમાન તેજસ્વિની છે, એવું એના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે. પછી એ શક્તિની આગળ શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન નિર્મળ થયેલા શિષ્યને લઈ આવીને બેસાડે અને આચાર્ય કાતરને ધોઈને શિવ-શાસ્ત્રમાં બતાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર સૂત્રસહિત એની શિખાનું છેદન કરે. એ શિખાને પહેલાં છાણમાં રાખીને પછી 'ૐ નમઃ શિવાય વૌષટ્'નું ઉચ્ચારણ કરીને એનો શિવાગ્નિમાં હવન કરી દે. પછી કાતર ધોઈને રાખી મૂકે અને શિષ્યની ચેતનાને એના શરીરમાં પાછી આણી દે. એ પછી જ્યારે શિષ્ય સ્નાન, આચમન અને સ્વસ્તિવાચન કરી લે, ત્યારે એને મંડલની નિકટ લઈ જાય અને શિવને દંડવત્ પ્રણામ કરીને ક્રિયાલોપજનિત દોષની શુદ્ધિ માટે યથોચિત રીતે પૂજા કરે. ત્યાર પછી વાચક મંત્રનું ધીરે ધીરે ઉચ્ચારણ કરીને અગ્નિમાં ત્રણ આહુતિ આપે. પછી મંત્રવૈકલ્યજનિત દોષની શુદ્ધિ માટે દેવેશ્વર શિવનું પૂજન કરીને મંત્રનું માનસિક ઉચ્ચારણ કરીને અગ્નિમાં ત્રણ આહુતિ આપે. ત્યાં મંડલમાં બિરાજમાન અમ્બા પાર્વતી સહિત શંભુની સમારાધના કરીને ત્રણ આહુતિનો હવન કરીને પછી ગુરુ હાથ જોડીને આ રીતે પ્રાર્થના કરે–

ભગવંસ્ત્વત્પ્રસાદેન શુદ્ધિરસ્ય પડધ્વનઃ।
કૃતા તસ્માત્પરં ધામ ગમયૈનં તવાવ્યયમ્ ॥

'હે ભગવન્! આપની કૃપાથી આ શિષ્યની પડધ્વશુદ્ધિ કરવામાં આવી છે; તેથી હવે આપ એને પોતાના અવિનાશી પરમધામમાં પહોંચાડો.'

આ રીતે ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરીને નાડીસંધાનપૂર્વક પૂર્વવત્ પૂર્ણાહુતિ-હોમપર્યંત

કર્મનું સંપાદન કરીને ભૂતશુદ્ધિ કરે. સ્થિરતત્વ (પૃથ્વી) અસ્થિર તત્ત્વ(વાયુ), શીતતત્ત્વ (જલ), ઉષ્ણતત્ત્વ (અગ્નિ) તથા વ્યાપકતા અને એકતારૂપ આકાશ તત્ત્વનું ભૂતશુદ્ધિ કર્મમાં ચિંતન કરે. આ ચિંતન એ ભૂતોની શુદ્ધિના ઉદ્દેશ્યથી જ કરવું જોઈએ. ભૂતોની ગ્રંથિઓનું છેદન કરીને એમના અધિપતિઓ અથવા અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ સહિત એમના ત્યાગપૂર્વક સ્થિતિયોગ દ્વારા એમને પરમ શિવમાં નિયોજિત કરે. આ રીતે શિષ્યના શરીરનું શોધન કરીને ભાવના દ્વારા એને દગ્ધ કરે. પછી એની રાખને ભાવના દ્વારા જ અમૃતકણોથી આપ્લાવિત કરે. ત્યાર બાદ એમાં આત્માની સ્થાપના કરીને એના વિશુદ્ધ અધ્વમય શરીરનું નિર્માણ કરે. એમાં પહેલાં સંપૂર્ણ અધ્વોમાં વ્યાપક શુદ્ધ શાન્ત્યતીતા કલાનો શિષ્યના મસ્તક ઉપર ન્યાસ કરે. પછી શાંતિકલાનો મુખમાં, વિદ્યાકલાનો ગળાથી માંડીને નાભિ સુધીના ભાગમાં, પ્રતિષ્ઠાકલાનો એનાથી પણ નીચેના અંગોમાં ચિંતન કરે. તદનંતર, પોતાનાં બીજો સહિત સૂત્રમંત્રનો ન્યાસ કરીને સંપૂર્ણ અંગોસહિત શિષ્યને શિષ્યસ્વરૂપ સમજે. પછી એના હૃદયકમલમાં મહાદેવજીનું આવાહન કરીને પૂજન કરે. ગુરુ માટે ઉચિત છે કે શિષ્યમાં ભગવાન શિવના સ્વરૂપની નિત્ય ઉપસ્થિતિ માનીને શિવના તેજથી તેજસ્વી થયેલા એ શિષ્યની અણિમા વગેરે ગુણોનું પણ ચિંતન કરે. પછી ભગવાન શિવને 'આપ પ્રસન્ન થાઓ' એવું કહીને અગ્નિમાં ત્રણ આહુતિ આપે. આ રીતે પુનઃ શિષ્ય માટે નિમ્નાંકિત ગુણોનું જ ઉપપાદન કરે. સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, આદિ-અંતરહિત બોધ, અલુપ્તશક્તિમત્તા, સ્વતંત્રતા અને અનંત શક્તિ-આ ગુણોની એમાં ભાવના કરે.

એ પછી મહાદેવજી પાસેથી આજ્ઞા લઈને એ દેવેશ્વરનું મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરતાં સદ્યોજાત વગેરે કળશો દ્વારા શિષ્યનો અભિષેક કરે. ત્યાર પછી શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડીને પૂર્વવત્ શિવની અર્ચના કરીને એમની આજ્ઞા લે. એ શિષ્યને શૈવી-વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. એ શૈવીવિદ્યાના આદિમાં ઓંકાર હોય. તે આ ઓંકારથી સંપુટિત થઈ અને એના અંતમાં નમઃ લગાડેલું હોય. તે વિદ્યા શિવ અને શક્તિ બંનેથી સંયુક્ત હોય. યથા ૐ ૐ નમઃ શિવાય ૐ નમઃ આ રીતે શક્તિ-વિદ્યાનો પણ ઉપદેશ કરે યથા ૐ ૐ નમઃ શિવાયૈ ૐ નમઃ આ વિદ્યાઓની સાથે ઋષિ, છંદ, દેવતા, શિવા અને શિવની શિવરૂપતા, આવરણ-પૂજા તથા શિવસંબંધી આસનોનો પણ ઉપદેશ આપે. ત્યાર પછી દેવેશ્વર શિવનું પુનઃ પૂજન કરીને કહે— 'હે ભગવન્! મેં જે કાંઈ કર્યું છે, તે બધાને આપ સુકૃતરૂપ કરી દો.' આ રીતે ભગવાન શિવ પાસે નિવેદન કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ શિષ્યસહિત ગુરુ પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને મહાદેવજીને પ્રણામ કરે. પ્રણામ પછી એ મંડળથી અને અગ્નિથી પણ એમનું વિસર્જન કરી દે. એ પછી સમસ્ત પૂજનીય સદસ્યોનું ક્રમશઃ પૂજન કરવું જોઈએ. સદસ્યો અને ઋત્વિઓની પોતાના વૈભવ અનુસાર સેવા કરવી જોઈએ. સાધક જો કલ્યાણ ચાહતો હોય તો ધન ખર્ચ કરવામાં કંજૂસાઈ ન કરે.

(અધ્યાય-૧૮)

*

સાધક-સંસ્કાર અને મંત્ર-માહાત્મ્યનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! હવે શું સાધક-સંસ્કાર અને મંત્ર-માહાત્મ્યનું વર્ણન કરીશ. આ વાતની સૂચના હું પહેલાં આપી ચૂક્યો છું. પૂર્વવત્ મંડલમાં કળશ પર સ્થાપિત મહાદેવજીની પૂજા કર્યા પછી હવન કરે. પછી ઉઘાડે માથે શિષ્યને એ મંડલની પાસે બેસાડે, ભૂમિ પર બેસાડે. પૂર્ણાહુતિ હોમ પર્યંત બધાં કાર્ય પૂર્વવત્ કરીને મૂલમંત્રથી સો આહુતિ આપે. શ્રેષ્ઠ ગુરુ કળશોમાંથી મૂલમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક તર્પણ કરીને સંદીપન કર્મ કરે. પછી ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત કર્મોનું સંપાદન કરીને અભિષેક કરે. ત્યાર પછી ગુરુ શિષ્યને ઉત્તમ મંત્ર આપે, ત્યાં વિદ્યોપદેશાન્ત બધાં કાર્ય વિસ્તારપૂર્વક સંપાદિત કરીને પુષ્પયુક્ત જલથી શિષ્યના હાથ પર શૈવી વિદ્યા સમર્પિત કરે અને આ પ્રકારે કહે—

તવૈહિકામુષ્મિકયોઃ સર્વસિદ્ધિફલપ્રદઃ।
ભવત્વેષ મહામંત્ર પ્રસાદાત્પરમેષ્ઠિનઃ॥

'હે સૌમ્ય! આ મહામંત્ર પરમેશ્વર શિવની કૃપા-પ્રસાદથી તમારે માટે ઐહલૌકિક તથા પારલૌકિક સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓના ફળને આપનારો થાઓ.'

આવું કહીને મહાદેવજીની પૂજા કરીને એમની આજ્ઞા લઈને ગુરુ સાધકને સાધન અને શિવયોગનો ઉપદેશ દે છે. ગુરુના એ ઉપદેશને સાંભળીને મંત્રસાધક શિષ્ય એમની સામે જ વિનિયોગ કરીને મંત્ર-સાધનનો આરંભ કરે. મૂલમંત્રના સાધનને પુરશ્ચરણ કહે છે; કેમકે વિનિયોગ નામનું કર્મ સૌથી પહેલાં આચરણમાં લાવવા યોગ્ય છે. આ જ પુરશ્ચરણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. મુમુક્ષુ માટે મંત્રસાધન અત્યંત કર્તવ્ય છે; કેમકે કરેલું મંત્ર-સાધન આ લોક અને પરલોકમાં સાધક માટે કલ્યાણદાયક હોય છે.

શુભ દિન અને શુભ દેશમાં નિર્દોષ સમયમાં દાંત અને નખ સાફ કરીને સારી રીતે સ્નાન કરે. પૂર્વાહ્ણકાલિક કૃત્ય પૂર્ણ કરીને યથાપ્રાપ્ત ગંધ, પુષ્પમાળા તથા આભૂષણોથી અલંકૃત થઈને, માથા પર પાઘડી રાખીને, દુપટ્ટો ઓઢીને પૂર્વતઃ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને દેવાલયમાં, ઘરમાં અથવા કોઈ પવિત્ર અથવા મનોહર દેશમાં પહેલાંથી જ અભ્યાસમાં ઉપયોગી થયેલ સુખાસનમાં બેસીને શિવશાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર પોતાના શરીરને શિવરૂપ બનાવે. પછી દેવેશ્વર નકુલીશ્વર શિવનું પૂજન કરીને એમને ખીરનું નૈવેદ્ય અર્પિત કરે. ક્રમશઃ એમની પૂજા પૂરી કરીને એ પ્રભુને પ્રણામ કરે અને એમના મુખથી આજ્ઞા મેળવીને એક કરોડ, અર્બો કરોડ અથવા પા કરોડ શિવમંત્રનો જપ કરે અથવા વીશ લાખ કે દશ લાખ જપ કરે. એ પછી સદા ખીર અને ક્ષાર મીઠારહિત અન્ય પદાર્થનું દિવસ-રાતમાં કેવળ એક વાર ભોજન કરે. અહિંસા, ક્ષમા, શમ(મનોનિગ્રહ), દમ (ઇન્દ્રિય સંયમ)નું પાલન કર્યા કરે. ખીર ન મળે તો ફળ, મૂળ વગેરેનું ભોજન કરે. ભગવાન શિવે નિમ્નાંકિત ભોજ્ય પદાર્થોનું વિધાન કર્યું છે, જે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. પહેલાં તો ચરુભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. એ પછી સત્તુના કણ, જવના લોટનો હલવો, શાક, દૂધ, દહીં, ઘી, મૂળ, ફળ અને જળ-એ આહાર

માટે વિહિત છે. આ ભક્ષ્યભોજ્ય વગેરે પદાર્થોને મૂલમંત્રથી અભિમંત્રિત કરીને પ્રતિદિન મૌનભાવે ભોજન કરવું. આ સાધનમાં વિશેષરૂપે આવું કરવાનું વિધાન છે. વ્રતી માટે જરૂરી છે કે એક સો આઠ મંત્રથી અભિમંત્રિત કરેલ પવિત્ર જલથી સ્નાન કરે અથવા નદી-નદના જલને યથાશક્તિ મંત્રજપ દ્વારા અભિમંત્રિત કરીને પોતાના શરીરનું પ્રોક્ષણ કરી લે, પ્રતિદિન તર્પણ કરે અને શિવાગ્નિમાં આહુતિ આપે. હવનીય પદાર્થ સાત, પાંચ અથવા ત્રણ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી તૈયાર કરે અથવા કેવળ ઘીની જ આહુતિ આપે.

જે શિવભક્ત સાધક આ પ્રકારે ભક્તિભાવથી શિવની સાધના અથવા આરાધના કરે છે, એને માટે આ લોક અને પરલોકમાં કશુંયે દુર્લભ નથી અથવા પ્રતિદિન ભોજન કર્યા વગર જ એકાગ્રચિત્ત થઈ એક હજાર મંત્રનો જપ કર્યા કરે. મંત્રસાધના વગર પણ જે આવું કરે છે એને ન તો કશું દુર્લભ છે અને ક્યાંય તેનું અમંગલ થતું નથી. તે આ લોકમાં વિદ્યા, લક્ષ્મી તથા સુખ મેળવીને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. સાધન, વિનિયોગ તથા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં ક્રમશઃ જલથી, મંત્રથી અને ભસ્મથી પણ સ્નાન કરીને પવિત્ર શિખા બાંધીને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને કુશની પવિત્રી હાથમાં લઈને લલાટમાં ત્રિપુંડ્ર લગાવીને રુદ્રાક્ષની માળા લઈને પંચાક્ષર-મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ.

(અધ્યાય-૧૮)

*

યોગ્ય શિષ્યની આચાર્યપદ પર અભિષેકનું વર્ણન તથા સંસ્કારના વિવિધ પ્રકારોનો નિર્દેશ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! જેનો આ પ્રકારે સંસ્કાર કરવામાં આવેલો હોય અને જેણે પાશુપત-વ્રતનું અનુષ્ઠાન પૂરું કરી લીધું હોય, તે શિષ્ય જો યોગ્ય હોય તો ગુરુ એનો આચાર્યપદ પર અભિષેક કરે, યોગ્યતા ન હોય તો ન કરે. આ અભિષેકને માટે પૂર્વવત્ મંડલ બનાવીને પરમેશ્વર શિવની પૂજા કરે. પછી પૂર્વવત્ પાંચ કળશની સ્થાપના કરે. એમાંના ચાર તો ચારે દિશાઓમાં હોય અને પાંચમો મધ્યમાં હોય. પૂર્વવાળા કળશ પર નિવૃત્તિ કલાનો, પશ્ચિમના કળશ પર પ્રતિષ્ઠાકલાનો દક્ષિણ કળશ પર વિદ્યાકલાનો, ઉત્તર કળશ પર શાંતિકલાનો અને મધ્યવર્તી કળશ પર શાન્ત્યતીતા કલાનો ન્યાસ કરીને એમાં રક્ષા આદિનું વિધાન કરીને ધેનુમુદ્રા બાંધીને કળશોને અભિમંત્રિત કરીને પૂર્વવત્ પૂર્ણાહુતિપર્યંત હોમ કરે. પછી ઊઘાડે માથે શિષ્યને મંડળમાં લઈ આવીને ગુરુમંત્રોનું તર્પણ આદિ કરે અને પૂર્ણાહુતિપર્યંત હવન અને પૂજન કરીને પૂર્વવત્ દેવેશ્વરની આજ્ઞા લઈને શિષ્યને અભિષેક માટે ઊંચે આસને બેસાડે. પહેલાં સકલીકરણની ક્રિયા કરીને પંચકલારૂપી શિષ્યના શરીરમાં મંત્રનો ન્યાસ કરે. પછી એ શિષ્યને બાંધીને શિવને સોંપી દે. ત્યાર પછી નિવૃત્તિકલા વગેરેથી યુક્ત કળશોને ક્રમશઃ ઉઠાવીને શિષ્યનો શિવમંત્રથી અભિષેક કરે. અંતે મધ્યવર્તી કળશના જલથી

અભિષેક કરવો જોઈએ એ પછી શિવભાવને પ્રાપ્ત થયેલ આચાર્ય શિષ્યના મસ્તક પર શિવહસ્ત* રાખે અને એને શિવાચાર્યની સંજ્ઞા આપો. તદનંતર એને વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત કરીને શિવમંડળમાં મહાદેવજીની આરાધના કરીને એકસો આઠ આહુતિ અને પૂર્ણાહુતિ આપે. પછી દેવેશ્વરની પૂજા અને ભૂતલ પર સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ગુરુ મસ્તક પર હાથ જોડીને ભગવાન શિવને આમ નિવેદન કરે—

ભગવંસ્ત્વત્પ્રસાદેન દેશિકોઽયં મયા કૃતઃ।
અનુગ્રહ્ય ત્વયા દેવ દિવ્યાજ્ઞાસ્મૈ પ્રદીયતામ્ ॥

'હે ભગવન્! આપની કૃપાથી મેં આ યોગ્ય શિષ્યને આચાર્ય બનાવી દીધો છે. હે દેવ! હવે આપ અનુગ્રહ કરીને આને દિવ્ય આજ્ઞાનું પ્રદાન કરો.' આ પ્રકારે કહીને ગુરુ શિષ્યની સાથે પુનઃ શિવને પ્રણામ કરે અને દિવ્ય શિવ-શાસ્ત્રનું શિવની જેમ જ પૂજન કરે. એ પછી શિવની આજ્ઞા લઈને આચાર્ય પોતાના એ શિષ્યને પોતાના બંને હાથથી શિવ-સંબંધી જ્ઞાનનું પુસ્તક આપે. તે એ શિવાગમ વિદ્યાને મસ્તક ઉપર રાખીને પછી એને વિદ્યાસન પર રાખે અને યથોચિત રીતિથી પ્રણામ કરીને એની પૂજા કરે. ત્યાર બાદ ગુરુ એને રાજોચિત ચિહ્ન પ્રદાન કરે, કેમકે આચાર્યપદવીને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષ રાજ્ય મેળવવાને માટે પણ યોગ્ય છે.

ત્યાર પછી ગુરુ એને પૂર્વાચાર્યો દ્વારા આચરિત શિવ-શાસ્ત્રોક્ત આચારનું અનુશાસન કરે, જેથી સર્વ લોકોમાં સન્માન થાય છે. 'આચાર્ય' પદવીને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ શિવશાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો અનુસાર યત્નપૂર્વક શિષ્યોની પરીક્ષા કરીને એમના સંસ્કાર કર્યા પછી એમને શિવજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે તે વગર કોઈ આયાસે શૌચ, ક્ષમા, દયા, અસ્પૃહા (કામનાત્યાગ) તથા અનસૂયા (ઈર્ષ્યાત્યાગ) વગેરે ગુણો યત્નપૂર્વક પોતામાં સંઘરે છે. આ રીતે એ શિષ્યને આદેશ આપીને મંડળથી શિવનું શિવકળશોનું તથા અગ્નિ વગેરેનું વિસર્જન કરીને તે સદસ્યોનું પૂજન (દક્ષિણા વગેરેથી સત્કાર) કરે.

અથવા, પોતાના ગણોસહિત ગુરુ એકસાથે જ બધા સંસ્કાર કરે. જ્યાં બે કે ત્રણ સંસ્કારોનો પ્રયોગ કરવાનો હોય, ત્યાંને માટે વિધિનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે—ત્યાં આદિમાં જ અધ્વશુદ્ધિ-પ્રકરણમાં કહ્યા અનુસાર કળશોની સ્થાપના કરે. અભિષેક સિવાય સમયાચાર દીક્ષાનાં બધાં કર્મ કરીને શિવનું પૂજન અને અધ્વશોધન કરે. અધ્વશુદ્ધિ થઈ ગયા પછી મહાદેવજી પૂજા કરે. એ પછી હવન અને મંત્ર-તર્પણ કરીને દીપન-કર્મ કરે તથા મહેશ્વરની આજ્ઞા લે. શિષ્યના હાથમાં મંત્રસમર્પણપૂર્વક શેષ કાર્ય પૂર્ણ કરે.

અથવા સંપૂર્ણ મંત્ર-સંસ્કારનું ક્રમશઃ અનુચિંતન કરીને ગુરુ અભિષેક-પર્યંત અધ્વશુદ્ધિનું કાર્ય સંપન્ન કરે. ત્યાં શાન્ત્યતીતા આદિ કલાઓ

---

* ગુરુ પહેલાં પોતાના જમણા હાથ પર સુગંધ દ્રવ્ય દ્વારા મંડળનું નિર્માણ કરે, પછી તે એના પર વિધિપૂર્વક ભગવાન શિવની પૂજા કરે. આ પ્રકારે તે 'શિવહસ્ત' થઈ જાય છે. 'હું સ્વયં પરં શિવ છું.' આવો નિશ્ચય કરીને શ્રી ગુરુદેવ અસંદિગ્ધ ચિત્તથી શિષ્યના માથાનો સ્પર્શ કરે છે. એ 'શિવહસ્ત'ના સ્પર્શમાત્રથી શિષ્યનું શિવત્વ અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે.

માટે જે વિધિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે. તે આખું વિધાન ત્રણ તત્ત્વોની શુદ્ધિ માટે પણ કર્તવ્ય છે. શિવ-તત્ત્વ, વિદ્યા-તત્ત્વ અને આત્મ-તત્ત્વ એ ત્રણ તત્ત્વ કહેવાયાં છે. શક્તિમાં પહેલાં શિવનું, પછી વિદ્યાનું અને એ પછી એના આત્માને આવિર્ભાવ થયો છે. શિવથી 'શાન્ત્યતીતાધ્વા' વ્યાપ્ત છે. એનાથી 'શાંતિકલાધ્વા', એનાથી 'વિદ્યાકલાધ્વા' વિદ્યાથી પરિશિષ્ટ' પ્રતિષ્ઠાકલાધ્વા' અને એનાથી 'નિવૃત્તિકલાધ્વા' વ્યાપ્ત છે. શિવશાસ્ત્રના પારંગત મનીષી પુરુષ મંત્રમૂલક શાંભવ (શૈવ) સંસ્કારને દુર્લભ માનીને શાક્તસંસ્કારનું પ્રતિપાદન કરે છે. હે શ્રીકૃષ્ણ! આ પ્રકારે મેં તમને સંપૂર્ણ ચુતર્વિધ સંસ્કારકર્મનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. હવે બીજું શું સાંભળવા ચાહો છો?

(અધ્યાય-૨૦)

*

અન્તર્યાગ અથવા માનસિક પૂજાવિધિનું વર્ણન

તદનંતર શ્રીકૃષ્ણના પૂછવા પર નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ તથા ન્યાસનું વર્ણન કર્યા પછી ઉપમન્યુ બોલ્યા—હવે હું પૂજાના વિધાનનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. આને શિવશાસ્ત્રમાં શિવે શિવા પ્રત્યે કહ્યું છે. મનુષ્ય અગ્નિહોત્રપર્યંત અન્તર્યાગનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી બહિર્યાગ (બાહ્યપૂજન) કરે. (એની વિધિ આ પ્રકારે છે—) અન્તર્યાગમાં પહેલાં પૂજાદ્રવ્યોને મનથી કલ્પિત અને શુદ્ધ કરીને ગણેશજીનું વિધિપૂર્વક ચિંતન અને પૂજન કરે. ત્યાર પછી દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં ક્રમશઃ નંદીશ્વર અને સુયશાની આરાધના કરીને વિદ્વાન પુરુષ ઉત્તમ આસનની કલ્પના કરે. સિંહાસન, યોગાસન અથવા ત્રણે તત્ત્વોથી યુક્ત નિર્મલ પદ્માસનની ભાવના કરે. એની ઉપર સર્વ મનોહર સામ્બશિવનું ધ્યાન કરે. તે શિવ સમસ્ત શુભ લક્ષણોથી યુક્ત અને સંપૂર્ણ અવયવોથી શોભાયમાન છે. એ સૌથી વધારે છે, અધિક છે અને સમસ્ત આભૂષણો એમની શોભા વધારે છે. એમના હાથ-પગ લાલ છે. એમનું મંદસ્મિત કરતું મુખ કુન્દ અને ચંદ્રમાની જેમ શોભા પામે છે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિકની જેમ નિર્મલ છે. ત્રણ નેત્ર પ્રફુલ્લ કમલની જેમ સુંદર છે. ચાર ભુજાઓ, ઉત્તમ અંગ અને મનોહર ચંદ્રકલાનો મુગટ ધારણ કરેલા ભગવાન હર પોતાના બે હાથમાં વરદ તથા અભયની મુદ્રા ધારણ કરે છે અને બાકીના બે હાથમાં મૃગમુદ્રા અને ટંક (પરશુ) રાખે છે. એમના કાંડા પર સર્પની માળા કડાનું કામ આપે છે. ગળામાં મનોહર નીલચિહ્ન શોભિત છે, એની ક્યાંય કોઈ ઉપમા નથી. તે પોતાના અનુગામી સેવકો તથા આવશ્યક ઉપકરણો સાથે બિરાજમાન છે.

આ રીતે ધ્યાન કરીને એમના વામભાગમાં મહેશ્વરી શિવાનું ચિંતન કરે. શિવાની અંગકાંતિ પ્રફુલ્લ કમલદલ સમાન પરમ સુંદર છે. એમનાં નેત્ર મોટાં મોટાં છે. મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન સુશોભિત છે. મસ્તક પર કાળા વાંકડિયા કેશ શોભે છે. તે નીલ ઉત્પલદલ સમાન કાંતિમયી છે. મસ્તક પર અર્ધચંદ્ર મુગટ ધારણ કરે છે. એમનાં પીન પયોધર અત્યંત ગોળ, ઘનીભૂત,

ઊંચાં અને સ્નિગ્ધ છે. શરીરનો મધ્યભાગ કૃશ છે. નિતંબ-ભાગ સ્થૂળ છે, તેમણે ઝીણાં પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે. સંપૂર્ણ આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. લલાટ પર લાગેલું સુંદર તિલક એમની શોભામાં, સૌંદર્યમાં વધારે ખીલી ઊઠે છે. વિચિત્ર ફૂલોની માલાથી ગુંફિત કેશપાશ એમની શોભા વધારે છે. એમની આકૃતિ બધી બાજુથી સુંદર અને સુડોળ છે. મુખ લજ્જાથી થોડું થોડું નમેલું છે. તે જમણા હાથમાં શોભાશાળી સુવર્ણમય કમળ ધારણ કરે છે અને બીજા હાથને દંડની જેમ સિંહાસન પર રાખીને એનો સહારો લઈ એ મહાન આસન પર બેઠેલાં છે. શિવાદેવી સમસ્ત પાશોનું છેદન કરનારાં સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપિણી છે. આ પ્રકારે મહાદેવ અને મહાદેવીનું ધ્યાન કરીને શુભ અને શ્રેષ્ઠ આસન પર સંપૂર્ણ ઉપચારોથી યુક્ત ભાવમય પુષ્પો દ્વારા એમનું પૂજન કરે.

અથવા ઉપર્યુક્ત વર્ણન અનુસાર પ્રભુ શિવની એક મૂર્તિ બનાવી લેવી, એનું નામ શિવ અથવા સદાશિવ હોય. બીજી મૂર્તિ શિવાની હોવી જોઈએ. એનું નામ માહેશ્વરી ષડ્વિંશકા અથવા 'શ્રીકણ્ઠ' હો. પછી પોતાના જ શરીરની જેમ મૂર્તિમાં મંત્રન્યાસ વગેરે કરીને એ મૂર્તિમાં સત્-અસત્થી પરે મૂર્તિમાન પરમ શિવનું ધ્યાન કરે. એ પછી બાહ્ય પૂજનના ક્રમથી જ મનથી પૂજા સંપાદિત કરે. ત્યાર પછી સમિધા અને ઘી વગેરેથી નાભિમાં હોમની ભાવના કરે. તદનંતર ભ્રૂમધ્યમાં શુદ્ધ દીપશિખા સમાન આકારવાળા જ્યોતિર્મય શિવનું ધ્યાન કરે. આ રીતે પોતાના અંગમાં અથવા સ્વતંત્રવિગ્રહમાં શુભ ધ્યાન યોગ દ્વારા અગ્નિમાં હોમ પર્યંત આખું પૂજન કરવું જોઈએ. આ વિધિ સર્વત્ર સમાન જ છે. આ રીતે ધ્યાનમય આરાધનાનો આખો ક્રમ સમાપ્ત કરીને મહાદેવજીનું શિવલિંગમાં વેદી પર અથવા અગ્નિમાં પૂજન કરે. (અધ્યાય ૨૧-૨૩)

*

શિવપૂજનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! વિશુદ્ધિને માટે મૂલમંત્રથી ગંધ, ચંદનમિશ્રિત જલ દ્વારા પૂજા સ્થાનનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ. એ પછી ફૂલ વેરે. અસ્ત્ર-મંત્ર (ફટ્)નું ઉચ્ચારણ કરીને વિઘ્નોને તગેડી મૂકે. પછી કવચ-મંત્ર (હુમ્)થી પૂજાસ્થાનને બધી બાજુથી અવગુંઠિત કરે. અસ્ત્રમંત્રનો સંપૂર્ણ દિશાઓમાં ન્યાસ કરીને પૂજાભૂમિની કલ્પના કરે. ત્યાં બધે જ કુશ પાથરી દે અને પ્રોક્ષણ વગેરે દ્વારા એ ભૂમિનું પ્રક્ષાલન કરે. પૂજા સંબંધી સમસ્ત પાત્રોનું શોધન કરીને દ્રવ્ય શુદ્ધિ કરે. પ્રોક્ષણીપાત્ર, અર્ઘ્યપાત્ર, પાદ્યપાત્ર અને આચમનીય પાત્ર - એ ચારેનું પ્રક્ષાલન, પ્રોક્ષણ અને વીક્ષણ કરીને એમાં શુભ જલ રેડે અને જેટલાં મળી શકે એ બધાં પવિત્ર દ્રવ્યો એમાં મૂકી દે. પંચરત્ન, ચાંદી, સોનું, ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત વગેરે તથા ફળ, પલ્લવ અને કુશ-આ બધાં અનેક પ્રકારનાં પુણ્ય દ્રવ્ય છે. સ્નાન અને પીવાના પાણીમાં વિશેષરૂપે સુગંધ વગેરે અને શીતલ, મનોજ્ઞ પુષ્પ વગેરે પધરાવે. પાદ્યપાત્રમાં ખસ અને ચંદન પધરાવવાં જોઈએ.

આચમનીયપાત્રમાં વિશેષતઃ જાયફળ, કંકોલ, કપૂર, સહિજન (શોભાંજન-સરગવો), અને તમાલનું ચૂર્ણ નાખવું જોઈએ. એલચી બધાં જ પાત્રોમાં નાખવાની વસ્તુ છે. કપૂર, ચંદન, કુશાગ્રભાગ, અક્ષત જવ, તલ, ઘી, સરસવ, ફૂલ અને ભસ્મ-આ સર્વને અર્ઘ્યપાત્રમાં પધરાવવાં જોઈએ. કુશ, ફૂલ, જવ, ડાંગર સરગવો, તમાલ અને ભસ્મ-એ સૌનું પ્રોક્ષણીપાત્રમાં પ્રક્ષેપન કરવું જોઈએ. સર્વત્ર મંત્રન્યાસ કરીને કવચ-મંત્રથી પ્રત્યેક પાત્રને બહારથી આવેષ્ટિત કરવું જોઈએ-ત્યાર પછી અસ્ત્ર-મંત્રથી એની રક્ષા કરીને ધેનુમુદ્રા દેખાડવી-પૂજાની બધી સામગ્રી બધાં દ્રવ્યોને પ્રોક્ષણીપાત્રના જલથી મૂલમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરીને વિધિવત્ શોધન કરે. શ્રેષ્ઠ સાધક માટે એ જરૂરી છે કે વધારે પાત્રો ન મળવા પર બધાં કર્મોમાં એકમાત્ર પ્રોક્ષણીપાત્રને જ સંપાદિત કરીને રાખે અને એના જલથી સામાન્યતઃ અર્ઘ્ય વગેરે આપે. ત્યાર પછી મંડપના દક્ષિણ દ્વાર ભાગમાં ભક્ષ્ય-ભોજ્ય આદિના ક્રમથી વિધિપૂર્વક વિનાયકદેવની પૂજા કરીને અંતઃપુરના સ્વામી સાક્ષાત્ નન્દીની સારી રીતે પૂજા કરે. એમની અંગકાંતિ સુવર્ણમય પર્વત સમાન છે. સંપૂર્ણ આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. મસ્તક પર બાલચંદ્રનો મુગટ સુશોભિત હોય છે, એમની મૂર્તિ સૌમ્ય છે. તે ત્રણ નેત્ર અને ચાર ભુજાઓથી યુક્ત છે. એમના એક હાથમાં ચમકતું ત્રિશૂલ, બીજામાં મૃગી, ત્રીજામાં ટંક અને ચોથામાં તીક્ષ્ણ સોટી છે, નેતરની સોટી છે. એમના મુખની કાંતિ ચંદ્રમંડલસમાન ઉજ્જ્વળ છે. મુખ વાનર જેવું છે.

દ્વારના ઉત્તર પાર્શ્વમાં એમની પત્ની સુયશા છે, જે મરુદ્ગણોની કન્યા છે. તે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારાં છે અને પાર્વતીજીના ચરણોનો શણગાર કરવામાં લાગ્યાં રહે છે. એમનું પૂજન કરીને પરમેશ્વર શિવના ભવનની અંદર પ્રવેશ કરે અને એ દ્રવ્યોથી શિવલિંગનું પૂજન કરીને નિર્માલ્યને ત્યાંથી હટાવી દે. ત્યાર પછી ફૂલ ધોઈને શિવલિંગના મસ્તક પર એની શુદ્ધિ માટે રાખે. પછી હાથમાં ફૂલ લઈને યથાશક્તિ મંત્ર જપે આનાથી મંત્રની શુદ્ધિ થાય છે. ઈશાન કોણમાં ચંડીની આરાધના કરીને એમને પૂર્વોક્ત નિર્માલ્ય અર્પિત કરે. તત્પશ્ચાત્ ઈષ્ટદેવ માટે આસનની કલ્પના કરે. ક્રમશઃ આધાર આદિનું ધ્યાન કરે—કલ્યાણમયી આધારશક્તિ ભૂતલ પર બિરાજમાન છે અને એમની અંગકાંતિ શ્યામ છે. આ પ્રકારે એમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. એમની ઉપર કેશર ચઢાવીને સર્પાકાર અનંત બેઠા છે, જેમની અંગકાંતિ ઉજ્જ્વળ છે. તે પાંચ ફેણથી યુક્ત છે અને જાણે કે આકાશને ચાટે છે. અનંતની ઉપર ભદ્રાસન છે, જેના ચારે પાયામાં સિંહની આકૃતિ બનેલી છે. એ ચાર પાયાને ક્રમશઃ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યરૂપ છે. ધર્મ નામનો પાયો આગ્નેય કોણમાં છે અને એનો રંગ સફેદ છે—જ્ઞાન નામનો પાયો નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે અને એનાં રંગ લાલ છે. વૈરાગ્ય વાયવ્ય કોણમાં છે અને એનો રંગ પીળો છે તથા ઐશ્વર્ય ઈશાન કોણમાં છે અને એનો વર્ણ શ્યામ છે. અધર્મ આદિ એ આસનના પૂર્વાદિ ભાગમાં ક્રમશઃ સ્થિત છે અર્થાત્ અધર્મ પૂર્વમાં, અજ્ઞાન દક્ષિણમાં, અવૈરાગ્ય પશ્ચિમમાં અને અનૈશ્વર્ય ઉત્તરમાં છે. એમનાં અંગ રાજાવર્ત મણિ સમાન છે. એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

આ ભદ્રાસનને ઉપરથી આચ્છાદિત કરનાર શ્વેત નિર્મલ પદ્મમય આસન છે. અણિમા વગેરે આઠ ઐશ્વર્ય-ગુણ જ એ કમળનાં આઠ દળ છે; વામદેવ આદિ રુદ્ર પોતાની વામા આદિ શક્તિઓ સાથે એ કમળના કેસર છે. તે મનોમની વગેરે અન્તઃશક્તિઓ જ બીજ છે, અપર વૈરાગ્ય કર્ણિકા છે, શિવસ્વરૂપ જ્ઞાન નાલ છે, શિવધર્મ કંદ છે, કર્ણિકાની ઉપર ત્રણ મંડલ (ચંદ્રમંડલ, સૂર્યમંડલ અને વહ્નિમંડલ) છે અને એ મંડલોની ઉપર આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વરૂપ ત્રિવિધ આસન છે એ બધાં આસનો પર વિચિત્ર પાથરણાંથી આચ્છાદિત એક સુખદ દિવ્ય આસનની કલ્પના કરે, જે શુદ્ધ વિદ્યાથી અત્યંત પ્રકાશમાન હો. આસન પછી આવાહન, સ્થાપન, સંનિરોધન, નિરીક્ષણ અને નમસ્કાર કરે. આ સૌની પૃથક્-પૃથક્ મુદ્રાઓ બાંધીને દેખાડે.*

ત્યાર પછી પાદ્ય, આચમન, અર્ઘ્ય (સ્નાનીય, વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત), ગંધ, પુષ્પ, દીપ, (નૈવેદ્ય) અને તાંબુલ આપીને શિવા અને શિવને શયન કરાવે અથવા, ઉપર્યુક્ત રૂપે આસન અને મૂર્તિની કલ્પના કરીને મૂલમંત્ર અને અન્ય ઈશાન આદિ બ્રહ્મમંત્રો દ્વારા સકલીકરણની ક્રિયા કરીને દેવી પાર્વતી સહિત પરમ કારુણ્ય શિવનું આવાહન કરે. ભગવાન શિવની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન ઉજ્જ્વળ છે. તે નિશ્ચલ, અવિનાશી, સમસ્ત લોકોનું પરમ કારણ, સર્વલોક સ્વરૂપ, સૌની બહાર-અંદર વિદ્યમાન, સર્વવ્યાપી, અણુથી જ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે. ભક્તોને અનાયાસ જ દર્શન આપે છે. સૌના ઈશ્વર અને અવ્યય છે. બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ અગોચર છે. સંપૂર્ણ વેદોનું સારતત્ત્વ છે. વિદ્વાનોના પણ દૃષ્ટિપથમાં આવતા નથી. આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે. ભવરોગથી ગ્રસ્ત પ્રાણીઓ માટે ઔષધરૂપ છે. શિવતત્ત્વરૂપે વિખ્યાત છે. સૌનું કલ્યાણ કરવા માટે જગતમાં સુસ્થિર શિવલિંગરૂપે વિદ્યમાન છે.

આવી ભાવના કરીને ભક્તિભાવથી ગંધ, ધૂપ, દીપ, પુષ્પ અને નૈવેદ્ય - આ પાંચ ઉપચારો દ્વારા ઉત્તમ શિવલિંગનું પૂજન કરે. પરમાત્મા મહેશ્વર શિવની લિંગમયી મૂર્તિના સ્નાનકાલમાં જય-જયકાર આદિ શબ્દ અને મંગલપાઠ કરે. પંચગવ્ય, ઘી, દૂધ, દહીં, મધ અને શર્કરા સાથે ફળ-મૂળના સારતત્ત્વથી, તલ, સરસવ, સતૂ (સાથવો)ના ઉબટનથી, જવ આદિના ઉત્તમ બીજોથી, અડદ વગેરે ચૂર્ણથી તથા લોટ વગેરેનું આલેપન કરીને ગરમ પાણીથી શિવલિંગને નવડાવવું. લેપ અને ગંધના નિવારણ માટે બિલ્વપત્ર ઘસે. પછી જલથી નવડાવી જે ચક્રવર્તી

---

* બંને હાથની અંજલિ બનાવી અનામિકા આંગળીના મૂલપર્વ પર અંગૂઠો લગાવી દેવો તે 'આવાહન' મુદ્રા છે. આ જ આવાહન મુદ્રાને અધોમુખ કરી દેવાય તો તે 'સ્થાપન' મુદ્રા થઈ જાય છે. જો મુઠ્ઠીની અંદર અંગૂઠો નાખી દેવામાં આવે અને બંને હાથની મુઠ્ઠી સંયુક્ત કરી દેવાય તો તે 'સંનિરોધન' મુદ્રા કહેવાય. બંને મુઠ્ઠીઓને ઉત્તમ કરી દેવાથી 'સમ્મુખીકરણ' નામની મુદ્રા થાય. એને જ અહીં 'નિરીક્ષણ' નામે કહી છે. શરીરને દંડની જેમ દેવતા સામે નાખી દેવું, મુખ નીચેની બાજુ રાખવું અને બંને હાથ દેવતા તરફ ફેલાવવા-સાષ્ટાંગ પ્રણામની આ ક્રિયાને જ અહીં 'નમસ્કાર' મુદ્રા કહી છે.

સમ્રાટ માટે ઉપયોગી ઉપચારોથી (અર્થાત્ સુગંધિત તેલ-ફુલેલ વગેરે દ્વારા) સેવા કરે. સુગંધયુક્ત આમળાં, હળદર પણ ક્રમશઃ અર્પિત કરે. આ બધી વસ્તુઓથી શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિને સારી રીતે શોધન કરીને ચંદનમિશ્રિત જલ, કુશ-પુષ્પ યુક્ત જલ, સુવર્ણ અને રત્નયુક્ત જલ તથા મંત્રસિદ્ધ જલથી ક્રમશઃ સ્નાન કરાવવું. આ બધાં દ્રવ્યોનું મળવું સંભવ ન બને તો યથાસંભવ સંગૃહીત વસ્તુઓ યુક્ત જલ દ્વારા અથવા કેવલ મંત્રાભિમંત્રિત જલ દ્વારા શિવજીને સ્નાન કરાવે. કળશ, શંખ અને વર્ધની તથા કુશ અને પુષ્પ યુક્ત હાથના જલથી મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક ઈષ્ટ દેવતાને સ્નાન કરાવે એ જરૂરી છે. પવમાનસૂક્ત, રુદ્રસૂક્ત, નીલરુદ્રસૂક્ત, ત્વરિતમંત્ર, લિંગસૂક્ત, આદિસૂક્ત, અથર્વશીર્ષ, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા શિવસંબંધી ઈશાન આદિ પંચ-બ્રહ્મમંત્ર, શિવમંત્ર તથા પ્રણવથી દેવદેવેશ્વર શિવને સ્નાન કરાવવું.

જેવી રીતે મહાદેવજીને સ્નાન કરાવો, એવી જ રીતે મહાદેવી પાર્વતીને પણ સ્નાન આદિ કરાવવાં જોઈએ. એ બંનેમાં કોઈ અંતર નથી, કેમકે એ બંને સર્વથા સમાન છે. પહેલાં મહાદેવજીના ઉદ્દેશ્યથી ક્રિયા કરીને પછી દેવીને માટે એ જ દેવાધિદેવના આદેશથી બધું કરે. અર્ધનારીશ્વરની પૂજા કરવી હોય તો એમાં પૂર્વાપરનો વિચાર નથી. અતઃ એમાં મહાદેવ અને મહાદેવીની સાથે સાથે પૂજા થતી રહે છે. શિવલિંગમાં અથવા અન્યત્ર મૂર્તિ આદિમાં અર્ધનારીશ્વરની ભાવનાથી બધા ઉપચારોનો શિવ અને શિવા માટે એકસાથે જ ઉપયોગ થાય છે. પવિત્ર સુગંધિત જળથી શિવલિંગનો અભિષેક કરીને એને વસ્ત્રથી લોહવું-લૂછવું. પછી નૂતન વસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવીત ચઢાવવાં. તત્પશ્ચાત્ પાદ્ય, આચમન, અર્ઘ્ય, ગંધ, પુષ્પ, આભૂષણ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, પેયજલ, મુખશુદ્ધિ, પુનરાચમન, મુખવાસ તથા સંપૂર્ણ રત્નોથી જડિત સુંદર મુગટ, આભૂષણ, વિવિધ પ્રકારની પવિત્ર પુષ્પમાળાઓ, છત્ર, ચામર, વ્યજન, તાડનો પંખો, અને દર્પણ આપીને સર્વ પ્રકારના મંગલમય વાદ્યધ્વનિઓ સાથે ઈષ્ટદેવની નીરાજના (આરતી) કરે. એ સમયે ગીત અને નૃત્ય વગેરેની સાથે જયજયકાર પણ થવો જોઈએ. સોનું, ચાંદી, તાંબુ અથવા માટીના સુંદર પાત્રમાં કમલ વગેરે શોભાયમાન ફૂલ રાખે. કમળનાં બીજ તથા દહીં, અક્ષત વગેરે પણ નાખી દે. ત્રિશૂલ, શંખ, બે કમળ, નન્દ્યાવર્ત નામનો શંખ વિશેષ, સૂકાં છાણાંની આગ, શ્રીવત્સ, સ્વસ્તિક, દર્પણ, વજ્ર તથા અગ્નિ આદિથી ચિહ્નિત પાત્રમાં આઠ દીપક રાખે. તે આઠેઆઠ દિશાઓમાં રહે. અને એક નવમો દીપક મધ્યભાગમાં રાખે. આ નવે દીપકોમાં વામા આદિ નવ શક્તિઓનું પૂજન કરે. પછી કવચ-મંત્રથી આચ્છાદન અને અસ્ત્રમંત્રથી બધી બાજુ સંરક્ષણ કરીને ધેનુમુદ્રા બતાવીને બંને હાથે પાત્રને ઉપર ઉઠાવે અથવા પાત્રમાં ક્રમશઃ પાંચ દીપ રાખે. ચારને ચારે ખૂણામાં અને એકને વચમાં સ્થાપિત કરે. તત્પશ્ચાત્ એ પાત્રને ઊંચકીને શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિ વગેરે ઉપર ક્રમશઃ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણ ક્રમથી ફેરવે. ઘૂમાવે અને મૂલમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતા રહે. તદનંતર મસ્તક પર અર્ઘ્ય અને સુગંધિત ભસ્મ ચઢાવે. પછી પુષ્પાંજલિ આપીને ઉપહારનું નિવેદન કરે. એ પછી જલ આપીને

આચમન કરાવે. પછી સુગંધિત દ્રવ્યોથી યુક્ત પાંચ તાંબુલ ભેટ કરે. ત્યાર પછી પ્રોક્ષણીય પદાર્થોનું પ્રોક્ષણ કરીને નૃત્ય અને ગીત વગેરેનું આયોજન કરે. લિંગ અથવા મૂર્તિ વગેરેમાં શિવ તથા પાર્વતીનું ચિંતન કરતાં યથાશક્તિ શિવમંત્રનો જપ કરે. જપ પછી પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર, સ્તુતિપાઠ, આત્મસમર્પણ તથા કાર્યનું વિનયપૂર્વક વિજ્ઞાપન કરે. પછી અર્ઘ્ય અને પુષ્પાંજલિ આપીને વિધિવત્ મુદ્રા બાંધીને ઇષ્ટદેવ પાસે ત્રુટિઓ માટે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરે. ત્યાર પછી મૂર્તિ સહિત દેવતાનું વિસર્જન કરીને પોતાના હૃદયમાં એનું ચિંતન કરે. પાદ્યથી લઈને મુખવાસપર્યંત પૂજન કરવું જોઈએ અથવા અર્ઘ્ય આદિથી પૂજનનો આરંભ કરવો જોઈએ અથવા અધિક સંકટની સ્થિતિમાં પ્રેમપૂર્વક કેવળ ફૂલમાત્ર ચઢાવી દેવું જોઈએ. પ્રેમપૂર્વક ફૂલમાત્ર ચઢાવી દેવાથી પણ પરમ ધર્મનું સંપાદન થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી પ્રાણ રહે શિવનું પૂજન કર્યા વિના ભોજન ન કરે.

(અધ્યાય ૨૪)

*

શિવપૂજાની વિશેષ વિધિ તથા શિવભક્તિનો મહિમા

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! દીપદાન પછી અને નૈવેદ્ય-નિવેદન પહેલાં આવરણ પૂજા કરવી જોઈએ અથવા આરતીનો સમય થાય ત્યારે આવરણ-પૂજા કરે - ત્યાં શિવ અથવા શિવાના પ્રથમ આવરણમાં ઈશાનથી લઈને 'સદ્યોજાતપર્યંત' તથા હૃદયથી લઈને અસ્ત્રપર્યંત પૂજન કરે.* ઈશાનમાં, પૂર્વભાગમાં, દક્ષિણમાં, ઉત્તરમાં, પશ્ચિમમાં, આગ્નેય કોણમાં, ઈશાન કોણમાં, નૈર્ઋત્ય કોણમાં, વાયવ્ય કોણમાં, ફરી ઈશાન કોણમાં ત્યાર પછી ચારે દિશાઓમાં ગર્ભાવરણ અથવા મંત્રસંઘાતની પૂજા બતાવવામાં આવી છે અથવા હૃદયથી લઈને અસ્ત્રપર્યંત અંગોની પૂજા કરે. એના બાહ્ય ભાગમાં પૂર્વ દિશામાં ઇન્દ્રનું દક્ષિણ દિશામાં યમનું, પશ્ચિમ દિશામાં વરુણનું, ઉત્તર દિશામાં કુબેરનું, ઈશાન કોણમાં ઈશાનનું, અગ્નિ કોણમાં અગ્નિનું, નૈર્ઋત્ય કોણમાં નિર્ઋતિનું વાયવ્ય કોણમાં વાયુનું, નૈર્ઋત્ય અને પશ્ચિમની વચમાં અનંત અથવા વિષ્ણુનું, તથા ઈશાન અને પૂર્વની વચ્ચે બ્રહ્માજીનું પૂજન કરે. કમલના બાહ્ય ભાગમાં વજ્રથી લઈને કમલપર્યંત લોકેશ્વરોનાં સુપ્રસિદ્ધ આયુધોનું પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ક્રમશઃ પૂજન કરે. એનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે સમસ્ત આવરણ દેવતા સુખપૂર્વક બેસીને મહાદેવ અને મહાદેવીની તરફ બંને હાથ જોડીને જોતા રહે. પછી બધાં જ આવરણ દેવતાઓને પ્રણામ કરીને 'નમઃ' પદયુક્ત પોતપોતાના નામથી પુષ્પોચ્ચાર સમર્પણપૂર્વક એમનું ક્રમશઃ પૂજન કરો. (યથા ઇન્દ્રાય નમઃ પુષ્પં સમર્પયામિ ઇત્યાદિ) આ રીતે ગર્ભાવરણનું પણ પોતાના આવરણ સંબંધી

* અર્થાત્
ઈશાન, તત્પુરુષ, અઘોર, વામદેવ અને સદ્યોજાત—એ પાંચ મૂર્તિઓનું તથા હૃદય, મસ્તક, શિખા, કવચ, નેત્ર અને અસ્ત્ર—એ અંગોનું પૂજન કરવું જોઈએ.

મંત્રથી પૂજન કરે. યોગ, ધ્યાન, હોમ, જપ, બાહ્ય અથવા આભ્યંતરમાં પણ દેવતાનું પૂજન કરવું જોઈએ. આ જ રીતે એમને માટે છ પ્રકારની હવિ પણ આપવી જોઈએ—કોઈ એક શુદ્ધ અન્નમાંથી બનાવેલો, મગમિશ્રિત અન્ન અથવા મગની ખીચડી, ખીર, દધિમિશ્રિત અન્ન, ગોળનું બનાવેલું પકવાન તથા મધથી તરબોળ ભોજ્ય પદાર્થ. આમાંથી એક અથવા અનેક હવિષ્યને વિવિધ પ્રકારનાં વ્યંજનો (વાનગી)થી સંયુક્ત તથા ગોળ અથવા ખાંડથી સંપન્ન કરીને નૈવેદ્યરૂપે અર્પિત કરવું જોઈએ. સાથે જ માખણ તથા ઉત્તમ દહીં પણ પીરસવું જોઈએ. પૂઆ વગેરે અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થ અને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપવાં જોઈએ. લાલ ચંદન અને પુષ્પવાસિત અત્યંત શીતલ જલ અર્પિત કરવું જોઈએ. મુખશુદ્ધિ માટે મધુર એલાયચીના રસથી યુક્ત સોપારીના ટુકડા, કાથો વગેરેથી યુક્ત સોનેરી રંગનાં પીળાં પાનનાં પત્તાથી બનેલું બીડું, શિલાજીતનું ચૂર્ણ, સફેદ ચૂનો, જે વધારે સૂકો અથવા દૂષિત ન હોય, કપૂર, કંકોલ, નૂતન અને સુંદર જાયફળ વગેરે અર્પિત કરવાં જોઈએ. આલેપન માટે ચંદનનું મૂળ કાષ્ઠ અથવા એનો ચૂરો, કસ્તૂરી, કુંકુમ, મૃગમદાત્મક રસ હોવા જોઈએ. ફૂલ એ જ ચઢાવવાં જોઈએ જે સુગંધિત, પવિત્ર અને સુંદર હોય. ગંધરહિત, ઉત્કટ ગંધવાળાં, દૂષિત, વાસી અને આપોઆપ ખરી પડેલાં ફૂલ શિવના પૂજનમાં ન અપાય. કોમલ વસ્ત્ર જ ચઢાવવું જોઈએ. ભૂષણોમાં વિશેષતઃ એ જ અર્પિત કરવાં જોઈએ. જે સોનાનાં બનેલાં હોય તથા વિદ્યુત્‌મંડલ સમાન ચમકતાં હોય, આ બધી વસ્તુઓ કપૂર, ગુગળ, અગરુ અને ચંદનથી ભૂષિત તથા પુષ્પસમૂહોથી સુવાસિત હોવી જોઈએ. ચંદન, અગરુ, કપૂર, સુગંધિત કાષ્ઠ તથા ગુગળનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધથી બનેલો ધૂપ ઉત્તમ મનાય છે.

કપિલા ગાયના અત્યંત સુગંધિત ઘીથી પ્રતિદિન પ્રગટાવેલો કર્પૂરયુક્ત દીપ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. પંચગવ્ય, મધુર અને કપિલા ગાયનું દૂધ, દહીં અને ઘી-એ સર્વ ભગવાન શંકરના સ્નાન અને પાન માટે અભીષ્ટ (ઇચ્છિત) છે. હાથી દાંતનું બનેલું ભદ્રાસન, જે સુવર્ણ અને રત્નોથી જડેલું હોય, શિવ માટે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. એ આસનો પર વિચિત્ર પાથરણાં, કોમળ ગાદલાં અને તકિયા હોવા જોઈએ. એ સિવાય બીજી પણ ઘણીબધી નાની-મોટી સુંદર અને સુખદ શૈયાઓ હોવી જોઈએ. સમુદ્રગામિની નદી અને નદથી લાવેલા તથા કપડાથી ગાળીને રાખેલા શીતલ જલથી ભગવાનને સ્નાન કરાવવું અને પીવા માટે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જ્વળ છત્ર, જે મોતીઓની લડીથી સુશોભિત, નવરત્નજડિત, દિવ્ય અને સુવર્ણમય દંડથી મનોહર હોય, ભગવાન શિવની સેવામાં અર્પિત કરવા યોગ્ય છે. સુવર્ણભૂષિત બે શ્વેત ચામર, જે રત્નમય દંડથી શોભાયમાન હોય તથા બે રાજહંસોના આકારવાળા હોવાં જોઈએ, તે શિવની સેવામાં આપવા યોગ્ય છે. સુંદર અને સ્નિગ્ધ દર્પણ, જે દિવ્ય ગંધથી અનુલિપ્ત, બધી બાજુથી રત્નો દ્વારા આચ્છાદિત તથા સુંદર હીરાથી વિભૂષિત હોય તે ભગવાન શંકરને અર્પિત કરવું જોઈએ. એમના પૂજનમાં હંસ, કુન્દ અને ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જ્વળ અને ગંભીર ધ્વનિ કરનારા શંખનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ,

જેના મુખ અને પૃષ્ઠ ભાગ આદિમાં રત્ન અને સુવર્ણ જડેલાં હોય. શંખ સિવાય પણ વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિ કરનાર સુંદર કાહલ (એક પ્રકારનું વિશેષ વાદ્ય), જે સુવર્ણનિર્મિત તથા મોતીથી અલંકૃત હોય, તે વગાડવાં જોઈએ. એ ઉપરાંત ભેરી, મૃદંગ, મુરજ, તિમિચ્છ અને પટહ વગેરે વાજાં પણ જે સમુદ્રની ગર્જના સમાન ધ્વનિ કરનાર હોય તે યત્નપૂર્વક ભેગાં કરી રાખવાં જોઈએ. પૂજાનાં બધાં પાત્ર અને ભાંડ પણ સોનાનાં જ બનાવવાં જોઈએ. પરમાત્મા મહેશ્વર શિવનું મંદિર રાજમહેલ સમાન બનાવવું જોઈએ, જે શિલ્પશાસ્ત્રમાં બનાવેલાં લક્ષણો અનુસાર હોય. તે ઊંચી ચાર દીવાલોથી ઘેરાયેલું હોય. એનું ગોપુર એટલું ઊંચું હોય કે તે પર્વતાકાર જણાય. તે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી આચ્છાદિત હોય. એના દરવાજાનાં દ્વાર સોનાનાં બનેલાં હોવાં જોઈએ. એના મંદિરના મંડપમાં તપાવેલા સોના તથા સેંકડો રત્નો થાંભલા લાગેલા હોય. ચંદરવામાં મોતીની સેરો હોવી જોઈએ. દરવાજાના દ્વારમાં પરવાળાં લાગેલાં હોવાં જોઈએ. મંદિરનું શિખર સોનાના બનેલા દિવ્ય કળશાકાર મુગટોથી અલંકૃત અને અસ્ત્રરાજ ત્રિશૂલથી ચિહ્નિત હોય.

ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી ભક્તિપૂર્વક મહાદેવજીની પૂજા કરવી જોઈએ. જો કોઈ અન્યાયથી ઉપાર્જિત દ્રવ્યથી પણ ભક્તિપૂર્વક શિવજીની પૂજા કરે છે તો એને કોઈ પણ પાપ નથી લાગતું, કેમકે ભગવાન તો ભાવને વશીભૂત છે. ન્યાયોપાર્જિત ધનથી પણ જો કોઈ ભક્તિ વગર પૂજન કરે તો એને તેનું ફળ મળતું નથી; કેમકે પૂજાની સફળતામાં ભક્તિ જ કારણ છે. ભક્તિથી પોતાના વૈભવ અનુસાર ભગવાન શિવના ઉદ્દેશ્યથી જે કાંઈ કરવામાં આવે તે થોડું હોય કે વધારે, કરનાર ધનવાન હોય કે દરિદ્ર બંનેનું સમાન ફળ છે. જેની પાસે બહુ થોડું ધન છે, તે માનવ ભક્તિભાવથી પ્રેરિત થઈને ભગવાન શિવનું પૂજન કરી શકે છે, પરંતુ મહાન વૈભવશાળી પણ જો ભક્તિહીન હોય તો એણે શિવનું પૂજન ન કરવું જોઈએ. શિવ પ્રત્યે ભક્તિહીન પુરુષ જો પોતાનું સર્વસ્વ પણ આપી દે તો એનાથી તે શિવ-આરાધનાના ફળનો ભાગી થતો નથી; કેમકે આરાધનામાં ભક્તિ જ કારણ છે.* શિવ પ્રત્યે ભક્તિ છોડીને કોઈ અત્યંત ઉગ્ર તપસ્યાઓ અને સંપૂર્ણ મહાયજ્ઞોથી પણ દિવ્ય શિવધામમાં નથી જઈ શકાતું. તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ! સર્વત્ર પરમેશ્વર શિવના આરાધનમાં જ ભક્તિનું મહત્ત્વ છે. આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્યતર વાત છે. એમાં સંદેહ નથી.

પાપના મહાસાગરને પાર કરવા માટે ભગવાન શિવની ભક્તિ નૌકા સમાન છે. એટલા માટે જે ભક્તિભાવથી યુક્ત છે, એને રજોગુણ અને તમોગુણથી શી હાનિ થઈ શકે છે? હે શ્રીકૃષ્ણ! અત્યંજ, અધમ, મૂર્ખ અથવા પતિત મનુષ્ય પણ જો ભગવાન શિવને શરણે જતો

---

* ભક્ત્યા પ્રચોદિતઃ કુર્યાદલ્પવિત્તોઽપિ માનવઃ । મહાવિભવસારોઽપિ ન કુર્યાદ્ ભક્તિ વર્જિતઃ ॥
સર્વસ્વમપિ યો દદ્યાચ્છિવે ભક્તિ વિવર્જિતઃ । ન તેન ફલભાક્ સ સ્યાદ્ ભક્તિરેવાત્ર કારણમ્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૨૫/૫૧-૫૨)

રહે તો એ સમસ્ત દેવતાઓ અને અસુરોને પૂજા કરે; કેમકે અભક્તોને ક્યાંય પણ ફળ માટે પણ પૂજનીય થઈ જાય છે. તેથી મળતું નથી.

સર્વથા પ્રયત્ન કરીને ભક્તિભાવથી જ શિવની (અધ્યાય-૨૫)

*

પંચાક્ષર-મંત્રના જપ તથા ભગવાન શિવનાં ભજન-પૂજનનો મહિમા, અગ્નિકાર્ય માટે કુંડ અને વેદી આદિના સંસ્કાર, શિવાગ્નિની સ્થાપના અને એના સંસ્કાર, હોમ, પૂર્ણાહુતિ, ભસ્મનો સંગ્રહ અને રક્ષણની વિધિ તથા હવનાન્તમાં થનારાં કૃત્યોનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! કોઈ બહુ ભારે પાપ કરીને પણ ભક્તિભાવથી પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા જો દેવેશ્વર શિવનું પૂજન કરે તો તે એ પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે ભક્તિભાવથી પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા એક જ વાર શિવનું પૂજન કરી લે છે, તે પણ શિવમંત્રના ગૌરવવશ શિવધામમાં પહોંચી જાય છે. જે મૂઢ દુર્લભ માનવ-જન્મ મેળવીને ભગવાન શિવની અર્ચના નથી કરતો, એનો જન્મ નિષ્ફળ છે; કેમકે તે મોક્ષનો સાધક નથી હોતો. જો દુર્લભ માનવ-જન્મ મેળવીને પિનાકપાણિ મહાદેવજીની આરાધના કરે છે, એમનો જ જન્મ સફળ છે અને તે જ કૃતાર્થ અને શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય છે. જે ભગવાન શિવની ભક્તિમાં તત્પર રહે છે, જેનું ચિત્ત ભગવાન શિવ સાથે પ્રણત થાય છે તથા જે સદાયે ભગવાન શિવના ચિંતનમાં લાગ્યા રહે છે, તે ક્યારેય દુઃખના ભાગી થતા નથી.* મનોહર ભવન, હાવ, ભાવ, વિલાસથી વિભૂષિત તરુણી સ્ત્રીઓ અને જેનાથી પૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ જાય, એટલું ધન-એ બધું ભગવાન શિવની આરાધનાનું ફળ છે. જે દેવલોકમાં મહાન ભોગ અને રાજ્ય ચાહે છે, તે સદા શિવનાં ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરે છે. સૌભાગ્ય, કાંતિમાન્ રૂપ, બલ, ત્યાગ, દયાભાવ, શૂરતા અને વિશ્વમાં વિખ્યાતિ—આ બધી વાતો ભગવાન શિવની પૂજા કરનારા લોકો માટે સુલભ હોય છે. એટલા માટે જે પોતાનું કલ્યાણ ચાહતા હોય તેમણે બધું જ છોડીને કેવળ ભગવાન શિવમાં મન લગાડી એમની આરાધના કરવી જોઈએ. જીવન ખૂબ જ ઝડપભેર જઈ રહ્યું છે, રોગ તીવ્ર ગતિથી પાસે આવી રહ્યા છે, એટલે સૌએ પિનાકપાણિ મહાદેવજીની પૂજા કરવી જોઈએ, જ્યાં સુધી મૃત્યુ નથી આવી જતું જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાનું આક્રમણ થતું નથી અને જ્યાં સુધી

---

* દુર્લભં પ્રાપ્ય માનુષ્યં યેઽર્ચયન્તિ પિનાકિનમ્ ।
તેષાં હિ સફલં જન્મ કૃતાર્થાસ્તે નરોત્તમાઃ ।
ભવભક્તિપરા યે ચ ભવપ્રણત ચેતસઃ ॥
ભવસંસ્મરણોદ્યુક્તા ન તે દુઃખસ્ય ભાગિનઃ॥

(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખ. ૨૬/૧૫-૧૬)

ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જતી નથી, ત્યાં સુધીમાં ભગવાન શંકરની આરાધના કરી લો. ભગવાન શિવની આરાધના સમાન બીજો કોઈ ધર્મ ત્રણે લોકમાં નથી."*

હવે હું અગ્નિકાર્યનું વર્ણન કરીશ. કુંડમાં, સ્થંડિલ પર, વેદીમાં, લોઢાના હવનપાત્રમાં અથવા નૂતન સુંદર માટીના પાત્રમાં વિધિપૂર્વક અગ્નિની સ્થાપના કરીને એનો સંસ્કાર કરે. ત્યાર પછી ત્યાં મહાદેવજીની આરાધના કરીને હોમકાર્યનો આરંભ કરે. કુંડ બે અથવા એક હાથ લાંબો-પહોળો હોવો જોઈએ. વેદીને ગોળ અથવા ચોરસ બનાવવી જોઈએ. સાથે જ મંડલ પણ બનાવવાં આવશ્યક છે. કુંડ વિસ્તૃત અને ઊંડો હોવો જોઈએ. એના મધ્યભાગમાં અષ્ટદલ કમલ અંકિત કરે. એ બે અથવા ચાર આંગળ ઊંચો હોવો જોઈએ. કુંડની અંદર બે વેંતની ઊંચાઈ પર નાભિની સ્થિતિ બતાવી છે. મધ્યમા આંગળીના મધ્યમ અને ઉત્તમ પર્વ બરાબર મધ્યભાગ યા કટિભાગ જાણવો જોઈએ. સાપુપુરુષ ચોવીશ આંગળ બરાબર એક હાથનું પરિમાણ બતાવે છે. કુંડની ત્રણ, બે, યા એક મેખલા (કંદોરો) હોવી જોઈએ. આ મેખલાઓનું એવી રીતે નિર્માણ કરે, જેથી કુંડની શોભા વધે. સુંદર અને ચીકણી યોનિ બનાવે, જેની આકૃતિ પીપળના પાન જેવી અથવા હાથીના અપરોષ્ઠ જેવી હોય; કુંડના દક્ષિણ અથવા પશ્ચિમ ભાગમાં મેખલાની વચ્ચોવચ સુંદર યોનિનું નિર્માણ કરવું જોઈએ; જે મેખલાથી થોડી નીચે હોય. એનો અગ્રભાગ કુંડ તરફ હોય તથા એ મેખલાને થોડે દૂર છોડીને બનાવેલી હોય. વેદીને માટે ઊંચાઈનો કોઈ નિયમ નથી. તે માટી અથવા રેતીની હોવી જોઈએ. ગાયનું છાણ અથવા જલથી મંડલ બનાવવું જોઈએ. પાત્રનું પરિમાણ બતાવ્યું નથી. કુંડ અને માટીની વેદીને છાણ અને જલથી લીપવાં જોઈએ. પાત્રને ધોઈને તપાવીને અને અન્ય વસ્તુઓનું જલથી પ્રોક્ષણ કરે. પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની વિધિ અનુસાર કુંડમાં અને વેદી પર ઉલ્લેખન (રેખા) કરે. (રેખાઓ પર મૃત્તિકા લઈને ઈશાન કોણમાં ફેંકી દે.) પછી અગ્નિના એ આસનના કુશો અને પુષ્પો દ્વારા જલથી પ્રોક્ષણ કરે. તત્પશ્ચાત્ પૂજન અને હવન માટે બધાં પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કરે. ધોવાયોગ્ય વસ્તુઓને ધોઈને પ્રોક્ષણીના જલથી એમનું પ્રોક્ષણ કરીને એમને શુદ્ધ કરે. એ પછી સૂર્યકાંતમણિથી પ્રગટ, કાષ્ઠથી ઉત્પન્ન, ક્ષોત્રિયની અગ્નિશાળામાં સંચિત અથવા બીજા કોઈ ઉત્તમ અગ્નિને આધારસહિત લઈ આવે. એને કુંડ અથવા વેદી પર ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણક્રમથી ફેરવીને અગ્નિબીજ (રં)નું ઉચ્ચારણ કરીને એ અગ્નિને ઉક્ત કુંડ યા વેદી આસન પર સ્થાપિત કરી દે. કુંડમાં સ્થાપિત કરવો હોય તો યોનિમાર્ગથી અગ્નિનું આધાન કરે અને વેદી પર પોતાની સામે જ અગ્નિની સ્થાપના કરે. યોનિપ્રદેશની પાસે સ્થિત વિદ્વાન પુરુષ સમસ્ત

---

* ત્વરિતં જપિતં યાતિ ત્વરિતં યાતિ પૂજનમ્ ॥
ત્વરિતં વ્યાધિરભ્યેતિ તસ્માત્પૂજય વિનાયકમ્ । યાવન્નાયાતિ નરકં યાવન્નાક્રમતે જરા ॥
યાવન્નેન્દ્રિયવૈકલ્યં તાવત્પૂજય શંકરમ્ । ન શિવાર્ચનતુલ્યોઽસ્તિ ધર્મોઽન્યો ભુવનત્રયે ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૨૬/૨૧-૨૩)

કુંડને અગ્નિથી સંયુક્ત કરે. સાથે જ એ ભાવના કરે કે પોતાની નાભિની અંદર જે અગ્નિદેવ બિરાજમાન છે, તે જ નાભિરન્ધ્રથી ચિનગારીના રૂપે નીકળીને બાહ્ય અગ્નિમાં મંડલાકાર થઈને લીન થયો છે. અગ્નિ પર સમિધા રાખવાથી લઈને ઘીના સંસ્કાર પર્યંત આખું કાર્ય મંત્રજ્ઞ પુરુષ પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવેલા ક્રમથી મૂલમંત્ર દ્વારા સંપન્ન કરે. તદનંતર શિવમૂર્તિની પૂજા કરીને દક્ષિણ બાજુમાં મંત્ર-ન્યાસ કરે અને ઘીમાં ધેનુમુદ્રાનું પ્રદર્શન કરે. સ્રુક અને સ્રુવા- એ બંને ધાતુના બનેલા હોય તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ કાંસુ, લોખંડ અને સીસું-વગેરેના બનેલા, સ્રુક્ અને સ્રુવા ન ગ્રહણ કરવા જોઈએ. અથવા યજ્ઞસંબંધી કાષ્ઠના બનેલા સ્રુક્ અને સ્રુવા ગ્રાહ્ય છે. સ્મૃતિ યા શિવશાસ્ત્રમાં જે વિહિત હોય, તે પણ ગ્રાહ્ય છે અથવા બ્રહ્મવૃક્ષ (પલાસ અથવા ગૂલર) વગેરેમાં છિદ્રરહિત વચલાં બે પત્તાં લઈને અને કુશથી લૂછી નાખે અને પછી અગ્નિમાં તપાવીને ફરી એનું પ્રોક્ષણ કરે. આ જ પત્તાં જે સ્રુક્ અને સ્રુવાનું રૂપ આપે અને એ દ્વારા ઘી ઉઠાવે અને પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવેલા ક્રમથી શિવબીજ (ૐ) સહિત આઠ બીજાક્ષરો દ્વારા અગ્નિમાં આહુતિ આપે - આથી અગ્નિનો સંસ્કાર સંપન્ન થાય છે. તે બીજ આ પ્રકારે છે - ભ્રુંભું સ્તું ભ્રું શું પું કું હું આ સાત છે. એમાં શિવબીજ (ૐ)ને સમ્મિલિત કરી લેવાથી આઠ બીજાક્ષર થાય છે. ઉપર્યુક્ત સાત બીજ ક્રમશઃ અગ્નિની સાત જિહ્વાઓનો છે. એમની મધ્યમા જિહ્વાનું નામ બહુરૂપા છે એની ત્રણ શિખાઓ છે. એમાંથી એક શિખા દક્ષિણમાં અને બીજી વામ (ઉત્તર)માં પ્રજ્વલિત થાય છે. અને વચલી શિખા વચમાં જ પ્રકાશિત થાય છે. ઈશાન કોણમાં જે જિહ્વા છે, એનું નામ હિરણ્યા છે. પૂર્વ દિશામાં વિદ્યમાન જિહ્વા કનકા નામે પ્રસિદ્ધ છે. અગ્નિ કોણમાં રક્તા, નૈર્ઋત્ય કોણમાં કૃષ્ણા અને વાયવ્ય કોણમાં સુપ્રભા નામની જિહ્વા પ્રકાશિત થાય છે. આ સિવાય પણ પશ્ચિમમાં જે જિહ્વા પ્રજ્વલિત થાય છે એનું નામ મરુત્ છે. આ સર્વની પ્રભા પોતપોતાના નામને અનુરૂપ છે. પોતપોતાના બીજના અનંતર ક્રમશઃ એમનાં નામ લેવાં જોઈએ અને નામનાં અંતમાં સ્વાહાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ રીતે જે જિહ્વામંત્ર* બને છે, એ દ્વારા ક્રમશઃ પ્રત્યેક જિહ્વા માટે એક એક ઘીની આહુતિ આપે, પરંતુ મધ્યમાની ત્રણ જિહ્વા માટે ત્રણ આહુતિ આપે. કુંડના મધ્યભાગમાં 'રં વહ્નયે સ્વાહા' બોલીને ત્રણ આહુતિ આપે—આ આહુતિઓ ઘી અથવા સમિધાથી આપવી જોઈએ. આહુતિ આપ્યા પછી અગ્નિમાં જલ સેચન કરે. આવું કરવાથી તે અગ્નિ ભગવાન શિવનો થઈ જાય છે. પછી એમાં શિવના આસનનું ચિંતન કરે અને ત્યાં અર્ધનારીશ્વર ભગવાન શિવનું આવાહન કરીને પૂજન કરે. પાદ્ય-અર્ઘ્ય વગેરેથી લઈને દીપદાન પર્યંત પૂજન કરીને અગ્નિનું જલથી પ્રોક્ષણ કરે. તત્પશ્ચાત્ સમિધાઓની આહુતિ આપે. એ સમિધાઓ પલાસની યા ગૂલર વગેરે બીજા

* ઓં ભ્રું ત્રિશિખાયૈ બહુરૂપાયૈ સ્વાહા (દક્ષિણે મધ્યે ઉત્તરે ચ) ૩ । ઓં સ્તું હિરણ્યાયૈ સ્વાહા (ઐશાન્યૈ) ૧ । ઓં ભ્રું કનકાયૈ સ્વાહા (પૂર્વસ્યામ્) ૧ । ઓં શું રક્તાયૈ સ્વાહા (આગ્નેય્યામ્) ૧ । ઓં પું કૃષ્ણાયૈ સ્વાહા (નૈર્ઋત્યામ્) ૧ । ઓં હું સુપ્રભાયૈ સ્વાહા (પશ્ચિમાયામ્) ૧ । ઓં હું મરુજ્જિહ્વાયૈ સ્વાહા (વાયવ્યે) ૧ ।

યજ્ઞિય વૃક્ષની હોવી જોઈએ. એમની લંબાઈ બાર આંગળની હોવી જોઈએ. સમિધાઓ વાંકી ન હોવી જોઈએ. સ્વતઃ સૂકી થયેલી પણ ન હોય. એનાં છોડાં કાઢેલાં ન હોય. એમના પર કોઈ પણ પ્રકારનો ઘા, ચોટ ન હોય. બધી સમિધાઓ એક જેવી હોવી જોઈએ. દશ આંગળ લાંબી સમિધાઓ પણ હવન માટે વિહિત છે. એની મોટાઈ કનિષ્ઠિકા આંગળી સમાન હોવી જોઈએ અથવા પ્રાદેશમાત્ર (અંગૂઠાથી લઈને તર્જની પર્યંત) લાંબી સમિધાઓ લાવવી જોઈએ. જો ઉપર્યુક્ત સમિધાઓ ન મળે તો જે મળી શકે, એ બધાથી હવન કરવો જોઈએ, સમિધા-હવન પછી ઘીની આહુતિ આપે. ઘીની ધારા દૂર્વાદલ સમાન પાતળી અને ચાર આંગળ લાંબી હોવી જોઈએ. એ પછી અન્નની આહુતિ આપવી જોઈએ, જેનો પ્રત્યેક ગ્રાસ સોળ સોળ માશા બરાબર હોય. લાવા (લાજા-ધાણી), સરસવ, જવ અને તલ (આઠ રત) આ બધામાં ઘી ભેળવીને યથાસંભવ ભક્ષ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય પણ મિશ્રિત કરે તથા એ સૌની યથાશક્તિ દશ, પાંચ યા ત્રણ આહુતિ આપે અથવા એક જ આહુતિ આપે. સુવાથી, સમિધાથી, સ્રુક્થી અથવા હાથથી આહુતિ આપવી જોઈએ. એમાં પણ દિવ્ય તીર્થથી અથવા ઋષિતીર્થથી આહુતિ આપવાનું વિધાન છે; જો ઉપર્યુક્ત બધાં દ્રવ્ય ન મળે તો કોઈ પણ એક દ્રવ્યથી શ્રદ્ધાપૂર્વક આહુતિ આપવી જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મંત્રથી અભિમંત્રિત કરીને ત્રણ આહુતિ આપે. પછી હોમાવશિષ્ટ ઘીથી સ્રુક્ને ભરીને એના અગ્રભાગમાં ફૂલ રાખીને એને દર્ભ સહિત અધોમુખ સ્રુવાથી ઢાંકી દે. એ પછી ઊભા થઈને એને અંજલિમાં લઈને 'ૐ નમઃ શિવાય વૌષટ્'નું ઉચ્ચારણ કરીને જવતુલ્ય ઘીની ધારાની આહુતિ આપે. આ પ્રકારે પૂર્ણાહુતિ કરીને અગ્નિમાં પૂર્વવત્ જલનો છાંટો નાખે. ત્યાર પછી દેવેશ્વર શિવનું વિસર્જન કરીને અગ્નિની રક્ષા કરે. પછી અગ્નિનું પણ વિસર્જન કરીને ભાવના દ્વારા નાભિમાં સ્થાપિત કરીને નિત્ય યજન કરે.

અથવા શિવ-શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર વાગીશ્વરીના ગર્ભથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિદેવને લાવીને વિધિવત્ સંસ્કાર કરીને એમનું પૂજન કરે. પછી સમિધાનું આધાન કરીને બધી બાજુએ પરિધિઓનું નિર્માણ કરે. એ પછી બે બે પાત્ર રાખીને શિવનું યજન કરીને પ્રોક્ષણીપાત્રનું શોધન કરે. એ પાત્રના જલથી પૂર્વોક્ત વસ્તુઓનું પ્રોક્ષણ કરીને જલથી ભરેલા પ્રણીતાપાત્રને ઈશાન કોણમાં રાખે ઘીના સંસ્કાર સુધી બધાં કાર્ય કરીને સ્રુક્ અને સ્રુવાનું સંશોધન કરે. ત્યાર પછી શિવ દ્વારા માતા વાગીશ્વરીનું ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર કરીને પ્રત્યેક સંસ્કાર નિમિત્ત પૃથક્ પૃથક્ આહુતિ આપે. ગર્ભથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાની ભાવના કરે. એમને ત્રણ પગ, સાત હાથ, ચાર શિંગડાં અને બે મસ્તક છે, મધુ સમાન પિંજલવર્ણવાળાં ત્રણ નેત્ર છે. માથા પર જટાજૂટ અને ચંદ્રમાનો મુગટ છે. એમની અંગકાંતિ લાલ છે. લાલ રંગનાં જ વસ્ત્ર, ચંદન, માળા અને આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. બધાં લક્ષણોથી સંપન્ન, યજ્ઞોપવીતધારી તથા ત્રિગુણ મેખલાથી યુક્ત છે. એમના જમણા હાથોમાં શક્તિ છે, સ્રુક્ અને સ્રુવા છે, એમના ડાબા

હાથોમાં તોમર (ગદા), તાડનો પંખો અને ઘીથી ભરેલું પાત્ર છે. આ આકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિદેવનું ધ્યાન કરીને એમનો 'જાતકર્મ' સંસ્કાર કરે. ત્યાર પછી નાલચ્છેદન કરીને સૂતકની શુદ્ધિ કરે. પછી આહુતિ આપીને એ શિવસંબંધી અગ્નિનું નામ રુચિ રાખે. એ પછી માતા-પિતાનું વિસર્જન કરીને ચૂડાકર્મ અને ઉપનયનથી માંડીને આધોર્યામપર્યંત સંસ્કાર કરે.* ત્યાર પછી ઘૃતધારા વગેરેનો હોમ કરીને સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરે. એ પછી 'રં' બીજનું ઉચ્ચારણ કરીને અગ્નિ ઉપર જલના છાંટા નાખે. પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઈશ, લોકેશ્વરગણ અને એમનાં અસ્ત્રોનું બધી બાજુએ ક્રમશઃ પૂજન કરીને ધૂપ, દીપ વગેરેની સિદ્ધિ માટે અગ્નિને અલગ કાઢીને કર્મવિધિનો જ્ઞાતાપુરુષ પુનઃ ઘૃતયુક્ત પૂર્વોક્ત હોમ-દ્રવ્ય તૈયાર કરીને અગ્નિમાં આસનની કલ્પના (ભાવના) કરે અને એના પર પૂર્વવત્ મહાદેવ અને મહાદેવીનું આવાહન, પૂજન કરીને પૂર્ણાહુતિપર્યંત બધાં કાર્ય સંપન્ન કરે.

અથવા પોતાના આશ્રમને માટે શાસ્ત્રવિહિત અગ્નિહોત્રકર્મ કરીને એને ભગવાન શિવને સમર્પિત કરે. શિવાશ્રમી પુરુષ આ બધી વાતોને સમજીને હોમ-કર્મ કરે. એને માટે બીજી કોઈ વિધિ નથી. શિવાગ્નિભસ્મ સંગ્રહણીય છે. અગ્નિહોત્રકર્મની ભસ્મ પાત્ર સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે. વૈવાહિક અગ્નિની ભસ્મ પાત્ર જો પરિપક્વ, પવિત્ર અને સુગંધિત હોય, તો એનો સંગ્રહ કરી રાખવો જોઈએ. કપિલા ગાયનું તે છાણ, જે હાથમાં અદ્ધર ઝીલી લીધું હોય, તે ઉત્તમ મનાય છે. જો તે વધારે ભીનું અથવા વધારે કડક ન હોય, દુર્ગંધયુક્ત અને સૂકું ન હોય તો સારું મનાય છે. જો તે પૃથ્વી પર પડી ગયું હોય તો એમાંથી ઉપરનો અને નીચેનો ભાગ છોડી વચલો ભાગ લઈ લેવો. એ ગોબરનો પિંડ બનાવીને એને શિવાગ્નિ વગેરેમાં મૂલમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક છોડી દેવો. જ્યારે તે પાકી જાય, ત્યારે એને કાઢી લેવો. એમાં જેટલું અર્ધપાક્યું હોય, કાચું હોય - એ જે ભાગ બહુ જ અધિક પાકી ગયો હોય, એને પણ છોડીને શ્વેત ભસ્મ લઈ લે અને એને વાટીને ચૂર્ણ બનાવી લે. એ પછી એને ભસ્મ રાખવાના પાત્રમાં રાખી મૂકે. ભસ્મપાત્ર ધાતુનું, લાકડાનું માટીનું, પથ્થરનું અથવા કોઈ બીજી વસ્તુનું બનાવી લેવું જોઈએ. તે દેખાવમાં સુંદર હોવું જોઈએ. એમાં રાખેલી ભસ્મને ધનની જેમ કોઈ શુભ, શુદ્ધ અને સમતલ સ્થાનમાં રાખવી. કોઈ અયોગ્ય કે અપવિત્રના હાથમાં ભસ્મ ન આપવી. નીચે અપવિત્ર સ્થાનમાં પણ ન નાખવી. નીચેનાં અંગોથી એનો સ્પર્શ ન કરવો. ભસ્મની ન તો ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ કે ન ઓળંગવી જોઈએ. શાસ્ત્રોક્ત સમય પર એ પાત્રમાંથી ભસ્મ લઈને મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક પોતાના લલાટ વગેરેમાં લગાડે. બીજા સમયમાં એનો ઉપયોગ ન કરે અને અયોગ્ય વ્યક્તિઓના

---

* ઉપનયનથી આધોર્યામ પર્યન્ત સંસ્કારોની નામાવલી આ પ્રકારે છે—ઉપનયન, વ્રતબંધ, સમાવર્તન, વિવાહ, ઉપાકર્મ, ઉત્સર્જન, (સાત પાક-યજ્ઞ) હુત, પ્રહુત, આહુત, સૂલગવ, અષ્ટકાહોમ, અષ્ટકાપર્વ, અન્વષ્ટકાહોમ, (સાત હવિર્યજ્ઞ-સંસ્થા-) અગ્ન્યાધેય, અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, આગ્રયણેષ્ટિ, નિરૂઢપશુબન્ધ, સૌત્રામણિ, (સાત સોમયજ્ઞ-સંસ્થા) અગ્નિષ્ટોમ, અત્યગ્નિષ્ટોમ, ઉક્થ્ય, ષોડશી વાજપેય, અતિરાત્ર, આપ્તોર્યામ.

હાથમાં ન આપે. ભગવાન શિવનું વિસર્જન ન થયું હોય, ત્યારે જ ભસ્મનો સંગ્રહ કરી લેવો, કેમકે વિસર્જન પછી એના ઉપર ચંડનો અધિકાર થઈ જાય છે.

જ્યારે અગ્નિકાર્ય સંપન્ન કરી લેવામાં આવે, ત્યારે શિવશાસ્ત્રોક્ત માર્ગથી અથવા પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવેલી વિધિથી બલિકર્મ કરે. તદનંતર સારી રીતે લીપેલું પોતેલું મંડલ હોય તેમાં વિદ્યાસનને પાથરવું, તે પછી વિદ્યાકોશની સ્થાપના કરીને ક્રમશઃ પુષ્પ વગેરેથી યજન કરે. વિદ્યાની સામે ગુરુનું પણ મંડલ બનાવીને ત્યાં શ્રેષ્ઠ આસન રાખે અને એના પર પુષ્પ વગેરે દ્વારા ગુરુની પૂજા કરે. તદનંતર પૂજનીય પુરુષોની પૂજા કરે, ભૂખ્યાંને ભોજન કરાવે. એ પછી સ્વયં સુખપૂર્વક શુદ્ધ અન્નનું ભોજન કરે. તે અન્ન તત્કાલ ભગવાન શિવને નિવેદિત કરેલું હોય અથવા એમનો પ્રસાદ હોય. એને આત્મશુદ્ધિ માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભોજન કરે. જે અન્ન ચંડને સમર્પિત હોય, એને લોભવશ ગ્રહણ ન કરે. ગંધ અને પુષ્પમાલા વગેરે જે વસ્તુઓ છે, એમને માટે પણ આ વિધિ સમાન જ છે અર્થાત્ ચંડનો ભાગ હોવાથી એને ગ્રહણ ન કરવો. ત્યાં વિદ્વાન પુરુષ 'હું જ શિવ છું' એવી બુદ્ધિ ન કરે. ભોજન અને આચમન કરીને મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરતાં મૂલમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. બાકીનો સમય શિવશાસ્ત્રની કથાના શ્રવણ વગેરે યોગ્ય કાર્યોમાં પસાર કરે. રાતનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જાય પછી મનોહર પૂજા કરીને શિવ અને શિવા માટે એક પરમ સુંદર શૈયા પ્રસ્તુત કરે. એ સાથે ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, વસ્ત્ર, ચંદન અને પુષ્પમાળા વગેરે પણ રાખી મૂકે. મનથી અને ક્રિયા દ્વારા પણ બધી સુંદર વ્યવસ્થા કરીને પવિત્ર થઈને મહાદેવજી અને મહાદેવજીનાં ચરણો પાસે શયન કરે. જો ઉપાસક ગૃહસ્થ હોય તો ત્યાં પોતાની પત્ની સાથે શયન કરે. જો ગૃહસ્થ ન હોય તો તે એકલો જ શયન કરે. ઉષઃકાલ આવ્યો જાણીને મનમાં ને મનમાં પાર્વતીદેવી તથા પાર્ષદોસહિત અવિનાશી ભગવાન શિવને પ્રણામ કરીને દેશકાલોચિત કાર્ય તથા શૌચ વગેરે કૃત્ય પૂર્ણ કરે. પછી યથાશક્તિ શંખ વગેરે વાદ્યોના દિવ્ય ધ્વનિથી મહાદેવ અને મહાદેવીને જગાડે. એ પછી એ સમયે ખિલેલાં પરમ સુગંધિત પુષ્પો દ્વારા શિવા અને શિવની પૂજા કરીને પૂર્વોક્ત કાર્યનો આરંભ કરે.

(અધ્યાય-૨૭)

*

કામ્ય કર્મના પ્રસંગમાં શક્તિ સહિત પંચમુખ મહાદેવની પૂજાના વિધાનનું વર્ણન

તદનંતર શિવાશ્રમ સેવીઓ માટે નૈમિત્તિક કર્મની વિધિ બતાવીને ઉપમન્યુજીએ કહ્યું— હે યદુનંદન! હવે હું કામ્ય કર્મનું વર્ણન કરીશ, જે આલોક અને પરલોકમાં પણ ફળ આપનારાં છે. શૈવો તથા માહેશ્વરોએ ક્રમશઃ અંદર અને બહાર આને કરવું જોઈએ. જેવી રીતે શિવ અને મહેશ્વરમાં અહીં અત્યંત ભેદ નથી, એવી જ રીતે શૈવો અને માહેશ્વરોમાં પણ અધિક ભેદ

નથી. જે મનુષ્ય શિવને આશ્રિત રહીને જ્ઞાનયજ્ઞમાં તત્પર હોય છે, તે શૈવ કહેવાય છે અને જે શિવાશ્રિત ભક્ત ભૂતલ પર કર્મયજ્ઞમાં સંલગ્ન રહે છે, તે મહાન ઈશ્વરનું યજન કરવાને કારણે માહેશ્વર કહેવાયા છે. એટલા માટે જ્ઞાનયોગી શૈવોએ પોતાની અંદર ભગવાન દ્વારા કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ અને કર્મપરાયણ માહેશ્વરોએ બહાર વિહિત દ્રવ્યો તથા ઉપકરણો દ્વારા એનું સંપાદન કરવું જોઈએ. આગળ બતાવેલાં કર્મના પ્રયોગમાં એમને માટે કોઈ બંધ નથી.

ગંધ, વર્ણ અને રસ વગેરે દ્વારા વિધિપૂર્વક ભૂમિની પરીક્ષા કરીને મનોઽભિલષિત સ્થાન પર આકાશમાં ચંદરવો તાણી દેવો અને એ સ્થાનને સારી પેઠે લીપી-પોતીને દર્પણ સમાન સ્વચ્છ બનાવી દેવું. ત્યાર પછી શાસ્ત્રોક્ત માર્ગથી ત્યાં પહેલાં પૂર્વ દિશાની કલ્પના કરે. એ દિશામાં એકબે હાથનું મંડલ બનાવે એ મંડલમાં સુંદર અષ્ટદલ કમલ અંકિત કરે. કમળમાં કર્ણિકા હોવી જરૂરી છે. યથાસંભવ સંચિત રત્ન અને સુવર્ણ વગેરેના ચૂર્ણથી એનું નિર્માણ કરે. તે અત્યંત શોભાયમાન તથા પાંચ આવરણોથી યુક્ત હોય. કમલનાં આઠ દલોમાં ક્રમથી અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓની કલ્પના કરે તથા એમના કેસરોમાં શક્તિસહિત વામદેવ આદિ આઠ રુદ્રોની પૂર્વાદિ દલના ક્રમથી સ્થાપિત કરે. કમલની કર્ણિકામાં વૈરાગ્યને સ્થાન આપે તથા બીજોમાં નવશક્તિઓની સ્થાપના કરે. કમલના કંદમાં શિવ-સંબંધી ધર્મ અને નાલમાં શિવસંબંધી જ્ઞાનની ભાવના કરે. કર્ણિકાની ઉપર અગ્નિમંડલ, સૂર્યમંડલ અને ચંદ્રમંડલની ભાવના કરે. આ મંડલોની ઉપર શિવતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરે. સંપૂર્ણ કમલાસન પર સુખપૂર્વક બિરાજમાન અને વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોથી અલંકૃત, પાંચ આવરણોસહિત ભગવાન શિવનું માતા પાર્વતીની સાથે પૂજન કરે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ સમાન ઉજ્જ્વળ છે. તે સતત પ્રસન્ન રહે છે. એમની પ્રભા શીતલ છે. મસ્તક પર વિદ્યુત્‌મંડલ સમાન ચમકતી જટારૂપ મુગટ એમની શોભા વધારે છે. તેમણે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કર્યું છે. એમના મુખારવિંદ પર મંદ સ્મિતની છટા છવાઈ ગઈ છે. એમના હાથની હથેળીઓ અને પગનાં તળિયાં લાલ કમલ સમાન અરુણ પ્રભાથી ઉદ્‌ભાસિત છે. તે ભગવાન શિવ સમસ્ત શુભલક્ષણોથી સંપન્ન અને સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત છે. એમના હાથમાં ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય આયુધ શોભી રહ્યાં છે અને અંગોમાં દિવ્ય ચંદનનો લેપ લગાવેલો છે. એમને પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. અર્ધચંદ્ર એમની શિખાનો મણિ છે. એમનું પૂર્વવર્તી મુખ પ્રાતઃકાળના સૂર્યની જેમ અરુણ પ્રભાથી ઉદ્‌ભાસિત અને સૌમ્ય છે. એમાં ત્રણ નેત્રરૂપી કમળ ખિલેલાં છે તથા મસ્તક પર બાલચંદ્રમાનો મુગટ શોભે છે. દક્ષિણ મુખ નીલ જલધર (વાદળ) સમાન શ્યામ પ્રભાથી ભાસિત થાય છે એમની ભ્રમરો વાંકી છે. તે દેખાવમાં ભયાનક છે. એમાં ગોળાકાર લાલ-લાલ આંખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દાઢોને કારણે તે મુખ વિકરાળ જણાય છે. એમનો પરાભવ કરવો કોઈને માટે પણ કઠિન છે. એમના અધરપલ્લવ ફરકતા રહે છે, ફરકયા કરે છે. ઉત્તરવર્તી મુખ પરવાળાની જેમ

લાલ છે. કાળા કાળા કેશપાશ એમની શોભા વધારે છે. એમાં વિભ્રમવિલાસથી યુક્ત ત્રણ નેત્ર છે અને એમનું મસ્તક અર્ધચંદ્રમય મુગટથી વિભૂષિત છે. ભગવાન શિવનું પશ્ચિમ મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જવળ તથા ત્રણ નેત્રોથી પ્રકાશમાન છે. એમનું મસ્તક ચંદ્રલેખાની શોભા ધારણ કરે છે...

તે મુખ દેખાવમાં સૌમ્ય છે અને મંદ સ્મિતની શોભાથી ઉપાસકોનાં મન મોહી લે છે. એમનું પાંચમું મુખ સ્ફટિક મણિ સમાન નિર્મળ, ચંદ્રલેખાથી સમુજ્જ્વલ, અત્યંત સૌમ્ય તથા ત્રણ પ્રફુલ્લ નેત્ર કમળોથી પ્રકાશમાન છે.

ભગવાન શિવ પોતાના જમણા હાથમાં શૂલ, વજ્ર, ખડ્ગ અને અગ્નિ ધારણ કરીને એ સૌની પ્રભાથી પ્રકાશિત થાય છે તથા ડાબા હાથમાં નાગ, બાણ, ઘંટા, પાશ તથા અંકુશ એમની શોભા વધારે છે. પગથી લઈને ઘૂંટણ સુધીનો ભાગ નિવૃત્તિકલાથી સંબદ્ધ છે. એની ઉપર નાભિ સુધીનો ભાગ પ્રતિષ્ઠાકલાથી કંઠ સુધીનો ભાગ વિદ્યાકલાથી, લલાટ સુધીનો ભાગ શાંતિકલાથી અને એથી પણ ઉપરનો ભાગ શાન્ત્યતીતા કલાથી સંયુક્ત છે. આ પ્રકારે તે પંચધ્વવ્યાપી તથા સાક્ષાત્ પંચકલામય શરીરધારી છે. ઈશાનમંત્ર એમનો મુગટ છે. તત્પુરુષમન્ત્ર એ પુરાતન દેવનું મુખ છે. અઘોરમંત્ર હૃદય છે, વામદેવમંત્ર એ મહેશ્વરનો ગુહ્ય ભાગ છે અને સદ્યોજાતમંત્ર એમનાં યુગલ ચરણ છે. એમની મૂર્તિ આડત્રીશ કલામયી છે* પરમેશ્વર શિવનો વિગ્રહ માતૃકા (વર્ણમાલા-) મય, પંચબ્રહ્મ (ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્ ઇત્યાદિ પાંચ મંત્ર,) મય, પ્રણવમય, તથા હંસશક્તિથી સંપન્ન છે. ઇચ્છા શક્તિ એમના અંગમાં આરૂઢ છે, જ્ઞાન શક્તિ દક્ષિણ ભાગમાં છે, તથા ક્રિયાશક્તિ વામભાગમાં બિરાજમાન છે. તે ત્રિતત્ત્વમય છે. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ, અને શિવતત્ત્વ એમનાં સ્વરૂપ છે. તે સદાશિવ સાક્ષાત્ વિદ્યામૂર્તિ છે. આ પ્રકારે એમનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

મૂલમંત્રથી મૂર્તિની કલ્પના અને સકલીકરણની ક્રિયા કરીને મૂલમંત્રથી જ યથોચિત રીતિથી ક્રમશઃ પાદ્ય આદિ વિશેષાર્ઘ્યપર્યંત પૂજન કરે. પછી પરાશક્તિની સાથે સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન શિવનું પૂર્વોક્ત મૂર્તિમાં આવાહન કરીને સદસદ્વ્યક્તિ રહિત પરમેશ્વર મહાદેવનું ગંધ આદિ પંચોપચારથી પૂજન કરે. પાંચ બ્રહ્મમંત્રોથી, છ અંગમંત્રોથી, માતૃકામંત્રથી, પ્રણવથી, શક્તિયુક્ત શિવમંત્રથી, શાંત તથા અન્ય વેદમંત્રોથી અથવા કેવળ શિવમંત્રથી એ પરમ દેવનું પૂજન કરે. પાદ્યથી લઈને મુખશુદ્ધિપર્યંત પૂજન સંપન્ન કરીને ઇષ્ટદેવનું વિસર્જન કર્યા વગર જ ક્રમશઃ પાંચ આવરણોની પૂજા આરંભ કરે.

(અધ્યાય ૨૮-૨૯)

*

* કલા, કાલ, નિયતિ, વિદ્યા, રાગ, પ્રકૃતિ અને ગુણ-એ સાતત્ત્વ, પંચભૂત, પંચતન્માત્રા, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ શબ્દાદિ વિષય—એ છત્રીશ તત્ત્વ છે. આ બધાં તત્ત્વ જીવના શરીરમાં હોય છે. પરમેશ્વરના શરીરને શાક્ત શક્તિસ્વરૂપ અને ચિન્મય) તથા મંત્રમય કહેવાય છે. આ બંને તત્ત્વોને જોડી લેવાથી આડત્રીશ કલાઓ થાય છે. સમસ્ત જડ-ચેતન પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ હોવાથી મૂર્તિને આડત્રીસ કલામયી બતાવી છે. અથવા પાંચ સ્વર અને તેત્રીશ વ્યંજનરૂપ હોવાથી એમના શરીરને આડત્રીશ કલામય કહેવાયું છે.

આવરણપૂજાની વિસ્તૃત વિધિ તથા ઉક્ત વિધિથી પૂજનના મહિમાનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! પહેલાં
ા અને શિવના જમણે ડાબે ભાગે ક્રમશઃ
શ અને કાર્તિકેયનું ગંધ આદિ પાંચ ઉપચારો
પૂજન કરે. પછી એ સૌનું ચારે બાજુ
ાનથી લઈને સદ્યોજાતપર્યંત પાંચ
મૂર્તિઓનું શક્તિસહિત ક્રમશઃ પૂજન કરવું.
પ્રથમ આવરણમાં કરવાનું પૂજન છે. આ
વરણમાં હૃદય આદિ છ અંગો તથા શિવ
શિવાનું અગ્નિકોણથી લઈને પૂર્વ દિશા
ત આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરે. ત્યાં જ વામા
દિ શક્તિઓની સાથે વામ આદિ આઠ
ની પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં ક્રમશઃ પૂજા કરે.
પૂજન વૈકલ્પિક છે. હે યદુનંદન! આ મેં
ને પ્રથમ આવરણનું વર્ણન કરી બતાવ્યું.
હવે પ્રેમપૂર્વક બીજા આવરણનું વર્ણન
ામાં આવે છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. પૂર્વ
ાવાળા દળમાં અનંતનું અને એમના વામ
ામાં એમની શક્તિનું પૂજન કરે. દક્ષિણ
ાવાળા દળમાં શક્તિ સહિત સૂક્ષ્મદેવની પૂજા
પશ્ચિમ દિશાના દળમાં શક્તિ સહિત
ોત્તમનું ઉત્તર દિશાના દળમાં શક્તિયુક્ત
નેત્રના, ઈશાન કોણવાળા દલમાં એકરુદ્ર
એમની શક્તિનું, અગ્નિકોણવાળા દળમાં
ૂર્તિ અને એમની શક્તિનું તથા
ત્યકોણવાળા દળમાં શક્તિ સહિત શિખંડીશનું
ન કરે. સમસ્ત ચક્રવર્તીઓની પણ દ્વિતીય
વરણમાં જ પૂજા કરવી જોઈએ. ત્રીજા
વરણમાં શક્તિ સહિત અષ્ટમૂર્તિઓનું પૂર્વ
દિ આઠે દિશાઓમાં ક્રમશઃ પૂજન કરે. ભવ,
, ઈશાન, રુદ્ર, પશુપતિ, ઉગ્ર, ભીમ અને
મહાદેવ—એ ક્રમશઃ આઠ મૂર્તિઓ છે. એ પછી
એ જ આવરણમાં શક્તિઓ સહિત મહાદેવ
વગેરે અગિયાર મૂર્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ.
મહાદેવ, શિવ, રુદ્ર, શંકર, નીલલોહિત ઈશાન,
વિજય, ભીમ, દેવદેવ, ભવોદ્ભવ તથા કપર્દીશ
(યા કપાલીશ) એ અગિયાર મૂર્તિઓ છે.
એમાંથી જે પ્રથમ આઠ મૂર્તિઓ છે, એમનું
અગ્નિકોણવાળા દળથી લઈને પૂર્વ દિશાપર્યંત
આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરવું જોઈએ. દેવદેવને
પૂર્વ દિશાના દલમાં સ્થાપિત અને પૂજિત કરે
અને ઈશાનનું પુનઃ અગ્નિ કોણમાં સ્થાપન-
પૂજન કરે. પછી મેં બંનેની વચમાં ભવોદ્ભવની
પૂજા કરે અને એમના પણ કપાલીશ અથવા
કપર્દીશનું સ્થાપન-પૂજન કરવું જોઈએ. એ
તૃતીય આવરણમાં ફરી વૃષભરાજનું પૂર્વમાં,
નંદીનું દક્ષિણમાં, મહાકાલનું ઉત્તરમાં, શાસ્તાનું
અગ્નિકોણનાં દલમાં, માતૃકાઓનું દક્ષિણ દિશાના
દળમાં, ગણેશજીનું નૈઋત્યકોણના દલમાં,
કાર્તિકેયનું પશ્ચિમ દલમાં, જયેષ્ઠાનું વાયવ્યકોણના
દલમાં, ગૌરીનું ઉત્તરદલમાં, ચંડનું ઈશાન
કોણમાં તથા શાસ્તા અને નંદીશ્વરની વચમાં
મુનીન્દ્ર વૃષભનું યજન કરે. મહાકાલના
ઉત્તરભાગમાં પિંગલનું શાસ્તા અને માતૃકાઓની
વચમાં ભૃંગીશ્વરનું માતૃકાઓ તથા ગણેશજીની
વચમાં વીરભદ્રનું, સ્કંદ અને ગણેશજી વચમાં,
સરસ્વતી દેવીનું જયેષ્ઠા અને કાર્તિકેયની વચમાં
શિવચરણોની અર્ચના કરનારી શ્રીદેવીનું, જયેષ્ઠા
અને ગણામ્બા (ગૌરી)ની વચમાં મહામોટાનું
પૂજા કરે ગણામ્બા અને ચંડની વચમાં દુર્ગાદેવીની
પૂજા કરે. આ જ આવરણમાં પુનઃ શિવના

અનુચરવર્ગની પૂજા કરે. આ અનુચર વર્ગમાં રુદ્રગણ, પ્રથમગણ અને ભૂતગણ આવે છે આ સૌનાં વિવિધ રૂપ છે અને આ બધા જ પોતાની શક્તિઓ સાથે છે. એ પછી એકાગ્રચિત્ત થઈને શિવાના સખીવર્ગનું ધ્યાન અને પૂજન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે તૃતીય આવરણના દેવતાઓનું વિસ્તારપૂર્વક પૂજન થઈ ગયા પછી એના બાહ્ય ભાગમાં ચતુર્થ આવરણનું ચિંતન અને પૂજન કરે. પૂર્વદલમાં સૂર્યનું, દક્ષિણદલમાં ચતુર્મુખ બ્રહ્માનું, પશ્ચિમદલમાં રુદ્રનું અને ઉત્તર દિશાના દલમાં ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરે. આ ચારે દેવતાઓમાં પણ જુદાં જુદાં આવરણ છે. એમના પ્રથમ આવરણમાં છએ અંગો તથા દીપ્તા વગેરે શક્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. દીપ્તા, સૂક્ષ્મા, જયા, ભદ્રા, વિભૂતિ, વિમલા, અમોઘા અને વિદ્યુતા - એમની ક્રમશઃ પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓમાં સ્થિતિ છે. દ્વિતીય આવરણમાં પૂર્વથી લઈને ઉત્તર સુધી ક્રમશઃ ચાર મૂર્તિઓની અને એમના પછી એમની શક્તિઓની પૂજા કરે. આદિત્ય, ભાસ્કર; ભાનુ અને રવિ એ ચાર મૂર્તિઓ ક્રમશઃ પૂર્વ-આદિ ચાર દિશાઓનાં પૂજનીય છે. ત્યાર પછી અર્ક, બ્રહ્મા, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ - એ ચાર મૂર્તિઓ પણ પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં પૂજનીય છે. પૂર્વ દિશામાં વિસ્તરા, દક્ષિણમાં સુતરા, પશ્ચિમમાં બોધિની અને ઉત્તરમાં આપ્યાયિનીની પૂજા કરે - ઈશાન કોણમાં ઉષાની, અગ્નિ કોણમાં પ્રભાની, નૈર્ઋત્ય કોણમાં પ્રાજ્ઞાની અને વાયવ્ય કોણમાં સંધ્યાની પૂજા કરે. આ રીતે દ્વિતીય આવરણમાં આ સૌની સ્થાપના કરીને વિધિવત પૂજા કરવી જોઈએ.

તૃતીય આવરણમાં સોમ, મંગલ, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ બુધ, વિશાલબુદ્ધિ બૃહસ્પતિ, તેજોનિધિ શુક્ર, શનૈશ્ચર અને ધૂમ્રવર્ણવાળા ભયંકર રાહુ-કેતુનું પૂર્વાદિ દિશાઓમાં પૂજન કરે અથવા દ્વિતીય આવરણમાં દ્વાદશ આદિત્યોની પૂજા કરવી જોઈએ અને તૃતીય આવરણમાં દ્વાદશ રાશિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. એના બાહ્ય ભાગમાં સાત સાત ગણોની બધી બાજુએ પૂજા કરવી જોઈએ. ઋષિઓ, દેવતાઓ, ગંધર્વો, નાગો, અપ્સરાઓ, ગ્રામિણીઓ, યક્ષો, યાતુર્ધાનો સાત છંદોમય અશ્વો તથા વાલખિલ્યોનું પૂજન કરે. આ રીતે તૃતીય આવરણમાં સૂર્યદેવનું પૂજન કરીને તે પછી ત્રણ આવરણો સહિત બ્રહ્માજીનું પૂજન કરે.

પૂર્વ દિશામાં હિરણ્યગર્ભનું, દક્ષિણમાં વિરાટનું પશ્ચિમ દિશામાં કાળનું અને ઉત્તર દિશામાં પુરુષનું પૂજન કરે. હિરણ્યગર્ભ નામના જે પહેલા બ્રહ્મા છે, એમની અંગકાંતિ કમળ સમાન છે, કાળ જન્મથી જ અંજન સમાન કાળા છે અને પુરુષ સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મલ છે. ત્રિગુણ, રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક એ ચારે પણ પૂર્વ આદિ દિશાના ક્રમથી પ્રથમ આવરણમાં જ સ્થિત છે.

દ્વિતીય આવરણમાં પૂર્વ આદિ દિશાઓના દલમાં ક્રમશઃ સનત્કુમાર, સનક, સનંદન અને સનાતનનું પૂજન કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી ત્રીજા આવરણમાં અગિયાર પ્રજાપતિઓનું પૂજન કરે. એમાંથી પ્રથમ આઠનું તો પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરે. પછી બાકી ત્રણનું પૂર્વ આદિના ક્રમથી અર્થાત્ પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં પૂજન કરે. દક્ષ, રુચિ, ભૃગુ, મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, અત્રિ, કશ્યપ અને વસિષ્ઠ-એ અગિયાર વિખ્યાત પ્રજાપતિ છે. એમની સાથે એમની પત્નીઓનું પૂજન કરવું

જોઈએ. પ્રસૂતિ, આકૂતિ, ખ્યાતિ, સંભૂતિ, ધૃતિ, સ્મૃતિ, ક્ષમા, સંનતિ, અનસૂયા, દેવમાતા અદિત તથા અરુન્ધતી—આ બધી ઋષિપત્નીઓ, સદા શિવપૂજન પરાયણા, કાન્તિમતી અને પ્રિયદર્શના (પરમ સુંદરી) છે. અથવા પ્રથમ આવરણમાં ચારે વેદોનું પૂજન કરે, પછી દ્વિતીય આવરણમાં ઇતિહાસ-પુરાણોની અર્ચના કરે તથા તૃતીય આવરણમાં ધર્મશાસ્ત્ર સહિત સંપૂર્ણ વૈદિક વિદ્યાઓનું બધી બાજુથી પૂજન કરવું જોઈએ. ચાર વેદોનું પૂર્વ આદિ ચાર દિશાઓના પૂજવા જોઈએ, અન્ય ગ્રંથોને પોતાની રુચિ અનુસાર આઠ અથવા ચાર ભાગમાં વહેંચીને બધી જ બાજુએથી એમની પૂજા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે દક્ષિણમાં ત્રણ આવરણોથી યુક્ત બ્રહ્માજીની પૂજા કરીને પશ્ચિમમાં આવરણ સહિત રુદ્રનું પૂજન કરે.

ઈશાન આદિ પાંચ બ્રહ્મ અને હૃદય આદિ છ અંગોને રુદ્રદેવનું પ્રથમ આવરણ કહે છે. દ્વિતીય આવરણ વિદ્યેશ્વરમય* છે. તૃતીય આવરણમાં ભેદ છે. તેથી એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે એ આવરણમાં પૂર્વાદિ દિશાઓના ક્રમથી ત્રિગુણાદિ ચાર મૂર્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. પૂર્વ દિશામાં પૂર્ણરૂપ શિવ નામના મહાદેવ પૂજિત થાય છે, એમની 'ત્રિગુણ' સંજ્ઞા છે. (કેમકે એ ત્રિગુણાત્મક જગતના આશ્રય છે), દક્ષિણ દિશામાં 'રાજસ' પુરુષના નામથી પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માનું પૂજન કરવામાં આવે છે, એ 'ભવ' કહેવાય છે. પશ્ચિમ દિશામાં 'તામસ' પુરુષ અગ્નિની પૂજા થાય છે, એમને જ સંહારકારી હર કહ્યા છે. ઉત્તર દિશામાં 'સાત્ત્વિક' પુરુષ સુખદાયક વિષ્ણુનું પૂજન કરવામાં આવે છે. એ જ વિશ્વપાલક 'મૃડ' છે. આ પ્રકારે પશ્ચિમ ભાગમાં શંભુના શિવરૂપનું જે પચ્ચીશ તત્ત્વોના સાક્ષી છવ્વીશમું+ તત્ત્વ છે, પૂજન કરીને ઉત્તર દિશામાં ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવું જોઈએ.

એમના પ્રથમ આવરણમાં વાસુદેવને પૂર્વમાં, અનિરુદ્ધને દક્ષિણમાં, પ્રદ્યુમ્નને પશ્ચિમમાં અને સંકર્ષણને ઉત્તર ભાગમાં સ્થાપિત કરીને પૂજા કરવી જોઈએ. આ પ્રથમ આવરણ બતાવ્યું. હવે દ્વિતીય શુભ આવરણ બતાવાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, ત્રણમાંથી એક રામ, આપશ્રી શ્રીકૃષ્ણ અને હયગ્રીવ એ દ્વિતીય આવરણમાં પૂજિત થાઓ છો. તૃતીય આવરણમાં પૂર્વભાગમાં ચક્રની પૂજા કરે, દક્ષિણમાં ગમે ત્યાં પ્રતિહત ન થનાર નારાયણાસ્ત્રનું યજન કરે, પશ્ચિમનાં પાંચજન્યનું અને ઉત્તરમાં શાર્ઙ્ગધનુષની પૂજા કરે. આ રીતે ત્રણ આવરણોથી યુક્ત સાક્ષાત્ વિશ્વનાયક પરમ હરિ મહાવિષ્ણુની, જે સદા સર્વત્ર વ્યાપક છે, મૂર્તિમાં ભાવના કરીને પૂજા કરે. આ રીતે વિષ્ણુના ચતુર્વ્યૂહ, ક્રમથી ચાર મૂર્તિઓનું પૂજન કરીને ક્રમશઃ એમની ચાર શક્તિઓનું પૂજન કરે—પ્રભાનું અગ્નિકોણમાં, સરસ્વતીનું નૈર્ઋત્ય કોણમાં, ગણામ્બિકાનું વાયવ્ય

---

* પાશુપત-દર્શનમાં વિદ્યેશ્વરોની સંખ્યા આઠ કહી છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ અનંત, સૂક્ષ્મ, શિવોત્તમ, એકનેત્ર, એકરુદ્ર, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠ અને શિખંડી. એમને ક્રમશઃ પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં સ્થાપિત કરીને એમની પૂજા કરે. દ્વિતીય આવરણમાં એમની પૂજા બતાવી છે.

+ સાંખ્યોક્ત ૨૪ પ્રાકૃત તત્ત્વોના સાક્ષી જીવને પચ્ચીશમું તત્ત્વ કહેવાય છે; જે આથી પણ પરે છે, તે સર્વસાક્ષી પરમાત્મા શિવ છવ્વીશમાં તત્ત્વરૂપ છે.

કોણમાં તથા લક્ષ્મીનું ઈશાન કોણમાં પૂજન કરે. આ જ પ્રકારે ભાનુ આદિ મૂર્તિઓ અને એમની શક્તિઓનું પૂજન કરીને એ જ આવરણમાં લોકેશ્વરોની પૂજા કરે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ઈન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ વાયુ, સોમ, કુબેર તથા ઈશાન, આ પ્રકારે ચોથા આવરણની વિધિપૂર્વક પૂજા સંપન્ન કરીને બાહ્ય ભાગમાં મહેશ્વરનાં આયુધોની અર્ચના કરે. ઈશાન કોણમાં તેજસ્વી ત્રિશૂલની, પૂર્વ દિશામાં વજ્રની, અગ્નિ કોણમાં પરશુની, દક્ષિણમાં બાણની, નૈર્ઋત્ય કોણમાં ખડ્ગની, પશ્ચિમમાં પાશની, વાયવ્ય કોણમાં અંકુશની અને ઉત્તર દિશામાં પિનાકની પૂજા કરે. તત્પશ્ચાત્ પશ્ચિમાભિમુખ રૌદ્રરૂપધારી ક્ષેત્રપાલનું અર્ચન કરે.

આ રીતે પંચમ આવરણની પૂજાનું સંપાદન કરીને સમસ્ત આવરણ દેવતાઓના બાહ્ય ભાગમાં અથવા પાંચમા આવરણમાં જ માતૃકાઓ સહિત મહાવૃષભ નન્દિકેશ્વરનું પૂર્વ દિશામાં પૂજન કરે. તદનંતર સમસ્ત દેવયોનિઓની ચારે બાજુથી અર્ચના કરે. આ સિવાય જે આકાશમાં વિચરણ કરનારા ઋષિ, સિદ્ધ, દૈત્ય, યક્ષ, રાક્ષસ, અનંત આદિ નાગરાજ, એ એ નાગેશ્વરોના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ અન્ય નાગ, ડાકિની, ભૂત, વેતાળ, પ્રેત અને ભૈરવોના નાયક, વિવિધ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા અન્ય પાતાલવાસી જીવ, નદી, સમુદ્ર, પર્વત, વન, સરોવર, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, કીટ વગેરે ક્ષુદ્ર યોનિઓના જીવ, મનુષ્ય, વિવિધ પ્રકારના આકારવાળા મૃગ, ક્ષુદ્ર જંતુ, બ્રહ્માંડની અંદરના લોક, કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ, બ્રહ્માંડની બહાર અસંખ્ય ભુવન અને એમના અધીશ્વર તથા દશે દિશાઓમાં સ્થિત બ્રહ્માંડના આધારભૂત રુદ્ર છે અને ગુણજનિત, માયાજનિત, શક્તિજનિત તથા એથી પણ પરે જે કાંઈ પણ શબ્દવાચ્ય જડ-ચેતનાત્મક પ્રપંચ છે, એ સૌને શિવા અને શિવના પાર્શ્વભાગમાં સ્થિત જાણીને એમનું સામાન્ય રૂપે યજન કરે. એ બધા લોકો હાથ જોડીને મંદ સ્મિતયુક્ત મુખથી સુશોભિત થયેલા પ્રેમપૂર્વક મહાદેવ અને મહાદેવીનાં દર્શન કરી રહ્યાં છે, એવું ચિંતન કરવું જોઈએ. આ રીતે આવરણ-પૂજા સંપન્ન કરીને વિક્ષેપની શાંતિ માટે પુનઃ દેવેશ્વર શિવની અર્ચના કરીને પંચાક્ષર-મંત્રનો જપ કરે. તદનંતર શિવ અને પાર્વતી સામે ઉત્તમ વ્યંજનોથી યુક્ત તથા અમૃત સમાન મધુર, શુદ્ધ અને મનોહર મહાચરુ નૈવેદ્યનું નિવેદન કરે. આ મહાચરુ બત્રીશ આઢક (લગભગ ત્રણ મણ અને આઠ શેર) આઢકનો હોય તો ઉત્તમ છે અને ઓછામાં ઓછો એક આઢક (ચાર શેર)નો હોય તો નિમ્ન શ્રેણીનો મનાય છે. પોતાના વૈભવ અનુસાર જેટલું થઈ શકે, મહાચરુ તૈયાર કરીને એને શ્રદ્ધાપૂર્વક નિવેદિત કરે. તદનંતર જલ અને તાંબૂલ-એલાયચી વગેરે નિવેદિત કરીને આરતી ઉતારીને બાકીની પૂજા સમાપ્ત કરે. યાગના ઉપયોગમાં આવનારાં દ્રવ્ય, ભોજન, વસ્ત્ર વગેરેને ઉત્તમ શ્રેણીના જ તૈયાર કરાવીને આપવાં. ભક્તિમાન પુરુષ વૈભવ હોવા છતાં ધન-વ્યય કરવામાં કંજૂસાઈ ન કરે. જે શઠ અથવા કંજૂસ છે અને પૂજા પ્રત્યે ઉપેક્ષાની ભાવના રાખે છે, તે જો કૃપણતાવશ કર્મને કોઈ અંગથી હીન કરી દે તો એનાં તે કામ્ય કર્મ સફળ થતાં નથી, એવું સત્પુરુષોનું કથન છે.

એટલા માટે મનુષ્ય જો ફલસિદ્ધિનો ઉત્સુક હોય તો ઉપેક્ષાભાવને છોડીને સંપૂર્ણ અંગોના યોગથી કામ્ય કર્મોનું સંપાદન કરે. આ રીતે પૂજા સમાપ્ત કરીને મહાદેવ અને મહાદેવીને પ્રણામ કરે. પછી ભક્તિભાવથી મનને એકાગ્ર કરીને સ્તુતિપાઠ કરે. સ્તુતિ પછી સાધક ઉત્સુકતાપૂર્વક ઓછામાં ઓછું એક સો આઠ વાર અને સંભવ હોય તો એક હજારથી વધારે પંચાક્ષરી વિદ્યાનો જપ કરે. તત્પશ્ચાત્ વિદ્યા અને ગુરુની પૂજા કરીને પોતાના અભ્યુદય અને શ્રદ્ધા અનુસાર યજ્ઞમંડપના સદસ્યોનું પણ પૂજન કરે. પછી આવરણોસહિત દેવેશ્વર શિવનું વિસર્જન કરીને યજ્ઞનાં ઉપકરણો સહિત આખું મંડળ ગુરુને અથવા શિવચરણાશ્રિત ભક્તોને આપી દે. અથવા એને શિવના જ ઉદ્દેશ્યથી શિવના ક્ષેત્રમાં સમર્પિત કરી દે. અથવા સમસ્ત આવરણ-દેવતાઓનું યથોચિત રીતિથી પૂજન કરીને સાત પ્રકારનાં હોમ દ્રવ્યો દ્વારા શિવાગ્નિમાં ઇષ્ટદેવતાનું ભજન કરે.

આ ત્રણે લોકોમાં વિખ્યાત યોગેશ્વર નામનો યોગ છે. એનાથી વધારે કોઈ યોગ ત્રિભુવનમાં ક્યાંય નથી. સંસારમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જે આનાથી સાધ્ય ન હોય. આ લોકમાં મળનારું કોઈ ફળ હોય અથવા પરલોકમાં, આ દ્વારા બધું જ સુલભ છે, આ આનું ફલ નથી, એવું કોઈ નિયંત્રણ કરી શકાય નહિ; કેમકે સંપૂર્ણ શ્રેયોરૂપ સાધ્યનું આ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. આમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય કે પુરુષ જે કોઈ ફળ ચાહે તે બધું આ ચિંતામણિ સમાન આનાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તથાપિ કોઈ ક્ષુદ્ર ફળના ઉદ્દેશ્યથી આનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ; કેમકે કોઈ મહાનથી લઘુ ફળની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ સ્વયં લઘુતર થઈ જાય છે. મહાદેવજીના ઉદ્દેશ્યથી મહાન અથવા અલ્પ જે કાંઈ કર્મ થાય. તે બધું સિદ્ધ થાય છે. અતઃ એમના ઉદ્દેશ્યથી કર્મનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. શત્રુ અને મૃત્યુ પર વિજય મેળવવો વગેરે જે ફળ બીજાઓથી સિદ્ધ થનાર નથી, એ જ લૌકિક અથવા પારલૌકિક ફળો માટે વિદ્વાન પુરુષ આનો પ્રયોગ કરે. મહાપાતકમાં, મહાન રોગથી ભય વગેરેમાં તથા દુર્ભિક્ષ વગેરેમાં જો શાંતિ કરવાની આવશ્યકતા હોય તો આનાથી શાંતિ કરે. અધિક વધારે ને વધારે વાતો કરવાથી શો લાભ? આ યોગને મહેશ્વર શિવે શૈવોને માટે બહુ ભારે આપત્તિના નિવારણ કરનાર પોતાનું આગવું અસ્ત્ર કહ્યું છે. અતઃ આથી વધારે અહીં કોઈ આપણું રક્ષક નથી, એવું સમજીને આ કર્મનો પ્રયોગ કરનારો પુરુષ શુભ ફળનો ભાગી થાય છે. જે પ્રતિદિન પવિત્ર અને એકાગ્રચિત્ત થઈને સ્તોત્રમાત્રનો પાઠ કરે છે, તે પણ અભીષ્ટ પ્રયોજનનો અષ્ટમાંશ ફળનો ભાગીદાર બને છે. જે અર્ધનું અનુસંધાન કરીને પૂર્ણિમા, અષ્ટમી અથવા ચૌદશે ઉપવાસપૂર્વક સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, એને અર્ધું અભીષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે અર્ધનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં લગાતાર એક માસ સુધી સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે અને પૂર્ણિમા અષ્ટમી અને ચતુર્દશીને દિવસે વ્રત રાખે છે, તે સંપૂર્ણ મનોવાંછિત અભીષ્ટ ફળનો ભાગી થાય છે.

(અધ્યાય-૩૦)

*

ત બધા દેવતાઓની સ્તુતિ તથા એમની પૂર્તિ અને મંગલની કામના

નિરંજન નિરાધાર જય નિષ્કારણોદયા
નિરંતરપરાનંદ જય નિવૃત્તિકારણ॥ ૫॥

॥ ૧॥ નિરંજન (નિર્મલ), આધારરહિત તથા વગર
વે હું કારણે પ્રગટ થનારા શિવ! આપનો જય હો. હે
ાવેલાં નિરંતર પરમાનંદમય! શાંતિ અને સુખના કારણ
ામનું આપનો જય હો॥ ૫॥

જયાતિપરમૈશ્વર્ય જયાતિકરુણાસ્પદા
જય સ્વતંત્રસર્વસ્વ જયાસદૃશ વૈભવ॥ ૬॥

। અતિશય ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યથી સુશોભિત તથા
અત્યંત કરુણાના આધાર! આપનો જય હો. હે
॥ ૨॥ પ્રભો! આપનું સર્વ કાંઈ સ્વતંત્ર છે તથા આપના
ન્મય વૈભવની કયાંય સમતા નથી; આપનો જય હો,
તત્વ જય હો.॥ ૬॥

જયાવૃતમહાવિશ્વ જયાનાવૃત કેનચિત્
, જય જયોત્તર સમસ્તસ્ય જયાત્યન્તનિરુત્તર॥ ૭॥

આપે વિરાટ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે,
। પરંતુ આપ કોઈનાથી પણ વ્યાપ્ત નથી. આપનો
॥ ૩॥ જય હો, જય હો. આપ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છો, કિન્તુ
ર છે, આપથી શ્રેષ્ઠ કોઈ છે જ નહીં. આપનો જય હો,
ય હો. જય હો ॥ ૭॥

આપ જયાદ્ભુત જયાક્ષુદ્ર જયાક્ષત જયાવ્યયા
છો, જયામેય જયામાય જયાભવ જયામલ॥ ૮॥

આપ અદ્‌ભુત છો. આપનો જય હો. આપ
। અક્ષુદ્ર (મહાન) છો, આપનો જય હો. આપ અક્ષત
॥ ૪॥ (નિર્વિકાર) છો, આપનો જય હો. આપ અવિનાશી
ાપના છો, આપનો જય હો. અપ્રમેય પરમાત્મન્! આપની
ય હો. જય હો. હે માયારહિત મહેશ્વર! આપનો જય હો.

મહાભુજ મહાસાર મહાગુણ મહાકથા।
મહાબલ મહામાય મહારસ મહારથા॥ ૯॥

હે મહાબાહો! મહાસાર! મહાગુણ! મહતી કીર્તિકથાથી યુક્ત! મહાબલી! મહામાયાવી! મહાન રસિક તથા મહારથ, આપનો જય હો.॥ ૯॥

નમઃ પરમદેવાય નમઃ પરમહેતવે।
નમઃ શિવાય શાન્તાય નમઃ શિવતરાય તે॥ ૧૦॥

આપ પરમ આરાધ્યને નમસ્કાર હો. આપ પરમકારણને નમસ્કાર છે. શાંત શિવને નમસ્કાર છે અને આપ પરમ કલ્યાણમય પ્રભુને નમસ્કાર છે॥ ૧૦॥

ત્વદધીનમિદં કૃત્સ્નં જગદ્ધિ સસુરાસુરમ્॥ ૧૧॥
અતસ્ત્વદ્વિહિતામાજ્ઞાં ક્ષમતે કોઽતિવર્તિતુમ્॥ ૧૨॥

દેવતાઓ અને અસુરો સહિત આ સંપૂર્ણ જગત આપને અધીન છે. અતઃ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં કોણ સમર્થ થઈ શકે છે.॥ ૧૧-૧૨॥

અયં પુનર્જનો નિત્ય ભવદેક સમાશ્રયઃ।
ભવાનતોઽનુગૃહ્યાસ્મૈ પ્રાર્થિતં સમ્પ્રયચ્છતુ॥ ૧૩॥

હે સનાતન દેવ! આ સેવક એકમાત્ર આપને જ આશ્રિત છે, તેથી આપ એના પર અનુગ્રહ કરીને એને એની પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરો.॥ ૧૩॥

જયામ્બિકે જગન્માતર્જય સર્વજગન્મયિ।
જયાનવધિકૈશ્વર્યે જયાનુપમવિગ્રહે॥ ૧૪॥

અંબિકે જગન્માતઃ આપનો જય હો. સર્વજગન્માયિ! આપનો જય હો. હે અસીમ ઐશ્વર્યશાલિનિ! આપનો જય હો. આપના શ્રીવિગ્રહની ક્યાંય ઉપમા નથી, આપનો જય હો॥ ૧૪॥

જય વાઙ્મનસાતીતે જયાચિન્ત્યાન્તરંજ્જિકે।
જય જન્મજરાહીને જય કાલોત્તરોત્તરે॥ ૧૫॥

મન, વાણીથી અતીત શિવે! આપનો જય હો. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું ભંજન કરનારાં દેવી! આપનો જય હો. જન્મ અને જરા (વૃદ્ધાવસ્થા)થી રહિત હે ઉમે! આપની જય હો. જન્મ અને જરા (વૃદ્ધાવસ્થા)થી રહિત હે ઉમે! આપની જય હો. કાલથી પણ અતિશય ઉત્કૃષ્ટ શક્તિવાળાં દુર્ગે! આપનો જય હો॥ ૧૫॥

જયાનેકવિધાનસ્થે જય વિશ્વેશ્વરપ્રિયે।
જય વિશ્વસુરારાધ્યે જય વિશ્વવિજૃંભિણિ॥ ૧૬॥

અનેક પ્રકારનાં વિધાનોમાં સ્થિત પરમેશ્વરિ! આપનો જય હો. વિશ્વનાથપ્રિયે! આપની જય હો. સમસ્ત દેવતાઓની આરાધનીયા દેવી, આપનો જય હો. સંપૂર્ણ વિશ્વનો વિસ્તાર કરનારાં જગદંબિકે! આપનો જય હો.॥ ૧૬॥

જય મંગલદિવ્યાંગિ જય મંગલદીપિકે।
જય મંગલચારિત્રે જય મંગલદાયિનિ॥ ૧૭॥

મંગલમય દિવ્ય અંગોવાળાં દેવી! આપનો જય હો. મંગલને પ્રકાશિત કરનારાં! આપનો જય હો. મંગલમય ચરિત્રવાળાં સર્વમંગલે! આપનો જય હો. મંગલદાયિનિ! આપનો જય હો.॥ ૧૭॥

નમઃ પરમકલ્યાણગુણસંચયમૂર્તયે।
ત્વત્તઃ ખલુ સમુત્પન્નં જગત્ત્વય્યેવ લીયતે॥ ૧૮॥

પરમ કલ્યાણમય ગુણોની આપ મૂર્તિ છો, આપને નમસ્કાર હો. સંપૂર્ણ જગત આપથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી આપમાં જ લીન થશે.॥ ૧૮॥

ત્વદ્વિનાતઃ ફલં દાતુમીશ્વરોઽપિ ન શક્નુયાત્।
જન્મપ્રભૃતિ દેવેશિ જનોઽયં ત્વદુપાશ્રિતઃ॥ ૧૯॥
અતોઽસ્ય તવ ભક્તસ્ય નિર્વર્તય મનોરથમ્।

હે દેવેશ્વરિ! તેથી આપના વગર ઈશ્વર પણ ફળ આપવામાં સમર્થ નથી શકતા. આ જન જન્મકાલથી જ આપને શરણે આવ્યો છે. અતઃ

દેવી! આપ પોતાના આ ભક્ત મનોરથ સિદ્ધ કરો.॥ ૧૯—½॥

પંચવક્ત્રો દશભુજઃ શુદ્ધસ્ફટિકસંનિભઃ।
વર્ણબ્રહ્મકલાદેહો દેવઃ સકલ નિષ્કલઃ॥ ૨૦॥
શિવમૂર્તિસમારૂઢઃ શાન્ત્યતીતઃ સદાશિવઃ।
ભક્ત્યા મયાર્ચિતો મહ્યં પ્રાર્થિતં શં પ્રયચ્છતુ॥ ૨૧॥

હે પ્રભો! આપને પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. આપની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મળ છે. વર્ણ, બ્રહ્મ અને કલા આપના વિગ્રહરૂપ છે. આપ સકલ અને નિષ્કલ દેવતા છો. શિવમૂર્તિમાં સદા વ્યાપ્ત રહેનારા છે. શાન્ત્યતીત પદમાં બિરાજમાન સદાશિવ આપ જ છો. મેં ભક્તિભાવથી આપની અર્ચના કરી છે. આપ મને પ્રાર્થિત કલ્યાણનું પ્રદાન કરો.॥ ૨૦-૨૧॥

સદાશિવાંકામારૂઢા શક્તિરિચ્છા શિવાત્મયા।
જનની સર્વલોકાનાં પ્રયચ્છતુ મનોરથમ્॥ ૨૨॥

સદા શિવના અંકમાં આરૂઢ, ઇચ્છાશક્તિરૂપા, સર્વલોકજનની શિવા મને મનોવાંછિત વસ્તુનું પ્રદાન કરો.॥ ૨૨॥

શિવયોર્દયિતૌ પુત્રૌ દેવૌ હેરમ્બષણ્મુખૌ।
શિવાનુભાવૌ સર્વજ્ઞૌ શિવજ્ઞાનામૃતાશિનૌ॥ ૨૩॥
તૃપ્તૌ પરસ્પરં સ્નિગ્ધૌ શિવાભ્યાં નિત્ય સત્કૃતૌ।
સત્કૃતૌ ચ સદા દેવૌ બ્રહ્માદ્યૈસ્ત્રિદશૈરપિ॥ ૨૪॥
સર્વલોકપરિત્રાણં કર્તુમભ્યુદિતૌ સદા।
સ્વેચ્છાવતારં કુર્વન્તૌ સ્વાંશભેદૈરનેકશઃ॥ ૨૫॥
તાવિમૌ શિવયોઃ પાર્શ્વે નિત્યમિત્થં મયાર્ચિતૌ।
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છતામ્॥ ૨૬॥

શિવ અને પાર્વતીના પ્રિય પુત્ર, શિવ સમાન પ્રભાવશાળી સર્વજ્ઞ તથા શિવજ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત રહેનારા દેવતા ગણેશ અને કાર્તિકેય પરસ્પર સ્નેહ રાખે છે. શિવા અને શિવ બંનેથી સત્કૃત છે. બ્રહ્મા વગેરે દેવતા પણ આ બંને દેવોનો સર્વથા સત્કાર કરે છે. આ બંને ભાઈ નિરંતર સંપૂર્ણ લોકોની રક્ષા કરવા તૈયાર રહે છે અને પોતાના વિભિન્ન અંશો દ્વારા અનેક વાર સ્વેચ્છાપૂર્વક અવતાર ધારણ કરે છે. એ જ આ બંને બંધુ શિવ અને શિવાના પાર્શ્વભાગમાં મારા દ્વારા આ પ્રકારે પૂજિત થઈને એ બંનેની આજ્ઞા લઈને પ્રતિદિન મને પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરો.॥ ૨૩-૨૬॥

શુદ્ધસ્ફટિક સંકાશમીશાનાખ્યં સદાશિવમ્।
મૂર્ધ્નોભિમાનિની મૂર્તિઃ શિવસ્ય પરમાત્મનઃ॥ ૨૭॥
શિવાર્ચનરતં શાન્તં શાન્ત્યતીતં ખમાસ્થિતમ્।
પંચાક્ષરાન્તિમં બીજં કલાભિઃ પંચભિર્યુતમ્॥ ૨૮॥
પ્રથમાવરણે પૂર્વં શક્ત્યા સહ સમર્ચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છતુ॥ ૨૯॥

જે સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મલ, ઈશાન નામે પ્રસિદ્ધ અને સદા કલ્યાણસ્વરૂપ છે, પરમાત્મા શિવની મૂર્ધાભિમાનિની મૂર્તિ છે, શિવાર્ચનમાં રત, શાંત, શાન્ત્યતીત કલામાં પ્રતિષ્ઠિત. આકાશ મંડલમાં સ્થિત શિવ-પંચાક્ષરનું અંતિમ બીજ-સ્વરૂપ, પાંચ કલાઓથી યુક્ત અને પ્રથમ આવરણમાં સૌથી પહેલાં શક્તિની સાથે પૂજિત છે, તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ અને મારી અભીષ્ટ વસ્તુનું પ્રદાન કરે॥ ૨૭-૨૯॥

બાલસૂર્યપ્રતીકાશં પુરુષાખ્યં પુરાતનમ્।
પૂર્વવક્ત્રાભિમાનં ચ શિવસ્ય પરમેષ્ઠિનઃ॥ ૩૦॥
શાન્ત્યાત્મકં મરુત્સંસ્થં શંભો પાદાર્ચને રતમ્।
પ્રથમં શિવબીજેષુ કલાસુ છ ચતુષ્કલમ્॥ ૩૧॥
પૂર્વભાગે મયા ભક્ત્યા શક્ત્યા સહ સમર્ચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છતુ॥ ૩૨॥

જે પ્રાતઃકાલે સૂર્યની જેમ અરુણ પ્રભાથી યુક્ત, પુરાતન, તત્પુરુષ નામથી વિખ્યાત, પરમેષ્ઠી શિવના પૂર્વવર્તી મુખના અભિમાની,

શાંતિ કલાસ્વરૂપ અથવા શાંતિકલામાં પ્રતિષ્ઠિત, વાયુમંડળમાં સ્થિત, શિવ-ચરણ પરાયણ, શિવના બીજોમાં પ્રથમ અને કલાઓમાં ચાર કલાઓથી યુક્ત છે, મેં પૂર્વ દિશામાં ભક્તિભાવથી શક્તિ સહિત જેનું પૂજન કર્યું છે, તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ શિવ મારી પ્રાર્થનાને સફળ કરે.॥ ૩૦-૩૨॥

અંજનાદિપ્રતીકાશમઘોરં ઘોરવિગ્રહમ્।
દેવસ્ય દક્ષિણં વક્ત્રં દેવદેવપદાર્ચકમ્॥ ૩૩॥
વિદ્યાપદં સમારૂઢં વહ્નિમંડલમધ્યગમ્।
દ્વિતીયં શિવબીજેષુ કલાસ્વષ્ટકલાન્વિતમ્॥ ૩૪॥
શંભોર્દક્ષિણદિગ્ભાગે શક્ત્યાસહ સમર્ચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મેં પ્રયચ્છતુ॥ ૩૫॥

જે અંજન વગેરેની સમાન શ્યામ, ઘોર શરીરવાળા અને અઘોર નામથી પ્રસિદ્ધ છે, મહાદેવજીના દક્ષિણ મુખના અભિમાની તથા દેવાધિદેવ શિવનાં ચરણોનો પૂજક છે, વિદ્યાકલા પર આરૂઢ અને અગ્નિમંડલની મધ્યમાં બિરાજમાન છે, શિવ બીજોમાં દ્વિતીય તથા કલાઓમાં અષ્ટકલાયુક્ત અને ભગવાન શિવના દક્ષિણ ભાગમાં શક્તિ સાથે પૂજિત છે, તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ મને મારી અભીષ્ટ વસ્તુનું પ્રદાન કરે.॥ ૩૩-૩૫॥

કુંકુમક્ષોદસંકાશં વામાખ્યં વરવેષધૃક્।
વક્ત્રમુત્તરમીશસ્યં પ્રતિષ્ઠિયાં પ્રતિષ્ઠિતમ॥ ૩૬॥
વારિમંડલમધ્યસ્યં મહાદેવાર્ચને રતમ્।
તુરીયં શિવબીજેષુ ત્રયોદશકલાન્વિતમ્॥ ૩૭॥
દેવસ્યોત્તરદિગ્ભાગે શક્ત્યા સહ સમર્ચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં એ પ્રયચ્છતુ॥ ૩૮॥

પ્રતિષ્ઠિત છે, જલના મંડલમાં બિર
મહાદેવજીની અર્ચનામાં તત્પર છે,
ચતુર્થ અને તેર કલાઓથી યુક
મહાદેવજીના ઉત્તરભાગમાં શક્તિ
થયા છે, તે પરમ પવિત્ર પરબ્રહ્મ
પૂર્ણ કરે.॥ ૩૬-૩૮॥

શંખકુન્દેન્દુધવલં સદ્યાખ્યં સૌમ્યલ
શિવસ્ય પશ્ચિમં વક્ત્રં શિવપાદાર્ચને
નિવૃત્તિપદનિષ્ઠં ચ પૃથિવ્યાં સમવ
તૃતીયં શિવબીજેષુ કલાભિરાષ્ટભિ
દેવસ્ય પશ્ચિમે ભાગે શક્ત્યાસહ સમ
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મે પ્ર

જે શંખ, કુન્દ અને ચંદ્રમા
સૌમ્ય તથા સદ્યોજાત નામે વિખ્યાત
શિવના પશ્ચિમ મુખના અભિ
શિવચરણોની અર્ચનામાં રત છે,
પ્રતિષ્ઠિત તથા પૃથ્વીમંડલમાં સ્થિ
બીજોમાં તૃતીય આઠ કલાઓથી
મહાદેવજીના પશ્ચિમ ભાગમાં શક્તિ
થયા છે, તે પરમ પવિત્ર પરબ્રહ
પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરે.॥ ૩૯-
શિવસ્ય તુ શિવાયાશ્ચ હૃન્મૂર્ત્તૌ શિવ
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય તે યે કામં પ્રય

શિવ અને શિવાની હૃદયરૂ
શિવભાવથી ભાવિત થઈ એ બં
શિરોધાર્ય કરીને મારો મનોરથ પૂર્ત્ત
શિવસ્ય ચ શિવાયાશ્ચ શિખામૂર્ત્તૌ શિ
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં તે મે કામં પ્રય

શિવસ્ય શિવાયાશ્ચ વર્મણા શિવભાવિતે।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં તે મે કામં પ્રયચ્છતામ્॥ ૪૪॥

શિવ અને શિવાની કવચરૂપા મૂર્તિઓ શિવાભાવથી ભાવિત થઈને શિવ-પાર્વતીની આજ્ઞાનો સત્કાર કરીને મારી કામના સફળ કરો.॥ ૪૪॥

શિવસ્ય ચ શિવાયાશ્ચ નેત્રમૂર્તી શિવાશ્રિતે।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં તે મે કામં પ્રયચ્છતામ્॥ ૪૫॥

શિવ અને શિવાની નેત્રરૂપા મૂર્તિઓ શિવને આશ્રિત રહીને એ બંનેની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને મારા મનોરથ પ્રદાન કરો.॥ ૪૫॥

અસ્ત્રમૂર્તી ચ શિવયોર્નિત્યમર્ચનતત્પરે।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં તે મે કામં પ્રયચ્છતામ્॥ ૪૬॥

શિવા અને શિવાની અસ્ત્રરૂપા મૂર્તિઓ નિત્ય એ બંનેના અર્ચનમાં તત્પર રહી એમની આજ્ઞાનો સત્કાર કરતાં મારી અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૪૬॥

વામો જ્યેષ્ઠસ્તથા રુદ્રઃ કાલો વિકરણસ્તથા।
બલો વિકરણશ્ચૈવ બલપ્રમથનઃ પરઃ॥ ૪૭॥
સર્વભૂતસ્ય દમનસ્તાદૃશાશ્ચાષ્ટશક્તયઃ।
પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છન્તુ શિવયોરેવ શાસનાત્॥ ૪૮॥

વામ, જ્યેષ્ઠ, રુદ્ર, કાલ, વિકરણ, બલવિકરણ, બલપ્રમથન તથા સર્વભૂતદમન—એ આઠ શિવમૂર્તિઓ તથા એમની એવી જ આઠ શક્તિઓ—વામા, જ્યેષ્ઠા, રુદ્રાણી, કાલી, વિકરણી, બલવિકરણી, બલપ્રમથની તથા સર્વભૂતદમની—એ બધું શિવ અને શિવાના જ શાસનથી મને પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરે. ॥ ૪૭-૪૮॥

અથાનન્તશ્ચ સૂક્ષ્મશ્ચ શિવશ્ચાપ્યેકનેત્રકઃ।
એકરુદ્રસ્ત્રિમૂર્તિશ્ચ શ્રીકણ્ઠશ્ચ શિખણ્ડિકઃ॥ ૪૯॥
તથાષ્ટૌ શક્તયસ્તેષાં દ્વિતીયાવરણેઽર્ચિતાઃ।
તે મે કામં પ્રયચ્છન્તુ શિવયોરેવ શાસનાત્॥ ૫૦॥

અનંત, સૂક્ષ્મ, શિવ (અથવા શિવોત્તમ), એકનેત્ર, એકરુદ્ર, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠ અને શિખંડી-એ આઠ વિદ્યેશ્વર તથા એમની એવી જ આઠ શક્તિઓ—અનંતા, સૂક્ષ્મા, શિવા (અથવા શિવોત્તમા), એકનેત્રા, એકરુદ્રા, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠી અને શિખંડિની, જેમની દ્વિતીય આવરણમાં પૂજા થઈ છે, શિવા અને શિવના જ શાસનથી મારી મનઃકામના પૂર્ણ કરે. ॥ ૪૯-૫૦॥

ભવાદ્યા મૂર્તયશ્ચાષ્ટૌ તાસામપિ ચ શક્તયઃ।
મહાદેવાદયશ્ચાન્યે તપૈકાદશમૂર્તયઃ॥ ૫૧॥
શક્તિભિઃ સહિતાઃ સર્વે તૃતીયાવરણે સ્થિતાઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં દિશન્તુ ફલમીપ્સિતમ્॥ ૫૨॥

ભવ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ અને એમની શક્તિઓ તથા શક્તિઓ સહિત મહાદેવ વગેરે અગિયાર મૂર્તિઓ, જેમની સ્થિતિ ત્રીજા આવરણમાં છે, શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને અભીષ્ટ ફળ પ્રદાન કરે.॥ ૫૧-૫૨॥

વૃષરાજો મહાતેજા મહામેઘસમસ્વનઃ।
મેરુમન્દરકૈલાસહિમાદ્રિશિખરોપમઃ॥ ૫૩॥
સિતાભ્રશિખરાકારકકુદા પરિશોભિતઃ।
મહાભોગીન્દ્રકલ્પેન વાલેન ચ વિરાજિતઃ॥ ૫૪॥
રક્તાસ્યશૃઙ્ગચરણો રક્તપ્રાયવિલોચનઃ।
પીવરોન્નતસર્વાઙ્ગઃ સુચારુગમનોજ્જ્વલઃ॥ ૫૫॥
પ્રશસ્તલક્ષણઃ શ્રીમાન્ પ્રજ્વલન્મણિભૂષણઃ।
શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવયોર્ધ્વજવાહનઃ॥ ૫૬॥
તથા તચ્ચરણન્યાસપાવિતાપરવિગ્રહઃ।
ગોરાજપુરુષઃ શ્રીમાઞ્ શ્રીમચ્છૂલવરાયુધઃ।
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય સ મે કામં પ્રયચ્છતુ॥ ૫૭॥

જે વૃષભોના રાજા મહાતેજસ્વી, મહાનમેઘ સમાન શબ્દ કરનારા, મેરુ, મન્દરાચલ, કૈલાસ અને હિમાલયના શિખરની જેમ ઊંચા અને ઉજ્જવળ વર્ણવાળા છે, શ્વેત વાદળોના શિખરની

જેમ ઊંચા ककुदથી (શિખર બળદની ખૂંધ, ઉત્તમ, મુખ્ય વગેરે અર્થ) શોભે છે, મહાનાગરાજ (શેષ)ના શરીરની જેમ પૂછડી જેની શોભા વધારે છે, જેનાં મુખ, શિંગડું, અને પગ પણ લાલ છે, નેત્ર પણ ઘણું કરીને લાલ છે, જેનાં બધાં અંગ મોટાં અને ઉન્નત છે, જે પોતાની મનોહર ચાલથી બહુ શોભા પામે છે, જેમનામાં ઉત્તમ લક્ષણ વિદ્યમાન છે, જે ચમકીલાં મણિમય આભૂષણોથી વિભૂષિત છે અને અત્યંત દીપ્તિમાન જણાય છે, જે ભગવાન શિવને પ્રિય છે અને શિવમાં જ અનુરક્ત રહે છે, શિવ અને શિવા બંનેના જે ધ્વજ અને વાહન છે તથા એમના ચરણોના સ્પર્શથી જેનો પૃષ્ઠભાગ પરમ પવિત્ર થઈ ગયો છે, જે ગાયોના રાજપુરુષ છે, તે શ્રેષ્ઠ અને ચમકતું ત્રિશૂલ ધારણ કરનારા નંદિકેશ્વર વૃષભ શિવ અને શિવાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૫૨-૫૭॥

नन्दीश्वरो महातेजा नगेन्द्रतनयात्मजा।
सनारायणकैर्देवैर्नित्यमभ्यर्च्य वन्दितः॥ ५८॥
शर्वस्यान्तः पुरद्वारि साद्धं परिजनैः स्थित।
सर्वेश्वरसमप्रख्यः सर्वासुरविमर्दनः॥ ५९॥
सर्वेषां शिवधर्माणामध्यक्षत्वेऽभिषेचितः।
शिवप्रियः शिवासक्तः श्रीमच्छूलवरायुधः॥ ६०॥
शिवाश्रितेषु संसक्तस्त्वनुरक्तश्च तैरपि।
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां स मे कामं प्रयच्छतु॥ ६१॥

જે ગિરિરાજનંદિની પાર્વતી માટે પુત્રતુલ્ય પ્રિય છે, શ્રીવિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓ દ્વારા નિત્યપૂજિત અને વંદિત છે, ભગવાન શંકરના અંતઃપુરના દ્વાર પર પરિજનો સાથે ઊભા રહે છે, સર્વેશ્વર શિવની જેમ જ તેજસ્વી છે તથા સમસ્ત અસુરોને કચડી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે, શિવ ધર્મનું પાલન કરનારા સંપૂર્ણ શિવભોક્તાના અધ્યક્ષપદ પર જેમનો અભિષેક થયો છે, જે ભગવાન શિવના પ્રિય, શિવમાં જ અનુરક્ત તથા તેજસ્વી ત્રિશૂલ નામનું શ્રેષ્ઠ આયુધ ધારણ કરનારા છે, ભગવાન શિવના શરણાગત ભક્તો પર જેમનો સ્નેહ છે તથા શિવભક્તોનો પણ જેમનામાં અનુરાગ છે, તે મહાતેજસ્વી નંદીશ્વર શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને મને મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૫૮-૬૧॥

महाकालो महाबाहुर्महादेव ईवापरः।
महादेवाश्रितानां तु नित्यमेवाभिरक्षतु॥ ६२॥

બીજા મહાદેવજી સમાન મહાતેજસ્વી મહાબાહુ મહાકાલ મહાદેવજીને શરણાગત ભક્તોની નિત્ય જ રક્ષા કરે.॥ ૬૨॥

शिवप्रियः शिवासक्तः शिवयोरर्चकः सदा॥ ६३॥
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां स मे दिशतु काङ्क्षितम्॥ ६३॥

તે ભગવાન શિવના પ્રિય છે, ભગવાન શિવમાં એમની આસક્તિ છે તથા જે સદાયે શિવપાર્વતીના પૂજક છે, એટલા માટે શિવા અને શિવની આજ્ઞાનો આદર કરીને મને મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૬૩॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः शास्ता विष्णोः परा तनुः।
महामोहात्मतनयो मधुमांसासवप्रियः।
तयोराज्ञां पुरस्कृत्य स मे कामं प्रयच्छतु॥ ६४॥

જે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના તાત્ત્વિક અર્થના જ્ઞાતા, ભગવાન વિષ્ણુના બીજા સ્વરૂપ, સૌના શાસક તથા મહામોહાત્મા કદ્રૂના પુત્ર છે, મધુ અને ફળનો ગર્ભ અને આસવ જેમને પ્રિય છે, તે નાગરાજ ભગવાન શેષ ભગવાન શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞાને સામે રાખીને મારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરે.॥ ૬૪॥

ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा चण्डविक्रमा॥ ६५॥

એતા વૈ માતરઃ સપ્ત સર્વલોકસ્ય માતરઃ।
પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છન્તુ પરમેશ્વરશાસનાત્॥ ૬૬॥

બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, માહેન્દ્રી તથા પ્રચંડ પરાક્રમશાલિની ચામુંડા દેવી-એ સર્વલોકજનની સાત માતાઓ પરમેશ્વર શિવના આદેશથી મારી પ્રાર્થિત વસ્તુ પ્રધાન કરે.॥ ૬૫-૫૫॥

મત્તમાતઙ્ગવદનો ગઙ્ગોમાશંકરાત્મજઃ।
આકાશદેહો દિગ્બાહુઃ સોમસૂર્યાગ્નિલોચનઃ॥ ૬૭॥
એરાવતાદિભિર્દિવ્યૈર્દિગ્ગજૈર્નિત્યમર્ચિતઃ।
શિવજ્ઞાનમદોદ્ભિન્નશિદશાનામવિઘ્નકૃત્॥ ૬૮॥
વિઘ્નકૃચ્ચાસુરાદીનાં વિઘ્નેશઃ શિવભાવિતઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં સ મે દિશતુ કાઙ્ક્ષિતમ્॥ ૬૯॥

જેમને મતવાલા હાથી જેવું મુખ છે; જે ગંગા, ઉમા અને શિવના પુત્ર છે, આકાશ જેમનું શરીર છે, દિશાઓ ભુજાઓ છે તથા ચંદ્રમા, સૂર્ય અને અગ્નિ જેનાં ત્રણ નેત્ર છે; ઐરાવત વગેરે દિવ્ય દિગ્ગજ જેની નિત્ય પૂજા કરે છે, જેના મસ્તકેથી શિવજ્ઞાનમય મદની ધારા વહેતી રહેતી હોય છે, જે દેવતાઓનાં વિઘ્નોનું નિવારણ કરે અને અસુર વગેરેનાં કાર્યોમાં વિઘ્ન નાખે, તે વિઘ્નરાજ ગણેશ શિવથી ભાવિત થઈ શિવા અને શિવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મારા મનોરથ પ્રદાન કરે॥ ૬૭-૬૯॥

ષણ્મુખઃ શિવસમ્ભૂતઃ શક્તિવજ્રધરઃ પ્રભુઃ।
અગ્નેશ્ચ તનયો દેવો હ્યપર્ણાતનયઃ પુનઃ॥ ૭૦॥
ગઙ્ગાયાશ્ચ ગણામ્બાયાઃ કૃત્તિકાનાં તથૈવ ચ।
વિશાખેન ચ શાખેન નૈગમેયેન ચાવૃતઃ॥ ૭૧॥
ઇન્દ્રજિચ્ચેન્દ્રસેનાનીસ્તારકાસુરજિત્તથા।
શૈલાનાં મેરુમુખ્યાનાં વેધકશ્ચ સ્વતેજસા॥ ૭૨॥
તપ્તચામીકરપ્રખ્યઃ શતપત્રદલેક્ષણઃ।
કુમારઃ સુકુમારાણાં રુપોદાહરણં મહત્॥ ૭૩॥
શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવપાદાર્ચકઃ સદા।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં સ મે દિશતુ કાઙ્ક્ષિતમ્॥ ૭૪॥

જેમને છ મુખ છે, ભગવાન શિવથી જેમની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે શક્તિ અને વજ્ર ધારણ કરનારા પ્રભુ છે, અગ્નિના પુત્ર તથા અપર્ણા (શિવા)ના બાળક છે; ગંગા, ગણામ્બા તથા કૃત્તિકાઓના પણ પુત્ર છે; વિશાખ, શાખ અને નૈગમેય-એ ત્રણે ભાઈઓથી જે સદા ઘેરાયેલા રહે છે, જે ઇન્દ્ર વિજયી, ઇન્દ્રના સેનાપતિ તથા તારકાસુરને પરાસ્ત કરનારા છે; જેમણે પોતાની શક્તિથી મેરુ વગેરે પર્વતોને છેદી નાખ્યા છે, જેમની અંગકાંતિ તપાવેલા સુવર્ણસમાન છે, નેત્ર પ્રફુલ્લ કમળ સમાન સુંદર છે, કુમાર નામે જેમની પ્રસિદ્ધિ છે, જે સુકુમારોના રૂપથી સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે; શિવના પ્રિય, શિવમાં અનુરક્ત તથા શિવ-ચરણોની નિત્ય અર્ચના કરનારા છે; સ્કંદ, શિવ અને શિવાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને મનોવાંછિત વસ્તુઓ આપો.॥ ૭૦-૭૪॥

જયેષ્ઠા વરિષ્ઠા વરદા શિવયોર્યજને રતા।
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય સા મે દિશતુ કાઙ્ક્ષિતમ્॥ ૭૫॥

સર્વશ્રેષ્ઠ અને વરદાયિની જયેષ્ઠા દેવી, જે સદા ભગવાન શિવ અને પાર્વતીના પૂજનમાં લાગી રહ્યાં છે, એ બંનેની આજ્ઞા માનીને મને મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૭૫॥

ત્રૈલોક્યવન્દિતા સાક્ષાદૂલ્કાકારા ગણામ્બિકા।
જગત્સૃષ્ટિવિવૃદ્ધ્યર્થં બ્રહ્મણાભ્યર્થિતા શિવાત્॥ ૭૬॥
શિવાયાઃ પ્રવિભક્તાયા ભ્રુવોરન્તરનિસ્મૃતા।
દાક્ષાયણી સતી મેના તથા હૈમવતી ઘુમા॥ ૭૭॥
કૌશિકયાશ્ચૈવ જનની ભદ્રકાલ્યાસ્તથૈવ ચ।
અપર્ણાયાશ્ચ જનની પાટલાયાસ્તથૈવ ચ॥ ૭૮॥
શિવાર્ચનરતા નિત્યં રુદ્રાણી રુદ્રવલ્લભા।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં સા મે દિશતુ કાઙ્ક્ષિતમ્॥ ૭૯॥

દિવાકરષડઙ્ગાનિ દીપ્તાદ્યાશ્ચાષ્ટશક્તયઃ॥ ૧૦૨॥
આદિત્યો ભાસ્કરો ભાનૂ રવિશ્ચેત્યનુપૂર્વશઃ।
અર્કો બ્રહ્મા તથા રુદ્રો વિષ્ણુશ્ચાદિત્યમૂર્તયઃ॥ ૧૦૩॥
વિસ્તરા સુતરા બોધિન્યાપ્યાયિન્યપરાઃ પુનઃ।
ઉષા પ્રભા તથા પ્રાજ્ઞા સંધ્યા ચેત્યપિ શક્તયઃ॥ ૧૦૪॥
સોમાદિકેતુપર્યન્તા ગ્રહાશ્ચ શિવભાવિતાઃ।
શિવયોરાજ્ઞયા નુન્ના મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૦૫॥
અથ વા દ્વાદશાદિત્યાસ્તથા દ્વાદશ શક્તયઃ।
ઋષયો દેવગન્ધર્વાઃ પન્નગાપ્સરસાં ગણાઃ॥ ૧૦૬॥
ગ્રામણ્યશ્ચ તથા યક્ષા રાક્ષસાશ્ચ સુરાસ્તથા।
સપ્ત સપ્તગણાશ્ચૈતે સપ્તચ્છન્દોમયા હયાઃ॥ ૧૦૭॥
વાલખિલ્યાદયશ્ચૈવ સર્વે શિવપદાર્ચકાઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૦૮॥

સૂર્યદેવ સાથે સંબંધ રાખનારાં છએ છ અંગ, એમની દીપ્તા આદિ આઠ શક્તિઓ; આદિત્ય, ભાસ્કર, ભાનુ, રિવ, અર્ક, બ્રહ્મા, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ-એ આઠ આદિત્યમૂર્તિઓ અને એમની વિસ્તરા, સુતરા, બોધિની, આપ્યાયિની તથા એ ઉપરાંત ઉષા, પ્રભા, પ્રાજ્ઞા અને સંધ્યાએ શક્તિઓ; ચંદ્રમાથી લઈને કેતુપર્યંત શિવભાવિત ગ્રહ, બાર આદિત્ય, એમની બાર શક્તિઓ તથા ઋષિ, દેવતા, ગંધર્વ, નાગ, અપ્સરાઓનો સમૂહ, ગ્રામણી (અગુવા), યક્ષ, રાક્ષસ-એ સાત-સાત સંખ્યાવાળા ગણ, સાત છંદોમય અશ્વ, વાલખિલ્ય આદિ મુનિ એ બધાયે ભગવાન શિવના ચરણારવિંદોની અર્ચના કરનારા છે. આ લોકો શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞાનો આદર કરીને મને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૦૨-૧૦૮॥

બ્રહ્માથ દેવદેવસ્ય મૂર્તિર્ભૂમણ્ડલાધિપઃ।
ચતુઃષષ્ટિગુણૈશ્વર્યો બુદ્ધિતત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતઃ॥ ૧૦૯॥
નિર્ગુણો ગુણસંકીર્ણસ્તથૈવ ગુણકેવલઃ।
અવિકારાત્મકો દેવસ્તતઃ સાધારણ પુરઃ॥ ૧૧૦॥
અસાધારણકર્મા ચ સૃષ્ટિસ્થિતિલયક્રમાત્।
એવં ત્રિધા ચતુર્ધા ચ વિભક્તઃ પઞ્ચધા પુનઃ॥ ૧૧૧॥
ચતુર્થાવરણે શમ્ભોઃ પૂજિતશ્ચ સહાનુગૈઃ।
શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવપાદાર્ચને રતઃ॥ ૧૧૨॥
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં સ મે દિશતુ મઙ્ગલમ્।

બ્રહ્માજી દેવાધિદેવ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. ભૂમંડલના અધિપતિ છે. ચોસઠ ગુણોના ઐશ્વર્યથી યુક્ત છે અને બુદ્ધિતત્ત્વમાં ગુણોથી સંપન્ન છે, સદ્‌ગુણ-સમૂહરૂપ છે, નિર્વિકાર દેવતા છે. એમની સામે બીજા બધા લોકો સાધારણ છે. સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના ક્રમથી એમનાં બધાં કર્મ અસાધારણ છે. આ રીતે એ ત્રણ, ચાર અને પાંચ આવરણો અથવા સ્વરૂપોમાં વિભક્ત છે ભગવાન શિવના ચોથા આવરણમાં અનુચરો સહિત એમની પૂજા થઈ છે; એ શિવના પ્રિય, શિવમાં જ આસક્ત તથા શિવનાં ચરણારવિન્દોની અર્ચનામાં તત્પર છે; એવા બ્રહ્મદેવ શિવા અને શિવની આજ્ઞાનો સત્કાર કરીને મને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૦૯ થી ૧૧૨ ½॥

હિરણ્યગર્ભો લોકેશો વિરાટ્ કાલશ્ચ પૂરુષઃ॥ ૧૧૩॥
સનત્કુમારઃ સનકઃ સનન્દશ્ચ સનાતનઃ।
પ્રજાનાં પતયશ્ચૈવ દક્ષાદ્યા બ્રહ્મસૂનવઃ॥ ૧૧૪॥
એકાદશ સપત્નીકા ધર્મઃ સંકલ્પ એવ ચ।
શિવાર્ચનરતાશ્ચૈતે શિવભક્તિપરાયણાઃ॥ ૧૧૫॥
શિવાજ્ઞાવશગાઃ સર્વે દિશન્તુ મમ મઙ્ગલમ્।

હિરણ્યગર્ભ, લોકેશ, વિરાટ્ કાલપુરુષ, સનત્કુમાર, સનક, સનન્દન, સનાતન, દક્ષ વગેરે બ્રહ્મપુત્ર, અગિયાર પ્રજાપતિ અને એમની પત્નીઓ, ધર્મ તથા સંકલ્પ એ બધાયે શિવની અર્ચનામાં તત્પર રહેનારા અને શિવભક્તિપરાયણ છે, અતઃ શિવની આજ્ઞાથી અધીન થઈ મુજને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૧૩ થી ૧૧૫ ½॥

ચત્વારશ્ચ તથા વેદાઃ સેતિહાસપુરાણકાઃ॥ ૧૧૬॥
ધર્મશાસ્ત્રાણિ વિદ્યાભિર્વૈદિકીભિઃ સમન્વિતાઃ।
પરસ્પરાવિરુદ્ધાર્થાઃ શિવપ્રકૃતિપાદકાઃ॥ ૧૧૭॥
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે।

ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદિક વિદ્યાઓ-એ બધાં એકમાત્ર શિવનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારાં છે; તેથી એમનું તાત્પર્ય એકબીજાની વિરુદ્ધ નથી. એ બધા શિવ અને શિવાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મારું મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૧૬ થી ૧૧૭ ½॥

અથ રુદ્રો મહાદેવઃ શમ્ભોર્મૂર્તિર્ગરીયસી॥ ૧૧૮॥
વાહ્નેયમણ્ડલાધીશઃ પૌરુષૈશ્વર્યવાન્ પ્રભુઃ।
શિવાભિમાનસમ્પન્નો નિર્ગુણસ્ત્રિગુણાત્મકઃ॥ ૧૧૯॥
કેવલં સાત્ત્વિકશ્ચાપિ રાજસશ્ચૈવ તામસઃ।
અવિકારરતઃ પૂર્વં તતસ્તુ સમવિક્રિયઃ॥ ૧૨૦॥
અસાધારણકર્મા ચ સૃષ્ટ્યાદિકરણાત્પૃથક્।
બ્રહ્મણોઽપિ શિરશ્છેત્તા જનકસ્તસ્ય તત્સુતઃ॥ ૧૨૧॥
જનકસ્તનયશ્ચાપિ વિષ્ણોરપિ નિયામકઃ।
બોધકશ્ચ તયોર્નિત્યમનુગ્રહકરઃ પ્રભુઃ॥ ૧૨૨॥
અણ્ડસ્યાન્તર્બહિર્વર્તી રુદ્રો લોકદ્વયાધિપઃ।
શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવપાદાર્ચને રતઃ॥ ૧૨૩॥
શિવસ્યાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય સ મે દિશતુ મઙ્ગલમ્।

મહાદેવ રુદ્ર શંભુની સૌથી ગરિષ્ઠ મૂર્તિ છે. તે અગ્નિમંડળના અધીશ્વર છે. સમસ્ત પુરુષાર્થો અને ઐશ્વર્યોથી સંપન્ન છે, સર્વસમર્થ છે. એમનામાં શિવતત્ત્વનું અભિમાન જાગ્રત છે. તે નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ ત્રિગુણરૂપ છે. કેવળ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પણ છે. એ પહેલાંથી જ નિર્વિકાર છે. બધું જ એમની સૃષ્ટિ છે. સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરવાને કારણે એમનું કર્મ અસાધારણ મનાય છે. એ બ્રહ્માજીનું પણ મસ્તક છેદન કરનારા છે. બ્રહ્માજીના પિતા અને પુત્ર પણ છે. આ રીતે વિષ્ણુના પણ જનક છે અને પુત્ર છે તથા તેમને નિયંત્રણમાં રાખનારા છે. આ એ બંને બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને જ્ઞાન આપનારા છે તથા નિત્ય એમના ઉપર અનુગ્રહ રાખનારા છે. એ પ્રભુ બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર પણ વ્યાપ્ત છે તથા આલોક અને પરલોક—બંને લોકોના અધિપતિ રુદ્ર છે. એ શિવના પ્રિય છે, શિવમાં જ આસક્ત તથા શિવનાં જ ચરણારવિન્દોની અર્ચનામાં તત્પર છે, તેથી શિવની આજ્ઞાને સામે રાખીને મારું મંગલ કરે.॥ ૧૧૮ થી ૧૨૩ ½॥

તસ્ય બ્રહ્મ ષડઙ્ગાનિ વિદ્યેશાનાં તથાષ્ટકમ્॥ ૧૨૪॥
ચત્વારો મૂર્તિભેદાશ્ચ શિવપૂર્વાઃ શિવાર્ચકાઃ।
શિવો ભવો હરશ્ચૈવ મૃડશ્ચૈવ તથાપરઃ।
શિવસ્યાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૨૫॥

ભગવાન શંકરના સ્વરૂપભૂત ઈશાનાદિ બ્રહ્મ, હૃદયાદિ છ અંગ, આઠ વિદ્યેશ્વર, શિવ આદિ ચાર મૂર્તિભેદ—શિવ, ભવ, હર અને મૃડ એ બધાયે શિવના પૂજક છે. એ લોકો શિવની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને અને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૨૪-૧૨૫॥

અથ વિષ્ણુર્મહેશસ્ય શિવસ્યૈવ પરા તનુઃ।
વારિતત્ત્વાધિપઃ સાક્ષાદવ્યક્તપદસંસ્થિતઃ॥ ૧૨૬॥
નિર્ગુણઃ સત્ત્વબહુલસ્તથૈવ ગુણકેવલઃ।
અવિકારાભિમાની ચ ત્રિસાધારણવિક્રિયઃ॥ ૧૨૭॥
અસાધારણકર્મા ચ સૃષ્ટ્યાદિકરણાત્પૃથક્।
દક્ષિણાઙ્ગભવેનાપિ સ્પર્ધમાનઃ સ્વયમ્ભુવા॥ ૧૨૮॥
આદ્યેન બ્રહ્મણા સાક્ષાત્સૃષ્ટઃ સ્રષ્ટા ચ તસ્ય તુ।
અણ્ડસ્યાન્તર્બહિર્વર્તી વિષ્ણુર્લોકદ્વયાધિપઃ॥ ૧૨૯॥
અસુરાન્તકરશ્ચક્રી શાકસ્યાપિ તથાનુજઃ।
પ્રાદુર્ભૂતશ્ચ દક્ષસ્ય ભૃગુશાપચ્છલાદિહ॥ ૧૩૦॥
ભૂભારનિગ્રહાર્થાય સ્વેચ્છયાવાતરત્ ક્ષિતૌ।
અપ્રમેયબલો માયી માયયા મોહયઞ્જગત્॥ ૧૩૧॥

મૂર્તિં કૃત્વા મહાવિષ્ણું સદાવિષ્ણુમથાપિ વા।
વૈષ્ણવૈઃ પૂજિતો નિત્યં મૂર્તિત્રયમયાસને॥ ૧૩૨॥
શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવપાદાર્ચને રતઃ।
શિવસ્યાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય સ મે દિશતુ મઙ્ગલમ્॥ ૧૩૩॥

ભગવાન વિષ્ણુ મહેશ્વર શિવનું જ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. તે જલતત્ત્વના અધિપતિ અને સાક્ષાત્ અવ્યક્ત પદ પર પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે. એમનામાં દિવ્ય સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા છે, તથા એ વિશુદ્ધ ગુણસ્વરૂપ છે. એમનામાં નિર્વિકાર રૂપતાનું અભિમાન છે. સાધારણતયા ત્રણે લોકો એમની કૃતિ છે. સૃષ્ટિ, પાલન વગેરે કરવાને કારણે એમનાં કર્મ અસાધારણ છે. તે રુદ્રના દક્ષિણ-અંગથી પ્રગટ થયેલા સ્વયંભૂની સાથે એક સમયે સ્પર્ધા કરી ચૂક્યા છે. સાક્ષાત્ આદિબ્રહ્મા દ્વારા ઉત્પાદિત થઈને પણ તે એમના પણ ઉત્પાદક છે. બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છે. એટલા માટે વિષ્ણુ કહેવાય છે. બંને લોકોના અધિપતિ છે. અસુરોનો અંત કરનારા, ચક્રધારી તથા ઇન્દ્રના પણ નાના ભાઈ છે. દશ અવતાર-વિગ્રહોના રૂપમાં અહીં પ્રગટ થયા છે. ભૃગુના શાપને બહાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે એમણે સ્વેચ્છાથી આ ભૂતલ પર અવતાર લીધો છે. એમનું બલ અપ્રમેય છે. તે માયાવી છે અને પોતાની માયાથી જગતને મોહિત કરે છે, એમણે મહાવિષ્ણુ અથવા સદાવિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કરીને ત્રિમૂર્તિમય આસન પર વૈષ્ણવો દ્વારા નિત્યપૂજા પ્રાપ્ત કરી છે. તે શિવના પ્રિય છે, શિવમાં જ આસક્ત તથા શિવનાં ચરણોની અર્ચનામાં તત્પર છે. તે શિવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને મંગલનું પ્રદાન કરો.॥ ૧૨૬-૧૩૩॥

વાસુદેવોઽનિરુદ્ધશ્ચ પ્રદ્યુમ્નશ્ચ તતઃ પરઃ।
સંકર્ષણઃ સમાખ્યાતશ્ચતસ્રો મૂર્તયો હરેઃ॥ ૧૩૪॥
મત્સ્યઃ કૂર્મો વરાહશ્ચ નારસિંહોઽથ વામનઃ।
રામત્રયં તથા કૃષ્ણો વિષ્ણુસ્તુરગવક્ત્રકઃ॥ ૧૩૫॥
ચક્રં નારાયણસ્યાસ્ત્રં પાઞ્ચજન્યં ચ શાર્ઙ્ગકમ્।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૩૬॥

વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન તથા સંકર્ષણ-એ શ્રીહરિની ચાર વિખ્યાત મૂર્તિઓ (વ્યૂહ) છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ, શ્રીકૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હયગ્રીવ, ચક્ર, નારાયણાસ્ત્ર, પાંચજન્ય અને શાર્ઙ્ગધનુષ—એ બધાંય શિવ અને શિવાની આજ્ઞાનો સત્કાર કરીને મને મંગલ પ્રદાન કરો.॥ ૧૩૪-૧૩૬॥

પ્રભા સરસ્વતી ગૌરી લક્ષ્મીશ્ચ શિવભાવિતા।
શિવયોઃ શાસનાદેતા મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૩૭॥

પ્રભા, સરસ્વતી, ગૌરી તથા શિવ પ્રતિ ભક્તિભાવ રાખનારાં લક્ષ્મી-એ શિવ અને શિવાના આદેશથી મારું મંગલ કરે॥ ૧૩૭॥

ઇન્દ્રોઽગ્નિશ્ચ યમશ્ચૈવ નિર્ઋતિર્વરુણસ્તથા।
વાયુઃ સોમઃ કુબેરશ્ચ તથેશાનસ્ત્રિશૂલભૃક્॥ ૧૩૮॥
સર્વે શિવાર્ચનરતાઃ શિવસદ્ભાવભાવિતાઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં મઙ્ગલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૩૯॥

ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ, કુબેર તથા ત્રિશૂલધારી ઈશાન - એ બધાય શિવ સદ્ભાવથી ભાવિત થઈને શિવાર્ચનમાં તત્પર રહે છે. એ શિવ અને શિવાની આજ્ઞાનો આદર માનીને મને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૩૮-૧૩૯॥

ત્રિશૂલમથ વજ્રં ચ તથા પરશુસાયકૌ।
ખડ્ગપાશાઙ્કુશાશ્ચૈવ પિનાકશ્ચાઽનુત્તમઃ॥ ૧૪૦॥
દિવ્યાન્યાયુધાનિ દેવસ્ય દેવ્યાશ્ચૈતાનિ નિત્યશઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં રક્ષાં કુર્વન્તુ મે સદા॥ ૧૪૧॥

ત્રિશૂલ, વજ્ર, પરશુ, બાણ, ખડ્ગ પાશ, અંકુશ અને શ્રેષ્ઠ આયુધ પિનાક - એ મહાદેવ

તથા મહાદેવીનાં દિવ્ય આયુધ શિવ અને શિવાની આજ્ઞાના નિત્ય સત્કાર કરીને સદા મારી રક્ષા કરો.॥ ૧૪૦-૧૪૧॥

વૃષરૂપધરો દેવઃ સૌરભેયો મહાબલઃ।
વડવાખ્યાનલસ્પર્દ્ધી પઞ્ચગોમાતૃભિર્વૃતઃ॥ ૧૪૨॥
વાહનત્વમનુપ્રાપ્તસ્તપસા પરમેશયોઃ।
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય સ મે કામં પ્રયચ્છતુ॥ ૧૪૩॥

વૃષભરૂપધારી દેવ, જે સુરભિના મહાબલી પુત્ર છે, વડવાનલ સાથે હોડમાં ઊતરે છે, પાંચ ગાયમાતાથી ઘેરાયેલા રહે છે અને પોતાની તપસ્યાના પ્રભાવથી પરમેશ્વર શિવ અને પરમેશ્વરી શિવાના વાહન થાય છે, એ બંનેની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરે.॥ ૧૪૨-૧૪૩॥

નન્દા સુનન્દા સુરભિઃ સુશીલા સુમનાસ્તથા।
પઞ્ચ ગોમાતરસ્ત્વેતાઃ શિવલોકે વ્યવસ્થિતાઃ॥ ૧૪૪॥
શિવભક્તિપરા નિત્યં શિવાર્ચનપરાયણાઃ।
શિવયોઃ શાસનાદેવ દિશન્તુ મમ વાઞ્છિતમ્॥ ૧૪૫॥

નંદા, સુનંદા, સુરભિ, સુશીલા અને સુમના-એ પાંચ ગોમાતાઓ સદા શિવલોકમાં નિવાસ કરે છે. એ બધી યે નિત્ય શિવાર્ચનમાં રત રહે છે અને શિવભક્તિ પરાયણા છે, તેથી શિવ અને શિવાના આદેશથી જ મારી ઇચ્છાની પૂર્તિ કરે.॥ ૧૪૪-૧૪૫॥

ક્ષેત્રપાલો મહાતેજા નીલજીમૂતસંનિભઃ।
દંષ્ટ્રાકરાલવદનઃ સ્ફુરદ્રક્તાધરોજ્જ્વલઃ॥ ૧૪૬॥
રક્તોર્ધ્વમૂર્દ્ધજઃ શ્રીમાન્ ભ્રુકુટીકુટિલેક્ષણઃ।
રક્તવૃત્તત્રિનયનઃ શશિપન્નગભૂષણઃ॥ ૧૪૭॥
નગ્નસ્ત્રિશૂલાપાશાસિકપાલોદ્યતપાણિકઃ ।
ભૈરવો ભૈરવૈઃ સિદ્ધૈર્યોગિનીભિશ્ચ સંવૃતઃ॥ ૧૪૮॥
ક્ષેત્રે ક્ષેત્રસમાસીનઃ સ્થિતો યો રક્ષકઃ સતામ્।
શિવપ્રણામપરમઃ શિવસદ્ભાવભાવિતઃ॥ ૧૪૯॥
શિવાશ્રિતાન્ વિશેષેણ રક્ષન્ પુત્રાનિવૌરસાન્।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં સ મે દિશતુ મઙ્ગલમ્॥ ૧૫૦॥

ક્ષેત્રપાલ મહાન તેજસ્વી છે, એમની અંગકાંતિ નીલ મેઘ જેવી છે અને મુખ દાઢોને કારણે વિકરાળ જણાય છે. એમના લાલ લાલ હોઠ ફરક્યા કરે છે, જેથી એમની શોભા વધી જાય છે, એમના માથાના વાળ પણ લાલ અને ઉપર ઊઠેલા છે. તે તેજસ્વી છે, એમની ભ્રમરો તથા આંખો પણ વક્ર છે. તે લાલ અને ગોળાકાર ત્રણ નેત્ર ધારણ કરે છે. ચંદ્રમા અને સર્પ એમનાં આભૂષણ છે. તે સદા વસ્ત્રરહિત જ રહે છે તથા એમના હાથમાં ત્રિશૂલ, પાશ, ખડ્ગ અને કપાલ ઉઠાવેલાં રહે છે. તે ભૈરવ છે અને ભૈરવો, સિદ્ધો તથા યોગિનીઓથી ઘેરાયેલા રહે છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એમની સ્થિતિ છે. તે ત્યાં સત્પુરુષોના રક્ષક થઈને રહે છે. એમનું મસ્તક સદા શિવનાં ચરણોમાં નમેલું હોય છે, તે સદા શિવના સદ્ભાવથી ભાવિત છે તથા શિવના શરણાગત ભક્તોની ઔરસ પુત્રોની જેમ વિશેષ રક્ષા કરે છે. આવા પ્રભાવશાળી ક્ષેત્રપાલ શિવ અને શિવાની આજ્ઞાનો સત્કાર કરતાં મને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૪૬-૧૫૦॥

તાલજઙ્ઘાદયસ્તસ્ય પ્રથમાવરણેઽર્ચિતાઃ।
સત્કૃત્ય શિવયોરાજ્ઞાં ચત્વારઃ સમવન્તુ મામ્॥ ૧૫૧॥

તાલજંઘ વગેરે શિવના પ્રથમ આવરણમાં પૂજિત થયા છે, એ ચારે દેવતાઓ શિવની આજ્ઞાનો આદર કરીને મારી રક્ષા કરે.॥ ૧૫૧॥

ભૈરવાદ્યા યે ચાન્યે સમન્તાત્તસ્ય વેષ્ટિતાઃ।
તેઽપિ મામનુગૃહ્ણન્તુ શિવશાસનગૌરવાત્॥ ૧૫૨॥

જે ભૈરવ વગેરે તથા બીજા લોકો શિવને બધી બાજુએથી ઘેરીને સ્થિત છે, તે પણ શિવના

આદેશનું ગૌરવ કરીને મુજ પર અનુગ્રહ કરે.॥ ૧૫૨॥

નારદાદ્યાશ્ચ મુનયો દિવ્યા દેવૈશ્ચ પૂજિતાઃ।
સાધ્યા નાગાશ્ચ યે દેવા જનલોકનિવાસિનઃ॥ ૧૫૩॥
વિનિર્વૃત્તાધિકારાશ્ચ મહર્લોકનિવાસિનઃ।
સપ્તર્ષયસ્તથાન્યે વૈ વૈમાનિકગણૈઃ સહ॥ ૧૫૪॥
સર્વે શિવાર્ચનરતાઃ શિવાજ્ઞાવશવર્તિનઃ।
શિવયોરાજ્ઞયા મહ્યં દિશન્તુ સમકાઙ્ક્ષિતમ્॥ ૧૫૫॥

નારદ આદિ દેવપૂજિત દિવ્ય મુનિ, સાધ્ય, નાગ, જન લોકનિવાસી દેવતા, વિશેષાધિકારથી સંપન્ન મહર્લોક-નિવાસી, સપ્તર્ષિ તથા અન્ય વૈમાનિકગણ સદાશિવની અર્ચનામાં તત્પર રહે છે. એ બધા શિવની આજ્ઞાને અધીન છે, તેથી શિવા અને શિવની આજ્ઞાથી મને મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૧૫૩-૧૫૫॥

ગન્ધર્વાદ્યાઃ પિશાચાન્તાશ્ચતસ્રો દેવયોનયઃ।
સિદ્ધા વિદ્યાધરાદ્યાશ્ચ યેઽપિ ચાન્યે નભશ્ચરાઃ॥ ૧૫૬॥
અસુરા રાક્ષસાશ્ચૈવ પાતાલતલવાસિનઃ।
અનન્તાદ્યાશ્ચ નાગેન્દ્ર વૈનતેયાદયો દ્વિજાઃ॥ ૧૫૭॥
કૂષ્માણ્ડાઃ પ્રેતવેતાલા ગ્રહા ભૂતગણાઃ પરે।
ડાકિન્યશ્ચાપિ યોગિન્યઃ શાકિન્યશ્ચાપિ તાદૃશાઃ॥ ૧૫૮॥
ક્ષેત્રારામગૃહાદીનિ તીર્થાન્યાયતનાનિ ચ।
દ્વીપાઃ સમુદ્રા નદ્યશ્ચ નદાશ્ચાન્યે સરાંસિ ચ॥ ૧૫૯॥
ગિરયશ્ચ સુમેર્વાદ્યાઃ કાનનાનિ સમન્તતઃ।
પશવઃ પક્ષિણો વૃક્ષાઃ કૃમિકીટાદયો મૃગાઃ॥ ૧૬૦॥
ભુવનાન્યપિ સર્વાણિ ભુવનાનામધીશ્વરાઃ।
અણ્ડાન્યાવરણૈઃ સાર્દ્ધં માસાશ્ચ દશ દિગ્ગજાઃ॥ ૧૬૧॥
વર્ણાઃ પદાનિ મન્ત્રાશ્ચ તત્ત્વાન્યપિ સહાધિપૈઃ।
બ્રહ્માણ્ડધારકા રુદ્ર રુદ્રાશ્ચાન્યે સશક્તિકાઃ॥ ૧૬૨॥
યચ્ચ કિંચિજ્જગત્યસ્મિન્દૃષ્ટં ચાનુમિતં શ્રુતમ્।
સર્વં કામં પ્રયચ્છન્તુ શિવયોરેવ શાસનાત્॥ ૧૬૩॥

ગંધર્વોથી લઈને પિશાચપર્યન્ત જે ચાર દેવયોનિઓ છે, જે સિદ્ધો, વિદ્યાધર, અન્ય આકાશચારી, અસુર, રાક્ષસ, પાતાલ તલવાસી અનંત આદિનાગરાજ, ગરુડ આદિ દિવ્ય પક્ષી, કૂષ્માંડ, પ્રેત, વેતાલ, ગ્રહ, ભૂતગણ, ડાકિનીઓ, યોગિનીઓ, શાકિનીઓ તથા એના જેવી જ બીજી સ્ત્રીઓ, ક્ષેત્ર, આરામ (બગીચો), ગૃહ વગેરે તીર્થ, દેવમંદિર, દ્વીપ, સમુદ્ર, નદીઓ, નદ, સરોવર, સુમેરુ વગેરે પર્વત, બધે ફેલાયેલાં વનો, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, કૃમિ, કીટ વગેરે, મૃગ, સમસ્ત ભુવન, ભુવનેશ્વર, આવરણો સહિત બ્રહ્માંડ, બાર માસ, દશ દિગ્ગજ વર્ણ, પદ, મંત્ર, તત્ત્વ, એના અધિપતિ, બ્રહ્માંડધારક રુદ્ર, અન્ય રુદ્ર અને તેમની શક્તિઓ તથા આ જગતમાં જે કાંઈ પણ જણાય છે, સંભળાય છે, અનુમાન કરાય છે. તે બધું જ શિવા અને શિવની આજ્ઞાથી મારા મનોરથ પૂર્ણ કરે.॥ ૧૫૬-૧૬૩॥

અથ વિદ્યા પરા શૈવી પશુપાશવિમોચિની।
પઞ્ચાર્થસંહિતા દિવ્યા પશુવિદ્યાભહિષ્કૃતા॥ ૧૬૪॥
શાસ્ત્રં ચ શિવધર્માખ્યં ધર્માખ્યં ચ તદુત્તરમ્।
શૈવાખ્યં શિવધર્માખ્યં પુરાણં શ્રુતિસમ્મિતમ્॥ ૧૬૫॥
શૈવાગમાશ્ચ યે ચાન્યે કામિકાદ્યાશ્ચતુર્વિધાઃ।
શિવાખ્યામવિશેષેણ ઉત્કૃત્યેહ સમર્ચિતા॥ ૧૬૬॥
તાભ્યામેવ સમાજ્ઞાતા મમાભિપ્રેતસિદ્ધયે।
કર્મેદમનુમન્યન્તાં સફલં સાધ્વનુષ્ઠિતમ્॥ ૧૬૭॥

જે પંચ-પુરુષાર્થ સ્વરૂપા હોવાથી પંચાર્થા કહેવાય છે, જેનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે તથા જે પશુવિદ્યાની કોટિથી બહાર છે, તે પશુઓને પાશથી મુક્ત કરાવનારી શૈવી પરા વિદ્યા, શિવધર્મશાસ્ત્ર, શૈવધર્મ, શ્રુતિસમ્મત શિવસંજ્ઞકપુરાણ, શૈવાગમ તથા ધર્મ-કામાદિ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ, જેને શિવ અને શિવા સમાન જ માનીને એમને સમાન પૂજા અપાઈ છે, એ

બંનેની આજ્ઞા લઈને મારા અભીષ્ટની સિદ્ધિ માટે આ કર્મનું અનુમોદન કરે, એને સફળ અને સુસંપન્ન ઘોષિત કરે.॥ ૧૬૪-૧૬૭॥

શ્વેતાદ્યા નકુલીશાન્તાઃ સશિષ્યાશ્ચાપિ દેશિકાઃ।
તત્સંતતીયા ગુરવો વિશેષાદ્ ગુરવો મમ॥ ૧૬૮॥
શૈવા માહેશ્વરાશ્ચૈવ જ્ઞાનકર્મપરાયણાઃ।
કર્મેદમનુમન્યન્તાં સફલં સાધ્વનુષ્ઠિતમ્॥ ૧૬૯॥

શ્વેતથી લઈને નકુલીશપર્યંત, શિષ્યસહિત, આચાર્યગણ, એમની સંતાન પરંપરામાં ઉત્પન્ન ગુરુજન, વિશેષતઃ મારા ગુરુ, શૈવ, માહેશ્વર, જે જ્ઞાન અને કર્મમાં તત્પર રહેનારા છે, મારા આ કર્મને સફળ અને સુસંપન્ન માને.॥ ૧૬૮-૧૬૯॥

લૌકિકા બ્રાહ્મણાઃ સર્વે ક્ષત્રિયાશ્ચવિશઃક્રમાત્।
વેદવેદાઙ્ગતત્ત્વજ્ઞાઃ સર્વશાસ્ત્રવિશારદાઃ॥ ૧૭૦॥
સાંખ્યા વૈશેષિકાશ્ચૈવ યૌગા નૈયાયિકા નરાઃ।
સૌરા બ્રાહ્માસ્તથા રૌદ્રા વૈષ્ણવાશ્ચાપરે નરાઃ॥ ૧૭૧॥
શિષ્ટાઃ સર્વે વિશિષ્ટાશ્ચ શિવશાસનયન્ત્રિતાઃ।
કર્મેદમનુમન્યન્તાં મમાભિપ્રેતસાધકમ્॥ ૧૭૨॥

લૌકિક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, વેદવેદાંગોના તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન, સર્વશાસ્ત્રકુશળ, સાંખ્યવેત્તા, વૈશેષિક, યોગશાસ્ત્રના આચાર્ય, નૈયાયિક, સૂર્યોપાસક, બ્રહ્મોપાસક, શૈવ, વૈષ્ણવ તથા અન્ય સર્વે શિષ્ટ અને વિશિષ્ટ પુરુષ શિવની આજ્ઞાને અધીન થઈને મારા આ કર્મને અભીષ્ટ-સાધક માને.॥ ૧૭૦-૧૭૨॥

શૈવાઃ સિદ્ધાન્તમાર્ગસ્થાઃ શૈવાઃ પાશુપતાસ્તથા।
શૈવા મહાવ્રતધરાઃ શૈવાઃ કાપાલિકાઃ પરે॥ ૧૭૩॥
શિવાજ્ઞાપાલકાઃ પૂજ્યા મમાપિ શિવશાસનાત્।
સર્વે મામનુગૃહ્ણન્તુ શંસન્તુ સફલક્રિયામ્॥ ૧૭૪॥

સિદ્ધાંત માર્ગી શૈવ, પાશુપત શૈવ, મહાવ્રતધારી શૈવ, તથા અન્ય કાપાલિક શૈવ-એ બધાય શિવની આજ્ઞાના પાલક તથા મારા પણ પૂજ્ય છે. તેથી શિવની આજ્ઞાથી આ સૌનો મુજ પર અનુગ્રહ હો અને તે આ કાર્યને સફળ ઘોષિત કરે.॥ ૧૭૩-૧૭૪॥

દક્ષિણજ્ઞાનનિષ્ઠાશ્ચ દક્ષિણોત્તરમાર્ગગાઃ।
અવિરોધેન વર્તન્તાં મન્ત્રં શ્રેયોઽર્થિનો મમ॥ ૧૭૫॥

જે દક્ષિણાચારના જ્ઞાનમાં પરિનિષ્ઠ તથા દક્ષિણાચારના ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ પર ચાલનારા છે, તે પરસ્પર વિરોધ ન રાખીને મંત્ર જપ કરે અને મારા કલ્યાણકારી હો.॥ ૧૭૫॥

નાસ્તિકાશ્ચ શઠાશ્ચૈવ કૃતઘ્નાશ્ચૈવ તામસાઃ।
પાષણ્ડાશ્ચાતિપાપાશ્ચ વર્તન્તાં દૂરતો મમ॥ ૧૭૬॥
બહુભિઃ કિં સ્તુતૈરત્ર યેઽપિ કેઽપિ ચિદાસ્તિકાઃ।
સર્વે માગનુગૃહ્ણન્તુ સન્તઃ શંસન્તુ મઙ્ગલમ્॥ ૧૭૭॥

નાસ્તિક, શઠ, કૃતઘ્ન, તામસ, પાખંડી અને અતિ પાપી પ્રાણી મારાથી દૂર જ રહો. અહીં ઘણાબધાની સ્તુતિથી શો લાભ? જે કોઈ પણ આસ્તિક સંત છે, તે મુજ પર અનુગ્રહ કરે અને મારું મંગલ થાઓ એવો આશીર્વાદ આપો.॥ ૧૭૬-૧૭૭॥

નમઃ શિવાય સામ્બાય સસુતાયાદિહેતવે।
પઞ્ચાવરણરૂપેણ પ્રપઞ્ચેનાવૃતાય તે॥ ૧૭૮॥

જે પંચાવરણરૂપી પ્રપંચથી ઘેરાયેલા છે અને સૌના આદિકારણ છે, એ આપ પુત્રસહિત સામ્બ સદાશિવને મારા નમસ્કાર છે.॥ ૧૭૮॥

ઇત્યુક્ત્વા દણ્ડવદ્ભૂમૌ પ્રણિપત્ય શિવંશિવામ્।
જપેત્પઞ્ચાક્ષરીં વિદ્યામષ્ટોત્તરશતાવરામ્॥ ૧૭૯॥
તથૈવ શક્તિવિદ્યાં ચ જપિત્વા તત્સમર્પણમ્।
કૃત્વા તં સમયિત્વેશં પૂજાશેષં સમાપયેત્॥ ૧૮૦॥

આવું કહીને શિવ અને શિવાના ઉદ્દેશ્યથી ભૂમિ પર દંડની જેમ પડીને પ્રણામ કરે અને ઓછામાં ઓછું એક સો આઠ વાર પંચાક્ષરી વિદ્યાનો જપ કરે. આ જ પ્રકારે શક્તિવિદ્યા (ઓં

નમઃ શિવાયૈ)નો જપ કરીને એનું સમર્પણ કરે અને મહાદેવજી પાસે ક્ષમા માગીને શેષ પૂજાની સમાપ્તિ કરે.॥ ૧૭૯-૧૮૦॥

એતત્પુણ્યતમં સ્તોત્રં શિવયોર્હૃદયંગમમ્।
સર્વાભીષ્ટપ્રદં સાક્ષાદ્ભક્તિમુક્ત્યેકસાધનમ્॥ ૧૮૧॥

આ પરમ પુણ્યમય સ્તોત્ર શિવ અને શિવાના હૃદયને અત્યંત પ્રિય છે, સંપૂર્ણ મનોરથોને આપનારું છે અને ભોગ તથા મોક્ષનું એકમાત્ર સાક્ષાત્ સાધન છે॥ ૧૮૧॥

ય ઇદં કીર્તયેન્નિત્યં શૃણુયાદ્વા સમાહિતઃ।
સ વિધૂયાશુ પાપાનિ શિવસાયુજ્યમાપ્નુયાત્॥ ૧૮૨॥

જે એકાગ્ર ચિત્ત થઈને પ્રતિદિન આનું કીર્તન અથવા શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ પાપોને શીઘ્ર જ ધોઈ નાખે છે, વહેડાવી દે છે અને ભગવાન શિવનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે.॥ ૧૮૨॥

ગોઘ્નશ્ચૈવ કૃતઘ્નશ્ચ વીરહા ભ્રૂણહાપિ વા।
શરણાગતઘાતી ચ મિત્રવિશ્રમ્ભઘાતકઃ॥ ૧૮૩॥
દુષ્ટપાપસમાચારો માતૃહા પિતૃહાપિ વા।
સ્તવેનાનેન જપ્તેન તત્તત્પાપાત્ પ્રમુચ્યતે॥ ૧૮૪॥

જે ગો-હત્યારો, કૃતઘ્ન, વીરઘાતી, ગર્ભસ્થ શિશુની હત્યા કરનારો, શરણાગતનો વધ કરનારો અને મિત્ર પ્રત્યે વિશ્વાસઘાતી છે, દુરાચાર અને પાપાચારમાં જ લાગ્યો રહે છે તથા માતાપિતાનો પણ ઘાતક છે, તે પણ આ સ્તોત્રના જપથી તત્કાલ પાપમુક્ત થઈ જાય છે.॥ ૧૮૩-૧૮૪॥

દુઃસ્વપ્રાદિમહાનર્થસૂચકેષુ ભયેષુ ચ।
યદિ સંકીર્તયેદેતન્ન તતોઽનર્થભાગ્ભવેત્॥ ૧૮૫॥

દુઃસ્વપ્ન વગેરે મહાન અનર્થસૂચક ભય ઉપસ્થિત થવા પર જો મનુષ્ય આ સ્તોત્રનુ કરે તો તે કદાપિ અનર્થનો ભાગી થતો ન શકતો નથી.

આયુરારોગ્યમૈશ્વર્યં યચ્ચાન્યદપિ વાઞ્છિતમ્।
સ્તોત્રસ્યાસ્ય જપે તિષ્ઠંસ્તત્સર્વં લભતે નરઃ॥

આયુ, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય તથા બીજી મનોવાંછિત વસ્તુ છે, એ સર્વને આ જપમાં સંલગ્ન રહેનાર પુરુષ પ્રાપ્ત છે.॥ ૧૮૬॥

અસમ્પૂજ્ય શિવં સ્તોત્રજપાત્ફલમુદાહૃતમ્।
સમ્પૂજ્ય ચ જપે તસ્ય ફલં વક્તું ન શક્યતે॥

શિવની પૂર્વોક્ત પૂજા ન કરીને કેવ કરવાથી જે ફળ મળે છે, એ અહીં બત પરંતુ શિવની પૂજા કરીને આ સ્તોત્ર કરવાથી જે ફળ મળે છે, એનું તો વર્ણન શકાતું નથી.॥ ૧૮૭॥

આસ્તામિયં ફલાવાપ્તિરસ્મિન્ સંકીર્તિતે સતિ।
સાર્દ્ધમમ્બિકયા દેવઃ શ્રુત્વૈવ દિવિ તિષ્ઠતિ॥
તસ્માન્નભસિ સમ્પૂજ્ય દેવદેવં સહોમયા।
કૃતાઞ્જલિપુટસ્તિષ્ઠન્ સ્તોત્રમેતદુદીરયેત્॥

આ ફળની પ્રાપ્તિ અલગ રહે. આ કીર્તન કરવાથી એને સાંભળવાથી જ પાર્વતીસહિત મહાદેવજી આકાશમાં આવી થઈ જાય છે. અતઃ એ સમયે ઉમાસહિત મહાદેવની આકાશમાં પૂજા કરીને બંને જોડીને ખડા થઈ જાઓ અને આ સ્તોત્ર કરો.॥ ૧૮૮-૧૮૯॥

(અધ્યા

ઐહિક ફળ દેનાર કર્મો અને એમની વિધિનું વર્ણન, શિવપૂજનની વિધિ, શાંતિ-પુષ્ટિ વગેરે વિવિધ કામ્ય કર્મોમાં વિભિન્ન હવનીય પદાર્થોના ઉપયોગનું વિધાન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! આ મેં તમને આલોક અને પરલોકમાં સિદ્ધિ પ્રદાન કરનારો ક્રમ બતાવ્યો છે, જે ઉત્તમ તો છે જ, એમાં ક્રિયા, જપ, તપ અને ધ્યાનનો સમુચ્ચય પણ છે. હવે હું શિવ-ભક્તોને માટે અહીં ફળ આપનારું પૂજન, હોમ, જપ, ધ્યાન, તપ અને દાનમય મહાન કર્મનું વર્ણન કરું છું. મંત્રાર્થના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતાએ જાણવું જોઈએ કે એ પહેલાં મંત્ર સિદ્ધ કરે, અન્યથા ઇષ્ટસિદ્ધિકારક કર્મ પણ ફલદ થતું નથી. મંત્ર સિદ્ધિ કરી લેવાથી પણ, જે કર્મનું ફળ કોઈ પ્રબળ અદૃષ્ટને કારણે પ્રતિબદ્ધ હોય, એને વિદ્વાન પુરુષ સહસા ન કરે. એ પ્રતિબંધકનું અહીં નિવારણ થઈ શકે છે. કર્મ કરવા પહેલાં શુકન વગેરે કરીને એની પરીક્ષા કરી લે અને પ્રતિબંધકને જાણી લઈને એને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. જે મનુષ્ય આવું ન કરીને મોહવશ ઐહિક ફળ દેનારું કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે એ ફળનો ભાગી બનતો નથી અને જગતમાં ઉપહાસને પાત્ર બને છે. જે પુરુષને વિશ્વાસ ન હોય, તે ઐહિક ફળ આપનાર કર્મનું અનુષ્ઠાન ક્યારેય ન કરે; કેમકે એના મનમાં શ્રદ્ધા જ નથી રહેતી અને શ્રદ્ધાહીન પુરુષને એ કર્મનું ફળ મળતું નથી. કરેલું કર્મ નિષ્ફળ થઈ જાય તો પણ એમાં દેવતાનો કોઈ અપરાધ નથી; કેમકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ઠીક ઠીક કર્મ કરનાર પુરુષોને અહીં ફળની પ્રાપ્તિ જોવા મળે છે. જેણે મંત્રને સિદ્ધ કરી લીધો છે, પ્રતિબંધકને દૂર કરી દીધો છે, મંત્ર પર વિશ્વાસ રાખતો હોય અને મનમાં શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય, તે સાધક કર્મ કરવા પર એના ફળને અવશ્ય પામે છે. એ કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મચર્યપરાયણ હોવું જોઈએ. રાત્રે હવિષ્ય ભોજન કરે, ખીર અથવા ફળ ખાઈને રહે, હિંસા વગેરે જે નિષિદ્ધ કર્મ છે, એમને મનથી પણ ન કરે, સદા પોતાના શરીરમાં ભસ્મ લગાવે, સુંદર પવિત્ર વેશભૂષા ધારણ કરે અને પવિત્ર રહે.

આ પ્રકારે આચારવાન થઈને પોતાને અનુકૂળ શુભ દિવસે પુષ્પમાલા વગેરેથી અલંકૃત પૂર્વલક્ષણવાળા સ્થાનમાં એક હાથ ભૂમિને છાણથી લીપીને ત્યાં પાથરેલા ભદ્રાસન પર કમલ અંકિત કરે, જે પોતાના તેજથી પ્રકાશમાન હોય, તે તપાવેલા સુવર્ણ સમાન રંગવાળું હોય, એમાં આઠદલ હોય અને કેસર પણ તેમાં હોય. મધ્યભાગમાં કર્ણિકાથી યુક્ત અને સંપૂર્ણ રત્નોથી અલંકૃત હોય, એમાં પોતાના આકાર જેવી જ નાલ હોવી જોઈએ. આમ તો સ્વર્ણનિર્મિત કમળ ઉપર સમ્યક્-વિધિથી મનમાં ને મનમાં અણિમા આદિ બધી સિદ્ધિઓની ભાવના કરે. પછી તે ઉપર રત્નનું સોનાનું અથવા સ્ફટિક મણિનું ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત વેદીસહિત શિવલિંગ સ્થાપિત કરીને એમાં વિધિપૂર્વક પાયદીસહિત અવિનાશી સામ્બ સદાશિવનું આવાહન-પૂજન કરે. પછી ત્યાં સાકાર ભગવાન મહેશ્વરની ભાવનામયી મૂર્તિનું નિર્માણ કરે, જેને ચાર

ભુજાઓ અને ચાર મુખ હોય. તે બધાં આભૂષણોથી વિભૂષિત હોય, એને વ્યાઘ્રચર્મ પહેરાવેલું હોય, એના મુખ પર મંદ મંદ સ્મિતની છટા છવાયેલી હોય, પોતાના બે હાથમાં વરદ અને અભય મુદ્રા ધારણ કરેલી હોય અને શેષ બે હાથમાં મૃગ મુદ્રા અને ટંક લઈ રાખ્યાં હોય, અથવા ઉપાસકની રુચિ અનુસાર અષ્ટભુજા મૂર્તિની ભાવના કરવી જોઈએ. એ દશામાં તે મૂર્તિ પોતાના જમણા ચાર હાથમાં ત્રિશૂલ, પરશુ, ખડ્ગ અને વજ રાખેલાં હોય અને ડાબા ચાર હાથમાં પાશ, અંકુશ, ખેટ અને નાગ ધારણ કરેલ હોય. એની અંગકાંતિ પ્રાતઃકાલના સૂર્યની જેમ લાલ હોય અને તે પોતાના પ્રત્યેક મુખમાં ત્રણ ત્રણ નેત્રોવાળી હોય. એ મૂર્તિનું પૂર્વવર્તી મુખ સૌમ્ય તથા પોતાની આકૃતિને અનુરૂપ જ કાન્તિમાન છે. દક્ષિણાવર્તીમુખ નીલ મેઘ સમાન શ્યામ અને દેખાવમાં ભયંકર છે. ઉત્તરવર્તી મુખ પરવાળાં સમાન લાલ છે અને માથાની નીલી કેશજાલ એની શોભા વધારતી હોય. પશ્ચિમવર્તી મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જ્વળ, સૌમ્ય અને ચંદ્રકલાધારી છે. એ શિવમૂર્તિના ખોળામાં પરાશક્તિ માહેશ્વરી શિવા આરૂઢ છે. એમની અવસ્થા સોળ વર્ષ-શી છે. એ સૌનું મન મોહી લે તેવાં છે અને મહાલક્ષ્મી નામે વિખ્યાત છે.

આ પ્રકારે ભાવનામયી મૂર્તિનું નિર્માણ અને સકલીકરણ કરીને એમાં મૂર્તિમાન પરમ કારણ શિવનું આવાહન અને પૂજન કરે. ત્યાં સ્નાન કરાવવા માટે કપિલા ગાયનું પંચગવ્ય અને પંચામૃતનો સંગ્રહ કરે. વિશેષતઃ ચૂર્ણ અને બીજ પાત્ર એકત્ર કરે. પછી પૂર્વ દિશામાં મંડલ બનાવીને એને રત્નચૂર્ણ વગેરેથી અલંકૃત કરીને કમલની કર્ણિકામાં ઈશાન-કળશની સ્થાપના કરે. તત્પશ્ચાત્ એની ચારે તરફ સદ્યોજાત આદિ મૂર્તિઓના કળશોની સ્થાપના કરે. ત્યાર પછી પૂર્વ-આદિ આઠ દિશાઓમાં ક્રમશઃ વિદ્યેશ્વરના આઠ કળશોની સ્થાપના કરીને એ બધાને તીર્થના જલથી ભરી દેવા જોઈએ અને કળશના કંઠમાં સૂત્ર લપેટી દેવું. પછી એની અંદર પવિત્ર દ્રવ્યો પધરાવવાં અને પછી મંત્ર અને વિધિ સાથે સાડી અથવા ધોતી વગેરે વસ્ત્રથી એ બધા કળશોને ચારે બાજુથી આચ્છાદિત કરી દે. તદનંતર મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક એ સૌમાં મંત્રન્યાસ કરીને સ્નાનનો સમય આવે ત્યારે સર્વ પ્રકારે માંગલિક શબ્દો અને વાદ્યોની સાથે પંચગવ્ય આદિ દ્વારા પરમેશ્વર શિવને સ્નાન કરાવે. કુશોદક, સ્વર્ણોદક અને રત્નોદક વગેરેને - જો ગંધ, પુષ્પ વગેરેથી વાસિત અને મંત્રસિદ્ધ હોય. ક્રમશઃ લઈ લઈને મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક એનાથી મહેશ્વરને સ્નાન કરાવે. પછી ગંધ, પુષ્પ અને દીપ વગેરેનું નિવેદિત કરીને પૂજા કર્મ સંપન્ન કરે. આલેપન કે ઉપટન ઓછામાં ઓછું એક પળ અને વધારેમાં વધારે અગિયાર પળ હોવું જોઈએ. સુંદર સુવર્ણમય અને રત્નમય પુષ્પ અર્પિત કરે. સુગંધિત નીલ કમલ, નીલ કુમુદ, અનેકશઃ બિલ્વપત્ર, લાલ કમલ અને શ્વેત કમલ પણ શંભુને ચઢાવે. કાલાગરુના ધૂપને કપૂર, ઘી અને ગૂગળથી યુક્ત કરીને નિવેદિત કરે. કપિલા ગાયના ઘીથી યુક્ત દીપકમાં કપૂરની બત્તી બનાવીને રાખવી અને પ્રગટાવીને દેવતા સન્મુખ ધરવી. ઈશાનાદિ પાંચ બ્રહ્મની, છયે અંગોની અને પાંચ આવરણોની પૂજા કરવી જોઈએ. દૂધમાં તૈયાર કરેલા પદાર્થ નૈવેદ્ય-રૂપે નિવેદનીય

છે અને ઘીથી યુક્ત મહાચરુનો પણ ભોગ લગાડવો જોઈએ. પાટલ, ઉત્પલ અને કમલ વગેરેથી સુવાસિત જલ પીવા માટે આપવું. પાંચ પ્રકારની સુગંધથી યુક્ત તથા સારી રીતે તૈયાર કરેલું તાંબુલ મુખશુદ્ધિ માટે અર્પિત કરવું જોઈએ. સુવર્ણ અને રત્નોમાં બનેલાં આભૂષણ, વિવિધ પ્રકારનાં રંગવાળાં નવાં ઝીણાં વસ્ત્ર, જે દર્શનીય હોય, ઇષ્ટદેવને આપવાં જોઈએ. એ સમયે ગીત, વાદ્ય અને કીર્તન વગેરે પણ કરવાં જોઈએ.

મૂલમંત્રના એક લાખ જપ કરવા જોઈએ. પૂજા ઓછામાં ઓછી એક વાર નહીં, તો બેત્રણ વાર કરવી જોઈએ; કેમકે અધિકનું ફલ પણ અધિક હોય છે. હોમ સામગ્રી માટે જેટલાં દ્રવ્ય હોય, એમાંથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની ઓછામાં ઓછી દશ અને વધારેમાં વધારે સો આહુતિ આપવી જોઈએ. મારણ અને ઉચ્ચાટન વગેરેમાં શિવના ઘોરરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. શાંતિકર્મ અથવા પૌષ્ટિક કર્મ કરતી વખતે શિવલિંગમાં, શિવાગ્નિમાં તથા અન્ય પ્રતિમાઓમાં શિવના સૌમ્યરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. મારણ આદિ કર્મોમાં લોખંડના બનેલા સ્રુક્ અને સ્રુવાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અન્ય શાંતિ આદિ કર્મોમાં સ્રુક્ અને સ્રુવા બનાવવા જોઈએ. મૃત્યુ પર વિજય મેળવવા ઘી, દૂધમાં મેળવેલી દૂર્વાથી, મધથી, ઘીયુક્ત ચરુથી અથવા કેવલ દૂધથી પણ હવન કરવો જોઈએ તથા રોગોની શાંતિ માટે તલની આહુતિ આપવી જોઈએ. સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષ મહાન દારિદ્રયની શાંતિ માટે ઘી, દૂધ અથવા કેવળ કમલનાં ફૂલોથી હોમ કરે. વશીકરણના ઇચ્છુક પુરુષ ઘીયુક્ત જાતિ પુષ્પ (ચમેલી અથવા માલતીનાં ફલ)થી હવન કરે. દ્વિજો માટે એ જરૂરી છે કે ઘી અને કરવીર પુષ્પોથી આહુતિ આપીને આકર્ષણનો પ્રયોગ કરે. તેલની આહુતિ ઉચ્ચાટન અને મધની આહુતિથી સ્તંભન કર્મ કરે. સરસવની આહુતિથી પણ સ્તંભન કરી શકાય છે. વડનાં બીજ (ટેટા) અને તલની આહુતિ દ્વારા મારણ અને ઉચ્ચાટન કરે. નાળિયેરના તેલ (કોપરેલ)ની આહુતિ આપીને વિદ્વેષણ કર્મ કરે. રોહીનાં બીજની આહુતિ આપીને બંધનનો તથા લાલ સરસવથી મિશ્રિત થયેલ સંપૂર્ણ હોમ-દ્રવ્યોથી સેના-સ્તંભનનો પ્રયોગ કરે.

અભિચાર કર્મમાં હસ્તચાલિત યંત્રથી તૈયાર કરેલા તેલની આહુતિ આપવી જોઈએ. કુટકીની ભૂસી, કપાસનો ડોડો તથા તૈલમિશ્રિત સરસવની પણ આહુતિ આપી શકાય. દૂધની આહુતિ જવર શાંત કરનારી છે. તથા સૌભાગ્યરૂપ ફળ પ્રદાન કરનારી છે. મધ, ઘી અને દહીંને પરસ્પર મેળવીને એમનાથી દૂધ અને ચોખા અથવા કેવળ દૂધથી કરેલો હોમ સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ આપનારો હોય છે. સાત સમિધા વગેરેથી શાંતિક અથવા પૌષ્ટિક કર્મ પણ કરે. વિશેષતઃ દ્રવ્યો દ્વારા હોમ કરવા પર વશ્ય અને આકર્ષણનો સિદ્ધિ થાય છે. બિલ્વપત્રના હવનથી વશીકરણ અને આકર્ષણની સાધક અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે. સાથે જ તે શત્રુ ઉપર વિજય પ્રદાન કરાવે છે. શાંતિકાર્યમાં પલાશ અને ખેર વગેરેની સમિધાનો હોમ કરવો જોઈએ. ક્રૂરતાપૂર્ણ કર્મમાં કનેર અને આકની સમિધા હોવી જોઈએ લડાઈ-ઝઘડામાં કાંટાળાં વૃક્ષોની સમિધાનો હવન કરવો જોઈએ. શાંતિ અને પુષ્ટિકર્મ વિશેષતઃ

શાંતચિત્ત પુરુષ જ કરે. જે નિર્દય અને ક્રોધી હોય, એને જ આભિચારિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તે પણ એ દશામાં, જ્યારે કે દુરવસ્થા ચરમ સીમાએ પહોંચી ગઈ હોય અને એના નિવારણનો બીજો કોઈ ઉપાય રહી ન ગયો હોય, આતતાયીને નષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મ કરવું જોઈએ. પોતાના રાષ્ટ્રપતિને હાનિ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મ કદાપિ ન કરવું જોઈએ. જો કોઈ આસ્તિક, પરમ ધર્માત્મા અને માનનીય પુરુષ હોય અને એનાથી ક્યારે આતતાયીપણાનું કાર્ય થઈ જાય. તો પણ એને નષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. જો કોઈ પણ મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા ભગવાન શિવનો આશ્રિત હોય, એના તથા રાષ્ટ્રપતિના ઉદ્દેશ્યથી પણ આભિચારિક કર્મ કરીને મનુષ્ય શીઘ્ર જ પતિત થઈ જાય છે. એટલા માટે કોઈ પણ પુરુષ જો પોતાને માટે સુખ ચાહતો હોય, તો રાષ્ટ્રપાલક રાજાની અને શિવભક્તની અભિચાર આદિ દ્વારા હિંસા ન કરે. બીજા કોઈના ઉદ્દેશ્યથી પણ મારણ આદિનો પ્રયોગ કર્યા પછી પશ્ચાત્તાપથી યુક્ત થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

નિર્ધન યા ધનવાન પુરુષ પણ બાણલિંગ (નર્મદાથી પ્રગટ થયેલું શિવલિંગ) ઋષિઓ દ્વારા સ્થાપિત લિંગ અથવા વૈદિક લિંગમાં શંકરની પૂજા કરે. જ્યાં આવા લિંગનો અભાવ હોય ત્યાં સુવર્ણ અને રત્નના બનેલા શિવલિંગમાં પૂજા કરવી જોઈએ. જો સુવર્ણ અને રત્નોના ઉપાર્જનની શક્તિ ન હોય તો મનથી જ ભાવનામયી મૂર્તિનું

કલ્પના કરવી
અને કોઈ
પોતાની શક્તિ
અવશ્ય ફલ
અનુષ્ઠાન ક
બે-ત્રણ વાર
સર્વથા ફળ
આવેલું જે સ
તે બધું ગુરુ
ઉપરાંત દક્ષિ
ન લેવા ચા
સમર્પિત કરી
એમના સિવા
જો પુરુષ ગુ
યથાશક્તિ પ
જ આચરણ
ન જ લે. જ
ઉત્તમ દ્રવ્ય
મનોવાંછિત
વિચાર ન
શિવલિંગને
એની ઇચ્છા
સ્વયં નિત્ય
પ્રેરણાથી બી
કર્મનું શાસ્ત્ર
અનુષ્ઠાન ક
વંચિત રહેતો
બીજી શી

તથાપિ

મોતના મોંમાં પડીને પણ મનુષ્ય વગર કોઈ વિઘ્નબાધાએ મુક્ત થઈ જાય છે. અત્યંત કૃપણ પણ ઉદાર અને નિર્ધન પણ કુબેર સમાન થઈ જાય છે. કુરૂપ પણ કામદેવ સમાન અને વૃદ્ધ પણ જવાન થઈ જાય છે. શત્રુ ક્ષણભરમાં મિત્ર અને વિરોધી પણ કિંકર થઈ જાય છે. અમૃત વિષ જેવું અને વિષ અમૃત જેવું થઈ જાય છે. સમુદ્ર પણ સ્થળ, અને સ્થળ પણ સમુદ્રવત થઈ જાય છે. ખાડો પહાડ-જેવો ઊંચો અને પર્વત પણ ખાડા જેટલો થઈ જાય છે. અગ્નિ સરોવરની સમાન શીતલ અને સરોવર પણ અગ્નિની જેમ દાહક બની જાય છે. ઉદ્યાન જંગલ બની જાય છે અને જંગલ ઉદ્યાન થઈ જાય છે. ક્ષુદ્ર મૃગ સિંહ સમાન શૌર્યશાળી અને સિંહ પણ ક્રીડામૃગ સમાન આજ્ઞા-પાલક થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ અભિસારિકા બની જાય છે, વધારે પ્રેમ કરવા માંડે છે અને લક્ષ્મી સુસ્થિર થઈ જાય છે. વાણી ઇચ્છા અનુસાર દાસી બની જાય છે અને કીર્તિ ગણિકા સમાન સર્વત્ર ગામિની થઈ જાય છે. બુદ્ધિ સ્વેચ્છા અનુસાર વિચરણ કરનારી અને મન હીરાને છેદી દે એવી સૂક્ષ્મ સો બની જાય છે. શક્તિ વાવાઝોડા જે થઈ જાય છે અને બળ મત્ત ગજરા પરાક્રમશાળી થાય છે. શત્રુ-પક્ષના ઉ કાર્ય સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તથા શત્રુઓ સુહૃદ્‌ગણ એમને માટે શત્રુપક્ષ સમાન છે. શત્રુ બંધુબાંધવ સહિત જીવતો-જી જેવાં થઈ જાય છે અને સિદ્ધપુ આપત્તિમાં પડીને પણ અરિષ્ટરહિત (સ થઈ જાય છે. અમરત્વ-જેવું પ્રાપ્ત ક એણે ખાધેલી અપથ્ય વસ્તુ પણ સદા રસાયણનું કામ આપે છે. નિરંતર રતિ કરવા છતાં તે નવો જ બની રહે છે વગેરેની બધી વાતો હાથ પર રાખેલ જેવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અણિમા વગેરે પણ ઇચ્છા કરતાં જ ફળ આપવા માં વિષયમાં વધારે કહેવાથી શો લાભ, સંપાદન કરી લેવાથી સંપૂર્ણ કામાર્થ સિ કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી જે અલ

(અ

*

પારલૌકિક ફળ દેનારાં કર્મ-શિવલિંગ-મહાવ્રતની વિધિ અને મહિમાનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! હવે હું કેવળ પરલોકમાં ફળ આપનારાં કર્મની વિધિ બતાવીશ. ત્રણે લોકમાં આ સમાન બીજું કોઈ કર્મ નથી. આ વિધિ અતિશય પુણ્યયુક્ત છે અને સંપૂર્ણ દેવતાઓએ આનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલ, સૂર્ય આદિ નવગ્રહ, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ વગેરે બ્રહ્મવેત્તા મહર્ષિ, શ્વેત, અગસ્ત્ય, દ અમારા જેવા શિવભક્ત, નંદીશ્વર, અને ભૃંગીશ વગેરે ગણેશ્વર, પાતાલવ શેષ આદિ મહાનાગ, સિદ્ધ, યક્ષ, ગંધ ભૂત અને પિશાચ આ સૌએ પોતપો પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વિધિનું અનુ છે. આ વિધિથી જ બીજા દેવતા દેવત

થયા છે. આ જ વિધિથી બ્રહ્માને બ્રહ્મત્વ, વિષ્ણુને વિષ્ણુત્વ, રુદ્રને રુદ્રત્વ, ઇન્દ્રને ઇન્દ્રત્વ અને ગણેશને ગણેશત્વની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

શ્વેતચંદનયુક્ત જલથી લિંગસ્વરૂપ શિવ અને શિવાને સ્નાન કરાવીને પ્રફુલ્લ શ્વેત કમળો દ્વારા એમનું પૂજન કરે. પછી એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને ત્યાં જ લીપી-થાપીને ભૂમિ પર સુંદર શુભ લક્ષણ પદ્માસન બનાવીને રાખે. ધન હોય તો પોતાની શક્તિ અનુસાર સોનું યા રત્ન વગેરેનું પદ્માસન બનાવવું જોઈએ. કમલના કેસરોની મધ્ય ભાગમાં અંગૂઠા બરાબર નાના-શા સુંદર શિવલિંગની સ્થાપના કરે. ને સર્વગંધમય અને સુંદર હોવું જોઈએ. એને દક્ષિણ ભાગમાં સ્થાપિત કરીને બિલ્વપત્રો દ્વારા એની પૂજા કરે. પછી એના દક્ષિણ ભાગમાં અગરુ, પશ્ચિમ ભાગમાં મૈનસિલ (એક ધાતુ દવાના કામની), ઉત્તર ભાગમાં ચંદન અને પૂર્વ ભાગમાં હરિતાલ (હરતાલ) ચઢાવે. પછી સુંદર સુગંધિત વિચિત્ર પુષ્પો દ્વારા પૂજા કરે. બધી બાજુ કાળું અગરુ અને ગુગળનો ધૂપ આપે. અત્યંત ઝીણાં અને નિર્મલ વસ્ત્ર નિવેદિત કરે. ઘીમિશ્રિત ખીરનો ભોગ લગાડે. ઘીનો દીપક પ્રગટાવી રાખે. મંત્રોચ્ચારપૂર્વક સર્વ કાંઈ ચઢાવીને પરિક્રમા કરે. ભક્તિભાવથી દેવેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને એમની સ્તુતિ કરે અને અંતે ત્રુટિઓ માટે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરે. તત્પશ્ચાત્ શિવપંચાક્ષર-મંત્રથી સંપૂર્ણ ઉપહારોસહિત તે શિવલિંગ શિવને સમર્પિત કરે અને સ્વયં દક્ષિણામૂર્તિનો આશ્રય લે. જે આ પ્રકારે પંચગંધમય શુભ લિંગની નિત્ય અર્ચના કરે છે, તે બધાં પાપથી મુક્ત થઈને શિવલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. આ શિવલિંગ-મહાવ્રત સર્વ વ્રતોમાં ઉત્તમ અને ગોપનીય છે. તમે ભગવાન શંકરના ભક્ત છો; એટલા માટે તમારી પાસે એનું વર્ણન કર્યું છે. ગમે તેને આનો ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ. કેવળ શિવભક્તોને જ આનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શિવે જ આ વ્રતનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

તદનંતર લિંગની કારણરૂપતા તથા લિંગ-પ્રતિષ્ઠા અને પૂજાની વ્યાખ્યા કરીને ઉપમન્યુએ કહ્યું—હે યદુનંદન! જો કોઈ સ્થાપિત શિવલિંગ ન મળે તો શિવના સ્થાનભૂત જલ, અગ્નિ, સૂર્ય તથા આકાશમાં શિવનું પૂજન કરવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૩૩-૩૬)

*

યોગના અનેક ભેદ, એનાં આઠ અને છ અંગોનું વિવેચન યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, દશવિધ પ્રાણોને જીતવાનો મહિમા, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું નિરૂપણ

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—હે ભગવન્! આપે જ્ઞાન, ક્રિયા અને ચર્યાનો સંક્ષેપ સાર ઉદ્ધૃત કરીને મને સંભળાવ્યો છે. આ બધું શ્રુતિસમાન આદરણીય છે અને મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું છે. હવે હું અધિકાર, અંગ, વિવિધ અને પ્રયોજનસહિત પરમદુર્લભ યોગનું વર્ણન સાંભળવા ચાહું છું. જો યોગ વગેરેનો

અભ્યાસ કરવા પહેલાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો મનુષ્ય આત્મઘાતી થાય છે; અતઃ આપ યોગનું કોઈ એવું સાધન બતાવો કે જેને શીઘ્ર સિદ્ધ કરી શકાય, જેથી મનુષ્યને આત્મઘાતી ન બનવું પડે. યોગનું એ અનુષ્ઠાન, એનું કારણ, એને માટેનો ઉપર્યુક્ત સમય, સાધન અને એના ભેદોનું તારતમ્ય શું છે?

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે બધા પ્રશ્નોના તારતમ્યના જ્ઞાતા છો. તમારો આ પ્રશ્ન બહુ જ ઉચિત છે. તેથી હું આ વાતો પર પ્રકાશ પાડીશ. તમે એકાગ્રચિત્ત થઈને સાંભળો. જેની બીજી વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો છે, એવા ચિત્તની ભગવાન શિવમાં જે નિશ્ચલ વૃત્તિ છે એને જ સંક્ષેપમાં 'યોગ' કહે છે. આ યોગ પાંચ પ્રકારનો છે. મંત્રયોગ, સ્પર્શયોગ, ભાવયોગ, અભાવયોગ અને મહાયોગ મંત્રજપના અભ્યાસવશ મંત્રના વાચ્યાર્થમાં સ્થિત થઈ વિક્ષેપરહિત જે મનની વૃત્તિ છે, એનું નામ 'મંત્રયોગ' છે. મનની એ જ વૃત્તિ જ્યારે પ્રાણાયામને પ્રધાનતા આપે તો એનું નામ 'સ્પર્શયોગ' થાય છે. એ જ સ્પર્શયોગ જ્યારે મંત્રના સ્પર્શથી રહિત હોય તો 'ભાવયોગ' કહેવાય છે. જેનાથી સંપૂર્ણ વિશ્વના રૂપમાત્રના અવયવ વિલીન (તિરોહિત) થઈ જાય છે, એને 'અભાવયોગ' કહેવાયો છે; કેમકે એ સમયે સદ્વસ્તુનું પણ ભાન નથી હોતું. જેનાથી એક માત્ર ઉપાધિશૂન્ય શિવસ્વભાવનું ચિંતન કરવામાં આવે છે અને મનની વૃત્તિ શિવમયી થઈ જાય છે, એને 'મહાયોગ' કહે છે.

જોયેલા અને સાંભળેલા લૌકિક અને પારલૌકિક વિષયો તરફથી જેનું મન વિરક્ત થઈ ગયું છે, એનો જ યોગમાં અધિકાર છે, બીજા કોઈનોય નહીં. લૌકિક અને પારલૌકિક બંને વિષયોના દોષો અને ઈશ્વરના ગુણોનું સદાય દર્શન કરવાથી મન વિરક્ત થાય છે. પ્રાયઃ બધા યોગ્ય આઠ અથવા છ અંગોથી યુક્ત હોય છે. યમ, નિયમ, સ્વસ્તિક આદિ આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—એ વિદ્વાનોએ યોગનાં આઠ અંગો ગણાવ્યાં—બતાવ્યાં છે. આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-એ થોડામાં યોગનાં છ લક્ષણ છે. શિવ-શાસ્ત્રમાં એનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ બનાવ્યાં છે. અન્ય શિવાગમોમાં, વિશેષતઃ કામિક આદિમાં, યોગ-શાસ્ત્રોમાં અને કોઈ કોઈ પુરાણોમાં પણ એ લક્ષણોનું વર્ણન છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ - એને સત્પુરુષોએ યમ કહ્યા છે. એ જ પ્રકારે યમ પાંચ અવયવોના યોગથી યુક્ત છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, જપ (સ્વાધ્યાય) અને પ્રણિધાન એ પાંચ ભેદોથી યુક્ત બીજાં યોગાંગોને નિયમ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિયમ પોતાના અંશોના ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે. આસનના આઠ ભેદ કહ્યા છેઃ સ્વસ્તિક આસન, પદ્માસન, અર્ધચંદ્રાસન, વીરાસન, યોગાસન, પ્રસાધિતાસન, પર્યંકાસન અને પોતાની રુચિનું આસન. પોતાના શરીરમાં પ્રગટ થયેલો જે વાયુ છે, એને પ્રાણ કહે છે. એને રોકવો એ જ એનો આયામ છે. એ પ્રાણાયામના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે : રેચક, પૂરક અને કુંભક. નાકના એક છિદ્રને દબાવીને યા બંધ કરીને બીજાથી ઉદરસ્થિત વાયુને બહાર કાઢવો. આ ક્રિયાને રેચક કહેવાય છે. પછી બીજા નાસિકા-છિદ્રથી બાહ્ય વાયુથી શરીરને ધમણની જેમ ભરી લે. એમાં વાયુને પૂરવાની ક્રિયા હોવાને કારણે એને 'પૂરક' કહે છે. જ્યારે સાધક અંદરના

વાયુને ન તો છોડે છે અને ન તો બહારના વાયુને ગ્રહણ કરે છે, કેવળ ભરેલા ઘડાની જેમ અવિચલભાવથી સ્થિત રહે છે, ત્યારે એ પ્રાણાયામને 'કુંભક' નામ અપાય છે. યોગના સાધક માટે એ જરૂરી છે કે એ રેચક વગેરે ત્રણે પ્રાણાયામોને ન તો બહુ જલદી જલદી કરે અને ન તો ઘણી વાર પછી કરે. સાધનાને માટે તૈયાર થઈ ક્રમયોગથી એનો અભ્યાસ કરે.

રેચકઆદિમાંનાડીશોધનપૂર્વકજોપ્રાણાયામનો અભ્યાસકરવામાંઆવે,એનેસ્વેચ્છાથીઉત્કર્ષપર્યંત કરતા રહેવું જોઈએ—આવાત યોગશાસ્ત્રમાં બતાવી છે. કનિષ્ઠ આદિના ક્રમથી પ્રાણાયામ ચાર પ્રકારના કહેવાય છે. માત્રા અને ગુણોના વિભાગથી - તારતમ્યથી આ ભેદ બને છે. ચાર ભેદોમાંથી જે કન્યક અથવા કનિષ્ઠ પ્રાણાયામ છે, આ પ્રથમ ઉદ્ઘાત* કહેવાય છે, એમાં બાર માત્રાઓ હોય છે. મધ્યમ પ્રાણાયામ દ્વિતીય ઉદ્ઘાત છે, એમાં ચોવીશ માત્રાઓ હોય છે. ઉત્તમ શ્રેણીનો પ્રાણાયામ ત્રીજો ઉદ્ઘાત છે, એમાં છત્રીશ માત્રાઓ હોય છે. એનાથી પણ શ્રેષ્ઠ જે સર્વોત્કૃષ્ટ ચતુર્થ[1] પ્રાણાયામ છે, તે શરીરમાં સ્વેદ (પરસેવો) અને કમ્પ વગેરે પેદા કરે છે.

યોગીની અંદર આનંદજનિત રોમાંચ, નેત્રોથી અશ્રુપાત, જલ્પ, ભ્રાન્તિ અને મૂર્છા વગેરે ભાવ પ્રગટ થાય છે. ઘૂંટણની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા-ક્રમથી ન બહુ જલદી અને ન બહુ ધીરે-ધીરે ચપટી વગાડે. ઘૂંટણની એક પરિક્રમામાં જેટલી વાર ચપટી વગાડે છે એ સમયનું માન એક માત્રા છે. માત્રાઓને ક્રમશઃ જાણવી જોઈએ. ઉદ્ઘાત ક્રમ-યોગથી નાડી શોધનપૂર્વક પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ. પ્રાણાયામના બે ભેદ બતાવ્યા છે—અગર્ભ અને સગર્ભ-જપ અને ધ્યાન વગર કરેલો પ્રાણાયામ 'અગર્ભ' કહેવાય છે. જપ અને ધ્યાનના સહયોગપૂર્વક થનાર પ્રાણાયામને 'સગર્ભ' કહે છે. અગર્ભથી સગર્ભ પ્રાણાયામ સો ગણો અધિક ઉત્તમ છે. એટલા માટે યોગીજન પ્રાયઃ સગર્ભ પ્રાણાયામ કર્યા કરે છે. પ્રાણવિજયથી જ શરીરના વાયુઓ પર વિજય મેળવી શકાય છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય એ દશ પ્રાણવાયુ છે. પ્રાણ પ્રયાણ કરે છે, એટલે એને 'પ્રાણ' કહે છે. જે કાંઈ ભોજનરૂપે લેવાય છે, એને જે વાયુ નીચે લઈ જાય છે. એને 'અપાન' કહે છે. જે વાયુ સંપૂર્ણ અંગોને વધારતો એમાં વ્યાપ્ત રહે છે, એનું નામ 'વ્યાન' છે. જે વાયુ મર્મસ્થાનોને ઉદ્વેજિત કરે છે એને 'ઉદાન' સંજ્ઞા આપી છે. જે વાયુ બધાં અંગોને સમભાવથી લઈને ચાલે છે, તે પોતાના એ સમનયન રૂપ કર્મથી 'સમાન' કહેવાય છે. મુખથી કશું ખાવું હોય એમાં જે વાયુ છે તે 'નાગ' કહેવાય છે. આંખ ખોલવાના વ્યાપારમાં 'કૂર્મ' નામના વાયુની સ્થિતિ છે. છીંકમાં 'કૃકલ' અને બગાસામાં 'દેવદત્ત' નામના વાયુની સ્થિતિ છે. 'ધનંજય' નામનો વાયુ સંપૂર્ણ શરીરમાં

---

* ઉદ્ઘાતનો અર્થ નાભિમૂલની પ્રેરણા પામેલ વાયુનું મસ્તકમાં હણાઈ જવું છે. આ પ્રાણાયામમાં રેચ, કુંભ અને પૂરકનું પરિજ્ઞાન છે.

૧ યોગસૂત્રમાં ચતુર્થ પ્રાણાયામના પરિણામ આ પ્રકાર આપવામાં આવ્યા છે. 'બાહ્યાભ્યન્તર વિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ' અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યંતર વિષયોને ઉવેખી દેનાર પ્રાણાયામ ચોથો છે.

વ્યાપીને રહે છે. એ મૃત શરીરને પણ છોડતો નથી. ક્રમથી અભ્યાસમાં લાવેલો આ પ્રાણાયામ જ્યારે ઉચિત પ્રમાણ અથવા માત્રાથી યુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્તાના બધા દોષોને દગ્ધ કરી દે છે અને એના શરીરની રક્ષા કરે છે.

પ્રાણ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એનાથી પ્રગટ થનારાં ચિહ્નોને સારી પેઠે જુઓ. પહેલી વાત તો એ થાય છે કે વિષ્ઠા, મૂત્ર અને કફની માત્રા ઘટવા માંડે છે, વધારે ભોજન કરવાની શક્તિ થઈ જાય છે અને શ્વાસ વિલંબથી ચાલે છે. શરીર હલકું થઈ જાય છે. શીઘ્ર ચાલવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. હૃદયમાં ઉત્સાહ વધે છે. સ્વરમાં મીઠાશ આવે છે. સમસ્ત રોગોનો નાશ થઈ જાય છે. બલ, તેજ અને સૌંદર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ધૃતિ, મેધા, યુવાપણું, સ્થિરતા અને પ્રસન્નતા આવે છે. તપ, પ્રાયશ્ચિત્ત, યજ્ઞ, દાન, અને વ્રત વગેરે જેટલાં પણ સાધન છે - એ પ્રાણાયામની સોળમી કલાને પણ બરાબર નથી. પોતપોતાના વિષયમાં આસક્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોને ત્યાંથી અળગી કરીને પોતાની અંદર નિગૃહીત કરે છે, એ સાધનને 'પ્રત્યાહાર' કહે છે. મન અને ઇન્દ્રિયો જ મનુષ્યને સ્વર્ગમાં તથા નરકમાં લઈ જનારી છે. જો એમને વશમાં રખાય તો તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને વિષયો તરફ ખૂલી છોડી દેવાય તો એ નરકમાં ધકેલી દે છે. એટલા માટે સુખની ઇચ્છા રાખનાર બુદ્ધિમાન પુરુષ માટે એ જરૂરી છે કે તે જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો આશ્રય લઈને ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને શીઘ્ર જ કાબૂમાં કરીને સ્વયં જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરે.

ચિત્તને કોઈ સ્થાન-વિશેષમાં બાંધવું—કોઈ ધ્યેયવિશેષમાં સ્થિર કરવું-એ જ સંક્ષેપમાં 'ધારણા'નું સ્વરૂપ છે. એકમાત્ર શિવ જ સ્થાન છે, બીજું નહીં; કેમકે બીજાં સ્થાનોમાં ત્રિવિધ દોષ વિદ્યમાન છે. કોઈ ચોક્કસ નિયમિત કાળ સુધી સ્થાનસ્વરૂપ શિવમાં સ્થાપિત થયેલું મન જ્યારે લક્ષ્યથી ચ્યુત ન થાય તો ધારણાની સિદ્ધિ સમજવી જોઈએ, અન્યથા નહીં. મન પહેલાં ધારણાથી જ સ્થિર થાય છે, એટલા માટે ધારણાના અભ્યાસથી મનને ધીર બનાવો. હવે ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરે છે. ધ્યાનમાં 'ધ્યૈ ચિન્તાયામ્' એ ધાતુ માનવામાં આવે છે. આ ધાતુથી લ્યુટ્ પ્રત્યય કરવાથી 'ધ્યાન' (શબ્દની) સિદ્ધિ થાય છે; અતઃ વિક્ષેપરહિત ચિત્તથી જો શિવનું વારંવાર ચિંતન કરવામાં આવે, એનું જ નામ 'ધ્યાન' છે. ધ્યેયમાં સ્થિત થયેલા ચિત્તની જે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ થાય છે અને વચમાં બીજી વૃત્તિ અંતર નથી નાખતી એ ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પ્રવાહરૂપે બની રહેવું તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. બીજી બધી વસ્તુઓને છોડીને કેવળ કલ્યાણકારી પરમદેવ દેવેશ્વર શિવનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ જ સૌના પરમ ધ્યેય છે. આ અથર્વવેદની શ્રુતિનો અંતિમ નિર્ણય છે. આ પ્રકારે શિવાદેવી પણ પરમ ધ્યેય છે. એ બંને શિવા અને શિવ સંપૂર્ણ ભૂતોમાં વ્યાપ્ત છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રો પાસેથી એ સાંભળવા માળ્યું છે કે શિવા અને શિવ... સર્વવ્યાપક, સર્વદા ઉદિત, સર્વજ્ઞ અને વિવિધ રૂપોમાં નિરંતર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. આ ધ્યાનનાં બે પ્રયોજન જાણવાં જોઈએ. પહેલું છે મોક્ષ અને બીજું પ્રયોજન છે અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓની ઉપલબ્ધિ. ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાન-પ્રયોજન એ ચારેને સારી પેઠે જાણીને

યોગવેત્તા પુરુષ યોગનો અભ્યાસ કરે. જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન, શ્રદ્ધાળુ, ક્ષમાશીલ, મમતારહિત તથા સદા ઉત્સાહ રાખનારો છે, એવો જ પુરુષ ધ્યાતા કહેવાય છે, અર્થાત્ એ જ ધ્યાન કરવામાં સફળ થાય છે.

સાધકને માટે જરૂરી છે કે જપથી થાકી જવાથી ફરી પછી ધ્યાન કરે અને ધ્યાનથી થાકી જાય તો પુનઃ જપ કરે. આ રીતે જપ અને ધ્યાનમાં લાગેલા પુરુષનો યોગ જલદી સિદ્ધ થાય છે. બાર પ્રાણાયામોની એક ધારણા થાય છે, બાર ધારણાઓનું એક ધ્યાન થાય છે અને બાર ધ્યાનની એક સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિને યોગનું અંતિમ અંગ કહેવાય છે. સમાધિથી સર્વત્ર બુદ્ધિનો પ્રકાશ ફેલાય છે. જે ધ્યાનમાં કેવળ ધ્યેય જ અર્થરૂપે ભાસે છે, ધ્યાતા નિશ્ચલ મહાસાગર સમાન સ્થિર ભાવથી સ્થિત રહે છે અને ધ્યાન સ્વરૂપથી શૂન્ય—જેવો થઈ જાય છે એને 'સમાધિ' કહે છે. જે યોગી ધ્યેયમાં ચિત્ત લગાડીને સુસ્થિર ભાવથી એને જોતો રહે અને હોલવાયેલી આગ સમાન શાંત રહે છે, તે 'સમાધિસ્થ' કહેવાય છે. તે ન તો સાંભળે છે, ન તો સૂંઘે છે, નથી બોલતો, નથી દેખાતો, નથી સ્પર્શનો અનુભવ કરતો અને નથી તો મનથી સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતો, ન તો એમાં અભિમાનની વૃત્તિનો ઉદય થાય છે અને ન તો તે બુદ્ધિ દ્વારા કશું સમજે છે. કેવળ કાષ્ઠની જેમ સ્થિત રહે છે. આ રીતે શિવમાં લીનચિત્ત થયેલા યોગીને સમાધિસ્થ કહેવાય છે. જેવી રીતે વાયુરહિત સ્થાનમાં રાખેલો દીપક ક્યારેય હાલતો નથી, એવી જ રીતે સમાધિનિષ્ઠ શુદ્ધ ચિત્ત યોગી પણ એ સમાધિથી ક્યારેય વિચલિત થતો નથી. સુસ્થિરભાવો સ્થિત રહે છે. આ પ્રકારે ઉત્તમ યોગનો અભ્યાસ કરનારા યોગીના બધાય અંતરાય શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે અને સંપૂર્ણ વિઘ્ન પણ ધીરે ધીરે દૂર થઈ જાય છે.

(અધ્યાય ૩૭)

*

યોગમાર્ગનાં વિઘ્ન, સિદ્ધિ-સૂચક ઉપસર્ગ તથા પૃથ્વીથી લઈને બુદ્ધિતત્ત્વપર્યંત ઐશ્વર્યગુણોનું વર્ણન, શિવ-શિવાના ધ્યાનનો મહિમા

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! આલસ્ય, દૌર્મનસ્ય અને વિષય લોલુપતા—એ દશ યોગ-તીવ્ર વ્યાધિઓ, પ્રમાદ, સ્થાન-સંશય, સાધનમાં લાગેલા પુરુષો માટે યોગમાર્ગનાં વિઘ્ન અનવસ્થિતચિત્તતા, અશ્રદ્ધા, ભ્રાન્તિદર્શન, દુઃખ, કહ્યાં છે.* યોગીઓનાં શરીરમાં અને ચિત્તમાં

* યોગદર્શન, સમાધિપાદના ૩૦મા સૂત્રમાં નવ પ્રકારના ચિત્તવિક્ષેપોને યોગના અંતરાય બતાવ્યા છે અને ૩૧મા સૂત્રમાં પાંચ 'વિક્ષેપસહભૂ' સંજ્ઞક વિઘ્ન નામના પ્રતિબંધક કહ્યા છે. કિંતુ અહીં શિવપુરાણમાં દશ પ્રકારના અંતરાય બતાવ્યા છે. એમાં યોગદર્શનકથિત 'અલબ્ધભૂમિકત્વ'ને છોડી દેવામાં આવ્યો છે અને 'વિક્ષેપસહભૂ'માં પરિગણિત દુઃખ નામે દૌર્મનસ્યને સમ્મિલિત કરી દીધો છે. યોગસૂત્રમાં 'સ્થાન અને સંશય' બે પૃથક્-પૃથક્ અંતરાય છે અને અહીં 'સ્થાન-સંશય' નામથી એક જ અંતરાય માન્યો છે; સાથે જ આ પુરાણમાં 'અશ્રદ્ધા'ને પણ એક અંતરાયરૂપે ગણવામાં આવ્યો છે.

જે અલસતાનો ભાવ આવે છે એને જ અહીં 'આલસ્ય' કહે છે. વાત, પિત્ત અને કફ આ ધાતુઓની વિષમતાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એમને 'વ્યાધિ' કહે છે. કર્મદોષથી આ વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. અસાવધાનીને કારણે યોગનાં સાધનો ન થઈ શકવાં તે 'પ્રમાદ' છે. 'આ છે કે નથી' એ પ્રકારે ઉભયકોટિથી આક્રાન્ત થયેલા જ્ઞાનનું નામ 'સ્થાન-સંશય' છે. મનનું ક્યાંય સ્થિર ન થવું એ જ અનવસ્થિતચિત્તતા (ચિત્તની અસ્થિરતા) છે. યોગમાર્ગમાં ભાવરહિત (અનુરાગશૂન્ય) જે મનની વૃત્તિ છે, એને જ 'અશ્રદ્ધા' કહે છે. વિપરીત ભાવનાથી યુક્ત બુદ્ધિને 'ભ્રાન્તિ' કહે છે. દુઃખ કહે છે કષ્ટને—એના ત્રણ ભેદ છે; આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક, મનુષ્યનાં ચિત્તનું જે અજ્ઞાનજનિત દુઃખ છે, એને આધ્યાત્મિક દુઃખ સમજવું જોઈએ. પૂર્વકૃત કર્મોના પરિણામથી શરીરમાં જે રોગ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એ મને આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે. વિદ્યુત્પાત (વીજળી પડવી), અસ્ત્ર-શસ્ત્ર અને ઝેર વગેરેથી જે કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે, એને આધિદૈવિક દુઃખ કહે છે. ઇચ્છા પર આઘાત પહોંચે અને તેથી મનમાં જે ક્ષોભ થાય છે એનું જ નામ છે 'દૌર્મનસ્ય'. વિચિત્ર વિષયોમાં જે સુખનો ભ્રમ છે, તે જ 'વિષયલોલુપતા' છે.

યોગપરાયણ યોગીનાં આ વિઘ્નો શાંત થઈ જાય પછી જે 'દિવ્ય ઉપસર્ગ' (વિઘ્ન) પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધિનાં સૂચક છે. પ્રતિભા, શ્રવણ, વાર્તા, દર્શન, આસ્વાદ અને વેદના—આ છ પ્રકારની સિદ્ધિઓ 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે, જે યોગશક્તિના અભ્યુદયમાં કારણ હોય છે. જે પદાર્થ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, કોઈના આચ્છાદન (ઓટ) હેઠળ હોય, ભૂતકાળમાં રહ્યો હોય, બહુ દૂર હોય અથવા ભવિષ્યમાં થનાર હોય, એનો ઠીક ઠીક પ્રતિભાસ (જ્ઞાન) થઈ જવું 'પ્રતિભા' કહેવાય છે. સાંભળવાનો પ્રયત્ન ન કરવા છતાં સંપૂર્ણ શબ્દો સંભળાય તેને 'શ્રવણ' કહેવાય છે. સમસ્ત દેહધારીઓની વાતોને સમજી લેવી 'વાર્તા' કહેવાય છે. દિવ્ય પદાર્થો વગર પ્રયત્ન કર્યે દેખાયા કરે તેને 'દર્શન' કહેવાય છે, દિવ્ય રસોનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થવો તે 'આસ્વાદ' કહેવાય છે, અંતઃકરણ દ્વારા દિવ્ય સ્પર્શોનો તથા બ્રહ્મલોક સુધીના ગંધ આદિ દિવ્ય ભોગોનો અનુભવ 'વેદના' નામે વિખ્યાત છે.

સિદ્ધ યોગીની પાસે સ્વયં જ રત્ન ઉપસ્થિત થઈ જાય છે અને ઘણીબધી વસ્તુઓ આપે છે. મુખથી ઇચ્છા અનુસાર વિવિધ પ્રકારની મધુર વાણી નીકળે છે. સર્વ પ્રકારનાં રસાયન અને દિવ્ય ઔષધિઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે. દેવાંગનાઓ આ યોગીને પ્રણામ કરીને મનોવાંછિત વસ્તુઓ આપે છે. યોગસિદ્ધિના એક દેશનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય તો મોક્ષમાં મન લાગી જાય છે—આ મેં જેવું જોયું અને અનુભવ્યું, એ જ પ્રકારે મોક્ષ પણ થઈ શકે છે. કૃશતા, સ્થૂળના બાલ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વિવિધ જાતિનાં સ્વરૂપ; પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ—આ ચાર તત્ત્વોના શરીરને ધારણ કરવું, નિત્ય અપાર્થિવ અને મનોહર ગંધને ગ્રહણ કરવી—એ પાર્થિવ ઐશ્વર્યના આઠ ગુણ ગણાવ્યા છે.

જલમાં નિવાસ કરવો, પૃથ્વી પર જ જલનું નીકળી આવવું, ઇચ્છા કરતાં જ વગર કોઈ

આતુરતા સ્વયં સમુદ્રને પણ પી જવામાં સમર્થ હોવું, આ સંસારમાં જ્યાં ચાહે ત્યાં જલનાં દર્શન થવાં, ઘડો વગેરે વગર હાથમાં જ જલરાશિ ધારણ કરવી, જે વિરસ વસ્તુ પણ ખાવાની ઇચ્છા હોય એનું તત્કાળ સ-રસ થઈ જવું, જલ, તેજ અને વાયુ—આ ત્રણે તત્ત્વોનાં શરીરને ધારણ કરવું તથા દેહના ફોલ્લા, ઝીણી ફોલ્લી અને ઘા વગેરેથી રહિત થવું—પાર્થિવ ઐશ્વર્યના આઠ ગુણોને મેળવીને એ સોળ જલીય ઐશ્વર્યના અદ્‌ભુત ગુણ છે.

શરીરથી અગ્નિ પ્રગટ કરવો, અગ્નિના તાપથી દાઝવાનો ભય દૂર થઈ જવો, જો ઇચ્છા હોય તો વગર કોઈ પ્રયત્ને આ જગતને જલાવીને ભસ્મ કરી દેવાની શક્તિ હોવી, પાણીની ઉપર અગ્નિ સ્થાપિત કરી દેવો, હાથમાં આગ ધારણ કરવી, સૃષ્ટિને સળગાવીને પછી એને જેમની તેમ કરી દેવાની ક્ષમતા હોવી, મુખમાં જ અન્ન વગેરેને પચાવી લેવું તથા તેજ અને વાયુ—બે જ તત્ત્વોથી શરીર રચી લેવું—એ આઠ ગુણ જલીય ઐશ્વર્યના ઉપર્યુક્ત સોળ ગુણો સાથે જોડવાથી ચોવીશ થાય છે. આ ચોવીશ તૈજસ ઐશ્વર્યના ગુણ કહેવાય છે. મન સમાન વેગશાળી થવું, પ્રાણીઓની અંદર ક્ષણભરમાં પ્રવેશ કરી જવો, વગર પ્રયત્ને જ પર્વત વગેરે મહાન ભારને ઉઠાવી લેવો, ભારે થઈ જવું, હલકા થઈ જવું, હાથમાં વાયુને પકડી લેવો, આંગળીના અગ્રભાગના ટકોરાથી ચોટ્યો-ભૂમિને પણ કંપિત કરી દેવી, એક માત્ર વાયુતત્ત્વથી જ શરીરનું નિર્માણ કરી લેવું—એ આ ગુણ તૈજસ ઐશ્વર્યના ચોવીશ ગુણો સાથે બત્રીશ થઈ જાય છે. વિદ્વાનોએ વાયુસંબંધી ઐશ્વર્યના આ બત્રીશ ગુણ સ્વીકાર્યા છે. શરીરની છાયા ન હોવી, ઇન્દ્રિયો દેખાય નહીં, આકાશમાં ઇચ્છા અનુસાર વિચરણ કરવું, ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ વિષયોનો સમન્વય હોવો—આકાશને ઓળંગવું, પોતાના શરીરમાં એનો નિવેશ કરવો, આકાશને પિંડની જેમ ઠોસ-નક્કર બનાવી દેવું અને નિરાકાર હોવું—એ આઠ ગુણ અગ્નિના બત્રીશ ગુણો મળીને ચાલીસ થાય છે. આ ચાલીસ જ વાયુસંબંધી ઐશ્વર્યના ગુણ છે. આ જ સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોનું ઐશ્વર્ય છે, આને જ 'ઐન્દ્ર' અને 'આમ્બર' (આકાશ સંબંધી) ઐશ્વર્ય પણ કહે છે.

ઇચ્છા અનુસાર બધી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ, જ્યાં ચાહે ત્યાં તે નીકળી આવવી, સૌને અભિભૂત કરી દેવા, સંપૂર્ણ ગુપ્ત અર્થનું દર્શન થવું, કર્મ અનુરૂપ નિર્માણ કરવું, સૌને વશમાં કરી લેવા, સદા પ્રિય વસ્તુનાં જ દર્શન થવાં અને એક જ સ્થાનથી સંપૂર્ણ સંસાર જણાય—એ આઠ ગુણ પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયસંબંધી ઐશ્વર્યગુણો મળીને અડતાલીશ થાય છે. ચાંદ્રમસ ઐશ્વર્ય આ અડતાલીસ ગુણોથી યુક્ત કહેવાય છે. એ પહેલાંના ઐશ્વર્યથી અધિક ગુણવાળો છે. એને 'માનસ ઐશ્વર્ય' પણ કહે છે. છેદવું, ટીપવું, બાંધવું, ખોલવું, સંસારના વશમાં રહેનારાં સમસ્ત પ્રાણીઓને ગ્રહણ કરવાં બધાંને પ્રસન્ન રાખવા, મેળવવું, મૃત્યુને જીતવું તથા કાલ ઉપર વિજય મેળવવો—એ બધું અહંકારસંબંધી ઐશ્વર્યની અંતર્ગત છે. અહંકારિક ઐશ્વર્યને જ 'પ્રાજાપત્ય' પણ કહે છે. ચાંદ્રમસ ઐશ્વર્યના ગુણોની સાથે આના આઠ ગુણ મેળવી દેવાથી છપ્પન થાય છે. મહાન આત્મિમાનિક ઐશ્વર્યના

આ જ છપ્પન ગુણ છે. સંકલ્પ માત્રથી સૃષ્ટિ-રચના કરવી, પાલન કરવું, સંહાર કરવો, સૌની ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવો, પ્રાણીઓના ચિત્તને પ્રેરિત કરવું, સૌથી અનુપમ હોવું, આ જગતથી પૃથક્ નવા સંસારની રચના કરી લેવી તથા શુભને અશુભ અને અશુભને શુભ કરી દેવું—એ 'બ્રૌદ્ધ ઐશ્વર્ય' છે. પ્રાજાપત્ય ઐશ્વર્યના ગુણોને ભેગા કરીને આના ચોસઠ ગુણ થાય છે. આ બ્રૌદ્ધ ઐશ્વર્યને 'બ્રાહ્મ ઐશ્વર્ય' પણ કહે છે. આથી આ ઉત્કૃષ્ટ છે ગૌણ ઐશ્વર્ય, જેને પ્રાકૃત પણ કહે છે. એનું જ નામ 'વૈષ્ણવ ઐશ્વર્ય' છે. ત્રણે લોકોનું પાલન એની જ અંતર્ગત છે. એ સંપૂર્ણ વૈષ્ણવ-પદને ન તો બ્રહ્મા કહી શકે છે અને ન તો બીજા કોઈ એનું પૂર્ણતયા વર્ણન કરી શકે છે. એને જ પૌરુષપદ પણ કહે છે. ગૌણ અને પૌરુષપદથી ઉત્કૃષ્ટ ગણપતિપદ છે. એને જ ઈશ્વરપદ પણ કહે છે. એ પદનું કિંચિત્ જ્ઞાન શ્રીવિષ્ણુને છે. બીજા લોકો એને નથી જાણી શકતા એ બધી વિજ્ઞાન સિદ્ધિઓ ઔપસર્ગિક છે. એમને પરમ વૈરાગ્ય દ્વારા પ્રયત્નપૂર્વક રોકવી જોઈએ. આ અશુદ્ધ પ્રાતિભાસિક ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત આસક્તિ છે, એટલે સંપૂર્ણ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારા નિર્ભય પર ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

એટલા માટે દેવતા, અસુર અને રાજાઓના ગુણો તથા ભોગોને જે તરાપલા સમાન છોડી દે છે, ત્યાગ કરી દે છે, એને જ ઉત્કૃષ્ટ યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા એ જગત પર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે યોગસિદ્ધ મુનિ ઇચ્છા અનુસાર વિચરે, આ જીવનમાં ગુણો અને ભોગોનો ઉપભોગ કરીને અંતે એને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

હવે હું યોગના પ્રયોગનું વર્ણન કરીશ. એકાગ્રચિત્ત થઈને સાંભળો. શુભ કાળ હોય, શુભદેશ હોય, ભગવાન શિવનું ક્ષેત્ર હોય, એકાંત સ્થાન હોય, જીવજંતુ ન રહેતાં હોય અને બીજા કોઈ વિઘ્નની સંભાવના ન હોય, એવા સ્થાનમાં સુંદર ભૂમિને લીપીપોતીને ગંધ અને ધૂપથી સુવાસિત કરીને ત્યાં પુષ્પો બિછાવી દો. ચંદરવો વગેરે બાંધીને એને વિચિત્ર રીતે સજાવી દો તથા ત્યાં કુશ, પુષ્પ, સમિધા, જલ, ફલ અને મૂલની સુવિધા હોય. પછી ત્યાં યોગનો અભ્યાસ કરે. અગ્નિ પાસે, જલની સમીપે અને સૂકાં પત્તાંના ઢગલા પર યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ. જ્યાં ડાંસ અને મચ્છરો ભરેલાં હોય, સાપ અને હિંસક જંતુઓની અધિકતા હોય, દુષ્ટ પશુ નિવાસ કરતાં હોય, ભયની સંભાવના હોય તથા જે દુષ્ટોથી ઘેરાયેલો હોય એવા પ્રદેશમાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ. સ્મશાનમાં ચૈત્યવૃક્ષની નીચે, સાપના દર પાસે, જીર્ણશીર્ણ ઘરમાં, ચોરામાં, ચાર રસ્તે, નદી-નદ અને સમુદ્રના તટ પર, ગલી અથવા સડકની વચ્ચે, ઉજ્જડ ઉદ્યાનમાં, ગોષ્ઠ વગેરેમાં અનિષ્ટકારી અને નિંદિત સ્થાનમાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો, જ્યારે શરીરમાં અજીર્ણ-અપચાનું કષ્ટ હોય, બગાસાં આવતાં હોય, વિષ્ઠા અને મૂત્રથી શરીર દૂષિત હોય, શરદી થઈ હોય અથવા અતિસારનો પ્રકોપ હોય, અધિક ભોજન કરેલું હોય અથવા અધિક પરિશ્રમને કારણે થાક લાગ્યો હોય ત્યારે, જ્યારે મનુષ્ય અત્યંત ચિંતાથી વ્યાકુળ હોય ત્યારે, અધિક ભૂખ-તરસ પજવતી હોય ત્યારે, ગુરુજનોના કાર્યોમાં વ્યસ્ત હોય ત્યારે, એવી

અવસ્થામાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ.

જેના આહાર-વિહાર ઉચિત અને પરિમિત હોય, જે કર્મમાં યથાયોગ્ય સમુચિત ચેષ્ટા કરતો હોય તથા જે ઉચિત સમયે સૂતો-જાગતો હોય અને સર્વથા આયાસરહિત હોય એણે જ યોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. આસન મુલાયમ, સુંદર, વિસ્તૃત અને બધી બાજુથી બરાબર હોવું જોઈએ અને પવિત્ર હોવું જોઈએ. પદ્માસન અને સ્વસ્તિકાસન વગેરે જે યૌગિક આસનો છે, એ પર પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પોતાના આચાર્યપર્યંત ગુરુજનોની પરંપરાને ક્રમશઃ પ્રણામ કરીને ગળું-ડોક, મસ્તક અને છાતીને સીધી ટટ્ટાર રાખે. હોઠ અને નેત્ર જોરથી બીડેલાં ન હોય. માથું થોડું થોડું ઊંચું હોય. દાંતોથી દાંતોનો સ્પર્શ ન કરે. દાંતના અગ્રભાગમાં સ્થિત થયેલી જીભને અવિચલ ભાવથી રાખો, એડીઓથી બંને અંડકોશ તથા પ્રજનનેન્દ્રિયની રક્ષાપૂર્વક બંને જાંઘોની ઉપર કોઈ પણ પન્ન વગર પોતાની બંને ભુજાઓ રાખો. પછી જમણા હાથના પૃષ્ઠભાગને ડાબા હાથની હથેળી પર રાખીને ધીરે ધીરે પીઠને ઊંચી કરો અને છાતીને આગળ કરીને સુસ્થિર કરતાં નાસિકાના અગ્રભાગ દૃષ્ટિ જમાવો. અન્ય દિશાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરો. પ્રાણનો સંચાર રોકીને પાષાણવત્ નિશ્ચલ થઈ જાઓ. પોતાના શરીરની અંદર માનસ-મંદિરમાં હૃદય-કમલના આસન પર પાર્વતી-સહિત ભગવાન શિવનું ચિંતન કરીને ધ્યાન-યજ્ઞ દ્વારા એમનું પૂજન કરો.

મૂલાધારચક્રમાં, નાસિકાના અગ્રભાગમાં, નાભિમાં, કંઠમાં, તાલુનાં બંને છિદ્રોમાં, ભ્રમરના મધ્ય ભાગમાં, દ્વારદેશમાં, લલાટમાં અથવા મસ્તકમાં શિવનું ચિંતન કરે. શિવા અને શિવ માટે યથોચિત રીતિથી ઉત્તમ આસનની કલ્પના કરીને ત્યાં સાવરણ અથવા નિરાવરણ શિવનું સ્મરણ કરે. દ્વિદલ ચતુર્દલ, ષડ્દલ, દશદલ, દ્વાદશદલ અથવા ષોડેશદલ કમલના આસન પર બિરાજમાન શિવનું વિધિવત્ સ્મરણ કરવું જોઈએ. બંને ભ્રમરોની વચ્ચે દ્વિદલ કમલ છે, જે વિદ્યુત સમાન પ્રકાશમાન છે. ભ્રૂમધ્યમાં જે કમલ છે, તેની ક્રમશઃ દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે પત્તાં છે, જે વિદ્યુત જેમ દીપ્તિમાન છે. એમાં બે વર્ણ 'હ' અને 'ક્ષ' અંકિત છે. ષોડશ કમલનાં પત્તાં સોળ સ્વરૂપ છે જેમાં 'અ'થી લઈને 'અઃ' સુધીના અક્ષર ક્રમશઃ અંકિત છે. આ જે કમલ છે, એની નાળના મૂળ ભાગથી બાર દલ પ્રસ્ફુટિત થયાં છે, જેમાં 'ક'થી લઈને 'ઠ' સુધી બાર અક્ષર ક્રમશઃ અંકિત છે. સૂર્ય સમાન પ્રકાશમાન આ કમલની અંદર દ્વાદશ દલોનું પોતાના હૃદયની અંદર ધ્યાન કરવું જોઈએ. તત્પશ્ચાત્ ગાયના દૂધ સમાન ઉજ્જ્વળ દશદલોનું ચિંતન કરે એમાં ક્રમશઃ 'ડ'થી લઈને 'ફ' સુધીના અક્ષર અંકિત છે. એ પછી નીચેની બાજુએ કમલનાં છ દલ છે, જેમાં 'બ'થી લઈને 'લ' સુધીના અક્ષરો અંકિત છે. આ કમલની કાંતિ ધૂમરહિત અંગારા સમાન છે. મૂલાધારમાં જે કમળ છે, એની કાન્તિ સુવર્ણ સમાન છે. એમાં ક્રમશઃ 'વ'થી લઈને 'સ' સુધીના ચાર અક્ષર ચાર દલરૂપે સ્થિત છે. આ કમળોમાંથી જેમાંય પોતાનું મન રમી જાય એમાં મહાદેવ અને મહાદેવીનું પોતાની ધીરબુદ્ધિથી ચિંતન કરે. એમનું સ્વરૂપ અંગૂઠા બરાબર, નિર્મલ અને બધી બાજુથી દીપ્તિમાન છે અથવા તે શુદ્ધ દીપશિખા

સમાન આકારવાળું છે અને પોતાની શક્તિથી પૂર્ણતઃ મંડિત છે અથવા ચંદ્રલેખા યા તારા સમાનરૂપવાળા છે અથવા તે જાડા ચોખાની અણી અથવા કમલનાલથી નીકળનાર તાંતણા સમાન છે. કંદબના ગોલક અથવા ઝાકળના કણ સાથે પણ એની ઉપમા આપી શકાય છે. તે રૂપ પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વો પર વિજય પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. ધ્યાન કરનાર પુરુષ જે તત્ત્વ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, એ જ તત્ત્વના અધિપતિની સ્થૂળ મૂર્તિનું ચિંતન કરે. બ્રહ્માથી લઈને સદાશિવપર્યંત તથા ભવ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ જ શિવશાસ્ત્રમાં શિવની સ્થૂળ મૂર્તિઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. મુનિશ્વરોએ એમને ઘોર, શાંત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારી બતાવી છે. ફળની આશા ન રાખનારા ધ્યાન-કુશળ પુરુષોએ એમનું ચિંતન કરવું જોઈએ. જો ઘોર મૂર્તિઓનું ચિંતન કરવામાં આવે તો તે શીઘ્ર જ પાપ અને રોગનો નાશ કરે છે. મિશ્ર મૂર્તિઓમાં શિવનું ચિંતન કરવાથી ચિરકાલમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સૌમ્યમૂર્તિમાં શિવનું ધ્યાન કરવામાં આવે તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં નથી તો અધિક શીઘ્રતા થતી કે નથી તો અધિક વિલંબ થતો. સૌમ્યમૂર્તિમાં ધ્યાન કરવાથી વિશેષતઃ મુક્તિ, શાંત અને શુદ્ધબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રમશઃ બધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નહીં. (અધ્યાય ૩૫)

*

ધ્યાન અને એનો મહિમા, યોગધર્મ તથા શિવયોગીનું મહત્ત્વ, શિવભક્ત અથવા શિવને માટે પ્રાણ આપવા અથવા શિવક્ષેત્રમાં મરણથી તત્કાલ મોક્ષ-લાભનું કથન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! શ્રીકંઠનાથનું સ્મરણ કરનારા લોકોના સંપૂર્ણ મનોરથોની સિદ્ધિ તત્કાલ થઈ જાય છે, એવું જાણીને કેટલાક યોગી એમનું ધ્યાન અવશ્ય કરે છે. કેટલાક લોકો મનની સ્થિરતા માટે સ્થૂળરૂપનું ધ્યાન કરે છે. સ્થૂળરૂપના ચિંતનમાં લાગીને જ્યારે ચિત્ત નિશ્ચલ થઈ જાય છે, ત્યારે સૂક્ષ્મરૂપમાં તે સ્થિર થાય છે. ભગવાન શિવનું ચિંતન કરવાથી બધી સિદ્ધિઓ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અન્ય મૂર્તિઓનું ધ્યાન કરતા હો છતાં પણ શિવરૂપનું અવશ્ય ચિંતન કરવું જોઈએ. જે જે રૂપમાં મનની સ્થિરતા લક્ષિત થતી હોય, એનું એનું વારંવાર ધ્યાન કરતાં રહેવું જોઈએ. ધ્યાન પહેલાં સવિષય હોય છે, પછી નિર્વિષય થાય છે—એવું વિદ્વાન પુરુષોનું કથન છે. આ વિષયમાં કેટલાક સત્પુરુષોનો મત છે. કોઈ પણ ધ્યાન નિર્વિષય હોતું જ નથી. બુદ્ધિની જ કોઈ પ્રવાહરૂપા સંતતિ 'ધ્યાન' કહેવાય છે, એટલા માટે નિર્વિષય બુદ્ધિ કેવળ-નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

તેથી સવિષય ધ્યાન પ્રાતઃકાલનાં સૂર્યનાં કિરણો સમાન જ્યોતિનો આશ્રય લેનારું છે. તથા

નિર્વિષય ધ્યાન સૂક્ષ્મતત્ત્વનું અવલંબન લેનારું છે. આ બે સિવાય બીજું કોઈ ધ્યાન વાસ્તવમાં નથી અથવા સવિશેષ ધ્યાન સાકાર સ્વરૂપનું અવલંબન કરનારું છે તથા નિરાકાર સ્વરૂપનો જે બોધ અથવા અનુભવ છે, તે જ નિર્વિષય ધ્યાન મનાયું છે. આ સવિષય ધ્યાન અને નિર્વિષય ધ્યાન જ ક્રમશઃ સબીજ અને નિર્બીજ કહેવાય છે. નિરાકારનો આશ્રય લેવાથી એને નિર્બીજ અને સાકારનો આશ્રય લેવાથી સબીજની સંજ્ઞા અપાય છે. તેથી પહેલાં સવિષય યા સબીજ ધ્યાન કરીને અંતે સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ માટે નિર્વિષય યા નિર્બીજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામ કરવાથી ક્રમશઃ શાંતિ વગેરે દિવ્ય સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે. એમનાં નામ છે : શાંતિ, પ્રશાંતિ, દીપ્તિ અને પ્રસાદ. સમસ્ત આપદાઓના શમનને જ શાંતિ કહે છે. તમ (અજ્ઞાન)નો બહારથી અને અંદરથી નાશ એ જ પ્રશાંતિ છે. બહાર અને અંદર જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, એનું જ નામ દીપ્તિ છે તથા બુદ્ધિની જે સ્વસ્થતા (આત્મનિષ્ઠતા) છે, એને જ પ્રસાદ કહે છે. બાહ્ય અને આભ્યંતરરહિત જે સમસ્ત કરણ છે, તે બુદ્ધિના પ્રસાદથી શીઘ્ર જ પ્રસન્ન (નિર્મલ) થઈ જાય છે.

ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાન-પ્રયોજન— એ ચારને જાણીને ધ્યાન કરનાર પુરુષ જ ધ્યાન કરે. જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન હોય, સદા શાંતચિત્ત રહેતો હોય, શ્રદ્ધાળુ હોય અને જેની બુદ્ધિ પ્રસાદગુણ યુક્ત હોય એવા પુરુષને જ, સાધકને જ, સત્પુરુષોએ ધ્યાતા કહ્યો છે. 'ધ્યૈ ચિંતાયામ્' એ ધાતુ છે. એનો અર્થ થાય છે ચિંતન. ભગવાન શિવનું વારંવાર ચિંતન જ ધ્યાન કહેવાય છે. જેવી રીતે થોડોયે પણ યોગાભ્યાસ પાપનો નાશ કરી દે છે, એવી જ રીતે ક્ષણમાત્ર પણ ધ્યાન કરનારા પુરુષનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક, વિક્ષેપરહિત ચિત્તથી પરમેશ્વરનું જે ચિંતન છે એનું જ નામ 'ધ્યાન' છે. બુદ્ધિના પ્રવાહરૂપ ધ્યાનનું જે આલંબન કે આશ્રય છે, એને જ સાધુપુરુષો 'ધ્યેય' કહે છે. સ્વયં સામ્બ સદાશિવ જ એ ધ્યેય છે. મોક્ષ-સુખનો પૂર્ણ અનુભવ અને અણિમા વગેરે ઐશ્વર્યની ઉપલબ્ધિએ પૂર્ણ શિવધ્યાનનાં સાક્ષાત્ પ્રયોજન કહેવાયા છે. ધ્યાનથી સૌખ્ય અને મોક્ષ બંનેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્યએ બધું છોડીને ધ્યાનમાં લાગી જવું જોઈએ. ધ્યાન વગર જ્ઞાન થતું નથી અને જેણે યોગનું સાધન કર્યું નથી, એનું ધ્યાન સિદ્ધ થતું નથી. જેને જ્ઞાન અને ધ્યાન બંને પ્રાપ્ત છે એણે ભવસાગર પાર કરી લીધો. સમસ્ત ઉપાધિઓથી રહિત, નિર્મલ જ્ઞાન અને એકાગ્રતાપૂર્ણ ધ્યાન—એ યોગાભ્યાસયુક્ત યોગીને જ સિદ્ધ થાય છે. જેનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં છે, એમની જ બુદ્ધિ જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં લાગે છે. જેમની બુદ્ધિ પાપથી દૂષિત છે. એમને માટે જ્ઞાન અને ધ્યાનની વાત પણ અત્યંત દુર્લભ છે. જેવી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ સૂકાં અને ભીનાં લાકડાંને પણ સળગાવી દે છે. એવી જ રીતે ધ્યાન-અગ્નિ શુભ અને અશુભ કર્મને ક્ષણભરમાં બાળી દે છે. જેવી રીતે ઘણો નાનો દીવો પણ મહાન અંધકારનો નાશ કરી દે છે, એવી જ રીતે થોડોએ યોગાભ્યાસ પણ મહાન પાપનો વિનાશ કરી દે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક ક્ષણભર પણ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને જે મહાન

શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ક્યાંયે અંત નથી.*

ધ્યાન સમાન કોઈ તીર્થ નથી, ધ્યાન સમાન કોઈ તપ નથી અને ધ્યાન સમાન કોઈ યજ્ઞ નથી; એટલે ધ્યાન અવશ્ય કરે.* પોતાનો આત્મા અને પરમાત્માનો બોધ પ્રાપ્ત કરવાને કારણે યોગીજળ કેવળ જલથી ભરેલ તીર્થો અને પથ્થર-માટીથી બનેલી દેવમૂર્તિઓનો આશ્રય નથી લેતા (તે આત્મતીર્થમાં જ અવગાહન કરે છે અને આત્મદેવના જ ભજનમાં લાગ્યા રહે છે). જેવી રીતે અયોગી પુરુષો માટી અને લાકડાની બનેલી સ્થૂળ મૂર્તિઓનો પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવી જ રીતે યોગીઓને ઈશ્વરના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. જેવી રીતે રાજાને પોતાના અંતઃપુરમાં વિચરનારા સ્વજન અને પરિજન પ્રિય હોય છે અને બહારના લોકો એટલા પ્રિય નથી હતા, એવી જ રીતે ભગવાન શંકરને અંતઃકરણમાં ધ્યાન લગાડનારા ભક્ત જ અધિક પ્રિય છે, બાહ્ય ઉપચારોનો આશ્રય લેનારા કર્મકાંડી નહીં. જેવી રીતે લોકોમાં એ જોવા મળે છે કે બહારના લોકો રાજાના ભવનમાં રાજકીય પુરુષોચિત ફળનો ઉપભોગ નથી કરી શકતા, કેવળ અંતઃપુરના લોકો જ એ ફળના ભાગી હોય છે, એ જ પ્રકારે અહીં બાહ્ય કર્મી પુરુષ એ ફળને પામતા નથી, જે ધ્યાનયોગીઓને સુલભ હોય છે.

જ્ઞાનયોગની સાધના માટે તૈયાર થયેલો પુરુષ જો વચમાં જ મરી જાય તો પણ તે યોગ માટે પ્રયત્ન કરવા માત્રથી જ રુદ્રલોકમાં જાય છે, જશે. ત્યાં દિવ્ય સુખનો ઉપભોગ કરીને તે ફરી યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેશે અને પુનઃ જ્ઞાનયોગને મેળવીને સંસારસાગરે ઓળંગી, તરી જશે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પુરુષ પણ જે ગતિને પામે છે, એને યજ્ઞકર્તા સંપૂર્ણ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરીને પણ નથી પામતો. કરોડો વેદવેત્તા દ્વિજોની પૂજા કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ એક શિવયોગીને ભિક્ષા આપવા માત્રથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર, દાન, તીર્થસેવન અને હોમ—આ બધાં પુણ્યકર્મોના અનુષ્ઠાનથી જે ફળ મળે છે, તે બધાં ફળ શિવયોગીઓને અન્ન આપવામાત્રથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે મૂઢ માનવ શિવયોગીઓની નિંદા કરે છે, તે શ્રોતાઓસહિત નરકે જાય છે અને પ્રલયકાળ સુધી ત્યાં જ રહે છે. શ્રોતા હોય તો જ કોઈ શિવયોગીઓની નિંદાનો વક્તા હોઈ શકે છે, એટલે મહાપુરુષોના મનમાં નિંદા સાંભળનારો પણ મહાન પાપી અને દંડનીય છે. જે લોકો સદા ભક્તિભાવથી શિવયોગીઓની સેવા કરે છે, તે મહાન ભોગ પામે છે અને અંતે શિવયોગની પણ ઉપલબ્ધિ કરી લે છે. એટલા માટે ભોગાર્થી મનુષ્યો માટે એ જરૂરી છે કે તે રહેવાનું સ્થાન,

---

* યથા વહ્નિર્મહાદીપ્તઃ પુરુષગ્રં ન નિર્દહેત્। તથા સુભાશુભં કર્મ ધ્યાનાગ્નિર્દહતિ ક્ષણાત્॥
ધ્યાયતઃ શિવમાત્રં વા ક્ષણમપિ પરમેશ્વરમ્। યદ્યત્ર મૃત્યુમાપ્નોતિ તત્રાપ્યેવ વિમુચ્યતે॥
(શિવપુરાણ, વિદ્યેશ્વર, ૨૦)

* નાસ્તિ ધ્યાનસમં તીર્થં નાસ્તિ ધ્યાન સમં તપઃ। નાસ્તિ ધ્યાનસમો યજ્ઞસ્તસ્માદ્ધ્યાનં સમાચરેત્॥
(શિવપુરાણ, વિદ્યેશ્વર)

પાન-પાન, શૈયા અને ઓઢવા-પાથરવાની સામગ્રી આપીને સદા શિવયોગીઓનો સત્કાર કરે. યોગધર્મ સસાર-અત્યંત પ્રબળ છે, તેથી પાપરૂપી મગદળથી એમનું ભેદન થઈ શકતું નથી. યોગધર્મ અને મગદળમાં એટલું જ અંતર સમજવું જોઈએ જેટલું વજ્ર અને તંદુલ (ચોખા) છે; તેથી યોગીજન પાપ ને તાપસમૂહથી એવી જ રીતે લિપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે કમળનું પત્તું પાણીથી લિપ્ત થતું નથી.

શિવયોગપરાયણ મુનિ જે દેશમાં નિત્ય-નિવાસ કરે છે, તે દેશ પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. પછી એની પવિત્રતાના વિષયમાં તો કહેવાનું જ શું? તેથી ચતુર અને વિદ્વાન પુરુષ બધાં કૃત્યોને છોડીને સંપૂર્ણ દુઃખોથી છુટકારો મેળવવા માટે શિવયોગનો અભ્યાસ કરે. જેનું યોગફળ સિદ્ધ થઈ ગયું છે, તે યોગી યથેષ્ટ ભોગોને ભોગવી સમસ્ત લોકોની હિતકામનાથી સંસારમાં વિચરે અથવા પોતાના સ્થાન પર જ રહેવું અથવા વિષયસુખને અત્યંત તુચ્છ સમજીને છોડી દે અને વૈરાગ્યયોગથી સ્વેચ્છાપૂર્વક કર્મોનો પરિત્યાગ કરી દે. જે મનુષ્ય ઘણાંબધાં અરિષ્ટને જોઈને પોતાના મૃત્યુને નિકટમાં જાણી લે, એણે યોગ-અનુષ્ઠાનમાં સંલગ્ન થઈને શિવક્ષેત્રનો આશ્રય લેવો જોઈએ. તે મનુષ્ય જો ધીરચિત્ત થઈને ત્યાં જ નિવાસ કરતો રહે તો રોગ વગર પણ સ્વયં જ પ્રાણોનો પરિત્યાગ કરી શકે છે. અનશન (ઉપવાસ) કરીને, શિવાગ્નિમાં શરીરની આહુતિ આપીને અથવા શિવતીર્થમાં અવગાહન (સ્નાન) કરતાં પોતાના શરીરને એ જ જલમાં નાખીને શિવશાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જે પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે, તે તત્કાળ મુક્ત થઈ જાય છે—એમાં અન્યથા વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી અથવા જે રોગ વગેરેથી વિવશ થઈને શિવક્ષેત્રનું શરણ લે છે, એનું પણ જો ત્યાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો એ પણ એ જ પ્રકારે મુક્ત થઈ જાય છે. એમાં સંશય નથી. એટલા માટે લોકો અનશન વગેરેથી શિવક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ મરણની કામના કરે છે; કેમકે શાસ્ત્ર પર વિશ્વાસ કરીને ધીર થયેલા મનથી એમના દ્વારા આ પ્રકારનું મૃત્યુ સ્વીકારાય છે. જે શિવને માટે અથવા શિવભક્તો માટે પ્રાણ ત્યાગ કરે છે, એના સમાન બીજો કોઈ મનુષ્ય મુક્તિ-માર્ગ પર સ્થિત નથી. આ કારણે આ સંસાર-મંડળથી એની શીઘ્ર મુક્તિ થઈ જાય છે. આમાંના કોઈ પણ ઉપાયનું કોઈ પણ પ્રકારે અવલંબન કરીને અથવા વિધિવત્ મડ્યશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને જો કોઈ મનુષ્ય મૃત્યુ પામે તો એનું અન્ય પશુ-પ્રાણીઓ સમાન ઔર્ધ્વદૈહિક સંસ્કાર ન કરવા જોઈએ. વિશેષતઃ એના પુત્ર વગેરેને એના મરણથી અશૌચની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા પુરુષના મૃત શરીરને જમીનમાં દાટી દે અથવા પવિત્ર અગ્નિથી સળગાવી દે અથવા શિવસ્વરૂપજળમાં પધરાવી દે અથવા લાકડાનો ટુકડો કે માટીના ઢેફાની જેમ ગમે ત્યાં ફેંકી દે, એ બધું એને માટે બરાબર છે. જો આવા પુરુષના ઉદ્દેશ્યથી પણ કોઈ કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય તો બીજાઓનું કલ્યાણ જ કરે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર શિવભક્તોને તૃપ્ત કરે. એમના ધનને શિવભક્ત જ ગ્રહણ કરે. જો એની સંતતિ શિવભક્ત હોય તો તે પણ ગ્રહણ કરી શકે

છે. જો આવું સંભવ ન હોય તો એનું ધન ભગવાન શિવને સમર્પિત કરી દે. પરંતુ એની પશુ-સંતતિ (શિવભક્તિહીન સંતાન) એ ધનને ગ્રહણ ન કરે. (અધ્યાય ૩૯)

*

વાયુદેવનું અંતર્ધાન થવું, ઋષિઓનું સરસ્વતીમાં અવભૃથ-સ્નાન અને કાશીમાં દિવ્ય તેજનાં દર્શન કરીને બ્રહ્માજી પાસે જવું, બ્રહ્માજીએ એમને સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિની સૂચના આપીને મેરુના કુમારશિખર પર મોકલવા

સૂતજી કહે છે—આ પ્રકારે ક્રોધને જીતનારા ઉપમન્યુ પાસેથી યદુકુલનંદન શ્રીકૃષ્ણે જે જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એનું પ્રણતભાવથી બેઠેલા એ મુનિઓને ઉપદેશ આપીને આત્મદર્શી વાયુદેવ સાયંકાલે આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. તદનંતર પ્રાતઃકાલે નૈમિષારણ્યના સમસ્ત તપસ્વી મુનિ સત્રના અંતે અવભૃથ-સ્નાન કરવા તૈયાર થયા. એ સમયે બ્રહ્માજીના આદેશથી સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી સ્વાદિષ્ટ જળથી ભરેલી સ્વચ્છ સુંદર નદીના રૂપે ત્યાં વહેવા લાગ્યાં. સરસ્વતી નદીને ઉપસ્થિત જોઈને મુનિ મનમાં ને મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા. એમણે સત્ર સમાપ્ત કરીને એમાં અવગાહન (સ્નાન)નો આરંભ કર્યો. એ નદીનાં મંગલમય જલથી દેવતા વગેરેનું તર્પણ કરીને પૂર્વવૃત્તાંતનું સ્મરણ કરીને એ બધા વારાણસીપુરી તરફ ચાલવા લાગ્યા. એ સમયે હિમાલયનાં ચરણોથી નીકળીને દક્ષિણ તરફ વહેનારી ભાગીરથીનાં દર્શન કરીને એ ઋષિમુનિઓએ એમાં સ્નાન કર્યું અને ભાગીરથીના જ કિનારાનો માર્ગ પકડીને તે આગળ વધ્યા. તદનંતર વારાણસીમાં પહોંચીને એ સૌને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. ત્યાં ઉત્તરવાહિની ગંગામાં સ્નાન કરીને એમણે અવિમુક્તેશ્વર લિંગના દર્શન કર્યાં અને વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. પૂજન કરીને જ્યારે એ ચાલવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમણે આકાશમાં એક દિવ્ય અને પરમ અદ્‌ભુત પ્રકાશમાન તેજ જોયું, જે કરોડો સૂર્ય સમાન જણાતું હતું. એણે પોતાની પ્રભાથી સંપૂર્ણ દિગંતને વ્યાપ્ત કરી લીધું હતું. તદનંતર જેમણે પોતાના શરીર પર ભસ્મ લગાડી રાખી હતી, તે સેંકડો સિદ્ધ પાશુપત મુનિ નિકટ જઈને એ તેજમાં લીન થઈ ગયા. એ તપસ્વી મહાત્માઓને આ પ્રકારે લીન થઈ ગયા પછી તે તેજ તત્કાલ અદૃશ્ય થઈ ગયું. એ એક અદ્‌ભુત-શી ઘટના ઘટિત થઈ ગઈ. એ મહાન આશ્ચર્યને જોઈને તે નૈમિષારણ્યના નિવાસી મહર્ષિ 'આ શું છે?' એ વાતને જાણ્યા વગર બ્રહ્મવન તરફ ચાલ્યા ગયા.

એમના જતાં પહેલાં જ લોકપાવન પવનદેવ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. એણે નૈમિષારણ્યવાસી ઋષિઓને જે પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થયો, જેવી રીતે એમની સાથે વાતચીત થઈ, એ ઋષિઓની શુદ્ધબુદ્ધિ જે પ્રકારે પાર્ષદોસહિત સામ્બ સદાશિવમાં લાગી હતી અને જે પ્રકારે એ યજ્ઞપરાયણ

ઋષિઓનો તે દીર્ઘકાલિક યજ્ઞ પૂરો થયો હતો, એ બધી વાતો જગત્સ્રષ્ટા બ્રહ્મયોનિ બ્રહ્માજીને બતાવી. પછી પોતાના કાર્ય માટે એમની પાસેથી આજ્ઞા લઈને તે પોતાના નગરમાં ચાલ્યા ગયા. તદનંતર પોતાના સ્થાન પર બેઠેલા બ્રહ્માજી ગાયનની કલામાં પરસ્પર સ્પર્ધા રાખવા અને વિવાદ કરનારા તુમ્બુરુ અને નારદજીની ગાનજનિત રસનું આસ્વાદન કરતાં ત્યાં મધ્યસ્થતા કરવા લાગ્યા. એ સમયે તે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓથી સેવિત થઈને સુખપૂર્વક બેઠા હતા. એ વેળાએ કોઈ બહારની વ્યક્તિને ત્યાં જવાનો અવસર મળતો ન હતો. એટલા માટે જ્યારે નૈમિષારણ્યનિવાસી મુનિ ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે દ્વારપાલોને એમને દ્વાર પર જ રોકી દીધા. એ મુનિ બ્રહ્મભવનથી બહાર પાર્શ્વભાગમાં બેસી ગયા. આ બાજુ સંગીત-ગોષ્ઠીમાં નારદે તુમ્બુરુની સમાનતા પ્રાપ્ત કરી. ત્યારે પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા એમને તુમ્બુરુ સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી અને એ પારસ્પરિક સ્પર્ધાને છોડીને તુમ્બુરના પરમ મિત્ર બની ગયા. તત્પશ્ચાત ગંધર્વો અને અપ્સરાઓથી ઘેરાયેલા નારદ નકુલેશ્વર મહાદેવને વીણાગાન સંભળાવીને સંતુષ્ટ કરવા માટે તુમ્બુરુની સાથે બ્રહ્મભવનથી એ જ પ્રકારે નીકળ્યા, જેવી રીતે મેઘોની ઘટામાંથી સૂર્યદેવ બહાર નીકળે છે.

એ સમયે મુનિવર નારદને જોઈને એ છ કુલોમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓએ પ્રણામ કર્યા અને બહુ આદર સાથે બ્રહ્માજીને મળવાનો અવસર પૂછ્યો. નારદજીનું ચિત્ત બીજી બાજુ લાગેલું હતું. એ બહુ ઉતાવળમાં હતા. તેથી એમના પૂછવા પર બોલ્યા—'આ જ અવસર છે, આપ લોકો અંદર જાઓ? આવું કહીને તે ચાલ્યા ગયા. તદનંતર દ્વારપાલોએ એ ઋષિઓના આગમનની સૂચના આપી. એમની આજ્ઞા મેળવીને એ બધા એકસાથે બ્રહ્માજીના ભવનમાં પ્રવિષ્ટ થયા. અંદર જઈને એમણે દૂરથી જ દંડની જેમ પૃથ્વી પર પડીને બ્રહ્માજીને પ્રણામ કર્યા. પછી એમનો આદેશ મેળવીને તે ઋષિ એમની પાસે ગયા અને ચારે બાજુએથી એમને ઘેરીને બેઠા. એમને ત્યાં બેઠેલા જોઈને કમલાસન બ્રહ્માએ એમના કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા અને કહ્યું કે મને તમારા લોકોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જ્ઞાત છે; કેમકે વાયુદેવે જ અહીં સર્વ કાંઈ કહ્યું છે. હવે તમે બતાવો કે જ્યારે વાયુદેવ તમને કથા સંભળાવીને અદૃશ્ય થઈ ગયા, ત્યારે તમે શું કર્યું?

દેવેશ્વર બ્રહ્માના આ પ્રકારે પૂછવા પર એ મુનિઓએ અવભૃથ-સ્નાન પછી ગંગાતીર્થમાં જવું, વારાણસીની યાત્રા કરી, ત્યાં દેવેશ્વરો દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગો અને અવિમુક્તેશ્વર લિંગનાં દર્શન-પૂજન કરવાં. આકાશમાં મહાન તેજઃપુંજનું દેખાવું, કેટલાક મહર્ષિઓનું એમાં લીન થઈ જવું તથા ફરી એ તેજનું અદૃશ્ય થઈ જવું વગેરે વાતો બ્રહ્માજીને વિસ્તારપૂર્વક વારંવાર પ્રણામ કરીને કહી. સાથે જ એ પણ બતાવ્યું કે 'અમે અમારા મનમાં બહુ જ વિચાર કર્યો પણ એ તેજને ઠીક ઠીક ન જાણી શક્યા.' મુનિઓનું કથન સાંભળીને વિશ્વસ્રષ્ટા ચતુર્મુખ બ્રહ્માજીએ સહેજ મસ્તક હલાવીને ગંભીર વાણીમાં કહ્યું—'હે મહર્ષિઓ! તમને પરમ ઉત્તમ પારલૌકિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો અવસર આવી રહ્યો છે. તમે દીર્ઘકાલિક સત્ર દ્વારા ચિરકાળ સુધી પ્રભુની

ટલા માટે તે પ્રસન્ન થઈને
ા કરવા ઉત્સુક છે. એ
ઘટના ઘટિત થઈ છે,
થાય છે. તમે વારાણસીમાં
ીપ્તિમાન દિવ્ય તેજ જોયું
તિર્મય લિંગ જ હતું, એને
સમજો. એ તેજમાં શ્રોત
પાલન કરનારા મુનિ, જે
ઠા રાખનારા હતા અને
કરી ચુક્યા હતા, તે લીન
તે સ્વસ્થ અને મુક્ત થઈ
તમને પણ શીઘ્ર જ મુક્તિ
જોયેલા એ તેજથી એ
તમારે માટે આ એ જ
ઉપસ્થિત થઈ ગયો છે.
ક્ષણ શિખર પર, જ્યાં
યાં મારા પુત્ર સનત્કુમાર,
નિવાસ કરે છે. તે
ય નંદીના આગમનની

છે, સનત્કુમાર અજ્ઞાનવશ
ીના શિરોમણિ માનવા
ર્વિનીત થઈ ગયા હતા.
ઈ એક સમયે પરમેશ્વર
પણ ઉચિત અભ્યુત્થાન
ત્કાર કરવો) સત્કાર ન
ન પર નિર્ભય બેસી જ
પરાધથી કુપિત થઈને

ત્યારે એમને માટે મને બહુ શોક થયો અને
મેં દીર્ઘકાલ સુધી મહાદેવ અને મહાદેવીની
ઉપાસના કરીને નંદીને પણ બહુ અનુનય વિનય
કર્યાં. આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરીને કોઈ પણ રીતે
એમને ઊંટની યોનિથી છુટકારો અપાવ્યો અને
એમને પૂર્વવત્ સનત્કુમાર-રૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી.
એ સમયે મહાદેવજીએ મંદ સ્મિત સાથે પોતાના
ગણાધ્યક્ષ નંદીને કહ્યું—'હે અનઘ! સનત્કુમાર
મુનિએ મારી જ અવહેલના કરીને પોતાનો એવો
જ અહંકાર પ્રગટ કર્યો હતો, તેથી તમે એમની
મારા યથાર્થ સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપો. બ્રહ્માજીના
જ્યેષ્ઠ પુત્ર મૂઢની જેમ મારું સ્મરણ કરી રહ્યા
છે, તેથી મેં જ એમને તમને શિષ્યરૂપે આપ્યા
છે; તમારી પાસેથી ઉપદેશ મેળવીને તે મારા
જ્ઞાનના પ્રવર્તક થશે અને એ જ તમારો
ધર્માધ્યક્ષના પદ પર અભિષેક કરશે.'

મહાદેવજીના આવા કહેવા પર સમસ્ત
ભૂતગણોના અધ્યક્ષ નંદીએ પ્રાતઃકાલે મસ્તક
નમાવીને સ્વામીની એ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી
તથા સનત્કુમાર પણ મારી આજ્ઞાથી આ
ગણરાજ નંદીને પ્રસન્ન કરવા મેરુ પર દુષ્કર
તપસ્યા કરી રહ્યા છે. ગણાધ્યક્ષ નંદીના
સમાગમથી પહેલાં જ તમે લોકો સનત્કુમારને
મળો; કેમકે એમના પર કૃપા કરવાને માટે જ
નંદી શીઘ્ર ત્યાં આવશે.

વિશ્વયોનિ બ્રહ્માના આ પ્રકારનો શીઘ્ર
આદેશ આપીને મોકલવા પર તે મુનિ મેરુ
પર્વતના દક્ષિણવર્તી કુમાર-શિખર પર ગયા.

-સરોવરના તટ પર મુનિઓનું સનત્કુમારજીને
ન નંદીનું ત્યાં પહોંચવું અને દૃષ્ટિપાતમાત્રથી
ને જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરીને ચાલ્યા જવું,
ણનો મહિમા તથા ગ્રંથનો ઉપસંહાર

પર્વત પર સાગર
, જેનું નામ સ્કંદ-
સ્વાદિષ્ટ, શીતલ,
તે સરોવર બધી
ંડો દ્વારા સંગઠિત
બધી ઋતુઓમાં
અને આચ્છાદિત
ાર, ઉત્પલ, કુમુદ
ન શોભા પામે છે
ઠ્યા કરે છે, જેથી
ાશ જ ભૂમિ પર
ક ઊતરવા-ચઢવા
છે. ત્યાંની ભૂમિ
. આઠે દિશાઓ
ા પામી રહ્યું છે.
ા માટે નીચે ઊતરે
નીકળતા હોય છે.
અને ઉજ્જવળ
હેરીને, માથા પર
માથું મુંડાવીને,
ગ્યથી વિમલ અને
નિકુમારો ઘડામાં,
સુંદર કળશમાં,

શિષ્ટ પુરુષ જલમાં સ્નાન કરતા જોવા મળે છે. એ સરોવરના કિનારેની શિલાઓ પર તલ, અક્ષત, ફૂલ અને પધરાવેલાં પવિત્રક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં સ્થાન સ્થાન પર અનેક પ્રકારની પુષ્પબલિ વગેરે અપાય છે. કેટલાક લોકો સૂર્યને અર્ઘ્ય આપે છે અને કેટલાક લોકો વેદી પર બેસીને પૂજન વગેરે કરે છે.

એ સરોવરના ઉત્તર તટ પર એક કલ્પવૃક્ષ નીચે હીરાની શિલાથી બનેલી વેદી પર કોમલ મૃગચર્મ પાથરીને સદા બાલરૂપધારી સનત્કુમારજી બેઠા હતા. તે પોતાની અવિચલ સમાધિથી એ જ સમયે ઉપરત થયા હતા. એ સમયે યોગીશ્વર પણ એમની પૂજા કરતા હતા. નૈમિષારણ્યના મુનિઓએ ત્યાં સનત્કુમારજીનાં દર્શન કર્યાં, એમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને એમની આસપાસ બેસી ગયા. સનત્કુમારજીના પૂછવા પર એ ઋષિઓએ એમને જ્યાં પોતાના આગમનનું કારણ બતાવવાનું આરંભ કર્યું, ત્યાં જ આકાશમાં દુન્દુભિઓનો તુમુલ નાદ સંભળાવા માંડ્યો. એ જ સમયે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એક વિમાન દૃષ્ટિગોચર થયું, જે અસંખ્ય ગણેશ્વરો દ્વારા ચારે બાજુથી ઘેરાયેલું હતું. એમાં અપ્સરાઓ તથા રુદ્રકન્યાઓ પણ હતી. ત્યાં મૃદંગ, ઢોલ

ચારણ અને કિન્નર નાચતા, ગાતા અને વાજાં વગાડતા એ વિમાનને બધી બાજુથી ઘેરીને ચાલતા હતા, એમાં વૃષભ-ચિહ્નથી યુક્ત અને પરવાળાંના દંડથી વિભૂષિત ધ્વજા-પતાકા ફરકી રહી હતી, જે એના ગોપુરની શોભા વધારતી હતી. એ વિમાનના મધ્ય ભાગમાં બે ચામર વચ્ચે ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જ્વળ મણિમય દંડવાળા શુદ્ધ છત્ર નીચે દિવ્ય સિંહાસન પર શિલાદપુત્ર નંદી દેવી સુયશાની સાથે બેઠા હતા. તે પોતાની કાંતિથી, શરીરથી અને ત્રણ નેત્રોથી ખૂબ શોભા પામી રહ્યા હતા. ભગવાન શંકરને આવશ્યક કાર્યોની સૂચના આપનારા તે નંદી માનો જગતસ્રષ્ટા શિવના અબંધનીય આદેશનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ થઈને ત્યાં આવ્યા હતા; અથવા એમના રૂપમાં માનો સાક્ષાત્ શંભુનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ જ સાકારરૂપ ધારણ કરીને સૌની સામે ઉપસ્થિત થયો હતો. શોભાશાળી શ્રેષ્ઠ ત્રિશૂલ જ એમનું આયુધ છે. તે વિશ્વેશ્વર ગણોના અધ્યક્ષ છે અને બીજા વિશ્વનાથ સમાન શક્તિશાળી છે. એમનામાં વિશ્વસ્રષ્ટા વિધાતાઓના પણ નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ છે. એમને ચાર ભુજાઓ છે. અંગેઅંગથી ઉદારતા સૂચિત થાય છે, તે ચંદ્રલેખાથી વિભૂષિત છે. કંઠમાં નાગ અને મસ્તક પર ચંદ્રમા એમા અલંકાર છે, તે સાકાર ઐશ્વર્ય અને સક્રિય સામર્થ્યના સ્વરૂપ-શા જણાય છે.

એમને જોઈને ઋષિઓ સહિત બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમારનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું અને એમને આત્મસમર્પણ—જેવું કરતાં બધા થઈ ગયા. એટલામાં જ તે વિમાન ધરતી પર આવ્યું. સનત્કુમારે દેવનંદીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને એમની સ્તુતિ કરી અને મુનિઓનો પરિચય આપતાં બોલ્યા—'આ છ કુળમાં ઉત્પન્ન ઋષિ છે, જે નૈમિષારણ્યમાં દીર્ઘકાલથી સત્રનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. બ્રહ્માજીના આદેશથી આપનાં દર્શન કરવા માટે આ લોકો પહેલેથી જ અહીં આવ્યા છે.' બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમારનું આ કથન સાંભળીને નંદીએ દૃષ્ટિપાત માત્રથી એ સૌના પાશોને તત્કાલ કાપી નાખ્યા અને ઈશ્વરીય શૈવધર્મ અને જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ આપીને તે ફરી મહાદેવજી પાસે ચાલ્યા ગયા. સનત્કુમારે તે સમસ્ત જ્ઞાન સાક્ષાત્ મારા ગુરુ વ્યાસને આપ્યું અને પૂજનીય વ્યાસજીએ મને સંક્ષેપમાં બધું જ બતાવ્યું. ત્રિપુરારિ શિવના આ પુરાણરત્નનો ઉપદેશ વેદને ન જાણનારા લોકોને ન આપવો જોઈએ, જે ભક્ત અને શિષ્ય ન હોય, એને તથા નાસ્તિકોને પણ આનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. જો મોહવશ આ અનધિકારીઓને આનો ઉપદેશ અપાઈ ગયો તો તે નરક પ્રદાન કરે છે. જો લોકોએ સેવાનુગત માર્ગથી આ પુરાણનો ઉપદેશ આપ્યો, લીધો, ભણ્યા-વાંચ્યો અથવા સાંભળ્યો છે, એમને આ સુખ અને ધર્મ આદિ ત્રિવર્ગ પ્રદાન કરે છે અને અંતે નિશ્ચય જ મોક્ષ આપે છે. આ પૌરાણિક માર્ગના સંબંધથી આપ લોકોએ અને મેં એકબીજા પર ઉપકાર કર્યો છે; તેથી હું સફળ મનોરથ થઈને જઈ રહ્યો છું. આપણા સૌનું સર્વ પ્રકારે મંગલ હો.

સૂતજીનું આશીર્વાદ આપીને ચાલ્યા જવું અને પ્રયાગમાં એ મહાયજ્ઞનું પૂર્ણ થઈ જવા પર તે સદાચારી મુનિ વિષય-કલુષિત કલિકાલના આવવાથી કાશીની આસપાસ નિવાસ કરવા લાગ્યા. તદનંતર પશુ-પાશથી છૂટવાની ઇચ્છાથી એ બધાએ પૂર્ણતયા પાશુપતવ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું અને સંપૂર્ણ જ્ઞેય અને સમાધિ પર અધિકાર કરીને

તે અનિંદ્ય મહર્ષિ પરમાનંદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.

વ્યાસ ઉવાચ

એતચ્છિવપુરાણં હિ સમાપ્તં હિતમાદરાત્ ।
પઠિતવ્યં પ્રયત્નેન શ્રોતવ્યં ચ તથૈવ હિ ॥
નાસ્તિકાય ન વક્તવ્યમશ્રદ્ધાય શઠાય ચ ।
અભક્તાય મહેશસ્ય તથા ધર્મધ્વજાય ચ ॥
એનચ્છ્રુત્વા હ્યેકવારં ભવેત્ પાપં હિ ભસ્મસાત્ ।
અભક્તો ભક્તિમાપ્નોતિ ભક્તો ભક્તિસમૃદ્ધિભાક્ ॥
પુનઃ શ્રુતે ચ સદ્ભક્તિર્મુક્તિઃ સ્યાચ્ચ શ્રુતે પુનઃ ।
તસ્માત્ પુનઃ પુનશ્ચૈવ શ્રોતવ્યં હિ મુમુક્ષુભિઃ ॥
પંચાવૃત્તીઃ પ્રકર્તવ્યા પુરાણસ્યાસ્ય સદ્ધિયા ।
પરં ફલં સમુદ્દિશ્ય તત્પ્રાપ્નોતિ ન સંશયઃ ॥
પુરાતનાશ્ચ રાજાનો વિપ્રા વૈશ્યાશ્ચ સત્તમાઃ ।
સપ્તકૃત્વસ્તદાવૃત્યાલભન્ત શિવદર્શનમ્ ॥
શ્રોષ્યત્યધાપિ યશ્ચેદં માનવો ભક્તિતત્પરઃ ।
ઇહ ભુક્ત્વાખિલાન્ ભોગાનન્તે મુક્તિં લભેચ્ચ સઃ ॥
એતચ્છિવપુરાણં હિ શિવસ્યાતિપ્રિયં પરમ્ ।
ભુક્તિમુક્તિપ્રદં શ્રેષ્ઠસમ્મિતં ભક્તિવર્ધનમ્ ॥
એતચ્છિવપુરાણસ્ય વક્તુઃ શ્રોતુશ્ચ સર્વદા ।
સગણઃ સસુતઃ સામ્બઃ શં કરોતુ સ શંકરઃ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૪૧;૪૩-૫૧)

અનિંદ્ય મહર્ષિ પરમાનંદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.

વ્યાસજી કહે છે—આ શિવપુરાણ પૂરું થયું. આ હિતકર પુરાણને બહુ આદર અને પ્રયત્નથી ભણવું તથા સાંભળવું જોઈએ. નાસ્તિક, શ્રદ્ધાહીન, શઠ, મહેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિથી રહિત તથા ધર્મધ્વજી (પાખંડી)ને આનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. આનું એક વાર શ્રવણ કરવાથી જ બધાં પાપ ભસ્મ થઈ જાય છે. ભક્તિહીન ભક્તિ પામે છે અને ભક્ત ભક્તિની સમૃદ્ધિનો ભાગી બને છે. બીજી વાર શ્રવણ કરવાથી ઉત્તમ ભક્તિ અને ત્રીજી વાર સાંભળવાથી મુક્તિ સુલભ થઈ જાય છે. એટલા માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ વારંવાર આનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. કોઈ પણ ઉત્તમ ફળ પામવા માટે શુદ્ધ-બુદ્ધિથી આ પુરાણની પાંચ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આવું કરવાથી મનુષ્ય એ ફળને પ્રાપ્ત કરી લે છે, એમાં સંશય નથી. પ્રાચીન કાળના રાજાઓ, બ્રાહ્મણો તથા શ્રેષ્ઠ વૈશ્યોએ આની સાત આવૃત્તિ કરીને શિવનાં સાક્ષાત્ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યાં છે. જે મનુષ્ય ભક્તિપરાયણ થઈને આનું શ્રવણ કરશે, તે પણ આલોકમાં સંપૂર્ણ ભોગોનો ઉપભોગ કરીને અને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેશે. આ શ્રેષ્ઠ શિવપુરાણ ભગવાન શિવને અત્યંત પ્રિય છે. આ વેદતુલ્ય માનનીય, ભોગ અને મોક્ષ આપનારું તથા ભક્તિભાવ વધારનારું છે. પોતાના પ્રમથગણો, બંને પુત્રો તથા દેવી પાર્વતીજીની સાથે ભગવાન શંકર આ પુરાણના વક્તા અને શ્રોતાનું સદા કલ્યાણ કરો. (અધ્યાય ૪૧)

*

॥ વાયવીયસંહિતા સંપૂર્ણ ॥

*

॥ શિવપુરાણ સંપૂર્ણ ॥